

रूपलब्धे । परं किं वदन्ती किल काचित्प्रदस्तित्वविपयिणी कर्णपद्मव
तरतीति नात्र किमपि निश्चेतुं शक्नुमः । उपमानखण्डस्य तु नाद्यावधि
कुत्रापि गदाधरीयमुपलब्धम् । शब्दगदाधरीयन्तूपलभ्यते क्वचित्क-
चित् । एवञ्च सत्युपमानखण्डस्य परमव्याख्यानवादे न युक्तिसद् इति
तस्यापि व्याख्यानसद्भावपक्षमेव बहुमन्यामहे । तदेवं दीधितिः व्याख्यानं
खण्डचतुष्टयात्मकं गदाधरप्रणीतेषु ग्रन्थेषु मुख्यतमम् । एतदन्ये च स्वतन्त्र-
ग्रन्थाः व्युत्पत्तिवादशक्तिवादविधिवादादयश्चतुष्पाष्टिसंख्याश्रुतचरास्तेषु
केचिद्दृष्टचराश्च ।

तत्र च दीधितिः व्याख्याने प्रामाण्यवादस्यास्यातिकठिनदुरूहयुक्ति
गर्भितस्य पण्डितानामपि मतिकुण्ठनपटोः प्रायः पठनपाठनादिषु तृतीय-
विप्रतिपत्त्यन्तमुपयुज्यमानस्यापि दुर्लभतामालोच्य विश्रत्यासवत्सरे-
भ्यः पूर्वं मुद्रणमकार्मम् । पुनरस्येदानीं द्वैतीयाकं मुद्रणं समापद्यतेति
ससन्तोषं निवेदयामः ।

इति सविनय निवेदयति-

प्र. अनन्ताचार्यः ।

सम्पादकः ।

विषयानुक्रमः ।

—२०४१५०—

	पृष्ठानि ।
प्रथमा—विप्रनिपत्तिः	— १७
द्वितीया— ”	— ७५
तृतीया— ”	— ९७
चतुर्थी— ”	— १००
पञ्चमी— ”	— १०७
शास्त्रिणामाण्यशास्त्रारम्भः	— १०८

श्रीः ।

धीमते ह्यग्नीवाय नमः ।

शाखमुक्तावली ।

प्रामाण्यवादः ।

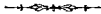

दीधितिः ।

गिरं गुरुणां हृदये निधाय विधाय सिद्धान्तसरोऽवगाहम् ।
संक्षेपतश्श्रीरघुनाथनामा चिन्तामणेर्दीधितिमातनोति ॥

गदाधरोयम् ।

नत्वा नन्दतनूजमुन्दरपदं स्मृत्वा गुरोरादरा-
दुर्बामण्डलमण्डनाधितयशोराशेरशेषा गिरः ।
संक्षिप्तोक्त्यतिदक्षदीधितिऋतः प्रत्यक्षचिन्तामणि-
व्याख्यां व्याकुरुते गदाधरमुषीर्मोहाय विद्यावताम् ॥

गुरुकीर्तिनरूपं गङ्गलं कुर्वाण एव स्वीयग्रन्थे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं
तदुत्कर्षं दर्शयति (गिरमिति) हृदये-मानसे । निधानं-सम्बन्धसम्पादनम् ।
मनसि गुरुगिरस्सम्बन्धः स्वार्थज्ञाने जननीये तमहकारित्वम् । सहकारित्वं
चात्र परम्परया फलोपयोगित्वम् । तथाच गुरुवाक्यार्थानशाब्दबोधजन्यसं-
स्कारसम्प्राञ्जनेन मनसा निबद्धव्यमित्तरापरीक्षितमर्थं निश्चित्येति फलि-
तोऽर्थः । सिद्धान्ताविरुद्ध एवाऽर्गो वर्णनीय इति सूचयति (विधायेति) सिद्धान्तौ

[दी] जगत्-ससार्यात्मजानम् । न चानधिकारिणश्शुद्धादीनाध्यापयाम्भूव
प्रवरो मुनीनाम् ?

[ग] जगत्पदस्य बन्तुमात्रार्थकत्वे घटादीनामचेतनाना मोक्षरूपोद्धारस्य-
बाधेन तदीयत्वेनोद्धारेच्छा मुनेर्न सम्भवतीति व्याचष्टे (जगदिनि) परमे-
श्वरस्य मुक्ताना च जीवाना नोद्दिर्घार्थाविषयत्वमम्भन इत्यत ससारित्व
विशेषणम् । ससारश्च मिथ्याघोप्रभवा वासना । मत्वर्थीयार्थ उपलक्षणत्व-
व्यावृत्त विशेषणत्वम् । अतस्तदुपलक्षितमुक्तजीवाना व्यावृत्तिः । न च
मूलोपात्तदुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव परमेश्वरादिव्यावृत्तिसम्भवात्ससारि
विशेषणवैयर्थ्यमिति वच्यम्, एव चात्मपरजगत्पदस्यापि वैयर्थ्यापातात्,
आत्ममिन्नाना दुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव वारणात्, दुःखपङ्कनिमग्नत्वस्ये-
द्दिर्घार्थाविषयत्वोद्देश्यजगत्पदार्थव्यावर्तकतया विवक्षितत्वे उद्देश्यतावच्छेद
कीभूततद्वाचकपदस्य जगत्पदपूर्वमुपादानं कियेतेति “यतो जगत् दुःख-
पङ्कनिमग्न अतस्तदुद्दिर्घार्थम्” इत्यर्थस्यैव विवक्षणाज्जगत्पदार्थतावच्छेदरू-
मात्रस्यैव उद्दिर्घार्थित्वोद्देश्यतावच्छेदकतया तत्र ससारित्वान्तर्भावस्या-
वश्यकत्वात् । आत्मपदं चावच्छेदकशरीरव्यावृत्तस्य समवायेन वासना
विशेषवत्त्वस्य लामाय । लक्षणयापि समूह एव प्रामाणिकाना जगत्पदस्य
व्यवहारात् समूहार्थकं जगत्पदं न त्रशेषार्थकम्, एवकारेणैव तद्धाभात् ।
अथवा जगत्पदमेवाशेषार्थकम्, तत्परत्वग्राहक एवकार — नतु तदर्थकः,
यथा ‘सर्व एव शुभः काल’ इत्यादौ ।

ननु शुद्धादीनामपि जगदन्तर्गततयाऽर्थविद्यानधिकारिणा तेषामर्थ-
ज्ञानेच्छया शास्त्रप्रणयने महर्षिं प्रत्यनेयात्, अनधिकारिणामर्थज्ञानेच्छया
शब्दप्रयोगरूपतदध्यापनस्य प्रयत्नायहेतुत्वात् इत्यधिकारित्वमपि विशेषण-
मस्मिन्त्याशङ्का परिहरति (नचेति) शुद्धादीनां—शुद्धत्वजात्याक्रान्तशरीरविशे-
“विशिष्टात्मन । अध्यापयाम्भूव—उद्दिश्य शास्त्रं प्रणिनाय । तादृश

[दी] येनाशङ्क्येतापि प्रत्यवायस्तस्य । नचानधिकारिणां शास्त्रावलोकनेनार्थावगमे प्रत्यवयन्ति प्रणेतारशशास्त्राणाम् । उद्देश्यता तु कीदृशतद्वादीनामपि विशिष्टशरीरपरिमहादर्थावगमेन सम्भवती न कामपि क्षतिमावहतीति सर्वचतुरश्रम् [सुस्थम्] । टीकाकृतस्तु समाधिसौकर्यादभ्युपेत्य प्रत्यवायं मुनेरन्यथैव समादत्तिरे ।

[ग] शरीरोपलक्षितात्मनां शास्त्रार्थज्ञानभागितया तदनुद्देश्यत्वादिति भावः । अनधिकारिताप्रयोजकशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वमित्याशयेनाह (येनेति) स्वप्रयुक्तशब्दाद्वैवशेनानधिकारिणामर्थज्ञानं न प्रत्यवायहेतुरित्याह (नचेति) तथा सति ब्राह्मणादिमात्रोद्दिधीर्षया शास्त्रप्रणयनादपि प्रत्यवेयादिति भावः । ....

ननु जन्यज्ञानस्य शरीरावच्छिन्नत्वनियमात् शूद्राद्यात्मनामुद्वारेच्छया शास्त्रप्रणयने शूद्राद्यात्मनां ज्ञानभागितयोद्देश्यत्वे शूद्रादिशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छा मुनेरावश्यकीत्याशङ्कां परिहृति (उद्देश्यतेति) अर्थज्ञानवस्त्वेनेच्छापिपयतात्वित्यर्थः । (विशिष्टशरीरेनि) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टशरीरं परिगृह्य एतच्छास्त्रार्थवगच्छेदित्यमित्यन्धानेनानधिकारिशरीरावच्छिन्नतया ज्ञानस्येच्छयानवगाहनेऽप्युपपद्यमानेत्यर्थः । अन्यथा कीटादिशरीरस्य शास्त्राधीनज्ञानानवच्छेदकत्वनिश्चयात्तदात्मनामुद्देश्यतैव न निर्वहेदिति भावः । क्षतिम्-प्रत्यवायम् । नन्वेवं मुनेरुत्पन्नोऽपि प्रत्यवायन्तपःप्रभावानशयतीति टीकाकारसमाधानविरोध इत्यत आह (टीकाकृतस्त्विति)

ननु प्रमाकरणत्वरूपप्रमाणतत्त्वावधारणे तद्घटकप्रमातत्त्वावधारणस्याप्यपेक्षिततया तस्य स्वतः परतश्चामम्भवेन प्रमाणतत्वस्य दुरवधारणतया तद्वधारणसम्पादनेन शास्त्रस्य निश्चयसोपयोगित्वं यत्सूत्रकृतोक्ते तन्न युज्यत इत्याक्षेपे प्रामाण्यावधारणस्य व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यां प्रवृत्त्यहेतुतया तदसम्भवेपि न क्षतिरित्याशङ्कनमथकिमित्यादिना मूलकृतोऽसद्गतम्,

[दी] जगत्-ससार्यात्मजातम् । न चानधिकारिणश्शूद्रादीनध्यापयाम्बभूव
प्रबरो मुनीनाम् ?

[ग] जगत्पदस्य वस्तुमात्रार्थकत्वे घटादीनामचेतनाना मोक्षरूपोद्धारस्य-
बाधेन तदीयत्वेनोद्दारेच्छा मुनेर्न सम्भवतीति व्याचष्टे (जगदिति) परमे-
श्वरस्य मुक्ताना च जीवाना नोद्दिधीर्षाविषमत्वसम्भव इत्यत ससारित्व
विशेषणम् । ससारश्च मिथ्याघोषप्रभवा वासना । मत्वर्थीयार्थ उपलक्षणत्व-
व्यावृत्त विशेषणत्वम् । अतस्तदुपलक्षितमुक्तजीवाना व्यावृत्तिः । न च
मूलोपात्तदुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव परमेश्वरादिव्यावृत्तिसम्भवात्ससारि-
विशेषणवैयर्थ्यमिति वक्ष्यम्, एव आत्मपरजगत्पदस्यापि वैयर्थ्यापातान्,
आत्ममित्ताना दुःखपङ्कनिमग्नत्वविशेषणेनैव वारणात्, दुःखपङ्कनिमग्नत्वस्ये-
द्दिधीर्षाविषयत्वोद्देश्यत्वपदार्थव्यावर्तकतया त्रिवक्षितत्वे उद्देश्यतावच्छेद-
कीभूततद्वाचकपदस्य जगत्पदपूर्वमुपादान क्रियेतेति “यतो जगत् दुःख-
पङ्कनिमग्न अतस्तदुद्दिधीर्षु” इत्यर्थस्यैव विवक्षणाजगत्पदार्थतावच्छेदरू-
मात्स्यैव उद्दिधीर्षितत्वोद्देश्यतावच्छेदकतया तत्र ससारित्वान्तर्भावस्या-
वश्यकत्वात् । आत्मपद चावच्छेदकशरीरव्यावृत्तस्य समवायेन वासना
विशेषवत्त्वस्य लाभाय । लक्षणयापि समूह एव प्रामाणिकाना जगत्पदस्य
व्यवहारात् समूहार्थक जगत्पद न त्रिशेपार्थकम्, एवकारेणैव तद्वाभात् ।
अथवा जगत्पदमेवाशेषार्थकम्, तत्परत्वग्राहक एवकार — नतु तदर्थक-
यथा ‘सर्व एव शुभः काल’ इत्यादौ ।

ननु शूद्रादीनामपि जगदन्तर्गततयाऽर्थविधानधिकारिणा तेषामर्थ-
ज्ञानेच्छया शास्त्रप्रणयने महर्षि प्रत्यवेयात्, अनधिकारिणामर्थज्ञानेच्छया
शब्दप्रयोगरूपनदध्यापनस्य प्रत्यवायहेतुत्वान् इत्यधिकारित्वमपि विशेषण-
मिक्त्व्याशङ्का परिहरति (नचेति) शूद्रादीन्—शूद्रत्वजात्याक्रान्तशरीरविशे-
षिनिष्ठान्मन । अध्यापयाम्बभूव—उद्दिश्य शास्त्र प्रणिनाय । तादृश

[दी] भेदाशङ्केतापि प्रत्यवायस्तस्य । नचानधिकारिणां शास्त्रावलोकनेना-
र्थावगमे प्रत्यवयन्ति प्रणेतारशःशास्त्राणाम् । उद्देश्यता तु क्रीडपतञ्जादीनामपि
विशिष्टशरीरपरिमिहादर्थावगमेन सम्भवती न कामपि क्षतिमावहतीति सर्व-
चतुरथम् [सुस्थम्] । टीकाकृतम्तु समाधिसौकर्यादभ्युपेत्य प्रत्यवायं
मुनेरन्यथैव समादधिरे ।

[ग] शरीरोपलक्षितात्मनां शास्त्रार्थज्ञानभागितया तदनुद्देश्यत्वादिति भावः ।
अनधिकारिताप्रयोजकशरीरावच्छिन्नज्ञानेच्छया शब्दप्रयोगस्यैव प्रत्यवाय
हेतुत्वमित्याशयनाह (येनेति) स्वप्रयुक्तशब्दाद्देववशेनानधिकारिणामर्थ-
ज्ञानं न प्रत्यवायहेतुरित्याह (नचेति) तथा सति ब्राह्मणादिमात्रोद्दिष्टीर्यया
शास्त्रप्रणयनादपि प्रत्यवेयादिति भावः । . . . .

ननु जन्यज्ञानस्य शरीरावच्छिन्नत्वनियमात् शूद्राद्यात्मनामुद्गारेच्छ-
या शास्त्रप्रणयने शूद्राद्यात्मना ज्ञानभागितयोद्देश्यत्वे शूद्रादिशरीरावच्छिन्न
ज्ञानेच्छा मुनेरावश्यकीत्याशङ्कां परिहृति (उद्देश्यतेति) अर्थज्ञानवस्त्वेने-
च्छाविषयतात्वित्यर्थः । (विशिष्टशरीरेति) ब्राह्मणत्वादिविशिष्टशरीरे
परिमृष्ट पतच्छास्त्रार्थमवगच्छेदित्यभिसन्ध्यनेनानधिकारिशरीरावच्छिन्नतया
ज्ञानस्येच्छयानवगाहनेऽप्युपपद्यमानेत्यर्थः । अन्यथा कीटादिशरीरस्य शा-
स्त्राधीनज्ञानानवच्छेदकत्वनिश्चयात्तदात्मनामुद्देश्यतेव न निर्वहेदिति भावः ।
क्षतिग्-प्रत्यवायम् । नन्वेवं मुनेरुत्पन्नोऽपि प्रत्यवायस्तपःप्रभावात्तस्यतीति
टीकाकारसमाप्तानविरोध इत्यत आह (टीकाकृतस्त्विति)

ननु प्रमाकरणत्वरूपप्रमाणतत्त्वावधारणे तद्व्यक्तप्रमातत्त्वावधारण-
स्याप्यपेक्षिततया तस्य स्वतः परतश्चासम्भवेन प्रमाणतत्त्वस्य दुरवधारण-
तया तदवधारणसम्पादनेन शास्त्रम् निश्चयेत्यस्योपयोगित्वं यत्सूत्रकृतोक्तं
तत्र युज्यत इत्याक्षेपे प्रामाण्यावधारणस्य व्यभिचारान्ययासिद्धिभ्यां प्रवृत्त्य-
हेतुवया तदसम्भोपि न क्षतिरित्याशङ्कनमथकिमित्यादिना मूलकृतोऽसङ्गतम्,

[म] ननु प्रमाणादीनां तत्त्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं परम्परया निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति न युक्तम्, प्रमाणतत्त्वावधारणस्याशक्यत्वात्, तद्धि प्रमातृत्वावधारणाधीनम्, तच्च स्वतः परतो वा न सम्भवति, वक्ष्यमाणदूषणगणप्राप्तात् । अथ

[दी] प्रामाण्यनिश्चयनेन निश्श्रेयसार्थेन प्रवर्तयच्छास्त्रं निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति [आशय] मन्वान आदेशयति (अथेति)

[ग] प्रवर्तकतया प्रामाण्यनिश्चयापेक्षाया आक्षेपेऽनुक्तत्वात्, अतः प्रवर्तकतया प्रामाण्यनिश्चयापेक्षेवाऽऽक्षेपकस्याभिप्रेनेत्यभिमानमूलकतया शब्दा सङ्गमयति (प्रामाण्येति) प्रामाण्यनिश्चयनेन—निश्श्रेयसार्थप्रवृत्तिजनकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयसम्पादनेन, निश्चयमानप्रामाण्यकस्य स्वप्रतिपाद्यमथमसूत्रार्थज्ञानस्य सम्पादनेनेति यावत् । (निश्श्रेयसेन सम्बध्यत इति) निश्श्रेयसोपयोगि भवितुमर्हतीत्यर्थः । प्रमातृत्वस्य दुरवधारणतया च सूत्रार्थानप्रयोजनवत्ताज्ञाने निश्चयमानप्रामाण्यकत्व न सम्भवतीति शेषः । “प्रामाण्यनिश्चयनेने” त्यस्य यथाश्रुतपरता तु न सङ्गच्छते, एतच्छास्त्रस्य मोक्षसाधनताज्ञाने प्रामाण्याबोधकत्वात्, शास्त्राधीनप्रमातृत्वप्रहे स्वतस्त्वाप्रसक्त्या स्वतः परतो वेत्यादिना स्वतस्त्वनिराकरणासङ्गतेश्च । “इति मन्वानः” नन्वित्याक्षेपकर्तुरित्याशय मन्वानः । अभिमानश्चाय न दुर्घट । तथाहि—“परम्परये” त्यस्य प्रवर्तकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयनेनेत्यर्थकतायाः सम्भवात् “प्रमाणतत्त्वावधारणस्ये” स्मादेश्च शास्त्रश्रवणप्रवृत्तिनिर्वाह्य शास्त्राधीनप्रमाणतत्त्वावधारणस्याशक्यत्वात् यतन्तत्र परम्परया प्रवर्तकज्ञाने प्रमातृत्वावधारणमपेक्षित—तच्च स्वतः परतश्च न सम्भवतीत्यर्थकताया अपि सम्भवात् । न चैवमेतदर्थकताभिप्रायम्मन्वानुक्तिर एव मूलकृत इति कथं तदभिमान इति वाच्यम्, सम्भुवन एवाक्षेपसङ्गतेन्तभाभिप्रायम्यानीचित्यात् । प्रामाण्यवधारणात्मकज्ञानस्यैव प्राग्दुर्घटत्वोक्ते “रथे” त्यादिना तर्गवानुपयोगि च

[म] किं प्रामाण्यज्ञानेन, ? प्रवृत्तिमात्रे तस्य व्यभि-
चारात् । बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्तिश्चावश्यकार्थनि-
श्चयादेव । न च यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धकौ

[दी] प्रामाण्यज्ञानेन प्रामाण्यनिश्चयेन । यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयौ-
यद्व्यतिरेकसंशयनिश्चयौ ।

[ग] शंक्तिमुचितम्, न तु तज्ज्ञानसामान्यस्य, तथा सत्युत्तरकालं
निश्चयमात्रस्यैवोपयोगिताव्यवस्थापनमप्यसंगतं स्यादतो ज्ञानपदं निश्चय-
परतया व्याचष्टे (प्रामाण्यज्ञानेनेति) "यस्य संशयव्यतिरेकनिश्चयाविति"
भूलं व्यतिरेकज्ञानसामान्यपरतया अनुपदं वर्णनीयम्, सामान्यलामश्च
यावद्विशेषोपादनादेव, तच्च यथाश्रुते नोपपद्यते, यत्संशयानात्मकं यद्
व्यतिरेकसंशयानुपादानात्, तदभाववद्भेदकोटिकतदभावसंशयस्य तत्संशया-
नात्मकत्वात्; एवं यत्संशयादिपदं यद्रूपावच्छिन्नविषयकसंशयादिपरमवश्यं
वाच्यम्, व्याप्तिसंशयसामान्यान्तर्गतानां किञ्चिद्व्यपेण व्याप्तिप्रकारकनानासं-
शयानामनुमित्युल्लासप्रतिबन्धकत्वात्; तथाच व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशया-
नात्मकोऽपि व्याप्त्यभावाभावत्वादिना व्याप्तिविषयकव्याप्त्यभावादि संशय-
सम्भवतीति व्याप्तित्वावच्छिन्नसंशयत्वेन तदुपादानासम्भवादसङ्गतिः,
अतो व्यतिरेकपदव्यवस्थानेन व्यतिरेकविषयकसंशयनिश्चयपरतया व्याचष्टे
(यस्येति) परे तु-यथाश्रुते यस्येति पृथगाः प्रतियोगित्वरूपार्थं व्यतिरेका-
न्वयी, अन्यश्च विषयतारूपः संशयान्वयी, अतस्तस्या एकार्यपरत्वनिर्वा-
हाय व्यतिरेकपदं व्यत्यस्यति (रस्येति) न च घटस्य संशय इत्यादौ एक-
धर्मिकघटतदभावावगाहिज्ञानलाभाय संशयपदं व्यतिरेकावगाहिसमानधर्म-
कज्ञानपरम्, प्रतियोगित्वं विषयत्वं च पृथगा अर्थः, संशयपदार्थैकदेशे
व्यतिरेके प्रतियोगित्वस्य ज्ञाने विषयत्वस्यान्वय इति व्युत्पत्तिरावश्यकतीति
पृथगा अर्थद्वयपरत्वमावश्यकमेवेति कथमेतदिति वाच्यम्,--यतः स्वा-

[दी] तेन व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता लभ्यते ।

[ग] वच्छिन्नप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरूप्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्ट विषयिताशालिज्ञानं सशयपदार्थः, चरमविषयितायामेव पष्ठवर्धस्य निरूपकत्वस्य निरूप्यत्वस्य बान्वयः, एव चाभावस्य सशयपदार्थाघटकतया तत्समभिव्याहृतपष्ठया अभावान्वयितदीयप्रतियोगितार्थकताया अनावश्यकता । नच विषयितानिरूपकत्व विषयिताप्रतियोगित्वमेव, तथाच व्यतिरेके सशये चान्वय्येक एवार्थप्युच्यते इति कथं तदर्थभेदभयेन व्यतिरेकपदव्यत्यास इति वाच्यम्, अभावनिरूपितस्य विषयितानिरूपितस्य च प्रतियोगित्वस्यैकजातीयत्वविरहादित्याहुः ।

अत्र सशयादिपद प्रतिबन्धसमानधर्मितावच्छेदककयद्रूपावच्छिन्नाभावसशयादिसामान्यपरमवश्य वाच्यम्, अन्यथा समूहात्मनरूपघटाभावादिनिश्चयात्मकव्याप्त्यादिव्यतिरेकसशयादिप्रतिबन्धस्य घटादिज्ञानस्य व्याप्त्यादिनिश्चयाहेतुकत्वाद्बन्धमिचारापत्ते, एव च व्यतिरेकनिश्चयत्वादिघटकव्यतिरेकज्ञानत्वपुरस्कारेण तज्ज्ञानसामान्यनिवेशादेवोपपत्तेस्तदघटकदळात्तरोपादानमिदरपदोपादान च व्यर्थम्, यदि च सशयत्वादिव्यापकत्वेन प्रतिबन्धकतानिवेशे तज्ज्ञानत्वव्यापकताघटकप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादन्त्य एव तदभाव सशयत्वादिव्यापकताघटक इत्यवैयर्थ्यम्, सशयत्वनिश्चयत्वे अव्याप्यवृत्तिजातिविशेषाविति मते तच्छरीरे ज्ञानत्वस्यानन्तर्भावादिपि न वैयर्थ्यशङ्का, तथाप्यनुचित गौरव सशयनिश्चययोः पृथङ्निवेशपक्षे दुर्वारमेवेति मनसि कृत्य फलितार्थमाह (तेनेति) (व्यतिरेकज्ञानत्वेनेति) अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्व तृतीयार्थः, न तु स्वरूपसम्बन्धरूपम्, प्राज्ञाभावज्ञानत्वस्य प्राज्ञज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्राज्ञाभावनिश्चयत्वघटकतया प्राज्ञनिश्चयस्य प्राज्ञज्ञानाहेतुतया व्यभिचारस्य दुर्वारत्वान् । पर्याप्तिनिवेशे

[दी] माहसंशयस्य तु न प्रतिबन्धकतेति भावः ।

[ग] चतुर्थपर्यालोचने लाघवासंभवात् । यद्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकं यत्तत्तन्निश्चयत्वावच्छिन्नजन्यमिति सामान्यव्याप्तिः पर्यवसितेति न साध्यसाधनयोर्वैयधिकरण्यम्, न वैश्वरीयप्रामाण्यनिश्चयजन्यतानादाय सिद्धसाधनावसरः ।

न च माध्यमिकपूर्वपक्षे ज्येष्ठाद्याशङ्का न नैयायिकस्य, तेन प्रामाण्यनिश्चयोपयोगितास्वीकारात्, किंतु तदस्थस्य, तदुपरि च न चेत्याद्याशङ्का पुनर्माध्यमिकस्यैव, तेनेश्वरानभ्युपगमेन न सिद्धसाधनावसरः, साध्यस्य मतद्वयमिद्वितायामेव तद्दोषादिति वाच्यम्, एवमपि तदस्थेनार्थान्तरोद्भावनस्य दुर्वारत्वात् । न च स्वतः परतश्च प्रामाण्यस्य ग्रहणं निराकुर्वतो माध्यमिकस्य कथं प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयहेतुकत्वसाधनं सङ्गच्छत इति वाच्यम्, प्रामाण्यनिश्चयनेन शास्त्रस्य निश्चयसोपयोगितावादिनं नैयायिकं परामर्शितुं तन्मतमालम्ब्य माध्यमिकस्यपि प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयोपयोगिताव्यवस्थापनसम्भवात् ।

ननु अव्यभिचारव्यतिरेकरूपव्यभिचारस्य संशयो निश्चयश्चाव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धक, व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकताया व्याप्तिग्रहोपाये मणिकाररेवोक्तत्वात्, तथा च व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकेऽव्यभिचारनिश्चयाजन्येऽव्यभिचारनिश्चये व्यभिचार इत्यत आह (प्राहसंशयस्येति) अव्यभिचारव्यतिरेकसंशयरूपस्येत्यादि । न प्रतिबन्धकता-व्याप्तिग्रह इति शेषः । तथाच व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभिधानं मतविशेषावलम्बनेनैवोक्तमिति न विरोध इति भावः । एतेन घटादिसंशयस्य घटादिग्रहाप्रतिबन्धकतया संशयपदेन घटादिनिश्चयहेतुके घटादिज्ञाने व्यभिचारं वारयतां मिश्राणां प्रतिबन्धकसंशयादौ यदभावत्वप्रकारकत्वनैयत्यविवक्षयाऽव्यभिचारनिश्चयाजन्यतन्निश्चयेऽव्यभिचाराभावत्वाप्रकारकव्यभिचारत्वप्रकारकसंशयसाधारणप्रतिबन्धकताके व्यभिचारवारणनयुक्तमिति ध्वनितम् । घटादिसंशयस्य तन्निश्चय इव व्यभिचारसंशयस्यापि अव्यभिचारनि-

[ग] श्ये प्राद्यसंशयत्वाविशेषेणाप्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । यन्मतमवलम्ब्य मणिकृतो व्यभिचारसशयप्रतिबन्धकताभिधान, घटादिसंशये तन्निरक्षयप्रतिबन्धकताया अपि तन्मतसिद्धत्वात् ।

अत्र मिश्रानुयायिन - व्यभिचारज्ञानम्य व्याप्तिनिश्चये मणिमन्त्रादि-
 चत् पृथगेव प्रतिबन्धकता, न तु प्राद्याभावज्ञानतया, कथमन्यथाऽत्य-
 न्ताभावगर्भव्यभिचारग्रहस्यान्योन्याभावगर्भव्याप्तिधीविरोधिता, प्राद्याभावाव-
 गाहितया प्रतिबन्धकत्वमेव च प्राद्यसशयव्यावृत्तमिति व्यभिचारसशयप्रति-
 बन्धकत्व युक्तमेव, स्वप्रतिबन्धकसशयव्यतिरेकनिश्चययोरेवभावत्वप्रकारता-
 नियतत्वविशेषण वैकल्पिकम्, अव्यभिचाराभावत्वप्रकारकत्वस्य व्याप्तिनि-
 श्चयप्रतिबन्धके व्यभिचारनिश्चये सशये चानियमात्, एकत्र तन्निवेशेनैवा-
 व्यभिचारसशयप्रतिबन्धके निश्चयप्रतिबन्धके तन्निरक्षयज्ञाने व्याप्तिनिश्चये व्य-
 भिचारवारणमम्भवात्, यद्यपि प्रमेयत्वादिना व्याप्यभावावगाहिनि पक्ष-
 धर्मत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धके व्याप्यभावात्वादि-
 प्रकारकत्वाभावात् दृष्टान्तामिदद्यादिवारणाय यदभावावगाहिताप्रयुक्तप्रति-
 बन्धकताशालिमशयादौ यदभावत्वप्रकारतानैयत्य विवक्षणीयम्, तथा च
 व्यभिचारसशयप्रतिबन्धके तद्व्यतिरेकनिश्चये व्यतिरेकनिश्चयपदोपादानव्या-
 वृत्त्यमगतिः, अव्यभिचारनिश्चय प्रति प्रतिबन्धकताया व्यभिचाराभावाव-
 गाहित्वाप्रयुक्ततया यदनेन व्यभिचारोपादानासम्भवात्, तथापि व्यतिरेक-
 नेश्चये यदभावात्प्रकारतानियतत्वानिवेशपक्ष एव प्रतिबन्धकताया यद-
 नावावगाहिताप्रयुक्तत्व निवेशनीयम् - न तु सशये तन्निरक्षयनिवेशपक्षे,
 अनुमित्यादिप्रतिबन्धकव्याप्यादिमशये व्याप्यभावात्प्रकारकत्वायोगेन दृ-
 ष्टान्तामिदद्यादयत्नसाक्षात्, तथा च सति व्यभिचारावगाहितप्रयुक्तानुमि-
 तिप्रतिबन्धकतायति व्यभिचारसशये व्यभिचाराभावात्प्रकारतानैयत्येवैव
 यदनेन व्यभिचारोपादानमम्भवात् व्यतिरेकनिश्चयोपादानव्यावृत्तिशक्यते
 सगमयिनुम्,

[म] तत्सन्देहे सत्यर्थसन्देहेनार्थानिश्चयादेवाप्रवृत्तेस्तत्र तयोरप्रतिबन्धकत्वादिनि चेत् ? न ।

[दो] प्रवृत्तीति प्रवृत्ताभिप्रायम् । यत्रप्रतिबन्धकादित्यर्थः । (तत्सन्देह इति) क्लृप्तकारणमद्भावे यत्प्रत्ये कार्यानुतादः, अनापत्या तस्यैव प्रतिबन्धकत्व कल्प्यते, न चेत् तथा ।

[ग] वेऽनुमितेर्दृष्टान्तत्वाभगतिरिति विशेषतस्तदन्तर्भावो नामिप्रेत -अपि तु यत्त्वन्त्वमात्रेत्याह (प्रवृत्तीनि) ननु प्रामाण्यमशयदशाया अर्थानिश्चयादेव प्रत्ययभावनिराहान् प्रामाण्याभावज्ञानस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकत्वाऽमिद्वेत्तकानुमान् स्वरूपासिद्ध्या दुष्टमिति मूलोक्तं न मगच्छेत, प्रवृत्तावर्थनिश्चयस्यैव प्रामाण्याभावज्ञानाभावस्यापि कारणताप्राहकनियतान्वयव्यतिरेकमत्वेन कारणताया दुरपह्वत्वादित्यादाह निसाकरोति (क्लृप्तत्वादिना) तस्य प्रतिबन्धकत्व-तदभावस्यानन्यथासिद्धत्वम् कल्प्यते । (न चेत् तथेति) प्रवृत्ते क्लृप्तापरसकलकारणमत्त्वे प्रामाण्यमशयादिमत्त्वं प्रवृत्त्यनुत्पाद इति नेत्यथ । प्रामाण्यमशयादभावेऽपि तिनार्थनिश्चयमप्रवृत्तेस्तद्वतुताया आवश्यकत्वात्, प्रामाण्यमशयदशाया च तदमत्त्वेनाप्रवृत्तेरितरसकलकारणामप्यत्तेगिति भावः । तथा च नियतान्वयत्रान्तरेकेऽपि प्रामाण्याभावज्ञानाभावस्यान्यथामिद्वत्वमेवेति न तज्ज्ञानस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूप प्रतिबन्धकत्व शक्यमप्यदमपीति मूलसंगतिः ।

अथार्थनिश्चयकाले तद्विद्वितीयत्वे वा यत्र प्रामाण्यमशयमत्र तादृशार्थनिश्चयद्वितीयत्वे ततृतीयमशय वा प्रवृत्तापत्तिवारणाय प्रामाण्यमशयस्य प्रतिबन्धकत्वमाशयकमिति चेन्न, अगृहीतप्रामाण्यकार्थनिश्चयत्वेन ह्यनुत्पत्त्येव निराहान्, गौर्वेत्तापामाण्यज्ञानाभावस्य पृथक्कारणत्वाकल्पनात् । मूले स्वरूपामिद्विप्रदर्शित दृष्टान्तामिद्वग्युपलक्षण बोध्यम् । प्रमान्नाभावप्रहामावस्य प्रवृत्तिकारणत्वाभावेऽपि न स्वस्वामिद्वि, अन्म-

दी] न च प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वमेव वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्;

[ग] विधप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीयत्वादित्याह. इह्य निराचष्टे (नचेति)

यद्यपि प्रयोजकत्वमिदं न नियतपूर्ववृत्तिस्वरूपम्, व्याप्त्यभावसंशयद्वि-
तीयक्षणे व्याप्तिनिश्चयोत्पत्तौ तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्या व्याप्त्यभावग्रहाम व-
स्यानुमित्यप्रयोजकत्वेन दृष्टान्तासिद्धेः; नापि जनक जनकत्वम्-ग्राह्यसंशयस्या-
प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्यानुमितिजनकत्वव्याप्तिनिश्चयाजनकत्वेन तदोपताद-
वस्थ्यात्; तथापि जनकतावच्छेदकमविष्टत्वमेव तत्, व्याप्तिसंशयभेदस्य
निश्चयत्पटकतयाऽनुमितिजनकतावच्छेदकत्वात् । व्याप्तिसंशयस्यानुमिति-
प्रतिबन्धकत्वान्न दृष्टान्तासिद्धिः । उक्तयुक्त्या अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्या-
र्थनिश्चयनिष्ठप्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकताया आवश्यकत्वान्न स्वरूपासिद्धिः ।

अथवा यन्निश्चयविरहविशिष्टस्य यद्गर्भकयद्वयतिरेकज्ञानस्याभावो
यद्विशेष्यकयत्प्रकारकयजातीयकार्यनियतव्यवहितपूर्ववृत्तिः, तद्गर्भकतन्नि-
श्चयस्ताद्विशेष्यकतत्प्रकारकतजातीयकार्यजनक इति समुदायार्थः, व्याप्त्य-
भावसंशयद्वितीयक्षणोत्पन्नव्याप्तिनिश्चयात् यत्र तदनन्तरक्षणेऽनुमितिस्तत्र
तत्पूर्वक्षणे विशेषणभाषाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एवेति न दृष्टान्तासिद्धिः ।

एतेनाप्रामाण्यग्रहाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वोपगमे विशेष्यविशे-
षणभावे विनिगमनाविरहात् तस्य कारणत्वमप्यनपवादमिति कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वपटितहेतुरप्यविकल इति प्रयोजकताघटितसाधनानु-
सरणशङ्काया असंगतिरिति दूषणमनवकाशम् ।

(अप्रयोजकत्वादिति) प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानाभावस्यार्थनिश्चयनिष्ठ
कारणतावच्छेदकतया अर्थसंशयकारणाभावनयाऽर्थनिश्चयसम्पादकत्वेन वा

[म] प्रामाण्यसंशयानन्तरम् इदं इत्थमेवेत्यवधारणस्य निष्कम्पप्रवृत्त्यस्य प्रामाण्यनिश्चयार्थिनत्वात् ।

[दी] यत्तदर्थयोरननुगमाच्चेति भावः । अभ्युपेत्य समापत्ते (प्रामाण्येति) तथाच कारणत्वभावेऽप्यवश्यत्वेक्षणव्यतिरिक्तनिति भावः ।

[ग] प्रवृत्तावपेक्षणीयत्वेन तत्र एवातिप्रसङ्गभङ्गे प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्ति-
हेतुत्वास्वीकारेऽनिष्टप्रसङ्गरूपविपक्षबाधकाभावादित्यर्थः । अपयोजकत्वं च
परणीभूताभारमतिदोषित्वरूपमतिब्रन्धकताया हेतुपटकतापक्षेपि शोध्यम् ।
अनुमाने दूषणान्तरमाह (यत्तदर्थयोरिति) तथाच-यत्पदेन प्रामाण्योपादाने
दृष्टान्तातिद्वि, व्याप्सुपादाने च स्वरूपासिद्ध्यादिः ।

ननु प्रामाण्याभावज्ञानाभावस्य उक्तयुक्त्यर्थज्ञाननिष्ठकारणतावच्छे-
दकत्व विनिगमनानिष्टमयेन स्वतन्त्रकारणत्व बाध्यत्वमङ्गीकर्तव्यम्,
तथाच-प्रामाण्यनिश्चयस्यैव हेतुता युक्तेति हेतुविधयेव प्रामाण्यनिश्चया-
पेक्षया एव सम्भवादर्थनिश्चयमभ्यादकृतया तदपेक्षाभिधान "प्रामाण्य-
संशयानन्तर" मित्यादिना मणिकृतो न युक्तमित्यत आह (अभ्युपेत्येति)
परेण व्यग्रम्याप्यमान प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वमभ्युपेत्येवेत्यर्थः ।
समापत्ते-प्रामाण्यनिश्चयापेक्षा व्युत्पादयति । अथवा-प्रवृत्तौ प्रामाण्यनि-
श्चयानुपेक्षायापि नित्यव्याघातेषु प्रवृत्तिप्रेतया प्रमात्वस्य प्रमाण्यत्वव्यपक-
तया तदवधारणे प्रमात्वावधारणोपेक्षयैवादेश्यत्वेन प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्च-
यस्य वरपरत्वाऽपेक्षणीयत्वव्यवस्थापनमयुक्तमित्याशङ्क्याह (अभ्युपेत्येति)
प्रवृत्तौ प्रामाण्यनिश्चयापेक्षयैव तदगम्यत्वेन शास्त्रस्य निदंश्रयसोपेक्षेणित्वा-
निर्वाह इत्येव स्वाभिप्रेतमिति स्वीकृत्येवेत्यर्थः । इदमित्यमेवेत्यर्थनिश्चये
प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामपि प्रवृत्तौ तदकारणत्वानिर्वाहो नोद्देश्यमितिद्विरित्या-
शङ्का निगम्यते (तथा चेति) अवश्यतापेक्षायावच-कारण सम्पादकतया ।

[म] ननु स्वत एवास्तु तन्निरूपणम् ?

[दी] स्वतः—स्वस्मात् स्वकीयात् । तत्र स्वप्रकाशतया तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति गुरवः ।

[ग] तादृशापेक्षायामपि तदसम्भवे शास्त्रध्वणे प्रवृत्त्यनुत्तर्या शास्त्रस्य निष्कृत्वेनाक्षेपसङ्गतोरिति भावः ।

“ननु स्वत एवे”ति मीमांसकत्रयस्यैव प्रत्यक्षस्थानम्, न तुगुरो रेव मिश्र-
भट्टयोरेव वा, मतत्रयसाधारणविप्रतिपक्षेरेवे दर्शनीयत्वात्, अनुव्यवसायेना-
नुमित्या स्वप्रकाशेन वा गृह्यत इत्यादिना मतत्रयसाधारणस्वतस्त्वस्य व्यवस्था-
पनीयत्वाच्च; एवं च स्वपदस्य प्रामाण्याश्रयमात्रपरत्वे तदीयमात्रपरत्वे वा न
मतत्रयसाधारण्यमत उभयपरतया व्याचष्टे (स्वत इति) (स्वस्मादिति)
प्रामाण्याश्रयव्यवसायादित्यर्थः । “तन्निरूपणमि”ति—मूलस्य च प्रामाण्यव्यव-
हार इत्यर्थः, तावता च व्यवसायस्यैव स्वप्रामाण्यविषयफललाभः, तावत्तेव
व्यवहर्तव्यज्ञानविधया प्रामाण्यव्यवहारेहेतुतायाः स्वस्य निर्वाहात् । एतच्च
गुरुमतानुसारेण । मिश्रभट्टयोरनुसारेणाह (स्वकीयादिति) स्वप्रयोज्यादि-
त्यर्थः । मिश्रमते व्यवसायजन्योऽनुव्यवसाय एव तत्प्रयोज्यतया विवक्षितः,
भट्टमते च व्यवसायजन्यज्ञातत्वरूपहेतुजन्यानुमित्तिरेवेति मतद्वयोपसंग्रहः ।

केचित्तु—तन्निरूपणं- प्रामाण्यग्रहः । स्वस्मान्-व्यवसायात्, व्यवसाय-
प्रयोज्य इति यावन्, स च मिश्रमतेऽनुव्यवसायरूपः, भट्टमते ज्ञाततालिङ्ग-
कानुमिति रूपः । गुरुमतानुसारेणाह (स्वकीयादिति) स्वोत्पत्तिप्रयोजक
कारणसमुदायादित्यर्थः । एतावता म्यमामर्षाजन्यत्वेन स्वस्यैव स्वप्रामाण्य-
ग्रहरूपता लभ्यत इति व्याचक्रुः । तद्विन्यम्, तथा सति “तत्र स्वप्रकाशतये”
त्यादिना प्रथमतो गुरुमतविवरणम्यायुक्तनापातात् । स्वप्रकाशतया—व्यव-
सायस्य स्वविषयकतया । (तेनैव तत्प्रामाण्यं गृह्यत इति) तस्यैव

[म] तथाहि-तत्र-विप्रतिपत्तयः-

[दी] तदनुव्यवसायेनेति मिश्राः । ज्ञानस्यातीन्द्रियतया ज्ञाततालिङ्गकानुमित्येति भट्टा । तत्र-मतत्रयसाधारणस्वतस्त्वे ।

[ग] प्राथमिकज्ञानग्रहत्वात् सर्वेषामेव मीमांसकानां प्राथमिकज्ञानग्रह-
 प्राद्यतायास्त्वतो प्राद्यतारूपत्वादिति भावः । (तदनुव्यवसायेनेति)
 तद्विषयकलौकिकमानसेनेत्यर्थः । तत्प्रामाण्यं गृह्यते इत्यनुपपद्यते । एवमप्यनुपपन्नो बोध्यः । उपनीतप्रामाण्यस्य न्यायमतेपि ज्ञानमानसे भाना-
 लौकिकत्वविशेषणम् । न च ज्ञानांशे लौकिकमानसेऽप्युपनीतप्रामाण्यभाना-
 चद्विशेषणेनापि न न्यायमताद्विशेष इति वाच्यम्, स्वाशलौकिकत्वस्य
 विवक्षणीयत्वात् । तच्च स्वविषयज्ञानाजन्यत्वम् । स्वाश्रयग्राह्यत्वरूपगुरमत-
 सिद्धस्वतस्त्वेपि स्वविषयज्ञानाजन्यत्वेन स्वाश्रयो विशेषणीयः, अन्यथा
 प्रामाण्याश्रयज्ञानेपि कदाचिदुपनीतप्रामाण्यभानस्य न्यायमतसिद्धतया
 तदविशेषापत्तेः । (ज्ञानम्यातीन्द्रियतयेति) एतेन भट्टानां ज्ञाततालिङ्ग-
 कानुमितेर्मिश्रमतसिद्धानुव्यवसायवत् प्राथमिकज्ञानग्रहरूपेनेति सूचितम्, तेन
 न्यायमतेऽप्यनुमित्या प्रामाण्यं गृह्यते, परन्तु तन्मते ज्ञातताया अप्रसिद्ध-
 तया तालिङ्गकानुमित्या प्राद्यतासम्भवः, एवञ्च ज्ञाततायामेव विवादपर्यव-
 सानम्, ननु स्वतो प्राद्यत इति देशानयकाशः । न च ज्ञानतालिङ्गकानु-
 मितिप्राद्यत्वे ज्ञानातीन्द्रियत्वस्याप्रयोजकतया ज्ञानम्यातीन्द्रियतयेति हेत्व-
 नन्वयः, अनुमित्येत्यस्य सावधारणपरतया तल्लभ्यप्रत्यक्षाप्राद्यत्वे हेत्वन्वय-
 यस्य विवक्षितत्वान् । मूलस्थ तत्रेत्युत्पादाय ध्याचष्टे (मतत्रयसाधारण-
 स्वनन्द इति) एतेन प्रथमायधिविप्रतिपत्तिप्रयस्य मतत्रयसाधारण्य
 मूलम्यशब्दलभ्यमेवेति तुरीयविप्रतिपत्तेः प्रत्येकमेवेत्यनेन यथा एकमतसिद्ध-
 स्वनन्दकोटिकत्वमभिहितम् तथा-प्रथमादिविप्रतिपत्तिनां मतद्वयमाश्र-
 म्मिदमन्तन्नादिकोटिकत्वत्कारणाय पुनः प्रितयसिद्धमन्तन्को-
 टिकत्वाभिधानम्, तद्विना न्यूनत्वस्यापरिहारः । (संप्रति) सप्तमे

[स] ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्रहकयावज्ज्ञानग्रहक-
सामग्रीग्राह्यम्-नवा ।

[दी] विचाराङ्गसंशयजननीविप्रतिपत्तीराह (ज्ञानैत्यादिना) अत्र च
तात्पर्यवशाच्चद्विती-तद्विचारकत्वरूपप्रकर्षविशिष्टं ज्ञानं प्रशब्दोपसंहितेन
साधतुना प्रत्याम्यते, भावस्युदा च

[ग] यंविषयतायाम्प्रशयजनकत्वाकरूपविप्रतिपत्तिपदार्थैकदेशे संश-
येऽन्वयो बोध्यः । विप्रतिपत्तेरुपयोगितां दर्शयितुमाह (विचाराङ्गेति)
विचारो जल्पः, विपरीतोद्भावकपरविजिगीषया न्यायप्रयोगरूपः, जिज्ञा-
साम्पादनेन तदङ्गस्य-तदुपयोगिनी मध्यस्थसंशयस्य जननीरित्यर्थः ।
अत्र च "नन्वि" त्यादिवक्तुर्मीमांसकस्यैव न "तथाही" त्याद्यभिधानम्,
तथा सति च विधिक्वोटिमात्रस्य तदभिधेयतया निषेधादिबोधकं "नवे"
त्याद्यभिधानासङ्गतेः, स्वसंशयज्ञापनाय मध्यस्थस्यैव तथाभिधानीचित्या-
दिनि "स्वनप्यास्तु तत्रिख्यम्" नित्यनन्तरम् "इति मीमांसकानां स्वमत-
परिग्रहेण नैयायिकेन विचारप्रगक्ति" रिति पूर्णायम्, तथा च प्रसङ्गत
एवोक्तिरियम् । तथा च स एव विचारो विप्रतिपत्त्यभावे न पटन इत्यालो-
च्य प्रत्यक्षेणैव "तथाही" त्यादिना विप्रतिपत्तयो दर्शिताः । उच्यते पूर्व-
पक्षेऽपि परिस्फुरणीय इत्यभेदम् । पक्षे ज्ञानपदोपादानं प्रामाण्यपदस्य
प्रगारणत्वार्थरत्नप्रमनिरामपरतया सार्थकसिध्यन् तत्पदस्य प्रमान्य-
सत्करणत्वोभयार्थकतां व्युत्पादयति (अत्र चेति) अत्र-पक्षबोधके
ज्ञानप्रामाण्यपदे, ज्ञानेतिपदं ज्ञानकारणत्वनिरामाय, तात्पर्यप्रमविषया-
धारणार्थेऽन्वयः । तद्विनि तन्प्रकारकत्वरूपं याथाव्यर्थनिवन्त्योऽपि प्रकर्षः
परत्वादेव इति कुनाऽन्वयैव ताम इत्यन आह (तात्पर्यवशादिनि) गा-

[दी] तादृशज्ञानत्वम्, करणल्युटा तादृशज्ञानकरणत्वं तद्वितान्तेनेप-
स्याप्यते * तत्र तादृशज्ञानकरणत्वस्य निरासाय ज्ञानेति सावधारणम् ।
तच्च न ज्ञानत्वनियतम्, मनः प्रभृतिवृत्तित्वात् ।

[ग] धातुपूर्वप्रशब्दस्य याथार्थ्यरूपप्रकर्ष एवानादितात्पर्यादित्यर्थः ।
प्रशब्दस्य वाचकत्वे विवादात् पदत्व सविवादमिति प्रशब्देत्यभिधानम् ।
तदुपसन्धान च तदव्यवहितोत्तरत्वम् । माधातुना-ज्ञानत्वविशिष्टार्थक-
माधातुना । तद्वितान्तेनेत्यस्य भावल्युटा करणल्युटेत्युभयत्र सम्बन्ध,
तद्वितश्च भावार्थकः प्यव्यत्यय, तस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकबोधकत्वव्युत्पत्ते-
रिति भावः । तत्र-तयोरर्थयोर्मध्ये । ज्ञानपदादेव कथ तन्निरास इत्यपेक्षा-
यामाह (सावधारणमिति) ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमित्यर्थपरम् । तच्च-
प्रमाकरणत्व च । (न ज्ञानत्वनियतमिति) न ज्ञानमात्रवृत्तित्यर्थः । तथा
च प्रमाकरणत्वे समभिव्याहृतज्ञानमात्रवृत्तित्वान्वयानुपपत्त्या प्रामाण्यपदे
तत्परत्वभ्रमनिरासः । गङ्गाया घोष इत्यादौ प्रवाहे घोषान्वयानुपपत्त्या
गङ्गापदे तत्परत्वभ्रमनिरासवदितिभावः । (मनः प्रभृतीति) यद्यपि
परामर्शादिनिष्ठमनुमित्यादिप्रमाकरणत्व ज्ञानत्वनियतमेव, तथापि विशेष-
प्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणान्वयस्योत्सर्गिकत्वात् प्रमाकरणत्वत्वा-
वच्छेदेन ज्ञानत्वनैयत्यान्वयानुपपत्त्या तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वत्वावच्छेदेन
तदन्वयसम्भवेन तत्परतैव गृह्यत इति भावः ।

अथैव “ज्ञानस्यैवे” त्यवधारणपरत्वादरो व्यर्थ, मनः प्रभृति-
निष्ठज्ञानकरणताया परामर्शादिनिष्ठकरणतातो भिन्नतया तत्र ज्ञानवृत्ति-
त्वस्य बाधेन प्रमाकरणतापरत्वभ्रमनिराससम्भवादिति चेत्सत्यम्, साव-
धारणमित्यस्य अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन स्वार्थसम्बन्धपरमित्यर्थ,
“तच्च न ज्ञानत्वनियत” मित्यस्य तत्त्व च न ज्ञानवृत्तित्वव्याप्यमित्यर्थ
इति न दोषः ।

[दी] ज्ञानपदेनोत्सर्गतो ज्ञप्तिरेवोपस्थाप्यते । तद्वति

[ग] एतेन ज्ञानप्रामाण्यपदस्य ज्ञानस्यैव यत्प्रामाण्यमित्यर्थपरत्वनिर्णाय-
काभावलोकात्मनिराससम्भवः, नद्यच्छेदकावच्छेदेनान्वयपरतावदेता-
दृशार्थपरताया अपि औत्सर्गिकत्वमित्यपि परास्तम् ।

यत्तु प्रमात्वप्रमाकरणत्वयोः प्रामाण्यपदार्थत्वव्युत्पादनं तेन रूपेण
पक्षत्वमिति प्रदर्शनाय, 'तादृशज्ञानकरणत्वस्य निरासाये'ति तस्य
व्यावर्तनायेत्यर्थः, तथा च ज्ञानसात्त्विकप्रामाण्यपदार्थत्वेन जानान्यवृत्ति-
तानवच्छेदकप्रामाण्यपदार्थतावच्छेदकवत्त्वेन पक्षत्वात् प्रमाकरणत्वत्वरूप-
प्रामाण्यपदार्थतावच्छेदेकस्य च मनः प्रभृतिवृत्तितावच्छेदकत्वात् न
प्रमाकरणत्वस्य पक्षान्तर्भाव इति नांशतो बाधादिरिति व्याख्यानम्; तत्र,
तथा सति ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्या ज्ञानजनकार्थकत्वात्तत्समभिव्याहारे-
णापि न अमनिरास इत्याशङ्क्या असम्भवेन ज्ञानपदस्य ज्ञप्तावेव
मूरिपयोगदर्शनात् ज्ञानकरणत्वपरत्वशङ्केत्यर्थपराया ज्ञानपदेनेत्याद्यप्रि-
कृतिकाया अवतारासम्भवात् । ज्ञानपदार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे प्रयोजनाभावा-
त्ज्ञानकरणरूपज्ञानपदार्थतावच्छेदकतायाः प्रमाकरणत्वे सत्त्वेऽपि अंशतो
बाधशङ्कानवकाशेन तादृशकृतिकाया अवतारयितुमशक्यत्वात् । ज्ञानप-
दार्थत्वेन ज्ञाननिवेशे ज्ञप्तेरेवौत्सर्गिकज्ञानपदार्थानोपस्थितिविपर्ययेऽपि ज्ञान-
करणस्य ज्ञानपदार्थतानुपायेन अंशतो बाधवारणासम्भवेन ज्ञानपदेनेत्यादे-
र्मुसङ्गततापत्तेश्चेति ।

विशिष्य तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य पक्षत्वे ज्ञानत्वनियतत्वस्य
पक्षतावच्छेदकानुपवेशो व्यर्थ इत्याशङ्कं निराकर्तुमभिमतात्तत्पर्यनिश्चया-
र्थमेव ज्ञानत्वनियतत्वांशोपादानम्, न तु तदपि पक्षतावच्छेदकपटकमित्या-
शयेनाह (तद्वतीति) प्रवर्तकज्ञानविषयप्रमात्वात्मकप्रामाण्यपदार्थ-
मपिहृत्य विचारादेव प्रमाजनकत्वपरताप्रमो न सम्भवतीत्यालौक्य

[दी] तत्प्रकारकज्ञानत्व तु फलितार्थ । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वम्ब
 तत्तर्कभेदेन भिन्नत्वात् कस्यापि प्रामाण्यस्य च यावज्ज्ञानप्राहकसामग्री-
 ग्राह्यत्वाभावात् तत्तज्ज्ञानप्रामाण्य तत्तज्ज्ञानप्राहकस्यावद्ग्राह्यम् न वति
 एवार्थं तत्तज्ज्ञानपरं ज्ञानपदमिति तु तत्त्वम् । यत्तु मिश्रादिभ्यो
 अगृहीतज्ञानप्रामाण्यविशेषे बाधनारणाय ज्ञानपदं,

[ग] ज्ञानपदोपादाने प्रयोजनान्तरमाह (तद्वतीति) तत्तदर्थभेदेन प्रका-
 रीभूतघटत्वघटत्वादिभेदेन (तत्तज्ज्ञानेति) यद्धर्मप्रकारकज्ञानप्रामाण्य
 यदा पक्षस्तदा तद्धर्मप्रकारकज्ञानप्राहक्यावद्ग्राह्यत्वमेव साध्यम् न तु सामा-
 न्यतो ज्ञानप्राहक्यावद्ग्राह्यत्वम् । तद्धर्मप्रकारकज्ञानप्राहक्यावद्ग्राह्य नवेति
 एवार्थेति । तत्तज्ज्ञानपरम्-विशिष्य साध्यघटकघटत्वादिप्रकारकज्ञानपरम् ।
 तादृशज्ञानस्य च न पक्षत्वाच्छेदकान्तर्भाव , प्रामाण्यपदन घटत्ववतीत्यादि
 विशेषरूपणैवोपस्थित्याऽन्यावर्तकत्वात्, अपि तु तादृश्यैव घटत्ववती-
 त्यादिक घटत्वादिप्रकारकज्ञानघटितसाध्यसाधने पक्ष इत्यवयवम् ।

मिश्रोक्तज्ञानपदव्यावृत्तिमुपन्यस्य दूषयति (यत्तिश्यादिना) मिश्रा-
 दीत्यादिना मद्दपरिमह (अगृहीतेति) निर्वाच्ययाऽनुव्यवसायसामग्र्या
 अगृहीत यद्धर्मप्रकारकज्ञानसामान्य तद्धर्मवति तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्व-
 रूपप्रामाण्य इत्यर्थं (बाधनारणायेति) बाधन्साध्यमत्त्वानिर्वाह तत्प्रा-
 माण्याश्रयप्राहकवक्ष्यमाणसामग्र्या एवाप्रसिद्ध्या प्रमत्त , तद्वारणायेत्यर्थं ।
 गुरुभ्यो ज्ञानमात्रस्यैव तथाविधम्प्रकाशसामग्र्याग्राह्यतया नैनाहो घर्म
 प्रसिद्धयति यद्धर्मप्रकारक ज्ञान तादृशसामग्र्या न गृह्यत इति तन्मत-
 मुपेक्षितम् । न चाप्रामाण्यप्राहकसामग्रीकाल एव यद्धर्मप्रकारकप्राहकसामग्री
 नान्यदा, म एव तादृशो घर्म , अप्रामाण्याप्राहकत्वस्य तादृश
 सामग्रीविशेषणत्वादिति वाच्यम्, तद्धर्मघटिताप्रामाण्यमदस्य तत्प्रकार

[दी] कर्मणि क्युदा ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति विषयत्वार्थकपठ्या वा ज्ञानानपरमिति - तत्र ,

[ग] ब्रह्मानानुत्तरमसम्भवेन अप्रामाण्यग्रहसम्पादकतज्ज्ञानसामग्र्या एव तदप्रामाण्याग्राहिकायास्तज्ज्ञानग्राहकसामग्र्याः प्रगिद्धेः, वर्तमानज्ञान-ग्राहकसामग्र्या ज्ञाने गृह्यमाणे यथा ज्ञानत्वधर्मिविषयकत्वादेर्विपरीत न गृह्यते, तथा सविषयकत्वसप्रकारकत्वादेरपीति सर्वमतसिद्धम् । तादृशी च सामग्री मिथ्यादिमते यथाऽनुव्यवसायसामग्री, तथा गुरुमते तत्स्था-नाभिषिक्ता व्यवसायसामग्री । उत स्वप्रकाशात्मकतद्दुरत्वादिप्रकारक-ज्ञानसामग्रीकाले न तत्र निष्प्रकारकत्वग्रमसामग्रीसम्भव इति न सप्रकार-कत्वग्रहविरोधिदोषवदितनिष्प्रकारकत्वग्रमसामग्रीसम्बन्धितस्वप्रकाशात्मक-तज्ज्ञानसामग्र्यास्तादृजज्ञानप्रामाण्यविरोधिग्राहकत्वोक्तिसम्भव । अन्यथा तेषां निर्विषयकत्वग्रमसामग्रीकाले विषयोपरागासम्भवेन स्वप्रकाशात्मकज्ञान-सामग्री विषयानुपरकमपि ज्ञान गृह्णातीति स्वीकारापत्तेः ॥

यद्यपि तददुरप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि जाताया धर्म्यगृहीतासंसर्गक-सदद्दुर(विशेष्यकज्ञानात्मकतददुरग्रमजन्यतददुरप्रकारकविसवादीच्छाया गृहीतजन्यतददुराभाषवन्ति तददुरप्रकारकत्वम्योपस्थित्या तददुरप्रकारकज्ञान-सामग्रीदशया निवृत्तम् उपस्थिततादृगधर्मग्राहकतादृजज्ञानरूपधर्मिज्ञान-रूपाऽप्रामाण्यग्रमसामग्रीसम्भवः, तथापि तादृगप्रामाण्यग्रमस्य ग्राह्या-भाषानवगाहितया प्रामाण्याग्रहप्रतिबन्धकत्वेन तदनामग्र्या अपि न प्रामाण्य-ग्रहप्रतिबन्धकत्वम् । एवं तादृगप्रामाण्यवच्छेदेन ज्ञाने प्रामाण्यविरह-ग्रहोपगमने तत्त्वनिबन्धकत्वोपपादने च तादृगप्रामाण्यग्रहस्य प्रामाण्यविष-यकतया तदनामग्रीग्राह्यत्वेन तत्प्रामाण्ये साध्यसत्त्वनिर्वाह इति सर्वं स-मञ्जसम् ॥

ज्ञानपदोपादानेऽपि कथं तज्ज्ञानप्रामाण्यव्यावृत्तिरित्यपेक्षायामाह (कर्मणि क्युदेति) “ वृद्धवदुगोवदुज्ज ” मिति सूत्रानुसिद्धनेत्यादि- ६ (ज्ञानानपरमिते) निर्वाच्यसामग्रीजन्यज्ञानविषयार्थमित्यर्थः ॥

[दी] तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन रूपेण ज्ञानाज्ञानयोर्बाधबुद्ध्यसम्भवात् ।
विधौ सिद्धसाधनस्य

[ग] एतदपि न पक्षतावच्छेदकम्, प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे
प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयतायाश्च कचिदपि
प्रामाण्येऽपत्वात् घटत्ववति घटत्वप्रकारकताश्रयग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रह
विषयत्वादेवाशतो बाधेन विशिष्य तत्तद्धर्मघटितप्रामाण्याना पक्षत्वस्योप-
गन्तव्यतयाऽन्यावर्तकत्वात्, किन्तु विशिष्य ज्ञायमानप्रामाण्यमेव पक्षो
नोक्तप्रामाण्यमिति सूचनाय ज्ञानपदमिति ध्येयम् ।

तादृशज्ञानप्रामाण्यत्वेन—तदङ्कुरत्वादिमति तदङ्कुरत्वादिप्रकारकज्ञान-
त्वत्वेन प्रकारेण । (ज्ञानाज्ञानयोरिति) ज्ञाने तादृशसामग्र्या एव ज्ञानत्व-
त्प्रकारकत्वयोर्वैशिष्ट्यादिघटकतया ज्ञानग्राहकत्वेन प्रामाण्याग्राहकतया
ज्ञानग्राहकतया च भट्टमतसिद्धभिन्नसामग्रीत्वेन च तामादायैव साध्यसत्त्वोप-
पत्तेः, अज्ञाने च पक्षतावच्छेदकतादृशप्रामाण्यत्वेन साध्यघटक यत्प्रामाण्यं
तदाश्रयज्ञानविषयत्वस्य तद्विशेष्यतया साध्यघटिकीभूते ग्रेहे अभावग्रहास-
म्भवादित्यर्थः ।

न च तत्र तदभावग्रहासम्भवेन तदंशे तद्वत्त्वघटितविशिष्टसाध्यज्ञान-
प्रतिबन्धासम्भवेऽपि तदघटितविशिष्टसाध्यविषयिण्या वायुद्देश्यानुमितेर्भ्र-
मत्व दुर्वारमेवेति वादिनिग्रहप्रसङ्ग इति वाच्यम्, मध्यस्थादेरपि तादृश-
प्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षाज्ञानेन तदवच्छिन्न उक्तसाध्यस्या
नुमित्यावगाहनासम्भवात् प्रतिवादिना तदुद्भावनासम्भवाच्च ।

प्रामाण्यपदार्थस्य दर्शितरीत्या ज्ञानत्वघटिततया इच्छावृत्तेर्घटत्ववति
घटत्वादिप्रकारकत्वादेरिच्छादिग्राहकाग्राह्यत्वात् बाधवारकतया ज्ञानपदसा-
धक्यसम्पादनं मिश्राणामतितुच्छमिति तन्नोपन्यस्तम् ॥

(विधाविति) भीमासकैस्साध्य इति शेष । (सिद्धसाधनस्येति)

[दी] निषेधे बाधस्याप्रसिद्धेर्वा वारणाय “ यावदिति ” फलतोग्रह-
विशेषणम् । तथा च तादृशग्रहत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमर्थः ।

[ग] प्रामाण्यानुमितिसामग्रीमादायेत्यादिः । “ निषेधे ”-नैयायिकै-
स्साध्ये, तादृशसामग्रीप्राहृत्यनादायैव बाधस्य वारणायेत्यन्वयः । षट्ज्ञानं
प्रमा सर्वमभिधेयमित्यादिज्ञानविषयत्वस्य केवल न्वयित्वेन यावत्त्वाप्रदितसा-
ध्याप्रसिद्धावप्यभावसाधने पक्षे प्रतियोगिमत्त्वमेव बाध इत्याशयेनेदं (अ-
प्रसिद्धेवेति) समुच्चये वाकारः । उक्तबाधपक्षेऽपि साध्याप्रसिद्धिसत्त्वेन पर-
स्परव्यवच्छेदरूपविकल्पासम्भवात् ।

अथवा उक्तमीमांसकसाध्य पदानिष्ठाभावप्रतियोगित्वसाधनेनापि
नैयायिकस्य कृतकृत्यतया तत्साधनाभिप्रायेण “ बाधस्ये ” स्युक्तम् । त-
दभावसाधनाभिप्रायेण “ अप्रसिद्धेवे ” ति । प्रसिद्धसाध्यक एव बाध इ-
त्याशयेन वाकारसङ्गतिः । अन्यथा अप्रसिद्धिर्बाधश्च द्वयं द्वितीयपक्षे दूष-
णभवगन्तव्यम् ॥

अनु सामग्र्यां यावत्त्वविशेषणमसुक्तम्, यावत्सामग्रीजन्यग्रहाप्रसिद्धे,
न हि सर्वाभिर्ज्ञानसामग्रीभिः किमपि ज्ञानं जन्यते ! यदि च यावतीस्ता-
मग्रीः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय तत्तज्जन्यग्रहविषयत्वं साध्यते तदा तदन्तर्गता-
नुमितिसामग्र्यादिजन्यत्वसाधने सिद्धसाधनादिकमेव दुवारम्, अनुव्यव-
सायादिसामग्रीणां ताद्रूप्येण प्रवेशे अतत्रयमाधारण्यनिर्वाहः, तादृशसा-
मग्रीत्वव्यापकस्यामाहकताकत्वनिवेशे नायं दोष इति चेत् ? तथापि ज्ञानमाह-
कताव्यापकतानिवेशेनेवोपपत्तौ सामग्रीत्वनिवेशवैयर्थ्यमित्यत आह (विशेष-
णमिति) स्वाश्रयमाहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वं साध्यमिति फलितम् ।
व्यापकतारूपयावदर्थमन्तर्भाव्य निष्कर्षमाह (तादृशेति) तत्तद्वर्मप्रकारक-
ज्ञानप्राहकसामग्रीजन्यत्वर्थः । तादृशज्ञानग्रहस्यैव तज्जनकसामग्रीजन्यग्रह-
त्वेनोपादानेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ॥

यद्यपि नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्याविषयनाया षट्त्वमकारकत्वविषयता-
स्वादिनाऽनुव्यवसायादिसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकत्वात्प्रसिद्धसाधनम्, षट्त्व-
मद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नषट्त्वमकारकत्वत्वावच्छिन्नरूपितविषयतात्वेन व्या-

पकत्वाधिवक्षा च न्यायमत साध्याप्रसिद्ध्या न सम्भवति । न च विशिष्टे-
प्रामाण्ये तादृशप्रहृनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकविषयितानिरूपकत्वपर्याप्ते-
स्साध्यतया नानुपपत्तिरिति वाच्यम् , तत्तज्ज्ञानव्यक्तिविषयितावच्छिन्नप्रामा-
ण्यविषयितायास्तत्तज्ज्ञानरूपाश्रयभेदेन भिन्नतया चालिनीन्यायेन तादृश-
प्रहृनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकप्रामाण्यविषयित्वा-
प्रसिद्धेः ।

यतु विषयितानिष्ठतादृशप्रहृत्वव्यापकताया निरूपितत्वसम्बन्धेन घ-
टत्ववति घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टसामान्याभावो न निरुक्तग्रह इति-परमते
तथाविधप्रामाण्ये तथाविधव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति न बाध , न्या-
यमते च केवलघटत्वप्रकारकत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया विशिष्ट-
प्रामाण्यनिरूपितत्वाविरहात्तादृशविषयिताशालि-न्यपि अनुव्यवसाये निरूपि-
तत्वसम्बन्धेन विशिष्टप्रामाण्यावच्छिन्नविषयिताविरहस्य अक्षततया विशि-
ष्टप्रामाण्ये न तादृशानुव्यवसायनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति न
सिद्धसाधनम् । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादीना तत्तद्घटविशेष्यकत्वाव-
च्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वादिरूपाणा विशेष्यभेदेन भिन्नतया प्रत्येक घट-
त्वादिप्रकारकघटादिज्ञानप्रहृत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया निरूपित-
त्वसम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्य तत्तद्घटादिव्यक्तिविशेष्यकत्वघटितप्रा-
माण्ये तत्तद्व्यक्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानप्रहृत्वघटितसाध्यस्य साधनी-
यतया न बाध इति—

तदपि न-गुरुमते व्यवसायरूपग्रहग्रहे विशिष्टप्रामाण्यनिरूपिताधि-
करणतासत्त्वेनैव तस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन व्यवसायवृत्त्यभावप्रतियोगिता-
यामनवच्छेदकत्वाद्यवसाये प्रामाण्यविषयित्वासिद्धे । तादृशप्रहृनिष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविरह रूपव्यापकतावच्छेदकत्वस्य केवलघटत्व-
प्रकारकत्वादौ सत्त्वेनाप्यवच्छिन्नत्वान्तविशिष्टे घटत्वादिप्रकारकत्वे पक्षे त-
त्साधने सिद्धसाधनस्य दुर्धारत्वाच्च, विशिष्टम्यानतिरिक्तत्वात् ।

न च विशेषणान्तर्भावेन विशेष्ये अवच्छेदकत्वपर्याप्तिविरहसिद्धेरु-
क्ततया न सिद्धसाधनमिति वाच्यम् , अनुमानात्पक्षतावच्छेदकविशेष-

[दी] ज्ञानप्राहकारादिजन्ययावद्गृहविषयत्वस्याप्रसिद्धेस्सामग्रीति ।

[ग] पाशे साध्यवत्त्वज्ञानासम्भवेन तदन्तर्भावेन च पक्षे साध्यवत्त्व-
सिद्धेरुद्देश्यत्वासम्भवात् ।

न च तादृशविशेषणवच्छेदेन विशेष्ये साध्यवत्त्वसिद्धेरुद्देश्यतासु-
पगम्य सिद्धसाधनपरिहारसम्भवः, विशेष्यनिष्ठे अवच्छेदकत्वपर्यासिविरह-
वत्त्वे तन्निष्ठस्य घटत्वप्रकारकत्वादेरिवावच्छिन्नत्वान्तविशेषणस्यापि अव-
च्छेदकताया न्यायमतसिद्धत्वात्तादृशधर्मस्य विशेष्यविशेषणसमुदायनिष्ठा-
वच्छेदकतापयोत्तरनवच्छेदकत्वात्समुदायविष्ठावच्छेदकतापयोत्तयभाष्यरत्न-
स्य परोद्देश्यसिद्धिकस्यैवावच्छेदकताया एकदेहात्मकविशेषणेऽसम्भवा-
दिति ।

एतेन प्रामाण्यनिरूपितत्वविशिष्टत्रिपयितात्व पक्षीकृत्य तादृशमह-
त्त्वव्यापकतावच्छेदकत्वकोटिका-विप्रतिपदि, तादृशमहत्त्वव्यापकतावच्छे-
दकघटत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वनिरूपितत्वविशिष्ट-
त्रिपयितात्वघटत्वादित्रिपयितात्वान्यतरूपवद्विपयिताकत्वकोटिकविप्रतिपदि-
रपि वा न साधीयतीति फलितम् ।

तमापि तादृशमहत्त्वनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्न पक्षीकृत्यैव
विशिष्टप्रामाण्यविपयितात्वावच्छिन्नत्वकोटिकविप्रतिपत्तौ तात्पर्यात् न कश्चि-
द्दोष (ज्ञानप्राहकारेति) घटत्वादिप्रकारकज्ञानप्राहकारत्वार्थ (आत्मादीति)

यद्यप्यात्मनोऽप्रामाण्यमहत्जनकतया अप्रामाण्याप्राहकत्वविशेषणेन
व्यावृत्तेरिदमसद्गतम्, तथाप्यतद्गुणसविज्ञानबहुमीहिणा शरीरविशेषादे-
रपि विवक्षणीयतया न दोषः ।

अथ वा स्वयमप्रामाण्याप्राहकपदस्य प्रामाण्याप्राहकत्वेन ज्ञानप्राह-
कत्वेन च यद्गृहमतसिद्ध तदन्यार्थकत्वेन व्याख्यायतया आत्मनः प्रामाण्य-
प्राहकत्वेन ज्ञानप्राहकत्वेन च मद्गतसिद्धतया तद्विशेषणेन न व्यावृत्ति-
रिति यथा श्रुतमेव साधु (अप्रसिद्धेरिति) घटत्वादिप्रकारकमहत्स्यापि
घटत्वादिप्रकारकज्ञानप्राहकारजन्ययावद्महान्तगततया गुरुमतातिरिक्तमते
तादृशयावद्महत्त्वाप्रसिद्धेरिति भावः । ज्ञानत्वविशिष्टत्रिपयकभावद्महोपा-
दानेन ज्ञानत्वे प्रसिद्ध्युपपादनेऽपि घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादौ बाधसा-
रणमशक्यमेवेति बोद्धव्यम् । (सामग्रीतीति)

यद्यपि सामग्रीपदस्य यावत्कारणपरतया घटत्वादिप्रकारकज्ञानमाहक्यावत्कारणजन्यग्रहघटितसाध्यं पर्यवसितम्, तथा चाप्रसिद्धिः, कस्याप्यनुव्यवसायादेर्घटत्वादिप्रकारकव्यवसायप्राहकतत्तद्व्यवसायतन्मनोयोगादिरूपनानाकारणव्यक्तिघटितसमुदायजन्यत्वासम्भवात्; सामग्रीपदेन प्रागभावमात्रोपादाने गुरुमिश्रयोर्मते ज्ञाततालिङ्गकानुमिते शशविषाणायमानतया व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्यैव प्राभाकरादिमते ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन भट्टाभिमानविषयतया तत्प्रागभावस्य ज्ञानप्राहकतया भट्टाभिमतत्वमिति व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहस्य निर्वाच्यसाध्यघटकत्वानुपपत्तेः; न च व्यवसायादिप्रागभावे ज्ञानतालिङ्गकानुमितिप्रागभावत्वेन भट्टाभिमाने तत्र प्रामाण्यप्राहकत्वमपि तदभिमतमिति प्रामाण्याप्राहकत्वेन ज्ञानप्राहकत्वेन च यद्भट्टाभिमतं तदन्यत्वं तत्राक्षतमेवेति तज्जन्यग्रहस्यापि प्राभाकरादीनां साध्यघटकतेति वाच्यम्. ज्ञानतालिङ्गकानुमितिप्रागभावत्वेन प्रामाण्यप्राहकत्वाभिमानविषयस्यापि व्यवसायादिप्रागभावत्वेन तेषां प्रामाण्याप्राहकत्वाभिमानविषयतया व्यवसायादिप्रागभावस्य साध्यघटकभेदप्रतियोगित्वात्; यदि चैकरूपेण तदभ्युपगमोऽवश्यं विवक्षणीयः—अन्यथा कारणसमुदायरूपसामग्रीनिवेशे व्यवसायादिसामग्र्या ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्रीत्वेन ज्ञानप्राहकतया व्यवसायादिसामग्रीत्वेन प्रामाण्याप्राहकतया भट्टाभिमतत्वान् तस्याभ्याध्यघटकत्वानुपपत्तेः, तथा च प्रागभावमात्रनिवेशेऽपि न दोष इति विभाव्यते तथाप्येव ओदनकामकार्यताज्ञानविषयः पाक इत्यादियावयतः शाब्दबोधस्य गुरुमते शब्दानुपस्थाप्यौदनसाधनताज्ञानविषयत्वरूपयोग्यताविषयकस्य सामग्र्याः शब्दाजन्यतादृशयोग्यताज्ञानघटिततया ज्ञानप्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धत्वमप्याश्न दीधितिकृता प्रागभावमात्रोपादाने विरुद्धमेत, तादृशशाब्दबोधस्य भट्टमतेऽपि कार्यताज्ञानविषयकतया तत्प्रागभावमात्रस्य ज्ञानप्राहकतया भट्टमनसिद्धत्वान् कथञ्चिदपि तद्विन्नत्वानुपपत्तेः; तथापि स्वाश्रयविषयकप्रहोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रये ज्योत्स्निक्यावद्ग्रहविषयत्वरूपमाध्यविवक्षया नानुपपत्तिः । तत्तद्व्यवसायादिरूपज्ञानग्रहोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकतत्तद्व्यवसायव्यवसायकारणस्तोम-

[दी] जानक्याक्तेभेदानामुपादानात्तत्र-ज्ञानत्वविशिष्टमाहकत्वस्य विवक्षणाद्वा ज्ञानत्वे विधिप्रसिद्धेः ।

[ग] निष्ठसमुदायत्वावच्छिन्नतत्तद्गुक्तिमामर्मीप्रयोज्योत्पत्तिकत्वस्य ज्ञान-महात्मकनतद्गवसायादिव्येय उत्तन्मते यथायथं प्रसिद्धेः ।

ननु घटत्वादिप्रकारकघटादिज्ञानग्राहकसामर्मीजन्यानां यावतां तादृशमहाणां विषयत्वं न तावतादृशज्ञाने सर्वगतसिद्धम् । तादृशैकज्ञानव्यक्ति-महे तादृशापरज्ञानव्यक्तेरविषयत्वात्; नापि ज्ञानत्वे, घटत्वप्रकारकत्वमा-श्रेण तादृशज्ञानमहे नैयायिकादिनये ज्ञानत्वानानादित्वाशङ्का परिहरति (ज्ञानव्यक्तीति) तत्तद्गुचित्वेन घटादिज्ञानव्यक्तीनां साध्येऽन्तर्भावनीय-त्वादित्यर्थः । तत्र-तत्तज्ज्ञानव्यक्ती (विधिप्रसिद्धिरिति) तत्तज्ज्ञानव्यक्ति-ग्राहकसामर्मीजन्यभावदमहविषयत्वरूपविधिकोटिप्रसिद्धिरित्यभिप्रेणान्वयः । ग्राहकज्ञानानां घटत्वादिप्रकारकघटादिज्ञानत्वेन निषेधेऽपि ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धि-मुपपादयति । (ज्ञानत्वविशिष्टेति) ज्ञानग्राहकत्वेनेन ज्ञानत्वविशिष्टत्वा-श्रयविषयकज्ञानजनकसामर्मीविवक्षणद्वैत्यर्थः । (ज्ञानत्व इति) केवलघट-त्वादिप्रकारकत्वेन ज्ञानमहस्य ज्ञानत्वविशिष्टाविषयकत्वेन व्यावर्तनादिति भावः ।

यद्यपि प्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यादिविचक्षणे तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वा-ग्राहकत्वमेव तत्र निवेदयम्, अन्यथा ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकसामर्मीप्रदानेऽपि तद्वति तत्प्रकारकगुणाभिज्ञ ज्ञानमित्यादिशब्दसामग्र्या तद्वति तत्प्रकार-कज्ञानत्वरूपप्रामाण्यामहेण बाधस्य दुर्वारत्वात्; तथा च ज्ञानग्राहकपदेन ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वपर्यन्ताविवक्षणेऽपि ज्ञानत्वे प्रसिद्धिमम्भवः; तथापि यथा श्रुताग्निप्रयोगेदम् । अन्यथा शब्दबोधादिसामर्मीविशेषैः प्रामाण्याम-हेण बाधप्रसङ्गस्य वारणाय नादृशसामर्मीव्यावर्तककथितविशेषणोपादाने तावतैः घटत्वादिप्रकारकप्रामाण्यघटकप्रकारकत्वत्वेन ज्ञानमहविषयकमह-वारणे चिना प्रयासं घटत्वादी विधिप्रसिद्धिसम्भवाद् ज्ञानत्वे तत्प्रसिद्धि-सम्पादकप्रयासकैकल्यादिति नानुपपत्तिः ।

यन्तुलन्तु तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वत्वेन पक्षत्वं न विचारमहम्, ज्ञानत्वत्वस्य स्वनोऽप्राप्ततया तादृशप्रामाण्यत्वविशिष्टस्य स्वनोऽप्राप्तत्वमाधने

{दी} इदं ज्ञानमप्रमेति ज्ञानग्राहकेण प्रामाण्याग्रहाद्बाधवारणाय (अप्रामाण्याग्रहकेनि) अप्रामाण्यम्-प्रामाण्यविरोधि ।

[ग] बाधात्, अतस्तद्वति तत्प्रकारकत्वत्वम्यैव पक्षतावच्छेदकत्व स्वी-
कर्णीयम्, तथा च तद्रूपावच्छिन्नाग्रहकत्वमेव प्रामाण्याग्रहकत्वेनेत्यत्र
विवक्षणीयम्, एवञ्च ज्ञानत्वविशिष्टग्रहकत्वविवक्षयैव ज्ञानत्वे विधिज्ञोष्टि-
प्रसिद्धि ।

न च प्रामाण्यपदस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रार्थत्वे यथाश्रुतपरि-
त्यागाद्दोष, प्रामाण्यपदेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानेनगत्वव्यापकभेदप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वे सति तद्वति तत्प्रकारकज्ञाननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदरू-
त्वेन तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपप्रकृत्यर्थनावच्छेदकबोधनादिति वाच्यम्,
अगत्या यथाश्रुत र्थपरित्यागात् । “प्रामाण्याग्रहकत्वेने” त्यत्र च ज्ञानत्व-
घटितप्रामाण्यग्रहकत्व प्रतियोगितया विवक्षितमित्यत्रैव ‘ज्ञानत्वविशिष्टम्
विवक्षणादि’ त्यस्य तादर्यमित्यप्याहुः ।

इतिज्ञानग्रहकेण-इत्याकारकज्ञानग्रहजनकसामग्र्या । अप्रामाण्य-
पदस्य अमत्वार्थकत्वे प्रमात्वाभावग्रहकेण प्रमात्वाभावार्थकत्वे च अमत्व-
ग्रहकेण प्रामाण्याग्रहात् बाध इति तदुभयमनुगमयति (अप्रामाण्यामिति)
प्रामाण्यविरोधित्वम् तत्रप्रामाण्यावच्छेदकावच्छेदेन तद्बद्वृत्तिभिन्नत्वम् ।
घटत्वादिना घटपटादिविषयकज्ञाने घटपटादिरूपाशेभेदेन घटत्वादिप्रमात्व-
तद्भावादिमत्वात्तद्भावादीनामपि तद्विरोधित्वानुपपत्तिरित्यत्रैश्वर्योपादानम् ।
व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे ज्ञानत्वादे प्रामाण्यविरोधिनावारणाय
प्रमात्वावच्छेदकानवच्छिन्नत्वाऽवच्छिन्नत्वोभयामावत्वप्रामाण्याधिकरणता
कान्त्य प्रमात्वविरोधित्व वक्तव्यम् ।

यनु प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकीमृतग्रहविषयत्वं तद्विरोधिन्त्वम्, अमत्व-
घटत्वादिग्रहस्य प्रमात्वग्रहे आद्याभावावच्छेदकधर्मदर्शनादिप्रियया प्रति-
बन्धकत्वात् अमत्वघटत्वादीना प्रमात्वविरोधित्वेति । तदसत्, पुरोवर्ति-
विशेष्यत्वावच्छेदेन प्रमात्वाभावाग्रहद्वारा तद्दर्शनज्ञानस्यापि प्रमात्वग्रह-
प्रतिबन्धकतया नेपामपि प्रमात्वविरोधितया प्रामाण्यग्रहनामग्र्या विरोध-

प्राहकत्वस्य दुर्पटत्वात् ।

न च भवन्मते ज्ञानत्वादिधर्माणां प्रामाण्याविरोधितया तदवच्छेदेन तद्वृत्ति तत्प्रकारकत्वाद्यभावमददशायां विरोध्यमाहिकया ज्ञानत्वादिप्राहक-
सामग्र्या प्रामाण्याग्रहात् बाधवारणमशक्यम् ; यदि च प्रामाण्यस्य लौकि-
कप्रत्यक्षमर्णाकुर्वतां तदापि लौकिकप्रामाण्यमानमुपपद्यत एव , अवच्छे-
दकधर्मदर्शनादेर्लौकिकप्रत्यक्षाविरोधित्वात् , मिश्रातिरिक्तमीमांसाकमते प्रा-
माण्यमानस्य लौकिकसन्निकर्षघटितसामग्र्यनतद्भानत्वेऽपि तादृशमामपीतुल्य-
प्रामाण्यभासकसामग्र्यनतद्भानस्य लौकिकभानतुल्यतया अवच्छेदकधर्म-
दर्शनाप्रतिबन्धत्वेन तन्मतेऽपि तथा प्रामाण्यमानोपपत्तिरित्युच्यते, तदा
भ्रमत्वग्रहकालेऽपि अनुव्यवसायादेः प्रामाण्यावगाहित्वसम्भवात् तदप्राह-
कत्वनिवेशनमफलमिति वाच्यम् ; -भ्रमसामग्रीसत्त्वे भ्रमविषयनिष्ठासाधारण-
धर्मविशेषाणां लौकिकं ज्ञानमपि नोत्पद्यते, शङ्कपीत इत्याचारोपद-
शायां श्वेत्याद्यग्रहात् , अतः प्रमायां प्रमात्वविरोधिभ्रमत्वाचारोपसामग्रीद-
शायां अनुव्यवसायादिना प्रमात्वग्रहासम्भवेन भ्रमत्वाद्यप्राहकत्वनिवेशस्या-
वश्यकत्वात् । अविरोधिज्ञानत्वादेश्च प्रमायामारोपसम्भवात् प्रमात्वाभावाव-
च्छेदकतया गृहीततद्धर्मभानदशायामपि प्रमात्वलौकिकप्रहस्य श्वेत्याद्यभा-
वावच्छेदकतया गृहीतशङ्कत्वादिमददशायां श्वेत्यादिलौकिकप्रहवत्सम्भवात् ।

अथ भ्रमत्वस्य परमतेऽप्यतीन्द्रियतया तस्यारोपे परमते गुरुत्वाद्या-
रोप इव न साक्षात्कारित्वग्रहः, योग्यपीतत्वाचारोप एव तद्ग्रहस्यानुभावि-
कत्वात् , तथा च तदारोपसामग्र्या न प्रमात्वलौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धः ,
यादृशदापगन्धज्ञाने साक्षात्कारित्वग्रहः तदघटितारोपसामग्र्या एव लौकि-
कप्रत्यक्षसामग्र्यपेक्षया बलवत्त्वादिति कथं भ्रमत्वारोपकाले प्रमात्वग्रह-
इति चेन्न ; - उक्तयुक्त्या भ्रमत्वारोपसामग्र्याः प्रमात्वलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्य-
पेक्षया बलवत्त्वविरहोपे संशयजनकदोषस्यैव विपर्ययजनकदोषस्य च सा-
क्षात्कारित्वग्रहाप्रयोजकस्यापि प्रमात्वग्रहप्रतिबन्धकतया भ्रमत्वारोपकाले प्र-
मात्वग्रहासम्भवात् ।

अस्तु वा भ्रमत्वप्राहकसामग्र्या अपि प्रमात्वप्राहकत्वम् , तथापि,
प्रमात्वाभावप्रमात्वघटकतद्ग्रहिशेषोप्यकत्वाभावाद्यनुगमपर एव प्रकृतग्रन्थ इति
नासश्रुतिः ।

[दी] घटत्वनिष्प्रकारकत्वादिघटितप्रामाण्यग्रहे तद्विरोधिनी घट—

वस्तुतस्तु तदभासवति तत्प्रकारकत्वरूपं भ्रमत्वं तदभावधर्मिताव-
च्छेदककनतत्प्रकारकाहाय्यभ्रमे लौकिकप्रत्यक्षविषय इति ध्येयम् ।

यत् अप्रामाण्यारोपकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदकप्रामाण्यभानसम्भ-
वान् अत्राप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणानर्थक्यमिति देख्यम्, तत्र साधु पुरोवर्ति-
विशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्यैव पुरोवर्तिनि प्रवर्तकतया अस्यैव
स्वतन्त्रपरतन्त्रविनादात्म्यदतया तद्विशेष्यकज्ञानप्रामाण्ये तद्विशेष्यकत्वा-
वच्छेदेन यावन्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वस्यैव परैस्माधनीयतया तत्सार्थक्यात् ।

न च ज्ञाने साध्यप्रसिद्धिकथनं न मङ्गच्छत इति वाच्यम् ! य-
थाश्रुतसाध्याभिप्रायेणापानतन्त्रकथनात् । उपदर्शितसाध्याभिप्रायेण प्रा-
माण्यघटकघटत्वादिक्मुपेक्ष्य ज्ञानत्वपर्यन्तानुमरणात् ।

न चानुत्पद्यमानादे पुरोवर्तिविशेष्यकत्व धर्मितावच्छेदकीकृत्य ज्ञा-
नत्वावगाहितानियमात् न ज्ञानत्वेऽप्युक्तमाध्यप्रसिद्धिमन्भव इति वाच्यम्,
तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्ने ज्ञानत्ववैशिष्ट्यग्राहकसामग्र्या एव साध्येऽन्तर्भाव-
नीयतया तादृशसामग्रीजन्ययान्द्रूपहविषयताया ज्ञानत्वे सौलभ्यादित्यलमिति
विम्वरेण ।

“ तदप्रामाण्याग्राहके ” तत्र तत्प्रयोजनमाह (घटत्वेति)
घटत्ववर्नीत्यादि प्रामाण्यग्राहकसामग्र्या घटादिरूपविषये तत्प्रामाण्यविरो-
धिघटत्वादेरवश्यं महान् प्रकृतप्रामाण्यविरोध्यग्राहकसामग्र्या अ-
प्रसिद्धेरित्यर्थः । अप्रामाण्यपदस्य यदि साक्षात्प्रमात्वप्रतिबन्धक य-
ज्ज्ञानं तद्विपर्ययकतोपेयते, उक्तानुस्य भ्रमत्वारोपसामग्र्या भ्रमत्वलौकि-
कप्रत्यक्षाप्रतिबन्धेन भ्रमत्वापरिग्रहेऽपि क्षत्रिविरहान्, तदा घटत्वादिकमा-
दाय दोषाप्रसक्तावपि इदं निष्प्रकारकमित्यादिजानीयनिष्प्रकारत्वादिमती-
त्यादिप्रामाण्यग्राहकसामग्र्या निष्प्रकारकत्वादिग्राहकत्वस्यावश्यकत्वात्
तादृशप्रामाण्यपक्षकस्येऽनुपपत्तिर्दुर्गा रेत्याशयेनाह (निष्प्रकारकत्वेति)
प्रामाण्यविरोधिज्ञानवृत्तिधर्माग्राहकत्वनिवेशे घटत्वादिग्राहकतामादाय दोषा-

[खी] त्वादेवश्यं ग्रहात्तदिति लुप्तसप्तमीकम् । अप्रामाण्यग्रहः— इदं ज्ञानमप्रमेति व्यवहारजनको ग्रहः ।

[ग] नवकाशाद्वा निष्प्रकारकत्वाद्यनुसरणम् । घट इत्यादिज्ञाने निर्विशेषणघटत्वादिरूपप्रकारांशे निष्प्रकारकत्वसत्त्वात्तत्सम्बन्धावगाहिज्ञानप्रामाण्यविरोधिनास्तत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वाभावस्य च जानेऽतिसुलभत्वात् ज्ञानवृत्तित्वविशेषणेन तद्धारणासम्भवात् । तस्या प्रामाण्यं तदप्रामाण्यमिति पञ्च्यन्तार्थस्य प्रामाण्येनान्वयात् तदीयप्रामाण्यविरोधिपर्यवसितमिति मिथ्यव्याख्यायां निष्प्रकारकत्वादेः सकलप्रामाण्यविरोधितया उक्तदोषोद्धारसम्भवात् सप्तमीसमासान्निप्रयोगेणाह (लुप्तसप्तमीकमिति)

ननु तदप्रामाण्याग्रहकपदस्य सप्तमीसमासेन तद्विशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाजनकत्वमर्थः, एवञ्च घटत्वादिप्रकारकज्ञानग्रहकसामग्र्यास्तज्ज्ञानांशे प्रामाण्यघटकघटत्वादिग्रहकत्वाभावेनोक्तदोषवारणेऽपि अन्यथाख्यातिमनभ्युपगन्तुर्गुरोर्ज्ञानविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिर्दुर्वारिव, ज्ञानेऽप्रामाण्यासत्त्वेन तत्प्रकारकज्ञानस्यान्यथाख्यातित्वेन तेनाभ्युपगमासम्भवात्, अप्रामाण्यग्रहस्याप्रामाण्यावगाहिरवमात्रेणनिवेशे ज्ञानेऽप्रामाण्यप्रकारकभिसंवादीच्छाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिवारणे तु ज्ञानग्रहकसामग्र्यां तादृशोच्छाद्यजनकत्वस्याव्यावर्तकतया अप्रामाण्यग्रहात्मकज्ञानग्रहकसामग्र्या प्रामाण्याग्रहेण बाधो दुर्वार इत्याशङ्क्याह (अप्रामाण्यग्रह इति) (व्यवहारजनक इति) तादृशशब्दप्रयोगजनक इत्यर्थः । प्रामाण्यविरोधिप्रकारतानिरूपिततज्ज्ञाननिष्ठविशेष्यतानिरूपक इति यावन् । गुरुमते अमस्थले विभिन्नज्ञानगोचरयोरपि धर्मपरिणोर्विशेषणविशेष्यभावोपगमात् न तन्मतसिद्धाप्रामाण्यग्रहासंग्रहः ।

एतेन शब्दप्रयोगेऽर्थज्ञानकारणतायाः निर्युक्तिकत्वात्मगुक्तिकत्वेऽपि इदं ज्ञानमप्रमेति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषपुरस्कारेण निवेशेऽप्रमापदस्य शक्ति-अमेणाधुनिकसङ्घेतेन चाप्रामाण्यप्रकारकबोधेऽपि हेतुतया प्रामाण्यग्रहस्यापि तादृशशब्दप्रयोगजनकतया प्रामाण्यग्रहकसामग्र्याः तादृशशब्दप्रयोगजनकमटाजनकत्वाप्रसिद्धेः अप्रमाशब्देन प्रमाविरोधित्वेन प्रामाभेदवत्त्वेन च

[दी] स च मिश्रादिमते विशिष्टज्ञानम् । गुरुणान्तस्त्वातन्त्र्येणाप्रामा-
ण्योपस्थितौ धर्मिज्ञानम् । यत्र च तादृशमहादिः—कदापि न जातस्तत्रा-
प्राहकान्तं नोपादेयम् ३ ३

[ग] बोधनात् प्रमात्याभावत्वभ्रमत्वत्वादिना बोधके तत्र तादृष्येण भ्रम-
स्वादिग्रहहेतुतायाश्चासम्भवदुक्तिकत्वात् , तदंशे वस्तुगत्या प्रमात्वविरोधि-
धर्मप्रकारिका या प्रतीति तत्परशब्दजनकज्ञानत्वेन इदं ज्ञानं भ्रम इत्यादिज्ञान
संग्रहस्य च तदंशे तत्प्रकारकत्वस्य गुरुमतसिद्धभ्रमत्वादिप्रकारकभ्रमसाधा-
रणस्य दुर्वचतयाऽशक्यत्वात् । सुवचत्वेऽपि तेनैव रूपेणेदं भ्रम इत्यादिस-
कलज्ञानसमहसम्भवे तद्व्युत्पत्तेः प्रतीतिमादाय तत्परयाक्यजनकत्वेन तादृशज्ञान-
संग्रहस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वाद्यथाश्रुतासङ्गतावपि न क्षतिः ।

कोचित्तु व्यवहारजनक इत्यस्य प्रमात्वविरोधिप्रकारकत्वेन तद्भ्रानवि-
षयको योऽभिप्रायः तदधीनवाक्यजनक इत्यर्थः । अभिप्रायश्चेच्छास्त्रेणैव ज्य-
धिकरणप्रकारकोऽपि गुरुणामनुमतः । अर्थबोधेच्छापूर्वकवाक्ये वाक्यार्थज्ञा-
नं हेतुरिति मतमवलम्ब्येदमित्याहुः ।

स च—तादृशग्रहश्च (विशिष्टज्ञानमिति) तेषाम्मतेऽन्यथाख्यात्य-
भ्युपगमादेकज्ञानगोचरधर्मधर्मिणोरेव विशेषणविशेष्यभावादिति भावः ।
(स्वातन्त्र्येणेति) स्वतन्त्रोपस्थिताप्रामाण्यप्रकारस्तानिरूपितधर्मिनिष्ठविशेष्य-
तानिरूपकतज्ज्ञानगोचरानुभवरूपज्ञानान्तरमित्यर्थः ।

एतेनाप्रामाण्याप्राहकपदस्याप्रामाण्यविषयकज्ञानाजनकार्थतया ज्ञान-
ग्रहजनकसामग्र्याश्च गुरुमते स्वतन्त्राप्रामाण्यमहाजनकतयानुपपत्तेर्ज्ञानरूप-
धर्म्यगृहीतासंसर्गकस्वतन्त्राप्रामाण्यप्राहकसामग्र्यसमवहितार्थकतया तत्पद-
व्याख्यानं मिश्राणामनुपादेयमिति सूचितम् । मिश्रमते क्षणद्वयात्मककाल-
घटितयौगपद्यनेव समवधानं बोध्यम् , क्रमिकज्ञानद्वयसामग्र्यैरेकक्षणेऽसत्त्व
नियमात् ।

ननु यादृशप्रामाण्याश्रयज्ञाने कदाचिदभ्यप्रामाण्यभ्रमो न जातः त-
त्प्रामाण्यपक्षकस्थले तदप्रामाण्यप्राहकापसिद्ध्या साभ्यापसिद्धिरित्यत आह
(यत्र चेति) महादीत्यादिपदात्तत्राप्रामाण्यप्रकारकगुणान्तरपरिभ-

[दी] प्रयोजनाभावादिति वदन्ति । नन्विदं घटत्वप्रकारकं ज्ञानं सविशेष्यकृतित्वादेर्ज्ञानप्राहकस्य प्रामाण्याप्राहकत्वाद्बाधः ? अथ विशेष्ये ज्ञानस्य तत्रकारकत्वप्रकारतया-प्राहकत्वं वाच्यम्; पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकं ज्ञानमिति ज्ञानेन च प्रामाण्यं गृह्यत एव; तत्र तस्य प्रकारत्वम्-तत्र भासमानवैशिष्ट्यपतियोगित्वम्,

[ग] हः । तेन तादृशज्ञानाप्रसिद्धावपि तादृशेच्छाप्रसिद्धौ अप्राहकरीरे ज्ञानत्वमनन्तर्भाव्य अप्रामाण्यावगाहजनकनिवेशे प्रसिद्धिसम्भवति, तादृशेच्छासत्त्वे तु ज्ञानत्वपत्त्यागोऽप्यप्रसिद्धिरिति सूचितम् (प्रयोजनाभावादिति) बाधप्रसक्तेरिति भावः । इत्यादेः-एतादृशशब्दादेः । ज्ञानप्राहकस्येत्यनेन तज्जन्यप्राहकस्य स्वाश्रयप्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहान्तर्गतत्वं सूचितम् (बाध इति)

यद्यपि ज्ञानं घटज्ञानं वा गुण इत्यादेः ज्ञानप्राहकस्य प्रामाण्याप्राहकत्वादपि बाधसम्भवः, तथापि तद्धर्मप्रकारकत्वेन सविशेष्यकत्वेन च ज्ञानग्रहपर्यन्तनिवेशे तद्व्यकरणसम्भवाद्दुक्तग्रहपर्यन्तानुधावनम् (विशेष्य इति) विशेष्याशे यत्प्रकृतप्रामाण्यघटकप्रकारप्रकारकत्वं तेन प्रकारेण ज्ञानस्य प्राहकत्वं साध्ये प्रवेक्ष्यमित्यर्थः ।

नन्वेवमपि पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमित्याकारकताब्दादिज्ञानस्योक्तप्रकारेण ज्ञानावगाहिनः पुरोवर्तिरूपधर्मिणि घटत्वादिवैशिष्ट्यानवगाहिनो धर्मिनिष्ठघटत्वादिमत्त्वघटितप्रामाण्यावगाहित्वात् बाधो दुर्वार एवेत्याशङ्क्य तादृशज्ञानेनापि धर्मिनिष्ठघटत्वादिधर्मिनिष्ठमव्य प्रकारतापटकत्वेनावगाहनेन प्रामाण्यमहात्त बाध इत्याह (पुरोवर्तिनीति) उपदर्शितज्ञानस्य पुरोवर्तिनिष्ठघटत्वादिधर्मिनिष्ठत्वावगाहितां स्पष्टयितुं प्रकारतावदार्थं चिन्तयति (तत्र तस्येति) (तत्र भासमानेति) भासमानं यद्यपि वैशिष्ट्यं तत्पतियोगित्वमर्थोऽन वैशिष्ट्येन तत्रेत्यस्य मन्वन्माभिगानेनाभिमतः । वैशिष्ट्ये भासमानत्वविशेषणात् पुरुष इत्यादिज्ञाने स्वल्पसत्पुरुषादिनिष्ठवैशिष्ट्यमभियोगित्वनादाय दनः दण्डा प्रकारता । नतरार्थेऽपि

[दी] तच्च तत्र वैशिष्ट्यामहे दुर्महमिति ।

[ग] भासमानत्व निवेश्यम्, अन्यथा घटो द्रव्यमित्यादौ घटादाविष्य पटादावपि द्रव्यत्वादेः प्रकारतापत्तेः । प्रतियोगित्वमपि भासमानत्वेन विशेष्यम्, अन्यथा दण्डपुरुषसयोग इत्यादौ दण्डादेः प्रकारतापत्तेः ।

न चैव वैशिष्ट्ये भासमानत्वरूपविशेषणस्योक्तव्यावृत्त्यसन्नत्या तद्वै-
यर्थ्यमिति वाच्यम्, प्रतियोगी दण्डपुरुष इत्यादौ दण्डादेः प्रकारता-
वारणस्य आपाततस्तत्प्रयोजनत्वात् ।

यद्यप्येवमपि सयोगप्रतियोगी दण्डः पुरुषश्चेत्यादौ दण्डादेः प्रका-
रत्व दुर्वारम्, तथापि स्वविषयतद्गर्भनिष्ठ यत्ससर्गविधया स्वविषयीभूत
वैशिष्ट्य तदीयससर्गविधया स्वविषयो यत्तदीयप्रतियोगित्व तदेव स्वीय
तद्गर्भशे प्रकारत्वमिति विवक्षया न दोष । प्रतियोगितासम्बन्धेन पुरुषा-
दिनिष्ठसयोगादिप्रकारकदण्डादिविशेष्यकज्ञाने दण्डादेः प्रकारतावारणाय
वैशिष्ट्यस्य ससर्गतास्यविषयताविशेषनिवेशः । स्वनिष्ठसयोगादिप्रतियोगि-
त्वसम्बन्धेन दण्डादौ पुरुषादिप्रकारके पुरुषे दण्ड इत्यादिज्ञाने दण्डादे
प्रकारतावारणाय प्रतियोगित्वस्यापि ससर्गे ससर्गविधया विषयत्वनिवेशनम् ।
उक्तपरम्परासम्बन्धावगाहिज्ञाने ससर्गतया भासमानवैशिष्ट्यस्य सम्बन्ध-
तया न प्रतियोगित्वमानमिति नातिपस्य । ससर्गीयप्रतियोगित्वानुयोगि-
त्वयोरपि विशिष्टधीविषयत्वमिति मतेनेदम् । एव टीकाकारानुमत अने
विशेष्यानुयोगिकविशेषप्रतियोगिकाळीकवैशिष्ट्यमानमवलम्ब्येदम् । अन्य-
था अमप्रकारासङ्गहात् (तद्येति) तादृशप्रकारत्व चेत्यर्थ । वैशिष्ट्यामहे-
धर्म्युपरागेण तत्तद्गर्भप्रतियोगिकत्वोपरागेण च वैशिष्ट्याज्ञान इत्यर्थ ।
ईदृशप्रकारताघटितस्य तदशे न्यप्रकारकत्वस्य तद्विश्वैशिष्ट्यनिरूपिततत्-
तद्गर्भनिष्ठप्रतियोगितावगाहितारूपस्य भाने तद्घटकतया तद्गर्भनिष्ठप्रकार
वैशिष्ट्यमानमावश्यकमिति प्रामाण्यमाने न किंचिदवशिष्यत इति भाव ।

यद्यप्येव प्रामाण्यघटकसकलपदार्थभानेऽपि विरक्षणविशेषणविशे-
ष्यभावापन्नविशेष्यप्रकारादिरूपपदार्थघटित तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपविशि-

[दी] तत्र, तत्र भासमानवैशिष्ट्येत्यत्र तत्रेत्यस्य भानेनैव सम्बन्धात् । न तु वैशिष्ट्येनापि । अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वमप्रामाण्यं न ज्ञायेत, तदभावग्रहे तद्वैशिष्ट्यस्य दुर्ग्रहत्वात् ।

[ग] प्रामाण्यं न भातम्, एवं अग्रे विशेष्यानुयोगिकाळीकवैशिष्ट्यावगाहितास्वीकारे तत्साधारण्यवारणाय संसर्गे सत्त्वमधिकं प्रामाण्यशरीरेऽवश्यमेव निवेशनीयम्, तथा च पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकमिदमित्यादिज्ञाने तदनवगाहनात् बाधवारणासम्भवः; एतेन विशेष्यनिष्ठं यद्वैशिष्ट्यं तद्धर्म-निष्ठप्रतियोगितावगाहितारूपप्रामाण्यमेव तत्प्रकारकप्रवृत्त्यौपयिकम्, तादृश-स्यैव पक्षतेत्युक्तावपि न प्रतीकारः; एवं यदि धर्मिणि तद्वैशिष्ट्यावगाहितं तत्प्रमात्वं तच्च विशेष्यांशे तत्प्रकारकत्वशरीरान्तर्भूतं तदा पर्यवसितम्, प्रामाण्यस्य स्वतोप्राख्यत्वविवादेन तादृशस्य तद्वतितत्प्रकारकत्वस्य ग्राहकसामग्र्या न्यायमतेऽपि नियमतः प्रामाण्यग्रहात्, तथापि इदन्वादिना भासमानविशेष्यांशे घटत्वादिप्रकारकत्वं तत्प्रमात्वं न्याय-मतेऽप्यनुव्यवसायेनावश्यं गृह्यते, तज्ज्ञानघेदुक्तयुक्त्या प्रामाण्यमाननियतं तदा नैर्यायिकानां प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वग्रहणाय विचारार-म्भणं गदासाहसिकतेति मन्वानो विशेष्ये तत्प्रकारकत्वस्य शरीरे प्रामाण्यान्तर्भावनिर्वाहकं तत्रेत्यस्य संसर्गान्वयित्वमसहमानस्तदेव दूषयति (तत्रेत्यादिना) भानेनैव । मानं-विषयता । तथा च तद्धर्मनिरूपि-ता या वैशिष्ट्यस्य संसर्गित्येवं रीत्यैव निवेशात् वैशिष्ट्यांशे तन्निष्ठत्वं न तदंशे तत्प्रकारकत्वघटकमिति तज्ज्ञानेऽपि प्रामाण्यघटकस्य वैशिष्ट्ये धर्मिनिष्ठत्वस्याभानात्रोक्तज्ञानानां प्रामाण्यविषयकत्वमिति भावः । अन्यथा तत्र तत्प्रकारकत्वग्रहे तत्र तद्वैशिष्ट्यावश्यम्भाने । न ज्ञायेत-अनाहार्यनि-श्चयेन न कदापि विषयीक्रियेत (तदभावेति) तदभाववत्तया गृह्यमाणे तद्वैशिष्ट्यस्यानाहार्यज्ञानागोचरत्वादित्यर्थः । निर्वाहिविधिमानित्यादिवद्वह्य-

[दी] एवमेकत्र विरुद्धोभयप्रकारकत्वरूप सशयत्वमपि । वस्तुतस्तत्प्रकार-
त्वादिक स्वरूपसम्बन्धविशेष इति वक्ष्याम ।

अत्र केचित्—अस्ति कस्या चित्सामग्र्या विषयग्रहनियम कस्या
चिन्नेति सर्वजनमिदम् । तथा च या सामग्री विषयमत्रिपथीकुर्वती ज्ञान-
मपि न गृह्णाति,

[ग] भाववति वह्निमन्वन्ध इत्यादिजानानामाहार्यत्वनिश्चयमादिति भावः ।
सशयत्वमपि न ज्ञायेत न निश्चयेनावगाह्येतेत्यन्वय । एकधर्मिणि विरुद्धो-
भयप्रकारकत्वस्य भवन्मते एकधर्मिणि विरुद्धोभयत्रैशिष्ट्यघटितत्वान्निश्चयेन
च विरुद्धोभयत्रैशिष्ट्यस्य एकधर्मिनिष्ठतथानवगाहनात्, एकधर्मिणि तद्वैशि-
ष्ट्यमहे तद्विरुद्धत्रैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः ।
एव तद्धर्मिणिरूपितत्वस्य वैशिष्ट्यविषयतायामनिर्देशे घटो द्रव्य रूपवान्
घट इत्यादिज्ञाने तद्विषयघटत्वाद्यशे द्रव्यत्वादे प्रकारत्व दुर्वारमित्यपि
बोध्यम् । सम्बन्धविधया प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टबुद्धौ विलक्षणभा-
नकल्पनमपेक्ष्य प्रकारत्वस्य विलक्षणस्वरूपताभ्युपगम एवोचित इत्यागये
नाह (वास्तुत इति) प्रकारत्वादिकमित्यादिना विशेष्यत्वपरिग्रह (स्वरूपेति)
प्रकारनिर्देश्ययोजनस्य स्वरूपाननिरिक्त सम्बन्धविशेष इत्यर्थ । उक्तपूर्व-
पक्षे मिश्रोक्त समाधान दूषयितुमुपन्यस्यति (अत्रेति) कस्यां चित्सामग्र्याम
अनुत्पत्त्यादिसामग्र्याम् । विषयग्रहनियमः ज्ञानग्रहे तद्विशेषणतया
त्रिपथ्यावश्य ग्रह । कस्या चित्—शाब्दबोधादिसामग्र्याम् । न विषयग्रह
नियम इत्यनुपपद्यते । ज्ञानपदादितो विषयीभूतघटाद्यविशेषितस्यापि तज्ज्ञा-
नस्य शाब्दादिजानोत्पत्तिरिति भावः (या सामग्रीति) स्वाश्रयविषयक-
ग्रहोत्पत्तिप्रयोजकयत्सामर्थ्य घटकनिश्चिन्त कारणम् । (त्रिपथिमिति) त्रिपथि-
तासम्बन्धेन किञ्चिदन्वच्छिन्नज्ञानत्रिपथ्याशास्त्रिग्रहानकमित्यर्थः ।

एतेन यथाश्रुते ब्राह्मज्ञानमपि क्वचिज्ज्ञान विद्यतथा सामान्यतो
विषयात्रिपथकज्ञानग्रहाप्रमिद्धि, प्राद्यज्ञानत्रिपथ्यात्रिपथरज्जनग्रहविशेषणेऽपि
ज्ञानस्य स्वत्रिपथ्यानिश्चयेन गुणमते नदप्रमिद्धिरिव, तज्ज्ञानपदे, तज्ज्ञान

[ग] विषयस्य तस्यावश्यम्भावात्, तत्प्रामाण्यघटकविषयाविषयकत्वं विवक्ष-
येऽपि मेयत्वसर्वत्वादिप्रकारकज्ञानीयप्रामाण्यघटकतायाः केवलान्वयित्वेन
तत्प्रक्षके दुर्वारवाप्रसिद्धिरित्यादिकं परास्तम् । घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधोधावि-
सामग्रीघटकज्ञानपदोपस्थित्यादेर्निरुक्तानिखिलकारणान्तर्गतस्य विषयानव-
च्छिन्नविषयकमहं प्रत्यपि जनकतया तादृशसामग्रीव्यावृत्तिः । घटपदोपस्थि-
त्यादेर्ज्ञानमानाप्रयोजकस्य च ज्ञानांशे विषयान्वयबोधजनकयोग्यताज्ञानादे-
रुक्तसामग्रीघटककतिपयकारणस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानाप्राहकत्वान्निखिल-
अरण्योपादानम् । अनुव्यवसायादिसामग्रीघटकञ्च न किञ्चिदपि तादृशं
कारणमस्ति, अद्विषयरूपविशेषणानवच्छिन्नं ज्ञानं गृह्णाति, व्यवसायमन-
स्संयुक्तसमवायादेः विषयोपरागेणैव ज्ञानादिभासकत्वनियमात् ।

न चात्मनस्संयोगादिरपि तादृशसामग्रीघटकं कारणम्, तच्च विष-
यानवच्छिन्नज्ञानगोचरस्मृत्यादिजनकमिति कुतस्तादृशसामग्र्यसम्भव इति
वाच्यम्,—ज्ञानमानप्रयोजकनिखिलकारणस्य विवक्षणीयत्वात् । आत्मादेश्च
कार्यतावच्छेदककोटौ ज्ञानविषयत्वाप्रवेशेन तस्यातथात्वात् ।

न चात्मादीनामपि गुरुमते ज्ञानमानप्रयोजकत्वमव्याहृतम्, तन्मते
ज्ञानोत्पादकसामग्र्या एव तत्त्वात्, आत्मादीनामपि तत्सामग्र्यन्तर्गतत्वा-
दिति वाच्यम्, तन्मते तज्ज्ञानप्रागभावमात्रस्य तज्ज्ञानमाने प्रयोजकत्वो-
पमात् । आत्मादीनामतथात्वात् । आत्मादिजन्यज्ञानान्तरे तज्जन्यज्ञानान्तरा-
मानेन विनिगमकसम्भवात् । तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्य च विषयोपरागेणैव
तत्तज्ज्ञानभासकत्वम्, मिथ्यादिमतेऽनुव्यवसाय इव गुरुमते व्यवसाये विषय-
विशेषितस्यैव व्यवसायस्य भावात् ।

अथ घटज्ञानमित्यादौ विषयोपरकज्ञानविषयकशाब्दबोधसामग्रीनि-
विष्टज्ञानपदाद्युपस्थितिव्यक्त्या विषयानुपरकज्ञानविषयकशाब्दबोधजननात्
सादृशसामग्रीव्यावृत्तिर्दुर्बला; न च तस्याऽनुपस्थितिव्यक्त्या ज्ञानशाब्दबोधोर्ध्वं
तुभूतविषयानुपरकज्ञानविषयकस्मृनेरवश्यं जननात्तद्व्यतिनयामग्रीव्यावृत्तिम-
श्रद्ध इति वाच्यम्,—यादृशज्ञानोपस्थित्या ज्ञानमूर्ता जन्यमानायां उद्बोधकान्त-

[ग]रवशात् ज्ञानांशे पूर्वानुभूतविषयवैशिष्ट्यमपि भातम्, तदुपस्थितिव्यक्तिघटितसामग्र्या उक्तरीत्याप्यवारणादिति चेन्न;—“ज्ञानमपि न गृहार्ती” त्यत्र स्वरूपयोग्यतारूपज्ञानमाहकताया एव विवक्षितत्वात् । उक्तसामग्रीघटकज्ञानपदाद्युपस्थितिव्यक्तेश्च विषयाविषयककालान्तरीणज्ञानशाब्दबुद्ध्यावपि स्वरूपयोग्यतयातादृशसामग्रीवारणसम्भवात् । यद्यद्रूपेण कारणानां प्रकृतसामग्रीघटकत्वं तत्तद्रूपस्य विषयानुपरक्तज्ञानमहस्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, तेन गुरुमते तत्तद्भवसायप्रागभावस्य प्रागभावत्वेन जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न तद्घटितव्यवसायसामग्र्या असंग्रहः । व्यवसायात्मकज्ञानोत्पादप्रयोजकसमुदायमध्ये तत्तद्भवसायप्रागभावत्वेन तन्निवेशात्तद्रूपेण जन्यमात्रं प्रति स्वरूपयोग्यताविरहात् । एवं च मिश्रमतेऽनुव्यवसायसामग्रीघटकव्यवसायस्य कालोपाधिविधया जन्यमात्रस्वरूपयोग्यत्वेऽपि तत्सामग्र्यसंग्रहः । तत्सामग्रीघटकतावच्छेदकेदंविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनातथात्वात् ।

न च विषयविनिर्मुक्तज्ञानामाहकत्वस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानाप्रयोजकत्वरूपस्य निवेशे उक्तविवक्षामन्तरेणापि सामञ्जस्यम्, व्यवसायतत्प्रागभावादीनां कालत्वप्रागभावत्वादिना विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयकमहस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि तेन रूपेण विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयतावच्छिन्नाजनकत्वात्, एवञ्च गुरुमते आत्मादीनां ज्ञानमाहकसामग्रीत्वेन ज्ञानसंग्रहावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेऽपि न क्षतिः, तत्र विषयानवच्छिन्नज्ञानभानप्रयोजकत्वे तद्वावृत्तेरनपेक्षितत्वादिति वाच्यम्, एवमपि मिश्रमते ज्ञानत्वादिप्रकारकव्यवसायस्योपनीतज्ञानमहे विषयानवच्छिन्नज्ञानविषयताप्रयोजकत्वसत्त्वेन तद्घटितानुव्यवसायसामग्र्याः दुस्संग्रहतया तादृशव्यवसायप्रामाण्ये बाधस्य वारणायोक्तविवक्षाया आवश्यकत्वात् । तद्विवक्षणे ज्ञानत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वस्य ज्ञानोपनीतभानजनकतावच्छेदकत्वेन सामञ्जस्यात् ।

अथैवं घटज्ञानमित्यादिशाब्दजन्यशाब्दसामग्रीवारणमशक्यमेव, घटान्वितज्ञानविषयकशाब्दबोधे हि घटपदसाक्षात्ज्ञानपदज्ञानत्वेनैव हेतु-

[वी] ज्ञानमाहकताप्रयुक्तमेव यस्या विषयमाहकत्वमिति यावत् । तादृश-
यावत्सामग्रीप्राप्तत्वमर्थः ।

[य] ता, न तु केवलज्ञानपदज्ञानत्वेन, परस्परकांक्षाशून्यघटपदज्ञानपदयोर्ज्ञा-
नादन्वयबोधानुदयात्, तथा च तादृशसामग्रीघटकतावच्छेदकघटपदसाकांक्ष-
ज्ञानपदज्ञानत्वावच्छिन्नस्य विषयानालिङ्गितज्ञानविषयताघटितधर्मावच्छिन्न-
महत्स्वरूपयोग्यतापि नास्ति; न च घटपदं विनापि ज्ञानपदेन ज्ञानं गुण इत्यादेः
शाब्दबोधजननात् तत्साधारणज्ञानगोचरशाब्दबोधस्वरूप सामान्यधर्माव-
च्छिन्नं प्रति सामान्यतो ज्ञानपदज्ञानत्वेनापि हेतुत्वात् तदवच्छिन्नमपि घटज्ञा-
नमित्यादिशाब्दसामग्रीघटकम्, विशेषसामग्र्याः सामान्यसामग्र्यनुपवेशेनैव-
कार्योपधानप्रयोजकत्वात्, सामग्रीपदेनापि फलोपधानप्रयोजकसामान्यका-
रणविशेषकारणसमुदायस्यैव विवक्षितत्वादिति वाच्यम्,—यत्र विशेषकार-
णस्य सामान्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनियमस्तत्र विशेषकार्योपधानम-
योजकविशेषकारणघटितसमुदाये तादृशसामान्यकारणस्य प्रयोजनविरहेणा-
निवेशात्; विशेषसत्त्वे सामान्यसत्त्वस्यावश्यकतया सामान्यकारणं विना
कार्योपधानासम्भवात्; इति चेत् !

मानूकेवलं ज्ञानपदज्ञानत्वेन घटज्ञानगोचरशाब्दबोधसामग्रीघटकता,
तथापि पदजन्यज्ञानोपस्थितित्वेन पदार्थोपस्थितेः ज्ञानगोचरशाब्दसामान्य-
हेतुत्वात् तद्रूपावच्छिन्नस्य विषयानवच्छिन्नज्ञानभानेऽपि प्रयोजकस्योक्त-
सामग्रीघटकत्वेन तद्व्यावर्तनसम्भवात् । न हि पदार्थोपस्थितेरपि घटाद्य-
न्वितज्ञानादिबोधे घटादिपदसाकांक्षज्ञानादिपदज्ञानजन्यज्ञानाद्युपस्थितित्वेन
हेतुता कल्प्यते, प्रयोजनविरहात् । तत्तदजन्योपस्थितितत्तदधर्मिक-
पदान्तराकांक्षाज्ञानघटितसामग्र्याः कार्योपधानप्रयोजकत्वेन निराकांक्षपद-
जन्योपस्थितिवलादन्वयबोधापस्यसम्भवात् ।

यदि चाकांक्षाज्ञानं न शाब्दधीकारणम्, अपि तु पदार्थोपस्थिति
कारणतायां अन्यतासम्भवेनावच्छेदकमेवेति "नव्यास्तित्वादिना" मणि-

[दी] यद्यप्युभय सामकामप्रया नैकमाहकत्वप्रयुक्तमन्यप्राहकत्वम्, तथापि ज्ञानप्राहकताप्रयोजकमामर्गप्रयुक्तविषयप्राहकताकत्व वाच्यम् । घटज्ञान-पदाघातनसामप्रयास्तु ज्ञानपदार्थिन ज्ञानप्राहकत्वम् । तच्च न घटप्राह-कत्वे तन्नम्, अपितु घटपदम् ।

[ग]काराणां स्व मतनाद्रियते तदोक्तप्रकारेण घटज्ञानमित्यादिसामग्रीञ्चुदासा-सम्भवान् पक्षधरमिश्रा एव प्रकारान्तरमनुमनवन्त, तमेव पक्षमुपन्यस्यति (ज्ञानप्राहकताप्रयुक्तमिति) यत्र ज्ञानभामकमेव विषयभासक विषयमा-नार्थं नाधिक्रमभेदित तज्ज्ञानभामप्रया विषयप्राहकत्वे ज्ञानप्राहकत्व प्रयो-जकम् । उक्तपादप्रोधनामप्रया विषयप्राहकत्वे च न ज्ञानप्राहकत्व प्रयो-जकम्, तत्र ज्ञानमानाप्रयोजकप्रयुक्तविषयज्ञानम्य अधिकम्य विषयभासक-त्वात् । अनुव्यवसायमामप्रया विषयप्राहकत्वे च ज्ञानप्राहकत्व प्रयोजकम्, तत्र ज्ञानमानप्रयोजकव्यवसायज्ञानार्थमिकविषयाममर्गप्रहामारयोरेव विषय-भासकत्वात् ।

यद्यपि ज्ञानपदममिन्द्राहृतत्वेन घटपदज्ञानम्य ज्ञानविषयतापि जन्पज्ञावच्छेदिका, तथापि तदवच्छिन्नजनकत्वमेव न तत्प्रयोजकत्वरूप तद्वामकत्वम्, किन्त्वेतद्द्वौ जनकमाक्येऽमुकपदसत्त्वादम्य बोधम्यैतद्विषय-कत्वमित्यादिव्यवहारमिद्वम्बरूपमन्वन्वविशेष एव, न हि घटज्ञानबोधे ज्ञानपदान् ज्ञानभानमितिवत् घटपदाज्ज्ञानभानमित्यपि व्यवहार, विषयो-पस्थितिं विना ज्ञानस्य शाब्दबोधे बहुशो भानम्, न तु ज्ञानोपस्थितिं विना क्वचिदपीति ज्ञानविषयोपस्थापकप्रयुक्तयोर्विशेषादिति भावः ।

एतावतानुव्यवसायादिस्थले तुर्यकारुसम्बन्धिनोर्ज्ञानविषयमानयो-रिव तथाविषयोमामर्गानिष्ठज्ञानविषयभासकत्वयोरपि न प्रयोज्यप्रयोजक-मात्र सिद्धयति, अपि त्वेकतरमानेन्यतरमामकहेतोरेवेति, यथा श्रुतेऽस-म्भव इत्याशङ्क्य निवृष्टार्थमाह (यद्यपीत्यादि) (ज्ञानप्राहकमेति) बाह्यसामग्रीजन्यज्ञाने विषयमान ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकप्रयुक्त तादृशत्व सामप्रया विशेषण वस्तव्यमित्यर्थः ।

[दी] एकैवैव शक्त्या विषयोपरक्तज्ञानग्राहकेण प्रमापदेन प्रामाण्यग्राहिणा सिद्धसाधनवारणाय (यावदिति) तद्धि धात्वर्थतावच्छेदकज्ञानत्वपुरस्कारेणैव यथार्थज्ञानमभिधत्ते ।

[ग] एतेन यथाश्रुते घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधरूपज्ञानग्रहस्य विषयग्रह-
रूपतया तत्सामग्रीनिष्ठज्ञानग्रहोपधानरूपज्ञानग्राहकताया विषयग्राहकतातो
भिन्नतया तुल्यप्रयोजकप्रयुक्तत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रयोजकत्वेनेति करणा-
द्यादृशशाब्दबोधे योग्यताज्ञानादीनामुभयमानप्रयोजकत्वेऽपि न दोषः ।
ज्ञानमानप्रयोजकत्वस्य विषयभासकमभ्यनिविष्टघटपदाद्यसंग्राहकत्वेन विषय-
भासकतानवच्छेदकत्वात् । तदेव दर्शयति (घटज्ञानपदेति) तादृशसा-
मग्रीजन्यज्ञाने ज्ञानपदाधीनं ज्ञानमानमित्यर्थः । तच्च-ज्ञानपदञ्च । घटमा-
हकत्वे-घटविषयकत्वे ।

नन्वेवं प्रामाण्यानुमितिप्राप्त्यत्वादाय सिद्धसाधनवारकं यावत्पद-
मनर्थकम्, इदं ज्ञानं घटविषयकं घटेच्छाजनकत्वादित्याद्यनुमानानामिव
प्रामाण्यानुमानस्याप्युक्तविशेषणेनैव वारणात्, तत्रेवात्रापि ज्ञानविषय-
ग्राहकतयोः पृथक्प्रयोजकप्रयुक्तत्वादित्यादाश्च एकप्रयुक्तोभयग्राहकताकपद-
विशेषघटितसामग्रीग्राह्यत्वाप्रयुक्तसिद्धसाधनवारकतां तस्याह (एकैवैति)
पदैक्येऽपि विशेषणविशेष्यभेदेन शक्तिरूपप्रयोजकभेदात् न तादृशसामग्री-
संग्रह इति तदैक्याभिधानं (विषयोपरकंति) विषयघटितयाथार्थ्यविशिष्टे-
त्यर्थः । उपसर्गस्य द्योतकतया न प्रशब्दस्य याथार्थ्यरूपपरकं स्वतन्त्र-
शक्तिरिति भावः ।

ननु प्रमापदं यथार्थानुभवत्वविशिष्ट एव शक्तम्, न तु यथार्थज्ञान-
त्वविशिष्टे, स्मृतिकरणे प्रमाणव्यवहारविरहात्, एवञ्चानुभवत्वजातिमङ्गी-
कुर्वतां नैय्यायिकानां न प्रमापदस्य ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यग्राहकत्वमित्याशङ्कां
निरस्यति (तद्धीति) तत्-प्रमापदम् (ज्ञानत्वपुरस्कारेणैवेति) ज्ञानत्वप-
टितप्रामाण्यप्रकारेणेत्यर्थः । एवकारेण यथार्थानुभवत्वविशिष्टव्यवच्छेदः ।

[दी] स्मृतिहेतोः प्रमाणान्तरतापत्तेस्तु भीतास्तान्त्रिकाः शास्त्रे प्रमाव्यवहारौपयिक स्मृतिव्यावृत्त रूपमनुमन्यन्ते । अमपदेन प्रामाण्याग्रहाद्धारणाय (तदप्रामाण्येति)

प्रकर्षादिचोतकोपसर्गपूर्वकधातोः प्रकर्षादिसहितस्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नवाचकत्वनियमादिति भावः । उपसर्गस्तु शक्तवाचच्छेदककोटौ निविशता न वेत्यन्यदेतत् । स्मृतौ तान्त्रिकाणां प्रमाव्यवहार शास्त्रे प्रमापदस्य पारिभाषिकतया वारयति (स्मृतीति) प्रमाणान्तरतापत्तेः प्रमाणान्तरव्यवहारविषयतापत्तेः । स्मृतिव्यावृत्त रूपं यथार्थानुभवत्व प्रमाव्यवहारौपयिकरूपमनुमन्यन्त इत्यन्वयः ।

नन्वेवमपि अप्रामाण्याप्राक्केत्यस्य वैयर्थ्यम् अमग्राहकानुमित्यादे उक्तविशेषणेन वारणात् तदग्राह्यत्वेऽपि बाधासम्भवादित्यत आह (अमपदेनेति) एकैव शक्त्या विषयवदितमूर्तिकअमत्वविशिष्टबोधकेनेति शेषः ।

न च अमपदस्य प्रामाण्याश्रयाग्राहकत्वात् न तदग्राह्यत्वेऽपि बाध इति वाच्यम् प्रमाया अप्यशे अमत्वसम्भवेन अमपदस्य तादृशज्ञानबोधकतया प्रामाण्याश्रयबोधकत्वात् । सर्वधीयाथार्थ्यमते अमपद तदभाववद्भिर्मिसाकाक्षतद्विषयकजनत्वेन तत्प्रमामेव बोधयति । एतच्च समापिसौकर्येण । अग्राहकान्तानुपादाने गुरुमते स्वतन्त्राप्रामाण्योपस्थितिद्वितीयक्षणोत्पन्नप्रामाण्याश्रयविषयकस्वप्रकाशात्मकव्यवसायसामग्र्या मिश्रमते चोपनीताप्रामाण्यविषयकानुबन्धनसायसामग्र्या ज्ञानमानाप्रयोगकप्रामाण्योपस्थितिप्रयुक्ताप्रामाण्यघटकविषयग्राहकताकत्वेऽपि तदप्रयुक्तप्रामाण्यघटकधर्मिग्राहकताकत्वेन उक्तविशेषणेन वारणासम्भवात् तदग्राह्यतयापि बाधस्य निष्पत्त्युद्भवादिति वदन्ति ।

[दी] तत्र गुरुनये विषयग्राहकताया ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयुक्तत्वात्
मल्युत विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैव ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात् । सर्वस्यैव
विषयग्रहस्य आत्मविषयत्वात् । अस्तु वा तत्र यथा तथाभिधानम्,

तथापि मिश्रमते दुर्वच ज्ञानविषयग्राहकतयोरनतिप्रसक्तमेकप्रयोज-
कप्रयोज्यत्वम् ।

[ग] विषयग्राहकतायाः विषयविषयताया (ज्ञानग्राहकताप्रयोजकाप्रयु-
क्तत्वादिति) ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन तत्प्रयोजकाप्रयुक्तत्वादित्यर्थः । एक-
सामग्र्या एव ज्ञानविषयभासकतया यथाश्रुतासङ्गतेः ।

अयं भावः । व्यवसायसामग्र्याः न ज्ञानभानप्रयोजकत्वेन घटादि-
रूपविषयग्राहकता, ज्ञानगुण इत्याकारकघटज्ञानादिवोधेषु ज्ञानभानप्रयो-
जकसत्त्वेन घटादिभानप्रसङ्गात्, अपि तु घटतत्सन्निकर्षादिघटितसमुदाय-
त्वेनैव तथात्वमिति ।

(विषयग्राहकताप्रयोजकस्यैव) विषयभानप्रयोजकत्वावच्छिन्न-
स्यैवेत्यर्थः । ज्ञानग्राहकताप्रयोजकत्वात्-ज्ञानभानप्रयोजकत्वात् । विषय-
भासकत्वेन ज्ञानभानप्रयोजकत्व विपरीतवत्तदा न सम्भवेद्यदि विषयभान-
प्रयोजकसमुदायसत्त्वेऽपि कदाचिज्ज्ञानभान न स्यात्, न चैवमित्याह
(सर्वस्यैवेति) "आत्मेति" दृष्टान्तविधयोक्तम् ।

ननु यत्र ग्रहे ज्ञानविषययोरेकभानप्रयोजकत्वेनापरभानप्रयोजकता
सादृशी सामग्री विवक्षणीया, एवञ्च स्वप्रकाशसामग्र्या विषयभासकत्वेन
ज्ञानभासकत्वादेव समग्रः, मिश्रमते घटज्ञानमिति शाब्दस्थले यथा ज्ञान
भासकत्वेन न घटभासकता-घटपदासत्त्वेऽपि तद्ज्ञानप्रसङ्गात्, तथा घट-
भासकत्वेनापि न ज्ञानभासकता, ज्ञानपदासत्त्वेऽपि तद्ज्ञानप्रसङ्गादित्यत
आह (अस्तु वेत्ति) तथाभिधान-स्वप्रकाशसामग्रीसाधारणविशोणाभि-
धानम् । (दुर्वचमिति) यथाश्रुतस्य योग्यताजानादिकमादाय घटज्ञानमिति
शाब्दबोधदिगततदुभयभानसाधारणत्वात् एकप्रयोजकत्वेनापरप्रयोजकता
विवक्षणे च अनुव्यवसायसामग्रीघटकव्यवसायादेर्ज्ञानविषययोरेकतरभासक-
त्वेनापरभानप्रयोजकत्वे केवलज्ञानग्रहे विषयस्य, केवलविषयग्रहे च ज्ञानस्य,

[दी] किञ्च घटज्ञानवान् घटेच्छावत्त्वादित्याद्यनुमित्या तदग्रहान् वा

मानप्रमज्ञात् विनिगमनाविरहाच्च तदुपगमासम्भवेन तादृशसामग्र्या एवा-
संग्रहात्. एकधर्मिपुरस्कारेण उभयमानप्रयोजकत्वविवक्षणे च घटज्ञानमि-
त्वाद्दौ योग्यताविशेषज्ञानादं: तादृशज्ञानत्वादिना उभयमानप्रयोजकतया
बाधवारणमशक्यम्, फलोपधानरूपप्रयोजकत्वविवक्षया एकैकहेतुसाधारण-
रूपेण ज्ञानादिमानप्रयोजकत्वनिराकरणे अनुव्यवसायादिसामग्रीघटकव्यव-
सायादेरपि घटज्ञानत्वादिना घटज्ञानादिमानप्रयोजकतया व्यवसायमजसं-
युक्तमत्रायादिसमुदायपर्याप्तधर्मस्त्वैव ज्ञानविषयोभयमानप्रयोजकतावच्छेद-
कतया तादृशसामग्रीसंग्रहे तुल्ययुक्ता घटज्ञानमित्यादिशाब्दबोधनिष्ठतदुभ-
यमानेऽपि घटपदज्ञानपदादिसमुदायपर्याप्तधर्मावच्छिन्नस्य प्रयोजकतया न
तत्सामग्रीवारणसम्भव इति भावः ।

ननु यत्र ज्ञाने विषयमानं ज्ञानमानाप्रयोजकाप्रयुक्तं तज्ज्ञानमाम-
ग्र्येव विवक्षणीया, घटज्ञानमित्यत्र ज्ञानमानाप्रयोजकं घटपदं घटमाने
प्रयोजकमित्यत एव तद्व्युदासः, अनुव्यवसाये विषयमानप्रयोजको व्यव-
साय एव, स च न ज्ञानमानाप्रयोजक इति तत्सामग्रीसंग्रहः, स्वप्रकार-
मते व्यवसायसामग्रीत्वेन व्यवसायस्य सर्वाण्येव कारणानि अविशेषेण
ज्ञानमानप्रयोजकान्यतो दूषणान्तरमाह (किञ्चेति)

यद्यपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितिस्थले एकस्य परामर्गादरेवे विधेय-
तया ज्ञानस्य विधेयतावच्छेदकतया विषयस्य भासकता, न तु व्यापकता-
याम्नावच्छेदकत्वस्य च ज्ञानं विधेयतत्त्वावच्छेदकविषयकानुमितौ पृथक्का-

[दी] धः । न चात्र ज्ञानप्राहकतायां व्यापकत्वं घटप्राहकतायां तदवच्छेदकत्वं प्रयोजकमिति नैकमुपपन्नप्राहकताप्रयोजकम् ? प्रमापदेऽपि शक्तितदवच्छेदकत्वयोरेव ज्ञानविषयप्राहकतायां प्रयोजकत्वात् । अव्यापकस्यानुमितिविषयत्वेऽतिप्रसङ्गस्य व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव, अशक्यस्यापि शाब्दधीविषयत्वे अतिप्रसङ्गस्य शक्यतावच्छेदकत्वेनेव निराससम्भवात् । शक्यतावच्छेदके शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्यास्तद्बोध उपयोगः,

[ग] रणम्, तथापि प्रयोजकभेदं विना विधेयादिविषयतानां वैचित्र्यानुपपत्त्या परामर्शयतद्विषयनिष्ठविलक्षणविषयतानां अनुमितौ विलक्षणतत्तद्विषयभानप्रयोजकत्वमावश्यकमित्युक्तानुमितिसामग्रीव्यावृत्तिरित्याशङ्कते (न चेति) व्यापकत्वम् व्यापकत्वेन परामर्शविषयत्वम् । तदवच्छेदकत्वम् व्यापकतावच्छेदकत्वेन तद्विषयत्वम् । शक्तितदवच्छेदकत्वयोः—शक्यत्वतदवच्छेदकत्वावच्छिन्नज्ञानविषयत्वयोः । प्रयोजकत्वात् तुल्ययुक्त्याप्रयोजकत्वापातात् । तथा चोक्त्यावत्पदव्यावृत्त्यसङ्गतिरिति भावः ।

ननु शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्यपदमेव शक्यतया तद्भानमेव शाब्दबोधे तद्भानप्रयोजकम्, शक्यतया अभातस्यापि शाब्दबुद्धौ भानोपगमे गवादिपदात् साक्षादेरपि गोत्वादिवच्छाद्बोधे भानापत्तेरित्यत आह (अव्यापकस्येति) अव्यापकस्य—व्यापकतया अभातस्य । अनुमितिविषयत्वे—अनुमितौ धर्मितावच्छेदकीयप्रकारताविलक्षणप्रकारत्वे अतिप्रसङ्गस्य । व्यापकतावच्छेदकत्वेनेव—परामर्शं व्यापकतावच्छेदकतया भानस्य नियामकत्वेन यथावारणम् । अशक्यस्य—शक्यतयाऽभातस्य । शक्यतावच्छेदकत्वेन—शक्यतावच्छेदकतया शक्तिज्ञाने भानस्य प्रयोजकत्वमेव ।

ननु व्यापकतावच्छेदके बहिःत्वादौ धूमादिव्यापकता नास्तीति व्यापकतावच्छेदकतया भानं विधेयतावच्छेदकतया भानप्रयोजकम्, शक्यतावच्छेदके च सर्वत्र शक्तिरस्ति, तस्य पदबोध्यतया तेन रूपेण भगवद्विच्छायामवश्यं भानात्, अतो नोभयत्र साम्यमित्यत आह (शक्यतावच्छेदक इति) उपयोगः न, स्वीक्रियत इति शेषः । गोत्वादिविशिष्टविशेष्यकशक्तिग्रहस्य गोत्वांशं शक्यतावगाहिनः स्वरूपतो गोत्वादिविषयकत्वानुपपत्त्या स्वरूपतो गोत्वावगाहिशाब्दबोधेतुत्वासम्भवात् तद-

[दी] विनापि लक्षणा लक्ष्यतावच्छेदकस्यैव विनापि शक्तिं तस्य बोध-
सम्भवात्,

[ग] वच्छेदेन शक्यतावच्छेदकज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः ।

यद्यपि पदधर्मिकगोत्वविशिष्टवाचकताग्रहस्य स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्व सम्भवति, तथापि गोत्वविशिष्टवाचकत्वस्य गोत्ववाचकत्वगर्भस्य गोत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नगोविषयकत्वविशेषितबोधजनकत्वप्रकारकभगवत्सङ्केतविषयत्वरूपस्य धियो हेतुत्वे बोधविशेषणतापन्नगोविशेषितविषयिताविशेषणतापन्नप्रकारिताशे विशेषणतया विषयत्वरूपस्य वाच्यत्वस्य गोत्वाशे भान गोत्वस्य शाब्दधीप्रकारतानियामक वाच्यम्, गोत्वावच्छेदेन वाच्यताज्ञानस्य हेतुत्वे च गोत्वाशे बोधविशेषणतापन्नविषयिताविशेषणधर्मिविषयतावच्छेदकरूपशक्यतावच्छेदकतया भान तद्भाननियामकमिति तन्मते गोत्वविशिष्टगोचरशाब्दधीहेतुताया विषयिताया गोविशेषितत्वाशनिवेशाधिक्येन गौरवम्, इतराशस्योभयमतेऽपि तुल्यशरीरत्वात् । तदनिवेशे तु भवता धर्माशे शक्तिधियोऽनपेक्षणीयत्वापत्तेः ।

ननु शाब्दबोधीयससर्गतान्यविषयताया' स्वाशे वृत्तिज्ञानप्रयोज्यतानियमात्, शक्यतावच्छेदकाशेऽपि शक्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वमाशङ्कमित्याशङ्क्य तन्नियम निराकरोति (विनापीति) लक्षणाम्—स्वाशे लक्षणाग्रहम् । शक्तिम्—स्वाशे शक्तिग्रहम् । तस्य—शक्यतावच्छेदकस्य ।

ननु पशुत्वेन गौरम्मात्पदाद्बोद्धव्य इत्येतादृशाधुनिकसङ्केतात्पशुत्वेनैव गोबोधो भवति, न तु तादृशसङ्केतविषयतावच्छेदकेनापि गोत्वेनेति नियमाद्विशेषणाशेऽपि सङ्केतविषयत्वभान शाब्दधीविषयत्वप्रयोजकमवश्यं वाच्यम्, न च गोत्वस्य गोविशेषणतयोक्तसङ्केतविषयतया तावतापि

[दी] भट्टमतेऽसम्भवाच्च । ज्ञाततालिङ्गकानुमित्वापि विषयग्रहे व्यापक-
तावच्छेदकत्वस्यैव नियामकताया वक्ष्यमाणत्वात् । न च ज्ञाततालिङ्गकत्व-
मेव तत्प्रयोजकम्, अनुमितिस्तामप्रयाः साध्यमाहकत्वे लिङ्गविशेषस्य
व्यभिचारेणादन्तरात् । ज्ञाततामात्रेण ज्ञानमात्रानुमानसम्भवात् ।

[३] नोक्तातिप्रसङ्गमारणसम्भव इति वाच्यम्, पदजन्यसोपविषयत्वेन
विषयज्ञातारूप्याच्छत्वमानस्य प्रयोजकत्वप्रयोगेन तद्व्यारणसम्भवादिति चेद-
स्त्वेवम्, एवमपि विशेषणतया वाच्यत्वस्य विशेष्यतया वाच्यत्वविलक्ष-
णस्य पदार्थज्ञावच्छेदकमानप्रयोजकतया प्रमापदघटिततामप्रया निरुक्त-
रूपताया दुरुपपादतेव ।

ननु यावत्प्रदादाने माम्प्रामाण्यस्य प्रमापदग्राह्यतया सिद्धसा-
नम्, तथापि विशेष्यताप्रकारतोपनयकज्ञानकालीनानुपवसायसामग्री-
ग्राह्यतया सिद्धसापनं दुर्वरिमेव, सादृशतामप्रया अपि विषयग्रहे व्यवसा-
यातिरिक्तानपेक्षणात्, अतो न तत्रद्वैपर्यप्ततो दूषणान्तरमाह (भट्टेति)
असम्भवात्-प्रामाण्यमाहकतया अभिमताया अनुमितिसामप्रया उक्तविशे-
षणाक्रान्तत्वासम्भवात् । तदेव दर्शयति (ज्ञाततेति) (व्यापकतावच्छेदक-
त्वस्येति) विषयगर्भमात्वाशे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्येत्यर्थः (वक्ष्य-
माणत्वादिनि) घटो घटत्वप्रकारकज्ञानविषय, घटत्वप्रकारकज्ञातता-
वत्त्वात्, इत्यनुमानस्यैव प्रामाण्यमाहकतया वक्तव्यत्वात् तत्र च ज्ञानस्य
साध्यत्वाद्धिषयस्य तु तदवच्छेदकत्वादिति भावः । ज्ञाततालिङ्गकत्वम्-
तलिङ्गकरामर्शत्वावच्छिन्नजन्यत्वम् । तत्प्रयोजकम्-अनुमितौ विषयविशि-
ष्टज्ञानमानप्रयोजकम् । एवकारेण व्यापकतावच्छेदकत्वमानस्य विषयमान-
प्रयोजकत्वव्यवच्छेद । लिङ्गविशेषस्य-लिङ्गविशेषावगाहिपरामर्शजन्यत्व-
स्य । व्यभिचारेण-व्यभिचारादिना तलिङ्गकरामर्शत्वेन हेतुताया असम्भ-
वेन । ज्ञाततामात्रेण-शुद्धज्ञानत्वेन व्यापकतावगाहिपरामर्शत्वेन (ज्ञानमा-
त्रेति) विषयानवच्छिन्नस्यैव ज्ञानस्यानुमितिसम्भवादित्यर्थः ।

[दी] विशेषस्य तथा स्वभावकल्पनाया मानाभावाच्च । ज्ञातताविशेषत्वेन ज्ञानविशेषजन्यत्वानुमानञ्च घटेच्छात्वेन घटज्ञानजन्यत्वानुमानेन समानयोगक्षेमम् ।

[ग] ननु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्लिङ्गविशेषघटिततया लिङ्गभेदेन परामर्शहेतुताभेद आवश्यकः, व्यभिचारोऽपि कथंचिद्धारणायः, तथा च ज्ञाततालिङ्गकपरामर्शस्य शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नव्याप्त्यवगाहिभोऽपि विषयोपरक्तज्ञानानुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकमुपगन्तव्यमिति सद्घटित-सामग्र्यां ज्ञानभानप्रयोजकमात्रप्रयोज्यविषयग्राहकताकत्वमक्षतमेवेत्यत आह (विशेषस्येति) शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततारूपलिङ्गविशेषावगाहिपरामर्शस्येत्यर्थः । तथा स्वभावकल्पनायाम्—विषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नजनकत्वकल्पनायाम् (मानाभावादिति) व्यवसायानन्तरं द्वित्रक्षणमध्य एव विषयोपरक्तज्ञानभानस्य आनुभविकतया कालान्तरे शुद्धज्ञानव्याप्यतया ज्ञाततावगाहिपरामर्शात् शुद्धज्ञानानुमितिनिर्वाहाय तादृशपरामर्शस्य पृथकारणताया आवश्यकत्वे विषयोपरक्तज्ञानानुमितौ तस्य हेतुत्वान्तरकल्पनं कालविशेषस्य तत्सहकारिताया अतिप्रबलभावात् कल्पनं चापेक्ष्य जानस्यैन्द्रियकताया एव कल्पयितुं युक्तत्वादिति भावः ।

ननु घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततायास्तादृशज्ञाततात्वेन घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञानजन्यस्वरूपसाध्यानुमापकत्वात् तत्र च व्यापकतावच्छेदकत्वमेव उभयभानप्रयोजकमिति न ज्ञानभानाप्रयोजकं विषयभानप्रयोजकमित्याशङ्का निरस्यति (ज्ञातताविशेषत्वेनेति) (समानयोगक्षेममिति) अत्राप्यनुमाने विषयस्यैव ज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकत्वात्, अवच्छेदकनाया विशेषादरे च ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽपि तद्विशेषसत्त्वादेकसामग्रीसमहोऽन्यवारणघ्नाशक्यमिति भावः । प्रमापदस्थले एकेन पदेन ज्ञानविषयोभयप्रहास्तिद्विसाधनस्य यावत्पदेन वारणमित्युक्तम्, तदनुसारेण

[री] तदादिपदेन प्रकरणात्पदान्तरेण वा लक्षणयाधुनिकसङ्केतेन वा घटाविषयकज्ञानोपस्थापकेन प्रामाण्याग्रहाद्वाधाच्च ।

एतेन यादृशसामग्र्या विषयग्राहकत्वव्याप्तं ज्ञानग्राहकत्वम्, तादृश-
यावद्ग्राह्यत्वमपि प्रत्युक्तम् ।

[ग] अत्रात्वाग्राहकमपि तादृशं पदमस्ति तदग्राह्यतया बाधस्य
दुर्वारतामाह (सदादीति) तदादेर्बुद्धिस्थित्वेनैव बोधकत्वा, न
तु घटज्ञानत्वादिनेति अत्र निराकर्तुमाह (प्रकरणादिति) विशे-
परूपेण बोधोपयिकप्रकरणसहकारादित्यर्थः । प्रकरणञ्च प्रकृतत्वम्, विशे-
परूपेण वक्तुर्बुद्धिस्थित्वमिति यावत् । सामान्यतो वक्तुर्बुद्धिस्थित्वेन शक्त-
मपि सर्वनाम विशेषरूपेण बोधयति, सहकारिविशेषापेक्षयातिप्रसङ्गनिरास-
सम्भवादिति भावः । विवेचितं चेदमधिकमन्यत्र । पदान्तरेण—सर्वना-
मातिरिक्तेनापि घटादिपदेन । तादृशपदस्य तद्रूपवच्छिन्नावाचकस्य कथा
वृत्त्या तद्रूपवच्छिन्नबोधकत्वमित्याकांक्षायामाह (लक्षणया आधुनिकस-
ङ्केतेन वेत्ति) लक्ष्यार्थप्रकारेण लक्षणाग्रहस्यानपेक्षितत्वेऽपि तत्र तदग्रह-
स्यानपेक्षितत्वात् न विषयभावेऽधिक्येति भावः ।

न च तत्र लक्ष्यतावच्छेदकत्वग्रहस्यापेक्षया विषयग्रहेऽधिक्यस्य अ-
पेक्षणीयतेति वाच्यम्, लक्षणाग्रहस्य प्रकारस्तथैव तीरत्वादीनां गङ्गाप-
दजन्यधीमकारतोपपत्तेस्तत्र शक्यप्रवाहादिसम्बद्धतावच्छेदकत्वग्रहस्यानुप-
योगात् । पश्चादिपदादन्तपुरुषस्य शक्त्या गोत्रादिप्रकारकबोधानुदयाह
क्षणाप्रतिसन्धानं विना तद्रूपविशिष्टमत्यायनेच्छया तत्पदाप्रयोगाच्च शक्त्य-
धीनविशिष्टविषयकबोधे परं विशेषणशि शक्तेः शक्यतावच्छेदकताया वा
ग्रहस्योपयोगित्वोपगमात् । अम्युपेत्यैकवृत्तेरुभयग्रहप्रयोजकतामप्युपपाद-
यितुं सङ्केतानुधावनम् ।

एतावता विषयग्रहे अधिकानपेक्षाविवक्षामपि निराकरोति (पतेनेति)
एकसङ्केतोभयबोधकप्रदघटिजसामग्रीव्यावृत्त्यसम्भवेन घटेच्छालिङ्गकप्रद-
ज्ञानानुमानज्ञाततालिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टज्ञानानुमानयोर्विशेषविरहेण चेत्यर्थः
(यादृशसामग्र्या इति) ज्ञानग्राहकताप्रयुक्तेत्यत्र प्रयुक्तत्वस्य व्यापकृतारूप-

अत्र वदन्ति—तज्ज्ञानप्रामाण्याप्राहकत्वेन ज्ञानप्राहकत्वेन च यद्-
दृमतमिदं तद्विन्नार्थकमप्राहकान्तम् ।

[ग]त्वाद्यथाश्रुतग्रन्थलभ्यमेवैतदित्यवधेयम् । तादृशयावद्प्राहृत्य तज्जन्यया-
वद्ग्रहविषयत्वम् । मनम्मयुक्तसमवायस्य व्यवसायविषयघटादिभानाप्रयोज-
कत्वे निश्चयतापरिमहोऽप्यत्र बोध्यम् । (तज्ज्ञानेति) घटज्ञानमित्यादिशा-
ब्दबोधमामप्रया इच्छादिलिङ्गकज्ञानानुमितिसामग्र्याश्च भट्टैर्ज्ञानप्राहकतया
प्रामाण्याप्राहकतया चाभ्युपगमात् तद्बुद्ध्यासः । अनु-यवसायस्य ज्ञानविष-
यकलौकिकप्रत्यक्षात्मकस्य ज्ञानातीन्द्रियतावादिना भट्टेनानुपगमान्मनस्सयुक्त
समवायादिघटितनत्सामग्री न ज्ञानप्राहकत्वेन तन्मतसिद्धा, व्यवसायसामग्री
च घटादिप्राहकत्वेन तदुपगतापि न ज्ञानप्राहकत्वेन तदुपगता, गुरुभिरेव
तस्याः ज्ञानप्राहकत्वोपगमात्, ज्ञानताल्लिङ्गकानुमितिसामग्री ज्ञान-
प्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धापि तैस्तस्या प्रामाण्यप्राहकत्वोपगमात्
प्रामाण्याप्राहकत्वेन न तन्मतसिद्धेति तत्तन्मते प्रामाण्यप्राहकत्वेन अभि-
मताना सामग्रीणा समष्ट् । गुरुमते घटत्ववर्तीत्यादिप्रामाण्यप्राहिकाणा ज्ञा-
नविषयो घट इत्यादिशाब्दानुमितिसामग्रीणा प्रामाण्याप्राहकतया ज्ञानप्राहक-
तया च भट्टाभ्युपगतानाममग्रेऽपि न क्षति, अथ घट इत्येतादृशप्रत्यक्ष
सामग्र्या, प्रामाण्यप्राहकताविचार एवेदंशविप्रतिपत्त्यादरात् । भट्टमते ज्ञात-
ताल्लिङ्गकानुमितिसामग्र्या, समहाय “ तज्ज्ञानप्रामाण्याप्राहकत्वेनेति ” ।
पटज्ञान प्रमा घटज्ञान गुण इत्येतादृशममूहालम्बनशाब्दसामग्र्या पटज्ञान-
प्रामाण्याप्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धया घटत्ववर्तीत्यादिप्रामाण्याप्राहकाधवार-
णाय “ तज्ज्ञाने”ति प्रकृतप्रामाण्यस्य विशेषतो निवेशसूचकम् । प्रामा-
ण्याप्राहकत्व च प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वम्, तेन घटज्ञानमित्यादिशाब्दसाम-
ग्र्या घटज्ञान प्रमेत्यादिप्रामाण्यविषयकशाब्दादिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि न
क्षतिः । एव ज्ञानप्राहकत्वमपि ज्ञानग्रहोपधायकत्वम्, गुरुणा प्रामाण्यप्राहक-
त्वेन मिसाधायिपिताया अथ घट इति प्रत्यक्षादिसामग्र्या अप्युपनीतभाना-
ग्रीकर्तृमतेन ज्ञानविषयो घट इत्युपनीतभानादिस्वरूपयोग्यतयोपगमात् ।

[ग] न, च, ज्ञानविषयकत्वात्पटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितयोग्यतानिवेशोऽपि नार्यं दोष इति वाच्यम्, तथा सत्यात्ममनोयोगादीनां ज्ञानविषयकत्वावच्छिन्नाजनकत्वात्तद्व्यतिरिक्ततया वारणीयानां सामग्रीणामपि ज्ञानग्राहकतया भट्टमतसिद्धत्वानुपपत्तेः ।

अथैवं भवन्मतेऽप्यात्मशरीरादीनां भट्टमतेऽन्यत्र प्रामाण्यग्राहकतया तद्व्यतिरिक्तानां वारणीयसामग्रीणां प्रामाण्याग्राहकतया न भट्टमतसिद्धत्वम्, यदि चात्मादीनां तथात्वेन भट्टमतसिद्धत्वविरहेऽपि वारणीयसामग्रीषु कथं ज्ञानपरामर्शादीनां प्रामाण्यग्रहणानुपधायकत्वेन भट्टमतसिद्धतया तद्व्यतिरिक्तसमुदायस्य तथात्वेन भट्टमतसिद्धमिन्नत्वानुपपत्तया तद्व्यतिरिक्तसुषुप्तमित्युच्यते, तदैतन्मतेऽप्युक्तरीत्या निर्वाह इति चेत्तन्मतेऽप्येवं सति पदाजन्ययोग्यताज्ञानपटितयोग्यताविषयकत्वाच्च सामग्रीविशेषेण गुणमते प्रामाण्याग्रहणस्य गहाया मन्थकृतोऽस्तकृतिः, तादृशयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानग्राहकतया भट्टाभ्युपगतमिन्नत्वेऽपि कारणान्तरस्य तथात्वेन भट्टमतसिद्धस्य तत्र सत्त्वात्तद्व्यतिरिक्तसमुदायात्मकसामग्र्यान्तथात्वेन भट्टमतसिद्धमिन्नत्वानुपपत्तेः । अतः प्रामाण्यग्रहणोपधानप्रयोजकतानवच्छेदकतया ज्ञानग्राहकतावच्छेदकतया च भट्टाभ्युपगतं यादृश रूपं तदन्यज्ञानग्रहणोपधानप्रयोजकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामग्रीप्राप्तत्वं साध्यमेतदभिमतम् । तथा च कारणसमुदायपर्याप्तस्य ज्ञानग्रहणोपधानप्रयोजकतावच्छेदकधर्मस्य स्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छेदकतया भट्टमतसिद्धमिन्नत्वावश्यकत्वात् ज्ञानग्रहणोपधाननिवेशनमावश्यकम् । तादृशसाध्यदानुसरणं निष्प्रयोजनमिति न शक्यम्, वारणीयसामग्रीषु कथं ज्ञानभामकानां सर्वेषां प्रत्येकं मिलितानाद्यत्र जायमानलिङ्गादिविधया प्रामाण्यविषयकानुमित्युपधायकता तादृशसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धमिन्नतया तज्जन्यप्रामाण्याविषयकज्ञानमादाय बाधस्य दुर्वारतया यथाश्रुतस्य सामग्र्यां प्रामाण्याग्राहकतया

[दी] अयं घट इत्यादिज्ञानजनक-सामग्र्याः प्रामाण्याप्राहकत्वेन मट्टाङ्गी-
कृतत्वात् गुरुमतसाधारण्यसम्पादनाय ज्ञानप्राहकत्वेनेति ।

[ग] भट्टमतसिद्धान्त्यत्वविशेषणघटितसाध्यस्य विवक्षणासम्भवात् । उक्तमाध्या-
देरे तु प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधानप्रयोजकतावच्छेदकस्य तज्ज्ञानग्रहोप-
धायकसमुदायपर्याप्तधर्मस्य प्रामाण्यविषयकतत्कारणलिङ्गककिञ्चित्साध्य-
कानुमित्युपधानप्रयोजकतानवच्छेदकत्वेन तादृशसामग्रीजन्यप्रामाण्याविषय-
कग्रहस्य साध्याघटकत्वेन बाधवारणसम्भवात् ।

वस्तुतस्तु प्रामाण्यग्रहानुपधायकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वं न पृथङ्निवे-
श्यते, अपि तु ज्ञानप्राहकान्तर्गतो ग्रह एव प्रामाण्याविषयकत्वेन विशे-
ष्यते लाघवात्, एवं च प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकत्वेन भट्टमतसि-
द्धत्वनिवेगे व्यवसायादिसामग्रीघटकान्मादेर्भट्टमतेऽपि प्रामाण्याविषयकज्ञा-
नग्रहजनकतया तादृशज्ञानानुमितौ लिङ्गविधया ज्ञानभानेऽपि प्रयोजकतया-
ऽनुव्यवसायजनकव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकेऽपि स्वान्वयशोधे तन्मते ज्ञा-
यमानपदार्थविधया कारणस्य स्वात्मकज्ञानभासकतया अभिमतसामग्र्या नौ-
क्तप्रकारेण भट्टमतसिद्धत्वम्, अत फलोपधायकावच्छेदकधर्म एव ता-
दृशज्ञानग्रहफलोपधायकावच्छेदकतया भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं निवेद्यमित्य-
ग्रिमग्रन्थसङ्गतिः । “ ज्ञानप्राहकत्वेन ” त्यस्य प्रयोजन स्वयमाह
(अयं घट इत्यादीति) (भट्टाङ्गीकृतत्वादिति)

न च तादृशसामग्र्यन्तर्गतस्य घटत्वादिप्राहकसंयुक्तमवसायस्य स-
मवायानङ्गीकर्तृभट्टमतसिद्धत्वाभावात् तादृशसामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वमिति
वाच्यम्, समवायत्वेन तदनङ्गीकारेऽपि घटत्वादिसम्बन्धत्वेन तदभ्युपगमात्;
घटादौ समवायस्यैव वस्तुनो घटत्वादितम्बन्धत्वान् ।

ननु प्रामाण्याप्राहकपरोक्षमाश्रीभिन्नत्व निवेद्यते, तावदेव गुरुवक्ते
व्यवसायात्मकज्ञानप्रत्यक्षसामग्र्या मिश्रमतेऽनुव्यवसायसामग्र्याः परोक्षसा-
मग्रीभिन्नत्वेन भट्टमते च ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामग्र्या, परोक्षसामग्रीत्वेऽपि
प्रामाण्यप्राहकभिन्नत्वेन विगिष्टभेदम्याक्षततया मतत्रयसाधारण्योपपत्तेः, प्रा-

[ग] माण्यामाहकशब्दानुमितिसामप्रघोश्च सादृशमेदासत्त्वेन व्यावृत्तिसम्भवः
दिति भेदः-ज्ञाततालिङ्गकानुमितिसामप्रघाः प्रामाण्यमाहकत्वासिद्धिकाले
तज्जन्यानुमितेः साध्यपटकयावद्ग्रहान्तर्गतत्वासिद्ध्या उक्तसाध्यसिद्धावपि
सादृशानुमितेः प्रामाण्यावगाहिताया असिद्ध्या भट्टस्योद्देश्यासिद्धेः । प्रामाण्य-
माहकतयोरुभयवादिसिद्धानुमित्यादिसाममीमांस्यतामादायापि साध्यपर्यवसा-
नात् । नैयायिकमतसिद्धत्वोक्तावनुव्यवसायसामप्रघसंपहः, गुरुमतासि-
द्धत्वं मिश्रमतसिद्धत्वं वा यदि निवेश्यते, तदा व्यसयायसामप्रघ्यं गुरुमते-
ऽनुव्यवसायसामप्रघाश्च मिश्रमते प्रामाण्यमाहकतया विशिष्टभेदसत्त्वेऽप्युप-
नीतघटज्ञानादिविषयकस्य ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्यादिप्रत्यक्षान्य सा-
मप्रघा गुरुमिश्रमतसिद्धतया घटज्ञानादिप्रामाण्यापहात् भट्टमते बाधस्त्या-
दिति भट्टमतसिद्धमिश्रत्वोपादानम् ।

यत्तु ' पश्यतश्चेतिमारूप ' मित्यादिन्यायेन पदजन्योपस्थितिवि-
षयपदार्थान्वयबोधस्य ज्ञानावगाहिनः सामप्रघा मिश्रादिमतासिद्धतया घट-
ज्ञानादिप्रामाण्यापहात् भट्टमतेऽपि बाधस्त्यादिति मिश्रादिमतसिद्धत्वोपेक्षा-
बीजवर्णनम्, तदसत्-भट्टमतसिद्धमिश्रत्वनिवेशेऽपि ज्ञानविषयो घट
इत्यादिमानसोपनीतमानसमप्रघा मिश्रमते प्रामाण्याग्रहेण बाधस्य दुर्वार-
त्वात् । भट्टेनोपनीतमानाङ्गीकारेऽपि बहिर्विशेष्यकज्ञाने मनसोऽसामप्रघ्येन
घटादिविशेष्यकमानसोपनीतमानाङ्गीकारात् तत्र पदार्थकरणकान्वयबोध-
स्यैवोपपत्तौ सादृशमानसोपनीतमानसमप्रघा भट्टमतसिद्धत्वात् ।

यदि च सादृशज्ञानमुभयसिद्धयेव, तस्य मानसप्रत्यक्षरूपतैव भट्टेन
नोपगते-किं तु पदार्थकरणकान्वयबोधरूपतैवेत्यसामप्रघपदार्थोपस्थिति-
रूपा वस्तुसामप्रघप्युभयसिद्धैवेति तद्वारणमिति मन्यते, तदा मिश्रमतमिश्रत्व-
निवेशेऽपि तुल्यरीत्या भट्टमते उक्तबाधस्य कारणसम्भवात् ।

अथ भट्टमतसिद्धमिश्रत्वनिवेशे उपनीतघटज्ञानविषयकघटज्ञानानु-
व्यवसायेन घटज्ञानप्रामाण्यापहात् मिश्रमते बाधः, सादृशस्यापि पटज्ञाना-

[ग]-नुव्यवसायस्य भट्टानभ्युपगतत्वात् तत्सामग्र्याः षट्ज्ञानाद्विषयितायास्तः
यात्वात् ;

न च तत्र षट्ज्ञानषट्ज्ञानयोर्भासकं सामग्रीद्वयं—तत्संबन्धनादुभयवि-
षयकमेकं ज्ञानम्, एवञ्च तत्र षट्ज्ञानप्राहिका तज्ज्ञानादिरूपा सामग्री भट्टे-
नान्वयबोधसामग्रीत्वेनोपेयत- एवेति वाच्यम्,—यत्समूहालम्बनस्थल एव
प्राहकसामग्रीभेदः, यत्र चोपनीतषट्ज्ञानसमानाधिकरणषट्ज्ञानत्वादिना ता-
दृशषट्ज्ञानविशिष्ट आत्मनि षट्ज्ञानत्वेनैव वा षट्ज्ञानानुव्यवसायस्तत्र ता-
दृशविशिष्टविषयकानुव्यवसायसामग्र्या विशिष्टषट्कतया षट्ज्ञानप्राहिकायां
भट्टमतसिद्धाया षट्ज्ञानप्रागप्याप्राहकत्वात्, बाध एव; एवमुपनीतषट्-
ज्ञानरूपविषयोपरक्तद्विषयकशब्दबोधाद्यनुव्यवसायसामग्र्या षट्ज्ञानप्राहि-
कया तदीयप्रामाण्याग्रहादापि बाधो दुर्वारः;

न च षट्ज्ञानं जानामीत्यादिशब्दबोधाद्यनुव्यवसाये षट्त्ववतीत्या-
दिप्रामाण्यनीपे भासते, तद्विषयामृते षट्ज्ञानमित्यादिव्यवसायेऽपि तत्समा-
प्यमस्वादिति वाच्यम्,—पुरोवर्तिज्ञानत्वादिना षट्ज्ञानविषयकव्यवसाये
तादृशप्रामाण्यासत्त्वेन तदनुव्यवसाये तादृशप्रामाण्यामानादिति चेन्न; ज्ञा-
नान्तरविशेष्यतानापन्नात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितस्वाश्रयप्रकारताशालिग्रह-
सामग्र्या एव ज्ञानप्राहकसामग्रीभेदेन विवक्षणीयत्वात्, उक्तषट्ज्ञानोपनीत-
मानेषु षट्ज्ञानांशे तादृशात्मनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविरहेणैव तत्सा-
मग्र्याः साध्याषट्कतया बाधानवकाशात् ।

न चात्मनो लौकिकप्रत्यक्षे षट्ज्ञानस्येच्छादेर्वा विशेषगुणस्य वि-
द्यमानस्य भ्रान्तावश्यकतया लौकिकप्रत्यक्षविषयात्मांशेऽविद्यमानषट्ज्ञानोप-
नीतमाने या षट्ज्ञानोपनीतलौकिकमानांशे धर्मितावच्छेदकतया षट्ज्ञानप्र-
कारता तस्या निरुक्तात्मविशेष्यतानिरूपितत्वविरहेऽपि एवमुपनीतषट्ज्ञानां व-
च्छिन्न आत्मनि यदिच्छादेर्लौकिक प्रत्यक्षं तत्सामग्र्या भट्टमतसिद्धत्वेऽपि
षट्ज्ञानवदात्मत्वेन पराभौतनीतमानरूपे षट्ज्ञानानुव्यवसाये
तादृशपरात्मविशेष्यतानिरूपितषट्ज्ञानप्रकारतासत्त्वात्तादृशानुव्यवसायेन
षट्ज्ञानप्रागप्याप्राहकत्वात् बाधो दुर्वार एवेति वाच्यम्,—

[गो] उपनीतस्य परात्मनो मुख्यविशेष्यतयानुव्यवसायविषयत्वे तज्ज्ञानस्य समूहालम्बनरूपतया सामग्रीभेदेन तत्र घटज्ञानभासकसामग्र्या अन्वयबोधसामग्रीत्वेन भट्टमतसिद्धतया घटज्ञानप्रामाण्यस्य तदप्राप्त्येऽपि बाधानवकाशात् । तादृशत्वनः स्वात्मायशे कथं चित्कारत्वे चाल्मनो मुख्यविशेष्यताया निवेशनीयतया बाधवारणसम्भवात् ।

न चैवमोदनकामकर्तव्यताबोधविषयः पाक इत्यादि वाक्यजन्यशाब्दबोधे पाकविशेषणतया बोधनसाधनताज्ञानस्य अन्वयप्रयोजकरूपात्मकस्य भानेऽपि आत्मविशेषणतया तज्ज्ञानाभानात्तादृशशाब्दबोधेन तज्ज्ञानप्रामाण्याप्रहेऽपि न बाधप्रसक्तिरित्याग्नेमतादृशबाधशङ्काया असङ्गतिरिति वाच्यम्, यथाश्रुताभिप्रायेण तदाशङ्कायास्मरुमनोयत्वात् । यथाविवक्षणे तु आत्मांश एव यत्र इच्छाश्रयत्वाद्यन्वयितावच्छेदकतया ज्ञानस्य भानं तत्र तादृशज्ञानप्रामाण्यभानेन बाधप्रसक्त्या अन्वयितावच्छेदकरूपस्य शाब्दबोधे भानानभ्युपगमेन समाधानस्य सङ्गमनीयत्वात् ।

यद्यपि ज्ञानजन्यज्ञाततावान् घट इत्यादिप्रत्यक्षेण प्रामाण्याप्रहेण भट्टमते बाधस्य मिश्रादिमतसिद्धभिन्नत्वनिवेशेऽपि उक्तविवक्षायामप्रसक्तिः, तथापि ज्ञाततालिङ्गकशुद्धज्ञानादिसाध्यकालादिपक्षकानुमितिसामग्र्या मिश्राद्यनभ्युपगतया प्रामाण्याप्रहेण बाधस्य वारणाय यथाश्रुतानुसारेण वा भट्टमतसिद्धत्वोक्तिः । आत्मपक्षकज्ञाततालिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टज्ञानसाध्यकानुमितिसामग्रीमादायैव भट्टमते प्रामाण्यस्य यथाकसाध्यवत्त्वनिर्वाहः ! न तु ज्ञाततापक्षकानुमितिसामग्रीमादाय, आत्मपक्षकानुमितेरेवानुव्यवसायसमानविशेष्यकतया तादृशानुमितेरेव तैरभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा अनुभववैषम्यापत्तेः ।

अथैवमप्युपनीताप्रामाण्यविषयकघटादिज्ञानानुव्यवसायेन तदीयप्रामाण्याप्रहात् तादृशसामग्र्या अपि भट्टमतसिद्धत्वान्मिश्रमते बाधस्य दुर्वारतेति चेत्—प्रामाण्यभासकसामग्र्या विषयनिरूप्यत्वमयीदोषकृदिताया अप्यप्रामाण्यभासकसामग्र्येपेक्षया बलेवञ्चेनानुव्यवसायेऽप्रामाण्यस्य व्यवसायो

[ग]भ्रानासम्भवात् प्रामाण्यमानस्यावश्यकत्वात् । तथाविधसामग्र्या अवयव-
वत्त्वे घटत्वप्रकारकत्वादिना व्यवसायमाने तत्र तदभावादेरपि मानप्रसङ्ग
इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ।

यदि चोक्तप्रामाण्यमानसामग्र्या बलवत्त्वोपगमेऽनभ्यासदशापन्न-
ज्ञाने प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरिति मीमांसकैरप्रामाण्योपस्थितिदशायां तादृश-
दोषवशादनुव्यवसायेऽप्रामाण्यमानमवश्यमेवोपगन्तव्यम्, तथा च तादृश-
नुव्यवसायसामग्र्या ज्ञानप्राहकत्वेन भट्टानभ्युपगततया प्रामाण्याप्रहान्मिश्र-
मते बाधो दुर्वार एवेत्युच्यते तदाऽप्रामाण्याप्राहकत्वमपि स्वातन्त्र्येण
सामग्रीविशेषणं देयम् ।

वस्तुतस्तु अप्रामाण्योपस्थितेरनुव्यवसायपूर्वं सत्त्वे तुल्यबलसाम-
ग्रीभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्योभयसंशयरूप एवानुव्यवसायस्तत्र जन्यते, धर्मि
ज्ञानस्य संशयहेतुताया मीमांसकैरनभ्युपगमात्, तथा च तादृशानुव्यवसाय
सामग्र्यापि प्रामाण्यप्रहान्न बाधः ।

न च यत्रानुव्यवसायपूर्वं नाप्रामाण्यमुपस्थितं तत्राप्यनभ्यासदशा
पन्नज्ञानप्रामाण्यसंशयात्तदनुरोधेनानुगतदोषात्तत्र प्रामाण्याप्रहस्तैरवश्यमग्री
कार्यः, तथा च नत्स्थलीयसामग्र्या प्रामाण्याप्रहद्बाधो दुर्वार एवेति वाच्यम्,
अप्रामाण्याप्राहकत्वविशेषणेनापि तादृशबाधवारण्यासम्भवात् तद्वारणाय
तत्रानुव्यवसायः प्रामाण्यं गृह्यात्येव-तादृशानुव्यवसाये विनष्टे सत्येव च
तज्जनितसंस्कारात् प्रामाण्याविषयकज्ञानस्वरूपधर्मिस्मरेण तदुपनीततद्धर्मि-
विषयकः प्रामाण्यसंशय इत्येव स्वीकरणीयत्वात् ।

एतेन स्वातन्त्र्येणाप्रामाण्याप्राहकत्वविशेषणदानेऽप्राहकान्तस्य निरु-
क्तार्थकत्वविरोध इति निरस्तम् ।

यत्तु व्यवसामोऽस्तिखितप्रकारविशिष्टधर्मिविशेष्यकत्वमेवानुव्यव-
सायेन गृह्यते-न तु धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वमिति नानुव्यवसाये
तदभाववद्विशेष्यकत्वघटिताप्रामाण्यावगाहितेति समाधानम्, तदुच्यते,
धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वस्य लौकिकविषयताया एवानुभ्युपगमेनोपनीत भ्र-
मत्वस्य प्रमात्वाभावस्य चानुव्यवसायेनावगाहनविरोधात् । पितादिदोषाद्यथा
शङ्खादावर्षात्त्वादेरप्रहे पीतिमाद्यारोपस्तथा दोषविशेषाच्चानुव्यवसायेऽप्रा-
माण्यमात्रमानं तत्सामग्रीमादाय बाध इत्यपि न शङ्क्यम्, अनुभवानु-
रोधेन क्वचिद्यथा दोषकल्पनेऽपि प्रकृते तथाविधदोषकल्पकानुभवविरहात्

[दी] विशिष्टव्यतिरेकस्य तथापि सत्त्वाददोषः । ज्ञातताप्रत्यक्षजनक-
सामग्रीधारणाय ज्ञानमाहकेति ।

[ग] अथ यत्र घट एव अघटोयं घट इत्याहार्यं तत्र तदनुव्यवसायस्य
घटत्वामाववधि घटत्वप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानविषयकस्य घटत्ववतीत्याविभामा-
प्यामाहकत्वात् भट्टमतसिद्धतरसामग्रीमादाय चाध इति चेन्न, प्रकारवि-
रुद्धधर्मावच्छिन्नविशेष्यत्वाघटितप्रामाण्यस्यैव पक्षतोपगमात् तादृशप्रामा-
ण्याश्रयमाहकसामग्रया एव साध्यघटकत्वात् । अयं घट इत्यादिज्ञाननिष्ठ-
ममसम्भिकर्षघटितसामग्रया माहकत्वेन भट्टमतसिद्धमिदं त्वांकत्वापि संभ-
हसम्भवात् ज्ञानमाहकत्वपर्यन्तनिवेशप्रयोजनं गुरुमते व्यवसायसामग्र्यप-
ग्रह एवेत्याशयेन मिश्रमतानुपन्यासः । विशिष्टव्यतिरेकस्य-प्रामाण्यामाह-
कत्वेन ज्ञानमाहकत्वेन च यद्भट्टमतसिद्धं तद्भेदस्य ; तत्र-तादृशसामग्र्यात् ।
एवं प्रतियोगिकोऽपि ज्ञानमाहकत्वानिवेशे भेदविशेष्यसामग्र्यामपि तद्वि-
शेषणं व्यर्थं स्यात्तन्निवेशस्यावश्यकत्वे च विशेष्ये तद्विशेषणस्यापि
सार्थक्यमिति सूचयितुं भट्टमते तद्व्यावृत्तिं दर्शयति (ज्ञातताप्रत्यक्षजन-
केति) घटादिसामग्र्यामपि विशिष्टभेदसत्त्वात्तज्ज्ञानमाहकत्वस्य सामग्री-
विशेषणत्वाभावे तत्सामग्रीपरिग्रहेऽपि केवलमाहकत्वनिवेशेनापि तद्व्यावृत्ति-
सम्भवात्सामग्रीजन्यग्रह एव यावत्त्वविशेषणे तज्जन्यग्रहाप्रसिद्ध्या च न
चाधसम्भव इति सा नोपात्ता ।

यद्यपि घटादिमाहकसामग्रीमादाय दर्शितव्यावृत्तिसम्भवात् ज्ञातता-
प्रत्यक्षसामग्रीपर्यन्तनिवेशनमफलम्, तथापि मिश्रादिमतसिद्धत्वं परित्यज्य
भट्टमतसिद्धत्वपर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिर्ज्ञातताप्रत्यक्षमादायैव सम्भवतीति ज्ञात-
ताप्रत्यक्षपर्यन्तानुपावनम् । ज्ञानविशेषितज्ञातताविषयकानुमित्यादिर्मिश्रादि-
भिरपि ज्ञानविषयतागोचरानुमितित्वेन स्वीकारात्तसामग्र्या अपि ज्ञानमाहक-
सामग्रीत्वेन तन्मतसिद्धता । ज्ञानजन्यज्ञाततावानित्यनुमित्यादिसामग्र्या
गुह्या अनर्हीकारेऽपि साध्यन्यथाख्यातिवादिना मिश्रेणोपगन्तव्येति तादृश-
सामग्रीमादाय भट्टमतसिद्धमिदं त्वनिवेशव्यावृत्त्यसन्नतिरिति प्रत्यक्षोपादानम् ।

[दी] न च विषयबाधभ्रमकालीनानुव्यवसायेन प्रामाण्याप्रहात्मिश्रमते बाधः,

[ग] अथपि ज्ञातताप्रत्यक्षमपि ज्ञानविषयत्वोपनीतमानरूपतया मिथानु-
मतम्, तथापि ज्ञाततारूपविषयवदितवत्सामग्री ज्ञानप्राहकत्वेन न तन्मत-
सिद्धेति तामादाय व्यावृत्तिसङ्गति । ज्ञानप्राहकत्वेनेत्यत्र ज्ञानपदप्रकृत-
प्रामाण्याश्रयपरम्, अन्यथा घटादिज्ञानविषयकघटादिशाब्दबोधादिसामग्रया
गुरुमते घटादिज्ञानप्रामाण्यप्राहिकाया असमहात् । तथा ज्ञानबोधिबिदोष-
णमपि प्रकृतप्रामाण्याश्रयप्राहकत्वम्योध्यम्, अन्यथा घटादिज्ञानप्राहक-
सामग्रया घटादिज्ञानप्रामाण्यापहेण बाधप्रसङ्गात् ।

एतेन प्राहकसामग्रीमात्रमैव गुरुमते ज्ञानप्राहकतया तन्मते ज्ञात-
यदवैयर्थ्यमिति पराम्तम्, प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरतया तत्सार्थक्यात् ।

अथ प्रामाण्यघटकघटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयप्राहकसामग्रीनिवेशेनैवो-
परतौ प्रामाण्याश्रयप्राहकसामग्रीनिवेशनमनर्थकम्, न चैव ज्ञातताया
अपि घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयत्वात्तद्राहकसामग्रीमादाय बाध इति वाच्यम्,
ज्ञानप्राहकत्वेनेत्यत्रापि घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रयप्राहकनाया एव विवक्षणीय
तथा घटत्वादिप्रकारकज्ञातताप्रत्यक्षसामग्रया भेदप्रतियोगिकोटी निवेश-
नीयत्वादिति चेत्, प्रामाण्यपर्यन्तानिवेशे घटत्वादिप्रकारकज्ञानानुव्यवसाय-
सामग्रया बान्धवघटत्वाच्चाश्रयविशेष्यकत्ववदितस्य प्रामाण्यम्यापहेण बाध-
स्य दुर्वारत्वात् । (विषयबाधभ्रमकालीनेति) नाय घट इत्यादिभ्रमाव्यव-
हितोत्तरोत्पन्नेत्यर्थः ।

न च तदानीमय घट इत्यादिव्यवसाय एव न सम्भवतीति कथ-
मनुव्यवसायोदय इति वाच्यम्, मित्रेन्द्रियादिजन्यबाधभ्रमोत्तरलौकिकस-
न्निकर्षजन्यव्यवसायसम्भवेनानुव्यवसायोपपत्ते । गुरुमते तादृशव्यवसाया-
त्मकज्ञानपदे विशिष्टे घटत्वादिमताया लौकिकसन्निकर्षाज्ञाने तादृश-
बाधभ्रमो न विशेषीति प्रामाण्यमानसम्भव इति मिथमतानुसरणम् ।
बाधस्य प्रमात्वे व्यवसायस्य प्रामाण्याश्रयत्वासम्भवाद्बाधभ्रमेत्युक्तम् । समाधत्ते

[दी] तदापि तद्ग्रहोपगमात् । बाधप्रहाभावेन विशेषणाद्वा । रीतिरुक्तैव ।

अथ गुरुनये घटेन जलमाहरेत्यादी छिद्रेतरत्वादेरिव ओदनकामकर्तव्यताशोधविषयः पाक इत्यादौ शब्दादनुपस्थितस्याप्यन्वयप्रयोजकस्य ओदनादिताश्नताज्ञानस्यापि शाब्देन ग्रहात्प्रामाण्यग्रहाच्च बाध ,

[ग] (तदापीति) तद्ग्रहोपगमात्-विषयस्य तद्वत्त्वाशे निर्द्धर्मितावच्छेदकप्रामाण्यग्रहोपगमादित्यर्थः । समानविशेष्यकस्यापि ज्ञानस्य विशेष्यशे समानप्रकारकस्यैव विरोधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । समानविषयतामात्रेण विरोधित्वे प्रकारधर्मिकावृत्तिवृत्तज्ञानस्य तत्प्रकारकज्ञानसामान्य प्रति विरोधित्वे वा पुनराह (बाधप्रहाभावेनेति) धर्मिणि प्रकारवत्त्वग्रहप्रतिबन्धकताभावेनेत्यर्थः ।

अथैवमपि विशेष्यतावशे घटत्वादिना घटादर्वाघमहं विशेष्यतात्वावच्छिन्नाशे घटत्वादिविशेषितघटीयत्वादिघटितप्रामाण्यमानासम्भवाद्वाधो दुर्वार एव, बाधग्रहपदेन प्रामाण्यमानप्रतिबन्धकमात्रविवक्षणे "तदापि तद्ग्रहोपगमादि" त्यनेनेतत्प्रमाणान्तरस्य वैकल्पिकताविरोध इति चेन्न, विशेष्यतात्वस्य घटादिधर्मितावच्छेदकतया न प्रामाण्यघटकता, अपि त्वेकत्र द्वयमिति रीत्या विशेष्यतावशेषणत्वेनोपयोस्तथात्वमित्याशयेन विकल्पसङ्घटे । अतएव ज्ञाने विषयिताशे च विषयबाधग्रहदशायामुत्पन्नव्यवसाये ज्ञानमानासम्भवेन स्वप्रकाशतानुपपत्तिरित्यपि समाहितम् । ननु बाधग्रहो गुरुमते ज्ञानद्वयरूपः, मिश्रमते विशिष्टविषयकैकज्ञानरूपः, तयो कथमनुगतत्वेण प्रवेग इत्यत आह (रीतिरुक्तैवेति) तच्चद्धर्मिनिरूपित-तत्तद्धर्मनिष्ठविशेषणताकत्वेन प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकत्वेन अनुगममन्भव इति भावः । तत्रप्रामाण्यग्रहात्-ओदनमाधनताज्ञानप्रामाण्यमेतान् ।

३ न शौक्यसाधनतात्वेन साधनताभावे साधनेतगृहित्यादिघटितस्य साधनतात्वस्य भावेन साधनत्वेन साधनताज्ञाने साधनत्ववति साधन-व्यपकारकत्वात्प्रामाण्यमस्तीति तदपि तेन गृह्यत एव, गुरुमते स्ववृत्ति-प्रामाण्यमात्रस्यैव ज्ञानेन ग्रहादिति वाच्यम्, साधनतात्वस्यासंग्रहोपाधि

[दी] मद्देन शब्दादनूपमिथार्थस्य शब्दरोधपवेगानभ्युपगमान्, तदमद्देऽपि कर्तव्यतारोपमहाज्ञानप्राहकत्वेन महानमिद्विभित्तत्वमिति चेत्,—

रूपतायाः साधनत्वाना कार्यादिभेदेन भिन्नानामनुगमायावश्यमुपगन्तव्यतया तद्भावे सधनत्वेन साधनमानानियमात्, साधनमुक्त्यविशेष्यकत्वानीयमुक्त्यविशेष्यताघटितप्रामाण्यस्य तादृशशब्दबोधवृत्तेऽन्नादशोध्यविषयवृत्तेभेदेन गृहीतुमशक्यतया उक्तस्यसाधनतात्वमानेऽपि बाधस्य दुर्वारत्वाच्च । तादृशसामग्र्या ज्ञानप्राहकत्वेन मद्देनतासिद्धत्वदर्शयति (मद्देनेति), (शब्दबोधपवेगानभ्युपगमादिनि) तथा च घटज्ञानविषयो घट इत्यादिशब्दाद्यामकस्यवमायमामग्र्या गुरुमते समदानुरोधेन ज्ञानप्राहकत्वेनन्यत्र ज्ञानपदस्य प्रकृतप्रामाण्याथयज्ञानपदस्य उक्तत्वात् उक्तस्यमग्र्या प्रकृतप्रामाण्यात्प्रतीदनसाधनत्वज्ञानप्राहकत्वेन मद्देनतासिद्धमिन्नत्वमप्यहत्तमेवेति च तादृशसामग्र्यावृत्तिरिति भावः । गुरुमतेऽपि घटत्वप्रकारकज्ञानविषयो घट इत्यादिव्यवस्थामामग्रीकमुवतस्यत्रसाधनमग्र्यपरिमद्देऽपि न क्षतिरिति सामान्यतो ज्ञानप्राहकत्वमेष निवेदनीयमतो नोक्तक्रमेण बाध इत्याशयेन शब्दे (तदमद्देऽपिति) तदमद्दे—ओदनसाधनताज्ञानप्राहकः ।

यद्यपि सामान्यतो ज्ञानप्राहकतानिवेशेनोक्तबाधकारणेऽपि घटत्वप्रकारकेच्छाविषयोपमित्यादौ शब्दानुपमिथतस्य योग्यतानुकषट्त्वादिप्रकारकज्ञानस्य शब्देन महात्त्वामाण्यामहात् बाधो दुर्वार एव, ज्ञानप्राहकत्वेनेत्यत्र मविषयकप्राहकत्वविवक्षणे इच्छादिविषयकज्ञानप्रामाण्यपक्षकस्येति मित्त्वसाधनम्—नादृशप्रामाण्यादिकाया व्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याप्राहकत्वेन इच्छास्यमविषयकमहकत्वेन महाभ्युपगन्तत्वात्तद्विषयप्रामाण्यानुमित्यादिनामग्रीकमाहत्वस्य प्रामाण्ये ह्युक्तान्, अन्तु वा ज्ञानमित्यादिशब्दबोधोपमा मकस्यवमायमामग्र्यवत्तया प्रामाण्यपक्षवहिर्भूतम्, अस्तु च ज्ञानपद मविषयपरमेव, तथापि कम्बुपीवादिमानित्यादौ घटत्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वमपि पदानुपमिथतम्याऽव्ययितावच्छेदकतया मानात्तादृश-

[वी] शब्दाजन्यकाम्यसाधनताज्ञानघटितायाश्चाब्द्रसामप्रथा भट्टेनान-
भ्युपगमात् ।

[ग] ज्ञानप्रामाण्यस्य च तत्राभावात् बाधस्य दुर्भारित्वैव, तथापि सामा-
न्यतो ज्ञानग्राहकत्वनिवेशमभ्युपेत्य सम्भवाभिप्रायेणोक्तस्यैव एव प्रका-
रान्तरेण बाध सङ्गमयति (शब्दाजन्येति) शब्दाजन्यकाम्यसाधनताज्ञा-
नोपस्थितिघटितसमुदायपर्याप्तसामग्रीत्वस्य ज्ञानग्रहोपवायकतावच्छेदकत-
या भट्टमतासिद्धत्वादित्यर्थः ।

न च तत्र शाब्द्रबोधम्यानुभाषिकत्वे तज्जनककाम्यसाधनताज्ञानो-
पस्थिते पदजन्यत्वमेव भट्टेन कल्पनीयम्, तथा च तत्साधारणसामग्री-
त्वमपि तादृशशाब्द्रबोधोपधायकसमुदायपर्याप्तत्वादिप्रकारेण प्रामाण्याविष-
यकज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टाभिमतमिति वाच्यम्, -यात्कालीन-
काम्यसाधनताज्ञानोपस्थितौ पदजन्यत्वविरहो भट्टेनापि निश्चितः तत्काली-
नशाब्द्रबोधजनकतज्जन्यज्ञानोपस्थिते शाब्द्रबोधानुपधायकत्वेन भट्टाभि-
मताया शाब्द्रबोधोपधायकत्वेन भट्टेनाज्ञानात् तत्साधारणसमुदायत्वम्योक्त-
प्रकारेण तदीयानभ्युपगमेऽभावात्तत्कालीनसामग्रीमादाय बाधस्य दुर्भारित्वात् ।

यदि चोक्तविशेषदर्शनदशाया तत्कालीनकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थिति-
त्वादिरूपविशेषधर्मपुरस्कारेण तादृशोपस्थिते शाब्द्रबोधेऽप्युपधायकतया भट्ट-
ज्ञानविषयत्वासम्बन्धेऽपि तादृशविशेषदर्शनशून्यतादशायास्तुक्तविशेषधर्मप्रका-
रेण ज्ञानदशायामपि उपस्थितित्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण तदीयज्ञानविषय-
त्वसम्भवाद्गुणरूपेण तदुपस्थितिसाधारणसामग्रीत्व भट्टाभ्युपगमविषय-
त्वमुच्यते, तदा चक्षुस्संयोगादिघटितव्यवसायसामप्रथा । अपि सामान्यतो
ज्ञानग्रहोपधायकत्वेन भट्टाभ्युपगमविषयत्वे बाधकतावाचकत्वात्तदुपस्थित-
मपि दुस्समहं न्यात् ।

न च प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकतावच्छेदकतया भट्टमतासि-
द्धमित्त्ववच्छेदकत्वेन व्यवसायसामप्रथा प्रामाण्याग्राहकत्वसिद्धितज्ञानग्राह-

[म] कत्वप्रकारक भट्टज्ञान गुरुमते न्यायमते च न प्रमा, गुरुमते
 तस्याः प्रामाण्याप्राहकत्वस्य न्यायमते ज्ञानप्राहकत्वस्य बाधादिति वाच्य-
 स, - एष सत्यनुव्यवसायसामप्रघाः सामान्यतो ज्ञानप्राहकत्वप्रकारकभट्टज्ञा-
 नस्य प्रामाण्यप्राहकत्वविषयकत्वेऽपि नैव्यायिकमते उभयाश्च एव प्रमात्वा-
 त्प्रामाण्यानुमित्यादिसामग्रीणामेव साध्यघटकतया निषेधसाधने बाधात् ।
 तस्माद्येन रूपेण स्वाध्यमहोपधायकतावच्छेदकता सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य
 तादृशरूपे प्रामाण्यप्राहकतावच्छेदकत्वविशिष्टज्ञानप्राहकतावच्छेदकत्वप्रकार-
 कभट्टाभ्युपगमविषयानवच्छेदकत्व विरक्षणायम् । नक्षुस्सयोगादित्कारण
 सप्तुदायपर्याप्तधर्मत्वेन च व्यवसायादिसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य स्वाध्यमहोपधा-
 यकतावच्छेदकता, तादृशधर्मत्वस्य न निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतावच्छेद-
 कत्वमिति गुरुमतादिसमग्रः । उक्तशाब्दबोधसामग्रीपर्याप्तधर्मस्य पदजन्य-
 काम्यसाधनताज्ञानोपस्थितिनानिवेद्य पाकविशेष्यकतादृशज्ञानविषयत्वरूप-
 योग्यताज्ञानादिरूपतत्कारणपर्याप्तधर्मत्वेन तादृशज्ञानप्राहकतावच्छेदकता
 पदजन्यकाम्यसाधनताज्ञानोपस्थित्यादिपर्याप्तधर्मत्वेन च निरुक्तभट्टाभ्युपग-
 मविषयतेति बाधे दुर्वार एव ।

न च तादृशयोग्यताज्ञानस्य भट्टमतेऽपि शाब्दधीहेतुतया तन्मतेऽपि
 तस्य सामग्रीशक्ति निवेशनमावश्यकम् तथा चाधिकपदजन्यतादृशयोग्यता-
 ज्ञानोपस्थितिनिवेशेऽपि * दर्शितसामप्रघा भट्टमतसिद्धत्वमन्वेति वाच्य-
 स, एवमपि पदजन्ययोग्यताज्ञानविरहकालीनदर्शितशाब्दसामग्रीमादाय
 बाधस्य दुर्वारत्वात् । (* येन रूपेण गुरुमते सामग्रीपर्याप्तधर्मस्य ज्ञान-
 प्राहकतावच्छेदकता तद्वृत्तस्य निरुक्तभट्टाभ्युपगमविषयतावच्छेदककोटिप्र-
 वेद्योन्माहृत एवेति वाच्यम्, अधिकान्तर्भावेन पर्याप्तपटितधर्मस्य विल-
 क्षणया न्यूनपर्याप्तताऽपटितत्वात् । पाठान्तरम्)

योग्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वेऽपि पदानुपस्थितयोग्यतायाः शाब्द
 बोधे विषयत्वानभ्युपगमात् नोक्तसामग्री काम्यसाधनताधीमाहिकेति तथा

[दी] मैवम्-शाब्दबोधे हि योग्यताज्ञानं कारणम् । सा च तेषामन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वम् । तेन तज्ज्ञानं प्रथमं मृग्यते । न च शाब्दबोधे तदनुपवेशोऽपि नियतो मानाभावात् । न हि उपस्थितत्वादेव शाब्दबोधे भानम्, उपस्थितावाधितयावत्परदार्यानामेव तथा भानमसञ्जात् । नियोज्यान्वयेऽपि काम्यसाधनताज्ञानस्य प्रथमं ज्ञानम्-न तु शाब्दबोधेऽपि तद्वानमित्यपूर्वं वक्ष्यते । नचिच्छिद्रेतरत्वादेरपि भानम्, एकविशेषवाधे शाब्दबोधसामान्यसामप्रथा निशेषान्तरप्रकारकबोधजननत्वाभावात् ।

[ग] तंत्रांमोण्याग्नेऽपि न क्षतिरिति समावृते (मैवमित्यादिना) पदजन्योपस्थित्यादिसत्त्वे योग्यतावाद्शाब्दबोधप्रवेशो दीपकोभावे इत्यंतो नियत इत्युक्तं ।

नन्वेवं स्वर्गकामो यत्रेतेत्यादौ कामनाविशिष्टस्य यतो कार्यताबोधोपयोगित्वरूपनियोज्यत्वेतान्वये काम्यसाधनताज्ञानोपयोगित्वरूपयोग्यतायाः पदानुपस्थिताया अपि अन्वयितावच्छेदकतया भानमिति तत्सिद्धान्तो भ्रम्येतत्यत आह (नियोज्यान्वयेऽपीति) (प्रथमं ज्ञानमिति) तैस्वीक्रियत इति शेषः । तावत्वेष्टसाधनताषट्कापूर्वोपस्थित्याच्च अपूर्ववाच्यताया आवश्यकत्वादिति भावः । (न तु शाब्दबोधेऽपीति) न चैवं “इष्टसाधनताविधिरक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः, कार्यताविधिरक्षेऽपि अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न विषय” इति सध्विकारलेखनविरोध इति वाच्यम्, तादृशप्रत्यक्षस्य हि फलीभूतशाब्दबाध एवेष्टसाधनताया अन्वयितावच्छेदकतया भाने न तात्पर्यं किन्तु स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रकारतयान्वयप्रयोजकरूपयोग्यतात्मकतया तज्ज्ञानस्य फलीभूतबोधात्पूर्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यतया तद्वोधकप्रमाणान्तरविरहेण शाब्दमेव ज्ञानं पूर्वमङ्गीकर्तव्यम्, तत्रापि विधेस्तात्पर्योपगमादित्यत्रैव । अधिकं नियोज्यान्वये वक्ष्यामः ।

नन्वेवं घंटन जलमाहरेत्यादौ पदानुपस्थितं छिद्रेतरत्वादिकमन्त्रवितावच्छेदकतया भासन इति तत्सिद्धान्तमङ्ग इत्यत आह (नचिदिति)

[ग] (एकविशेषबाध इति) न चैवं यथा छिद्रे घटे जलाहरणसाधन-
तावच्छिद्रेतरपटत्वावच्छिन्ने पदानुपस्थितेऽपि जलाहरणसाधनतान्वय-
धीस्त्वभा, काम्यसाधनज्ञानाविषयवाके कार्यतार्थीविषयत्वबाधबलात्पदानु-
पस्थितेऽपि, काम्यसाधनताधीविषयत्वविशिष्टे पक्षे कार्यतान्वयधीरावश्यक-
ति तादृशसाधनतादायैव बाध इति वाच्यम्, भट्टैरपीतरबाधत्वेन पदानु-
पस्थितार्थस्य शान्दत्रोधे भानोपगमात् ।

अथैवमप्यर्थाव्याहारवादिना गुरुणाम्मते तात्पर्यतत्त्वे पदानुपस्थि-
तस्यापि काम्यसाधनताज्ञानादेर्भानावश्यकतया बाधवारणमशक्यमेवेति चेत्;
यत्तदुपावच्छिन्नसमुदायपर्याप्तत्वेन प्रामाण्यविषयकज्ञानमाहकतावच्छेदकता
मद्वाभ्युपगता तत्तद्वृष्यकारणान्तर्भावेन पर्याप्तत्वस्य स्वाध्वमाहकताव-
च्छेदकत्वविशेषणत्वोपगमेन सामञ्जस्यत्वात् । गुरुमते व्यवसायसामग्रीपटक-
चक्षुस्संयोगादेर्मिश्रमते चानुप्यवसायसामग्रीपटकव्यवसायादेस्तत्तद्वृष्य-
त्वात्तदन्तर्भावेन पर्याप्तस्य ज्ञानमाहकतावच्छेदकरूपस्य संग्रहः । अध्याह-
तज्ञानमाहकसामग्र्यां पदजन्यतदुपस्थितेरधिकार्या भट्टमते निवेशेऽपि तन्म-
तासिद्धकारणस्य गुरुमतेऽनिवेशाद्गुरुमतसिद्धतादृशसामग्रीपर्याप्तज्ञानमाह-
कतावच्छेदक रूपं न निरुकरूपजन्यकारणान्तर्भावेन पर्याप्तमिति तदुपाव-
च्छिन्नाप्राप्तत्वेऽपि प्रामाण्यस्य न बाधः ।

न च तादृशपदजन्योपस्थितित्वादिजन्यपदान्योपस्थितिमन्तर्भावेन
गुरुमतसिद्धज्ञानमहोपधायकतावच्छेदकरूपस्य पर्याप्तत्वात् तादृशधर्मव्यावृ-
त्तिरिति वाच्यम्,—पदान्योपस्थितेरपि विशेषणतावच्छेदकमकारकज्ञानादि-
विधया भट्टमते तादृशशब्दबोधहेतुत्वेन तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-
नत्वादिधर्मवत्त्वेन निरुकरूपजन्यताविरहात् ।

वस्तुतो गुरुमतेऽपि पदान्यर्थोपस्थितेस्तत्तदर्थोपस्थितित्वेन शान्द-
सामग्रीपटकत्व नोपेयते, तात्पर्यादिज्ञानस्य तत्तदर्थविषयात्तानिधमेन तसि-
द्धज्ञानोपपत्तेः; तथा च गुरुमतसिद्धसामग्रीपटकनिसिद्धकारणाना भट्टमते-

[ग] प्युक्तसामग्रीघटकत्व निर्विवादमेवेत्युक्तरीत्या सामञ्जस्यम् । ज्ञात-
ताल्लिङ्गकानुमितिसामग्रीघटकासिद्धयभावबाधविशेषाभावादीना प्रामाण्यावि-
षयकज्ञानग्रहोपधायकभट्टमतसिद्धसामग्र्यभावनन्तर्भावात् तादृशसामग्र्यास्त-
न्मते परिग्रह । अतो ज्ञातताल्लिङ्गकपरामर्शस्य ज्ञातत्वप्रकारकोपस्थितित्वा-
दिना प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहोपधायकपदानन्योपस्थितिपदितान्वयबोधसा-
मग्रीघटकत्वेऽपि न क्षति । एवञ्च पदानुपस्थिताया अन्यययोजकरूपा-
त्मकयोग्यताया योग्यताज्ञानबलादेव शाब्दबोधे मानस्वीकारेऽपि तादृशयो-
ग्यताज्ञानस्य भट्टमतेऽपि शाब्दबोधहेतुतया तत्सामग्रीघटकत्वेन तादृश-
योग्यताघटकाना पदजन्योपस्थितेर्भट्टमतेऽधिकार्यास्तादृशयोग्यताविषयकशा-
ब्दबोधेऽपेक्षितत्वेऽपि उक्तरीत्या तादृशसामग्र्या वारणसम्भवात्, शाब्द-
बोधे तात्पर्यासत्त्वे योग्यताज्ञानबलाद्योग्यतामान निर्युक्तिकमिति वस्तुगत्य-
नुरोधेन ग्रन्थकृता तन्निराकृतम् ।

अथैवमपि सामग्र्यघटिते प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन
यद्भट्टमतसिद्ध तदन्यथावज्ज्ञानमाद्यत्वरूपसाध्येऽध्याहृतज्ञानविषयकज्ञानवा-
नात्मेत्याधाकारकशाब्दबोधाविषयतया प्रामाण्यस्य गुरुमते बाधो निरास्य
एवेति चेत् १ तत्कल्पे शाब्दान्यत्वेन तादृशज्ञानस्य विशेषणीयत्वात् ।

यत्तु तादृशशाब्दबोधस्यानुभाषिकत्वे भट्टेनापि पदाध्याहारकत्वमन्या
तादृशबोध उपपादनीय इति स शाब्दबोध उक्तरूपेण भट्टमतसिद्धोऽपीति
समाधानम्, तदसत्-यत्र पदजन्याया ज्ञानोपस्थितेरभाव उभयवासिसिद्धस्तत्र-
त्यबोधे ज्ञानविषयताया भट्टानभ्युपगतत्वात् तदभाषत्वमादाय बाधस्य
दुर्गतरत्वात्, ज्ञानभासकज्ञानप्रधानन्तरोत्पन्न ज्ञान ज्ञानविषयकमिति सामा-
न्यतोऽभ्युपगम -अथ घट इत्याकारकस्वप्रकाशत्मकव्यवसायमापि विषयी-
करोतीति तादृशभ्युपगमव्यावृत्तरूपेणैवाभ्युपगमस्य निवेदयत्वत् ।

वस्तुवस्तु यत्रातदिः पदार्थान्तरस्य पदादुपस्थिति ज्ञानस्य चा-
न्यत उपस्थितिस्तात्राप्युपनीतभानम्बर्लायो ज्ञानान्यबोधो भट्टाभ्युपगतः,
परन्त्वसौ गुरुमते तात्पर्यादिज्ञानघटितसामग्रीजन्य शाब्दयामीत्यनु-
प-

(दी) न च स्वर्गकामकर्तव्यतायोधविषयो यागविषयकं कार्यमिति वेद-
जन्य ज्ञान गुणो ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ब्राह्मज्ञानप्रामाण्याग्रहाद्वाधः,
वेदजन्यतादृशज्ञानस्य भट्टनये शशविषाणकल्पतया तद्ग्राहकसामग्र्या
भट्टेनानभ्युपगमादिति वाच्यम्,—अन्यथाख्यातिवादिनस्तस्य शशविषाणं
द्रव्यं विषाणत्वादित्यनुमानादौ विरोधाभावात् ।

[ग] मायविषय , भट्टमते त्वसत्सर्गाग्रहपदार्थोपस्थित्यत्मकसामग्रीमात्रा-
धीन उक्तानुव्यवसायविषयः, एतावतैव च शब्दादनुपस्थितन्यार्थस्य शाब्द-
बोधेऽप्रवेश इति भट्टमतसिद्धान्तस्योपपत्तिरिति कथिताध्याहृतार्थविषयक-
शाब्दबोधः प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन च भट्टमतसिद्ध एवेति
बोध्यम् । आनुमानादिनेत्यादिना तादृशशाब्दबोधस्मृतिसामग्रीपरिग्रहः ।
(ब्राह्मज्ञानेति) तादृशवेदजन्यज्ञानेत्यर्थः (वाध इति) गुरुमत इत्यादिः ।

इदमुपलक्षणम्—मनस्संयुक्तमवायजन्य घटमह जानामीति ज्ञानं गुणो
ज्ञानत्वादित्यनुमानादिना ब्राह्मज्ञानप्रामाण्याग्रहात् मिश्रमते वाध इत्यापि
द्रष्टव्यम् ।

(वेदजन्यतादृशज्ञानस्येति) मनस्संयुक्तमवायजन्यस्योक्तज्ञानस्या-
पि तथात्व बाध्यम् (तद्ग्राहकेति) तादृशज्ञानग्राहकेत्यर्थ (भट्टेनानभ्यु-
पगमादिति) तथा च तादृशसामग्र्या निरुक्तरूपेण भट्टमतसिद्धा या
सामग्री तद्विषयत्वेन तद्व्यग्रहस्य साध्यघटक्यावद्ग्रहान्तर्गतत्वादिति भावः
(इत्यनुमानादौ विरोधाभावादिति) तथा च यथा प्रसिद्धाविषाणे शशीय-
न्वावगाहिन्याः शशविषाण द्रव्यमित्याकारकानुमितेर्भट्टमतसिद्धतया तत्सा-
मग्र्यपि तन्मतसिद्धा, तथा स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयक कार्यमित्या-
द्याकारकसामग्र्यन्तरजन्यमेषान्य वेदजन्यत्वाद्यशे भ्रमरूपतया भट्टाभ्युपग-
ताया उक्तानुमित्यादेर्भ्रमरूपपि प्रामाण्याविषयकज्ञानग्रहजनकतया भट्टमत-
सिद्धेवेति तद्ग्राहकत्वेऽपि तादृशज्ञानप्रामाण्यस्य न वाध इति भावः ।

[दी] भट्टमतासिद्धज्ञानप्राहकताकशाब्दानुमितिस्मृतिसामग्रीभिन्नत्वेन

[ग] उक्तानुमित्यादिसामग्र्या भट्टानभ्युपगतत्वमिमामिनो विशेषणान्तर-
प्रवेशेनोक्तवाचसमाधानमुपन्यस्यति (भट्टमनासिद्धेति) उक्तानुमित्यादि-
सामग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानप्राहकताकतया व्यावृत्तिः । ज्ञाततालिङ्गकानु-
मितिसामग्र्या भट्टमते संग्रहाय प्राहकताकान्तं सामग्रीविशेषणम् । तस्याश्च
ज्ञानप्राहकता न भट्टमतासिद्धेति तत्संग्रहः । भट्टमतासिद्धसामग्र्यास्तन्म-
तेऽप्रसिद्धया तन्मतसंग्रहाय भट्टमतासिद्धत्वं सामग्रीविशेषणमुपेक्ष्य भट्टमता-
सिद्धज्ञानप्राहकताकत्वपर्यन्तं तद्विशेषणमुपात्तम् । तादृशी च सामग्री तन्मते
घटाद्यनुमितिसामग्र्येण प्रसिद्धा, ज्ञानप्राहकतया भट्टमतमिदं यत्तदन्यत्व-
स्य तत्र भट्टमतेऽपि सत्त्वात् । भट्टमतासिद्धज्ञानप्राहकताकसामग्रीसामान्य-
भेदनिवेशे गुरुभिन्नतासंग्रहः, व्यवसायानुव्यवसायसामग्र्योर्ज्ञानप्राहक-
तया भट्टमतसिद्धत्वादिति शाब्दानुमितिस्मृतानामुपादानम् । तासां च मत्त्व-
क्षान्यत्वेनैव निवेशः, न तु विशिष्य, तेनानुमितौ प्राहकान्तविशेषणेनैव
भट्टमतसंग्रहे शाब्दादिसामग्रीसामान्यभेदनिवेशेऽपि क्षतिविरहात्सामग्र्यां
सादृशविशेषणवैयर्थ्यमित्यपि समाहितम् । अतीन्द्रियगुरुत्वादिद्विषयघटित-
प्रामाण्यं पक्षाद्भिर्भावनीयम्, तेन गुरुमते तादृशप्रामाण्याश्रयव्यवसायसा-
मग्र्या भट्टमतासिद्धज्ञानप्राहकताकपरोक्षसामग्र्यत्वनिश्चयेऽपि गुरुमते न वाधः ।
अथवा ज्ञानांशे परोक्षस्य सामग्री विवक्षणीया । ज्ञानांशे परोक्षत्वं
च ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वम् । गुरुत्वादिप्रकारकव्यवसायस्यापि ज्ञानविष-
यकज्ञानजन्यतया तत्सामग्र्या अपि गुरुमते संग्रहः । एवं च दर्शिताका-
रानुव्यवसायविषयकोपनीतमानसामग्र्या भावज्ञानप्रामाण्याप्रहेऽपि न मिश्र-
मते वाधः, तादृशोपनीतमानेऽपि उक्तानुमित्यादिवन्निरुक्तस्य ज्ञानांशे
परोक्षत्वस्य सत्त्वात्सामग्र्या उक्तविशेषणेन व्यावृत्तेः । एतन्मते दर्शित-
पत्रजन्यज्ञानोपस्थितिघटितशाब्दसामग्र्या अप्यनेनैव विशेषणेन व्यावृत्ते-
स्तद्व्याख्याय दर्शितप्रयासो नास्तीति बोध्यम् ।

एवं घटज्ञानकालीनघटज्ञानवानहमित्याद्याकारकघटज्ञानांशोपनीत-
भानात्वकघटज्ञानानुव्यवसायसामग्र्या घटज्ञानाद्यभावप्राहकतामग्र्या च

[दी] सामर्थाविशेषणवैत्यापि कश्चित् । तत्प्रामाण्याविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन यो भट्टमतसिद्धस्तदन्वो यावान् त्रिशिष्टोऽविशिष्टो ज्ञानग्रह-तद्विषयो न वेति निष्कृष्टमर्थं वक्ष्यति स्वाश्रयेत्यादिना ।

[ग] भट्टमतासिद्धया घटज्ञानप्रामाण्याग्रहेण मिश्रमते बाधीऽनेनापि विशेषणैः शक्यवारण । उक्तानुमित्यादिसामग्र्या दर्शितरीत्येव वारणसम्भवात्, उद्धारणायाधिकविशेषणप्रवेशो व्यर्थ इत्यस्वरससूचनाय "कश्चिदि" ति । अत्र ज्ञानग्रहत्वेन ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहनिवेशसम्भवे तादृशसामग्रीजन्यग्रहत्वेन तत्त्विवेश शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शनमनुधावतीति ज्ञानग्रहत्वेन ग्रह निवेश्य तद्विषयत्वकोटिकविप्रतिपत्त्यकथनेन मूलस्य न्यूनता, एवमथमविप्रतिपत्तावपि ज्ञानपदस्य स्वाश्रयार्थकताया' उक्तत्वानुतीयविप्रतिपत्ता ग्राहकपदस्य ग्राहकसामग्रीपरत्वे तस्यस्ततो न भेद, न चाप्रामाण्याग्राहकत्वविशेषणाप्रवेशादेष्ट विशेष, पक्षसकोचेनैव अप्रामाण्याग्राहकसामग्रीग्राह्याश्रयकप्रामाण्ये बाधवारणसम्भवादेति मिश्रमत सम्यक्, तथा सति यादृशज्ञाने प्रामाण्यसशयस्तत्प्रामाण्यस्य पक्षवृत्तिर्भावेन तत्र मीमांसकै स्वतस्त्वासाधनात्, प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिरूपवक्ष्यमाणदूषणासङ्गते, एकम्यैव ज्ञानप्रामाण्यमिति पक्षवाचकपदस्य प्रथमविप्रतिपत्त्यनुरोधेन तदितरप्रामाण्यपरत्वमिति विरोधाच्च, एव ज्ञान गुण इत्यादिशाब्दबोधमामग्रीवारणाय प्रामाण्याग्राहकत्वेनेत्यादिरूपाप्रामाण्याग्राहकत्वस्य तृतीयविप्रतिपत्तावप्यवश्य विवक्षणावयवा दुर्वार एवोभयाविशेष, यथा न्याश्रये ज्ञानत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्या मिश्राभिहितो विशेषः सोऽप्यसङ्गत, प्रयोजनसत्त्वे उभयत्रैव तत्त्ववेशावश्यकत्वात्तदसत्त्वे उभयत्रैव तदप्रवेशादित्यालोच्य तृतीयविप्रतिपत्तौ ग्राहकपदस्य गृह्यति-विषयीकरोतीति व्युत्पत्त्या ग्रहपरत्व गृह्यत इत्यस्य च विषयाक्रियत इत्यर्थपरत्वमभिसन्धाय तृतीयविप्रतिपत्तौक सामग्र्यघटितना यपरत्वमाह (तत्प्रामाण्येति)

[दी] यथा च तस्माद्यमर्थो लभ्यते तथैवकारार्थविवेचने प्रपञ्चितम-
स्माभिः ।

[ग] विशिष्टोऽविशिष्टां वेत्यस्य विषयवाद्यग्रहाभावेनेत्यादिः । पूर्ववन्मत-
भेदेन विकल्पः ।

ननु तत्र यावत्प्रदाश्रयणात् कुतो ज्ञानग्रहे यावत्स्वल्पमः; न चैव-
कारादेव तद्ग्रहः, एवकारस्य यावत्प्रदासमानार्थकत्वविरहात्; न च
विशेषणसङ्गतैवकारस्य अयोगव्यवच्छेदार्थकतया शङ्कः पाण्डर एवेत्यादौ
यथा यावच्छङ्के पाण्डरत्वबोधः तथात्रापि यावद्ग्रहे प्रामाण्यग्राहकत्वबो-
धनिबोध इति वाच्यम्, शङ्कः पाण्डर एवेत्यादौ पाण्डरत्वस्य शङ्कविशेषण-
तया पाण्डरत्वे शङ्कनिष्ठाभावप्रतियोगित्ववत्प्रामाण्यविशेषणग्राह्यताबोधकप्र-
समभिव्याहृतैवकारात् प्रकृते स्वाश्रयग्रहविषयतायामेव प्रामाण्यत्वव्यापकता-
स्तमसम्भवेन विवक्षितस्य प्रामाण्यग्राहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्वस्यालाभात्;
सुरोजेन नीलेन भूयत एवेत्यादौ क्रियासङ्गतैवकारेणान्तायोगव्यवच्छेद-
स्यैव प्रत्यायनात्प्रकृतेऽप्येवकारस्य क्रियासङ्गततयाऽयोगव्यवच्छेदबोधकत्वा-
सम्भवाच्चेत्याशङ्कां परिहरति (यथा चेति) (एवकारार्थविवेचने प्रपञ्चित-
मस्माभिरीति) ज्ञानमर्थं गृह्यत्येवेत्येव ज्ञानं रजतं गृह्यत्येवेत्यप्रयोगात् ग्रह-
णादिरूपार्थवान्कधातुसमभिव्याहृतेनाप्येवकारेणयोगव्यवच्छेद एव प्रत्या-
प्यते; ज्ञानमर्थं ग्रह्यत्येवेत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्थले कर्तरि ज्ञाने यथा क्रियाक-
र्तृत्वायोगव्यवच्छेदं प्रतीयते तथा ज्ञानेनार्थो गृह्यत एवेत्यादौ कर्मप्रत्य-
यस्थले विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि विशेषणीभूतेऽपि कर्तरि आविशेषण-
स्यापि क्रियाकर्तृत्वस्यायोगव्यवच्छेदं प्रतीयते, न तु विशेष्यकर्मणि विशे-
षणीभूततत्तत्कर्तृकक्रियाकर्मत्वायोगव्यवच्छेदः, ज्ञानग्राह्यत्वायोगस्याप्रसि-
द्धे; विशेषणे विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदस्यायोगव्यवच्छेदरूप-
त्वेऽप्रसिद्धिविरहेऽपि उक्तस्थले तद्बोधस्वीकारे ज्ञानग्राह्यत्वे रजतत्वव्यापक-
ताया अवाधेन ज्ञानेन रजतं गृह्यत एवेत्यादिप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात्; एत-
ज्ज्ञानग्राह्यत्वेऽर्थत्वव्यापकताविरहेण एतज्ज्ञानेनार्थो गृह्यत एवेत्यादिप्रयोगा-

[दी] केचित्तु तत्र ग्राहक यावत्त्वेन विशेषणीयम्, एवकारश्च प्रामाण्यमात्रस्य तथात्वलाभायेत्याहुः । अन्ये तु—तत्रामाण्याग्राहकत्वेन यदुभयवादिसिद्धम्—तद्विबलमग्राहकान्तार्थं ।

[ग] नुपपत्तेश्च, एव च प्रकृतेऽपि प्रामाण्यग्राहकत्वे स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकत्व प्रत्येतन्न्यमिति विवक्षितार्थलाभ, तद्बोधो यथाकथञ्चिदुपपादनीय इति भाव ।

अत्रापि विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणायोगव्यवच्छेद एवकारेण प्रत्यायत इत्यभिमानिना यावत्सदपूरणेन सिद्धसाधन वास्यता मिश्राणा मन्युपन्यस्यति (कोचेरिति) (आरत्त्वेन विशेषणीयमिति) नन्वेवमेवकारस्यैव्यमत् आह (एवकारश्चेति) प्रामाण्यमात्रस्य तथात्वलाभाय-पक्षतावच्छेदकप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ततावच्छेदेन साध्यवत्त्वलाभाय । तत्सामानाधिकरण्यामात्रेण साध्यसाधने योगिज्ञानादिमात्रवृत्तिप्रामाण्यविशेषे अस्तित्तिदसाधनापचिरिति भाव ।

अत्र च प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वे साध्यस्य स्वत्वघटितत्वेनानुगमेनाशतो बाध, उपदर्शितैवकारव्युत्पत्त्यैव ग्राहकस्य यावत्त्वलाभे यावत्सदपूरण चानुचितमित्यस्वरस ।

ज्ञान गुण इति शब्दबोधादिना प्रामाण्याग्रहात् बाधस्य चारणाय, ओदनकामकर्तव्यताबोधविषय पाक इत्यादिशब्दबोधे पदानुपस्थितस्योदनसाधनत्वादिज्ञानम्ब योग्यताफलत् अन्यधितानच्छेदकनया भावे सादृशशब्दबोधे तज्ज्ञानप्रामाण्याग्रहात् बाधस्य च चारणात्पारलम्बितम्मतमन्येपामुपन्यस्यति (अन्ये रिपिनि) तत्रप्रामाण्याग्राहकत्वेन—तत्रामाण्याग्रहाजनकत्वेन । उभयवादिद्विदम्—नेत्याधिकमीमांसकौभयवादिसिद्धम् । अग्राहकान्तार्थं, सामग्या विशेषणमिति शेष । व्यवसायानुयनसायतामग्रयो प्रामाण्याग्राहकत्वेन नैयायिकमिद्वतया तत्सद्दृष्टयोभयसिद्धत्वनिवेश । गुरुमतासिद्धाया दर्शितकाम्यसाधनताज्ञानादिविषयकसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकतया गुरुनैयायिकौभयसिद्धतया न तत्सद्दृष्ट ।

[दी] यदा ययोर्विवादस्तदा तात्पर्यवशात्तदुभयपरसुभयपदम्, अतो नाननुगमो दोषाय । नैयायिकासिद्धया ज्ञाततापटिततत्प्रत्यक्षजनकसामग्र्या प्रामाण्या-
अहात् ज्ञानग्राहकेति । न च ज्ञानं द्रव्यमित्यन्यथाख्यातिसामग्र्या प्रामा-
ण्याग्रहादुक्तयावत्सामग्रीभावात्त्वाभावरूपपरतस्त्वसाधने सिद्धसाधनमिति
वाच्यम्,—

[ग] न च शब्दाजन्यतादृशज्ञानोपस्थितेः नैयायिकमते शब्दसामग्र्य-
प्रविष्टतया तद्व्यतिशब्दसामग्री न नैयायिकसिद्धेति कथं तद्वारणमिति
वाच्यम्,—तादृशोपस्थितिघटितकारणस्तोमस्य शब्दसामग्रीत्वेन नैयायिका-
सिद्धत्वेऽपि प्रामाण्याग्रहकत्वेन तत्सिद्धत्वात् ।

नन्वत्र मीमांसकसामान्यं यः कश्चन वा निवेदयते ? आद्ये व्यव-
सायानुव्यवसायसामग्र्योर्गुरुमिश्रमते सद्बहानुपपत्तिः, प्रथमायाः प्रामाण्या-
ग्रहकतया मीमांसकसिद्धत्वावच्छिन्नभेदाभावात्; द्वितीये च सप्तमपदार्थ-
रूपवाधावभाषघटितज्ञानानुमित्यादिविशेषसामग्र्याः प्रामाण्याग्रहकत्वेन गु-
रुमतसिद्धमिद्वतया प्रामाण्यस्य तथा अग्रहेण भट्टमते बाध इत्यत आह
(यदा ययोरिति) अतः—तात्पर्यभेदात् । अननुभवः—अनुगतरूपेण मीमां-
सकानुपादानम् । न दोषायेत्यन्वयः । विवादभेदेन साध्यभेददर्शकारे क्षति-
विरहाद् शब्दैक्यमावस्थानपेक्षितत्वात् सामग्रीपदार्थाननुगमेनार्थभेदस्य
दुष्परिहरत्वादिति भावः । ज्ञानग्राहकरूपविशेष्यांशसार्थव्योपपत्तये नैया-
यिकोपादानमिति दर्शयति (नैयायिकेति) ज्ञातताया भट्टमतसिद्धत्वेऽपि
नैयायिकासिद्धतया उभयासिद्धत्वमाविष्कर्तुं नैयायिकासिद्धत्वाभिधानम् ।
तादृशज्ञाततापटितत्वेन तत्प्रत्यक्षसामग्र्या उभयवाचसिद्धत्वलाभः (प्रामा-
ण्याग्रहादिति) बाधवारणायैति शेषः । भट्टेन समं विवादे प्रामाण्याग्रह-
कत्वेन तन्मतमात्रासिद्धत्वनिवेशे बाधाप्रसक्त्या ज्ञानग्राहकरूपोपादानमनर्थ-
कमप्येवेति भावः । (अन्यथाख्यातिसामग्र्येति) गुरुमतासिद्ध-
त्वेन उभयमतसिद्धमिद्वयेति शेषः । सिद्धसाधनम्—अर्थान्तरम् । नैयायि-
कसिद्धतादृशान्वयाख्यातिसामग्र्याः प्रामाण्याग्रहकतयैव तन्मते उक्तपरत-

[ग] स्मृतत्वेन चरितार्थतया गुरुणा सम विवादे तस्या प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिरिति यावत् । न तु सिद्धसाधन यथाश्रुतमेव, गुरुणा प्रामाण्याविषयकग्रहत्वेन तादृशपरतस्त्वाभ्युपगमासम्भवात् ।

अथैवमपि अनुव्यवसायसामग्र्या गुरुमतासिद्धया प्रामाण्याग्रहादा र्थान्तरस्य वक्ष्यमाणविशेषणेनापि वारणासम्भवादसङ्गति, यदि चानुव्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन तत्सामग्र्या तत्प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन गुरुमतसिद्धत्वमस्त्येवेति मन्यते तदा तादृशसामग्रीत्वेन तस्या प्रामाण्यग्राहकत्वमपि गुरोरनुमतमिति प्रामाण्याग्राहकत्वेन तन्मतासिद्धत्व दुरपह्वमेव, यदि च मनस्सयुक्तसमवायादिसमुदायत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्वं तस्या गुरुणा स्वीक्रियत इति न तादृशानुव्यवसायसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वेन गुरुमतासिद्धत्वमित्युच्यते तदा उक्तान्यथाख्यातिसामग्र्या दोषादिरूपाया ज्ञानसामग्रीत्वादिना गुरुमतासिद्धत्वेऽपि दोषादिघटितसमुदायत्वादिना प्रामाण्याग्राहकत्व तस्या गुरुमतासिद्धमेवेति कथमियमाराह्णा ! यदि च व्यवसायसामग्र्या अपि प्रामाण्याविषयकज्ञानजनकसामग्रीत्यादिना प्रामाण्याग्राहकत्वस्य गुर्वादिमतसिद्धतया तज्ज्ञानव्यक्त्युत्पादकसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकत्वाभ्युपगमविषयभित्तत्वमवश्य विवक्षणीयमिति शङ्कासङ्गति, अन्यथाख्यातिजना कसामग्र्या दोषादिघटितायास्तेन रूपेण गुरुणानभ्युपगमेन तद्वारणासम्भवात्, नैयायिकसिद्धधर्मज्ञानतदनन्तरजातबोध्यस्मरणरूपज्ञानद्वयोचरान्यथाख्यातिस्थले तादृशज्ञानद्वयस्यैव गुरुणा भ्रमत्वस्वीकारात्, एकरतरव्यक्तिसामग्रीत्वस्य न्यायमतसिद्धान्यथाख्यातिकारणकलापे असत्त्वात् तादृशकारणकलापस्य न्यायमते गुरोस्तादृशाभ्युपगमविषयत्वाभावादित्युच्यते तदानुव्यवसायसामग्र्या अपि व्यवसायरूपतया स्वीकृतज्ञानग्रहव्यक्तिसामग्रीत्वेन प्रामाण्याग्राहकरूपाया एव गुरुणाङ्गीकारात् तदग्राह्यतयार्थान्तरेण व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्धिदुर्वारेवेति ।

[दी] व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेन सामग्रीविशेषणात् । पूर्वोक्तदिशा-
त्रापि निष्कर्षो वाच्य इत्याहुः । इति प्रथमा विप्रतिपत्तिः ।

[ग] मैवम्-अनुव्यवसायसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वसिद्धावपि ज्ञानस्य
स्वप्रकाशनानिराकर्तृणां नैय्याधिकारानां प्राथमिकज्ञानग्राह्यत्वरूपस्वतन्त्रत्वस्य
प्रामाण्ये निराकरणेन उद्देश्यसिद्धेः । अन्यथा व्यवसायसामग्र्या न्यायमते
ज्ञानग्राहकत्वरूपविशेषणानाकान्ततया तस्यास्माद्घावटकत्वेन तदग्राह्यता-
याः कथाञ्चिदापि निराकरणायोगेन समीहितासिद्धेर्वज्रलेपायितत्वात् ।
(व्यधिकरणप्रकारकाजनकत्वेनेति) व्यधिकरणप्रकारकमिच्छादिकं प्रसि-
द्धमेव तन्मते ।

न चैवं ज्ञानमिच्छामीति विशिष्टज्ञानसामग्र्या गुरुमतासिद्धतया
तदग्राह्यतामादाय परतन्त्रसाधने सिद्धसाधनं दुर्वारमिति वाच्यम्. तस्यापि
दोषस्थैतन्मतेऽस्वरसवीजत्वात् (अत्रापि निष्कर्ष इति) सामग्रीनिवेशस्या-
नतिप्रयोजनत्वात् प्रामाण्याविषयत्वेन मतद्वयसिद्धमित्यधिकरणधर्मप्रका-
रकान्यसकलज्ञानग्रहविषयत्वरूपानि कृष्टसाध्योपादानमित्यर्थः । अत्र कल्पे
ज्ञानजन्या ज्ञाततेति प्रत्यक्षसामग्र्याद्यतया भङ्गमते वाधः । मतत्रये एक-
रूपेण साध्यत्वानिर्वाहः ।

न च मतान्तरसामग्र्यननुगमानुयोगस्तुभ्यः, फलोत्पत्तिप्रयोजकता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तदनुगमात् ।

न च प्रत्येकं भीमांसकेन विवादेऽन्यमतासङ्ग्रहो न दोषाय, त्रिमिरे-
कदा विवादे भीमांसकत्रयस्थैवोपादाने साधारण्यसम्बन्ध इति वाच्यम्;-त्रिमिरे-
कदा विवादे भीमांसकत्वेन त्रयोपादाने पूर्वादिमते प्रामाण्यग्राहकतया
मिश्रादेनतासिद्धव्यवसायादिसामग्र्यसङ्ग्रहस्योक्तस्य दुर्वारत्वात् । भीमांस-
कत्रयत्वेन निवेदो सप्तमपदार्थरूपामावपटितज्ञानग्राहकसाग्रीविशेषणानां तत्त-
द्ग्रहजनकत्वेन गुरुमतासिद्धप्रामाण्याग्राहकताकत्वेन पूर्वोक्तदोषवारणेऽपि

[दी] तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोग्यर्थकमजन्या-
न्तम् । कारणाभावप्रयुक्तश्च कार्याभाव इत्यपि केचित् । तच्चिन्त्यम् ।

(ग) त्तिप्रवाराद्धे भ्रमत्वात्ते, तथापि तादृशज्ञानप्रकाररूपमात्र सा
ध्यमिति विवक्षान्तरानुभवेन अप्रसिद्धिमिहिता । तज्ज्ञानाद्ये प्राह्वत्वस्य
साध्यस्य निषेधमाधने बाधा बोध्य । मिश्रमतमाह (तज्ज्ञानेति) जन्य-
पदस्य तद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोग्यर्थकतया अनन्यपदेन यद्यपि
तत्प्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावाप्रतियोगित्वे बोध्यते, तथापि तावता ईश्वरज्ञान-
व्यावृत्त्यसम्भवात्तथाऽन्तरा प्रवेगित । एव च परमेश्वरज्ञानस्य प्रागभावप्रति-
योगिता विरहेण तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तप्रागभावप्रतियोगित्वविर-
हात् चरमज्ञानत्वेन तदुपादानसम्भवा न वा मध्यमज्ञानपदनेति पूर्वोक्तदो-
षोद्धार । ईश्वरज्ञानस्य प्रामाण्यानुमितेश्चेतराभावाप्रयुक्तात्यन्तान्योन्याभाव-
प्रतियोगित्वादभावमामान्यप्रतियोगित्वमुपेक्ष्य प्रागभावप्रतियोगित्वे निवेशि-
तम् । प्रथम प्राक्पद मन्पानायानम्, नियतामन्वन्धन जन्यमात्रहेतोरीश्वर-
ज्ञानस्य तादृशसम्बन्धाच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या अन्यसम्बन्धा-
च्छिन्नाभावस्य प्रसिद्ध्यापि कार्याभावाप्रयोजकतया तज्ज्ञानविषयकज्ञान-
स्याभावात्तान्यान्यनिषेधेऽपि श्रुतिविरहात् । प्रामाण्यात्प्रयज्ज्ञानविषयरूपराम-
शादिजन्यप्रामाण्यानुमित्यादिप्रागभावा परामर्शादिप्रागभावप्रयुक्ततया व्या-
वर्तयितुं शक्यते न तु नदीयाभावात्तरप्रयुक्तत्वेन, ध्वमप्रागभावयोरत्यन्ता-
भावविरोधितया तद्विरुद्धे परामर्शादेरत्यन्ताभावासत्त्वान् । काण्णध्वसस्य
कार्याभावाप्रयोजकतादिति सूचनार्थं वा तत् । तन्प्रयुक्तत्वं च तदर्धानस-
त्त्वरूपम् । अधोत्तर च स्वरूपसम्बन्धविशेष । कारणस्य प्रागभावरूपप्रति-
रेके स्वप्रागभावाविरोधिकायै नान्यत्र इति कार्यप्रागभावात्त्वं कारणप्राग-
भावाधानमिति तस्य तन्प्रयुक्तत्वमित्याह (काण्णेति)

केचित् तदुत्तरमत्रमदित तद्व्यतिरेकोत्तर नियमतोऽमत्त तन्प्रयु-
क्तम्, प्रामाण्यानुमितिप्रागभावश्च तज्जनकपरामर्शप्रागभावात्प्रत्यक्ष-
स्मिन्प्रागभावात्प्रतिरेके स्मि, तादृशप्रागभावाव्यतिरेकरूपस्य परामर्शस्य चो-

[ग] चरस्मिन्परात्मशक्तितीयक्षणादौ नियमतो र तिष्ठति, परामर्शादिद्वितीय-
क्षणे तृतीयक्षणे वासुमितरेत्येतेरिति तत्प्रयुक्त एव । प्रथमदृष्टप्रवेशात्
सहाद्यस्यानुव्यवसायादिप्रागभावस्य तज्ज्ञानविषयकत्वात्मकज्ञानतादृशस्यो-
त्तरज्ञानान्तरप्रागभावनाशोत्तर नियमेनासत्त्वेऽपि न तादृशप्रागभावाप्रयुक्त-
त्वम् । चरमदृष्टप्रवेशात्तदनुव्यवसायादिपूर्वं किञ्चित्कालजातव्यवसायविषय
कानुमित्वादिप्रागभावोत्तरकाले मतोऽप्यनुव्यवसायादिप्रागभावस्य न तादृ-
शानुमित्यादिप्रागभावप्रयुक्तत्वम्, तादृशानुमित्यादिप्रागभावनाशोत्तरमपि
तादृशानुव्यवसायादिप्रागभावरसत्त्वेन तद्व्यतिरेकस्य तादृशातीतानुमित्या-
दिप्रागभावव्यतिरेकोत्तरकाले नियतासत्त्वाभावात् । यादृशानुव्यवसायादे-
रव्यवहितपूर्वकाले तद्वत् पुसोऽन्यस्य वा कल्पचिद्व्यवसायविषयकमनु-
मित्यादिरूप योगत्रयस्वरूप वा ज्ञान जात तत्प्रागभावस्य तत्प्रा-
गभावप्रयुक्तत्वेऽपि न क्षति, सर्वस्यैवानुव्यवसायस्य अत्यवहितपूर्वं
व्यवसायविषयकतादृशज्ञानोत्तरा माभावेन तादृशानुव्यवसायमादायैव
प्रामाण्ये माध्यमस्त्वस्य परैरुपपादनीयत्वात् । अत्र चाभावस्य गुरुमतेऽधि-
करणरूपतया ज्ञानप्रागभावस्य चरमरूपस्य व्यतिरेककालाप्रसिद्ध्या गुरु-
मते ज्ञानप्रागभावप्रयुक्तत्वाप्रसिद्धिश्चेन्न तर्हि जन्मवेत्याहुः ।

स्वरूपसम्बन्धरूपाधीनत्वरहितप्रयुक्तचानिवेशोऽपि व्यवसायजनका-
त्मसनीयोगप्रागभावस्य आत्मनिष्ठस्य तत्रिष्ठ तद्विषयज्ञानप्रागभावत्वात्मकतदा-
त्मस्वरूपतया तत्प्रयुक्तगुरुमतेन ह्यव्यवसायप्रागभावस्य तज्ज्ञानविषयक-
ज्ञानप्रागभावाप्रयुक्तत्व तन्मते दुर्घटमिति किन्तावीजम् ।

तज्ज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावत्वेन प्रयोजकताविवक्षणे स्वस्वात्मन्बन्ध-
रूपाधीनतरस्याप्रामाणिकता तद्हीनम् । मतान्तरे तज्ज्ञानविषयकतज्ज्ञान-
व्यक्तिप्रागभावत्वविशिष्टाधिकरणकालोत्तर यद्धर्मविशिष्टस्य सत्त्वं तादृश-
प्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणकालोत्तर च नियमेनासत्त्वं तद्धर्ममितप्राग-
भावत्वरूपानुयोगितादिरूपकत्वस्य अज्ञानान्तराद्यत्वे आत्मस्वरूपप्रागभा-
वानधिकरणकालाप्रसिद्धैरुद्धारसम्भवेऽपि पूर्वोक्तप्रसिद्ध्यादिवक्षेन यत्र परा-

[दी] ननु यथार्थघटेच्छासस्कारतत्त्वादिहेतुकया पक्षधर्मतानलाद्वटप्रमा-
त्वविशिष्टापूर्वव्यक्तिप्राहिण्या अनुमित्या प्राद्यत्वात्सिद्धसाधनम्,

[ग] मर्शादितृतीयक्षण एव प्रमाण्यानुमित्यादिकमुत्पन्न तत्परामर्शादि-
प्रागभावत्वविशिष्टानधिकरणतत्परामर्शाद्युत्पादक्षणेचरमपि तदनुमित्यादि-
प्रागभावत्वविशिष्टसत्त्वेन तादृशानुमितिनिरूपितप्रागभावत्वस्य निरुक्तधर्म-
भिन्नत्वेन तादृशानुमितिप्राद्यतया सिद्धसाधनमित्यादिक चिन्तावी-
जमवसेयम् (यथार्थघटेच्छेति) यायाप्यं घटे घटत्वप्रकारकत्वम्, तच्च
संस्कारादावप्यन्वेति । तद्वेतुका घटत्वप्रकारकप्रमानुमितिश्च समवायेन
तादृशप्रमासाध्यका आत्मपक्षका, जन्यतासम्बन्धेन तत्साध्यका तज्ज-
न्यत्वसाध्यका वा तादृशेच्छादिपक्षिका च, आत्मनि पक्षे समवायेन
हेतुता, अन्ये च तादात्म्येनेति बोध्यम् । घटप्रमात्व घटे घटत्वप्रकारक-
त्वम्, तद्विशिष्टा या अपूर्वा-तदनुमितिजनकपरामर्शाविषयो व्यक्ति तद्प्रा-
हिण्या । मीमांसकमते सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया विशेषणज्ञानस्य विशिष्ट-
बुद्धारहेतुत्वेन प्रमात्वेन व्यक्त्यन्तरविषयकपरामर्शादपि अज्ञातव्यक्तिप्र-
कारकानुमितेम्मन्मन्वादिति भाव । सिद्धसाधनम्-अर्थान्तरम् । मीमांसक-
मते तादृशानुमितिप्राद्यतयैव विधिप्रसिद्धेश्चरितार्थतयोद्देश्यप्रत्यक्षादिविशेष-
प्राद्यत्वासिद्धिरिति यावत् । न तु यथाश्रुत सिद्धसाधनम्, विशेषणधी-
हेतुनावादिभिर्नव्यायिर्न पूर्वागृहीतव्यक्तिप्रकारकानुमित्यनुपगमेन तन्मते-
ऽनुमितिमादायोक्तसाध्यसत्त्वानिर्वाहात् ।

अथ ज्ञानपद यदि तज्ज्ञानव्यक्तिपरमुच्यते, तदाऽपूर्वव्यक्तिवि-
षयकज्ञानाजन्ययोक्तानुमित्या तद्व्यक्तौ प्राद्यतागादायार्थान्तरप्रसक्ति, त-
ज्ज्ञानपदस्य घटत्परतीत्यादिप्रामाण्याश्रयपरत्वे घटत्वादिप्रकारकत्वाश्रय-
परत्वेवा नाय दोष, उक्तस्थले परामर्शेन प्रमात्परपुरस्कारेण तदाश्रय-
व्यक्त्यन्तरावगाहनात्तादृशानुमितेम्मन्मतेऽपि तदाश्रयविषयकज्ञानाजन्यत्वा-
निर्वाहात् ।

न चैवमपि यत्र घटत्वादिमात्रप्रकारकमेव ज्ञान घटत्परतीत्यादि-

[दी] अथ तज्ज्ञानपदेन तस्य-प्रामाण्यस्य तद्घटकस्य तत्प्रकारक-
त्वादेर्वा आश्रयमात्रस्याभिधानाददोषः, इति चेन्न—भट्टमतापरिमहप्रस-
ञ्जात् ।

[ग] प्रामाण्यप्रकारेण परामर्शनावगाढम्, तत्रत्यानुमितिर्नैवमपि वारयितुं श-
क्यत इति मिश्रभट्टमते तद्प्राज्ञतामादायैव पर्यवसानं कथं न स्यादिति वा-
च्यम्, व्यधिकरणप्रकारकाजन्यत्वविशेषणेन तादृशानुमितेरपि वारणसम्भ-
वात्, एवं ज्ञानत्वेन षटादिज्ञानविषयकपरामर्शाद्यत्र घटत्ववति घटत्वप्रका-
रकत्वे लाघवमिति लाघवज्ञानात्तेन रूपेण घटज्ञानानुमितिः सापि कथञ्चि-
द्वारणायेत्याशङ्कते (अथेति) लाघवमनुमृत्याह (तद्घटवेति) आदिना
तद्द्विषेप्यकत्वस्य विकल्पेन परिग्रहः । ज्ञानत्वनिवेशेऽपि प्रयोजनविर-
हासन्नविशेष्यवच्छेदाय मात्रपदम् । सामान्यपरं वा । तेन यत्किञ्चि-
उदाश्रयविषयकज्ञानजन्यतया तादृशज्ञानसामान्याभाववत्त्वविरहात् उक्ता-
नुमितिव्यावर्तनं स्पष्टीकृतम् । उत्तरज्ञाने चैत्रादिनिष्ठत्वेन विशेष्ये, न
तु प्रामाण्याश्रयसमानाधिकरणत्वेन, ईश्वरज्ञानस्यापि प्रामाण्याश्रयतया
तस्यापि च तत्तन्नानाधिकरणतया तद्भववृत्त्यनुपरचेः । (भट्टमतापरिग्रहे-
ति) तन्मते प्रमात्यमपुरस्कृत्य ज्ञानत्वेन व्यापकत्वज्ञानात् प्रमात्वेनानु-
मितेर्पिथमतखण्डनावसरे निराकृतत्वात् प्रमात्वावच्छिन्नव्यापकज्ञानस्य
च प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनियमाद्भट्टमते सद्भावाया ज्ञाततालिङ्गकानु-
मितेरुक्तरूपानाकान्तत्वादिति भावः ॥

अथेतद्गृहीयमाधमिकषटादिज्ञानात्पूर्वं तदीयप्रामाण्यस्यानुपस्थित्या
त्तेन रूपेण व्यापकताज्ञानासम्भवात् ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या तदीयप्रा-
माण्यं न गृहीतुं शक्यत इति षट्त्वादिकमादाय या यद्दर्भवन्निष्ठा यत्प्र-
कारिका ज्ञाना सा तद्वति तत्प्रकारकज्ञानजन्येत्यादिप्रामाण्यव्याप्तिमहात्
पक्षधर्मनावलेन षट्त्वादिघटितप्रामाण्यमिच्छित्तज्ञानानुमिति भट्टैरर्थाकार्या,
सा च षट्त्वादिप्रकारकज्ञानज्ञानमन्तरेणापि भवन्ती न षट्त्वादिप्रकार-
कत्वघटितप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानजन्येति न भट्टमतापरिग्रहः ।

[दी] यत्तद्वर्षा सामान्यतो व्याप्त्या प्रामाण्यविशेषलाभस्तु प्रकृतेऽपि दुर्वांग् । यत्र एतादृशानुमानावतारस्तस्य पक्षग्रहिर्भावे तु सर्वज्ञ एव तदवतारभाजन प्रामाण्य प्रष्टव्या ।

[ग] न च यत्तदर्थाननुगमान् घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यप्रकारकानुमित्यैः प्रायिक्यत्वादीनरतत्तद्धर्मघटितप्रामाण्यावाच्छिन्ननिष्पितव्यातीनामान-
न्यादमवज्ञदुजेयनया प्रामाण्यप्रकारकानुमितेर्न सम्भवति, यत्किंचिदेकधर्म-
घटितसाध्यसाधनव्याप्तिज्ञानादेव प्रकृतधर्मघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञानात्तदघ-
टितमाध्यसिद्ध्युपगमे प्रकृतधर्मघटितहेतौ तदघटितमाध्यस्य व्यभिचारज्ञान-
दशायामपि यत्तत्त्वदार्थान्नरघटितकिंचित्साध्यसाधनव्याप्तिज्ञानात्प्रकृतानुमि-
त्यापत्तिः, यद्यदघटितसाध्यसाधनोभय यदोपस्थित तदानीन्तनानुमितौ त-
त्साध्यसाधनोभय-याज्ञाना ज्ञानस्य हेतुतास्वीकारे तदानीमप्रसिद्धसाध्यस्यैव
तदीयव्याप्तिज्ञाननिरपेक्षानुमितिस्वीकारेऽपि च नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः,
तत्साध्याप्रसिद्धिस्थ-गीयानुमितिसामप्रया तत्साध्यस्य तद्धेतौ व्यभिचारज्ञान-
दशायामपि सत्त्वात् तत्कालस्यापि तत्र हेतुतया अतिप्रसङ्गवारणे व्याप्ति-
ज्ञानहेतुतावैयर्थ्यादिनि वाच्यम् - तत्तदर्थघटितमाध्यसाधनोभय-याप्तिज्ञानवि-
रहविशिष्टतत्तदघटितसाध्यसाधनोभयोपस्थिते प्रतिबन्धकता यत्किञ्चिदेक-
धर्मघटितमाध्यसाधनोभय-याप्तिज्ञानस्य च हेतुता स्वीकृत्यानिप्रसङ्गस्य वारणा-
यत्त्वात्, तत्तदर्थघटितहेतौ पक्षधर्मताज्ञानमेव पक्षे तत्तदर्थघटितमाध्यसिद्धौ
नियामक माध्यमम् । सामान्यसुखीयव्याप्तियानुमितिप्रयोजिका तत्र व्याप्तिरि-
शिष्टपक्षधर्मताज्ञानानपेक्षायामपि न क्षतिः, विलक्षणायाम्भामयान्त्वोपादे-
यत्वादित्यभिप्रायिकामाशङ्का निगच्छति (यत्तद्व्याप्तिनि) प्रकृतेऽपि - इच्छा-
लिङ्गकप्रमानुमितिसंभवेऽपि । या यद्धर्मवद्विशेषिता यद्धर्मप्रकारिकेच्छा सा
तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानसाधनव्यापारकपटादिज्ञानविषयकव्याप्तिज्ञाना-
त्पक्षधर्मताज्ञान-पटादिप्रमात्वरिशिष्टलाभो दुर्वार एवेत्यर्थः । तथा च
प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानान्वयत्तदनुशेषेऽपि तादृशानुमितिप्राप्तनया सि-
द्धसाधन दुर्वांगमिति भावः । ननु सर्वत्रेतादृशानुमानानियमेन यादृशप्रा-
माण्य स्वाश्रयविषयकज्ञानान्वयानुमितेन विषय तदेव पक्षीकृतं न त न
मिद्धसाधनावकाश इत्यत्र जाह (सर्वज्ञ एवेति) तदवतारभाजनम् स्वाश्रय-
वृत्तानान्वयमान्यव्याप्त्यर्थानुमित्यविषय प्राप्तम् (प्रामाण्य प्रष्टव्या इति)

[दी] अत्राहुः-सादृशज्ञानजन्यत्वेन यन्नेवाधिकसिद्धं तद्विषयजन्यान्तेन विवक्षितम् । नैयायिकनये आर्तताविशेषविशेषणकल्पत्वात्तत्त्वकीदिकमपि ज्ञानमसत्कल्पमेव ।

[ग] तथा च कालस्यानवधिकतया आत्मनां धर्मन्येन सर्वत्रैवं प्रागाप्ये किञ्चित्पुरुषीयैकिञ्चित्कालीयतादृशानुमितिविषयत्वंसम्भावनेया विशिष्य पक्ष-
स्यैव दुष्यतिपचिकतया विचारसम्भव इति भावः (सादृशज्ञानजन्यत्वेनेति) प्रकृतप्रामाण्याभयविषयकचैत्रादिज्ञानजन्यत्वेनेत्यर्थः । (तद्विषयजन्यान्तेन विवक्षितमिति) तथा च विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतावादिनां नैयायि-
चामज्ञातप्रमाया अनुमितावपि अप्रकारतया उक्तप्रमासाध्यकानुमितित्वात्-
त्प्रमास्यविशेषणज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धेवेति न तदप्राप्ततया कथित-
सिद्धसाधनावकाश इति भावः । भट्टोद्देश्यप्रामाण्यमाहकत्ताकसिद्धविषयानु-
मितेरुक्तरूपेण नैयायिकसिद्धं यत्तदभ्यत्वमुपपादयति (नैयायिकनय इति)
असत्कल्पमिति)

यद्यपि व्यवसाधानन्तरं द्विचतुरादिक्रमोन्तरजातं ज्ञानं मद्देर्जात-
त्तादिक्रमोन्मितित्वेन स्वीकृतमपि साक्षात्कारित्वेनैव नैयायिकसिद्धम्,
तथाप्यात्मभिवाविशेष्यकज्ञानग्रह एव तथा, न तु ज्ञातताविशेष्यको ज्ञान-
जन्यत्वग्रहो विषयविशेष्यको ज्ञानविषयत्वग्रहो वा, सादृशानुमितिप्राप्तत्त्व-
मादायैव भट्टमते पक्षे साध्यवत्त्वमुपपादनीयम् ।

च च ज्ञातताविशेष्यकानुमितित्वेन मद्याप्युपगतास्यापि प्राथमिक-
ज्ञानग्रहस्य नैयायिकैरात्मविशेष्यकज्ञानग्रहत्वेन स्वीकारात् तस्य नैयायि-
कासिद्धत्वमिति धाच्यम्, एवमपि व्यवसायरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन
तस्य नैयायिकासिद्धत्वात्प्राथमिकज्ञानग्रहस्य नैयायिकैर्ज्ञानविशेष्यकत्वे-
नैव स्वीकर्ण्यतात्वात् एवं विशेषणज्ञानार्थत्वेन तन्मते तस्य विशेष-
णत्वासम्भवात्सादृशज्ञानस्यैव मद्देवानुमितित्वस्य ज्ञातताज्ञानोत्तरत्वस्य च
स्वीकारात्पद्माद्यतामादाय भट्टानां साध्यवत्त्वोपरतेः । एवं चासत्कल्प-
दित्वस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वाभ्युपगमबीजानुमितित्वाभ्युपगमाद्विषय

[दी] व्यवसायानन्तरोत्पन्नमेव च ज्ञान मिश्राणा प्रामाण्यमाहकम् ।
ज्ञानत्वादिविशिष्टविषयक वक्तव्यमित्यपि कश्चित् ।

[ग] एवेत्यर्थः । ज्ञानविशेषणकानुव्यवसायस्य व्यवसायविषयकज्ञानजन्यतया
नैयायिकसिद्धतया तमादाय न मिश्रमते साध्यवत्त्वनिर्वाह इत्याशङ्का परि-
हरति (व्यवसायानन्तरोत्पन्नमेव चेति) (मिश्राणा प्रामाण्यमाहकमिति)
तथा च विशेषणार्थहेतुत्वमनङ्गित्वेन मुरारिमिश्रेण प्राथमिकज्ञानज्ञान
तद्विशेषणकत्वेन स्वीकृतमपि नैयायिकैर्ज्ञानविशेष्यकतयैव स्वीक्रियते, अत-
स्तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धतद्ब्राह्मत्वमादाय मिश्राणा पक्षे
साध्यवत्त्वोपपत्तिरिति भावः । नैयायिकैर्ज्ञानप्रकारकतया स्वीकृतमप्यनु-
व्यवसायप्रकारान्तरेण सङ्गृह्यतः कस्यचिन्नतमाह (ज्ञानत्वादीति) एतच्च
स्वरूपकथनम् । किञ्चिद्विशिष्टविषयकत्वमेव निर्वाक्षतम् । वक्तव्यम्-ज्ञान
विषयैरेत्यनेन निवक्षणीयम् । तथा च जानार्मात्याकारकोऽनुव्यवसायो व्य-
वसायरूपविशेषणज्ञानजन्यत्वेन न्यायमतसिद्धोऽपि न ज्ञानत्वादिविशिष्ट-
विषयकज्ञानजन्यत्वेन तन्मतसिद्धः, निर्विकल्पकरूपविशेषणज्ञान विषय-
कज्ञानादेव विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या उदुत्पादस्य तैरपगमादिति
उत्पन्नह ।

कश्चिदित्यम्बरसमूहनम् । तद्धान्तु- प्राथमिकज्ञानमहम्यापि
न्यायमते उपस्थितविषयविशिष्टज्ञानविषयकत्वे बाधकाभावात्तदशे नि-
र्विकल्पकत्वामम्भव, ज्ञानत्वविशिष्टविषयकत्वाविनाशेन प्राथमिकज्ञान
महम्य ज्ञानत्वाशे निर्विकल्पकतया जानार्मात्याकारकतज्जन्यानुव्यवसाय
महमहेऽपि स्वतन्त्रत्वादिप्रिययाथाव्ययमात्रस्य पक्षत्वे तस्य ज्ञा-
नत्वविशिष्टविषयकज्ञानजन्यता घटत्वमिति घटत्वप्रकारकवानयमित्ये
तादृशानुभवादिबुद्ध्या महात्सिद्धनाथन दुर्वारम्, एवमुक्तरीत्येन नि-
र्वाहेऽधिकविनाशाभ्यानिमित्तरीत्यादिकम् ।

नज्ज्ञानपदस्य नतद्वयक्तिपरत्वे सामान्यश्रुताजन्यप्रमात्वविशि-
ष्टानुभवादिविषयकज्ञानमाहृत्या सिद्धसाधनस्य दर्शनीयतया तस्य

[दी] तज्ज्ञानार्थस्तु पूर्वोक्तो ग्राह्यः । तेन प्रमात्वरूपसामान्यलक्षणयाऽपूर्वव्यक्तौ प्रमात्वग्रहेऽपि न क्षतिः । तादृशज्ञानग्राह्यत्वं तु तस्मिन् ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वम् ।

[य] प्रकृतप्रामाण्याश्रयपरत्वं तद्घटकघटत्वादिप्रकारकत्वाद्याश्रयपरत्वं वेत्याह (तज्ज्ञानार्थस्त्विति) न क्षतिः—न सिद्धसाधनम् ।

अथैवमपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानान्ये पथमानुव्यवसाये प्रामाण्यघटकप्रकारिताद्युपनायकज्ञानवशात्प्रामाण्यस्य भानसम्भवात्तद्ग्राह्यतामादाय सिद्धसाधनं दुर्वारमेव ;

न च घटत्वादिप्रकारितायाः प्राथमिकज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षरूपं तदाश्रयवदितसन्निकर्षार्थानमिति नियमतस्तदाश्रयविषयकमेव, तथा च प्रयोज्यत्वरूपजन्यत्वविवक्षया तदाश्रयविषयकज्ञानप्रयोज्यतदुपनतिमानमादाय न सिद्धसाधनावसर इति वाच्यम्,—घटत्वादिप्रकारितायास्तदाश्रयाविषयकस्यापि प्रकारितावादिसामान्यलक्षणया प्राथमिकप्रत्यक्षस्य सम्भवाच्चन्मूलकोपनीतमानग्राह्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् ;

न च ज्ञानानेष्टं प्रकारित्वादिकं हि ज्ञानस्वरूपमेव, तथा च तज्ज्ञानमेव तदाश्रयज्ञानमिति न तज्जन्यतदुपनीतमानग्राह्यतया सिद्धसाधनमिति वाच्यम्,—एवं सति यज्ज्ञानांशे ग्राह्यत्व यदीयप्रामाण्ये वा ग्राह्यत्वं तज्ज्ञानव्यक्तेः तज्ज्ञानार्थस्त्वेऽपि नोक्तसामान्यलक्षणजन्यज्ञानग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनमिति तज्ज्ञानार्थस्त्वित्यादिविरोधादिनि चेत्; यत्र पूर्वं यद्गृहीतं तत्रैव तस्योपनीतमानमिति प्राचीननियमानुसारेणैयं विप्रतिपत्तिरिति दर्शितोपनीतमानमादाय सिद्धसाधनस्यान्वकाशात् । तादृशनियमानुसारेणैव तु तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्थले प्रकृतप्रामाण्यघटकप्रकारिताविषयकज्ञानं निवेद्य सामान्यलक्षणजन्योक्तप्रत्यक्षमुपनीतमानात्मकप्रत्यक्षमादाय सिद्धसाधनस्य वारणीयत्वात् । ग्राह्यत्वस्य विषयताभावात्सकल्ये दोषस्य कल्यण्यतया लज्जिर्शक्ति (तादृशेति) तस्मिन् ज्ञाने तादृशज्ञानग्राह्यत्वम् तज्ज्ञानविशेष्यतानिरूपिततज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञानीयप्रकारत्वम् । ज्ञानजन्येत्यन्योक्तोऽर्थः । प्रामाण्यस्य

[दी] तददृशज्ञानप्रकारस्त्व वा । तेन घटभित्तत्वादिना प्रामाण्यवच्छेदोऽपि न दोषः, न वा निषेधस्याप्रसिद्धिः, तस्मिन्नेव ज्ञाने सुखमत्वात् ।

[ग] तत्तज्ज्ञाननिष्ठप्रकारितारूपस्य तत्तज्ज्ञानव्यक्तिस्वरूपतामते प्रामाण्यश्रयत्तज्ज्ञानं तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोपलक्ष्यम्, प्रमात्वसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानमादाय सिद्धसाधनवकाशादित्याशयेन तस्मिन् ज्ञान इत्युक्तम् । तददृशमनुपादाय तादृशज्ञानप्रकारतामात्रनिवेशे घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना पक्षतायाः तज्ज्ञानव्यक्तिभित्तत्वादिप्रकारकज्ञाननिष्ठतादृशज्ञानप्रामाण्ये तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानान्तरपक्षकानुमित्यादिमक्षतया सिद्धसाधनप्रसङ्गात्, प्राचानै पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि अज्ञानसिद्धसाधनस्य दोषतो एवमात्, तददोषत्वेऽपि अज्ञाने बाधेन नैयायिकानामुद्देश्यायाः घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वावच्छेदेन स्वतन्त्राभावसिद्धेरनिर्वाहात् ।

यदि च प्रकारिता ज्ञानस्वरूपातिरिक्ता, तदा प्रमात्वसामान्यलक्षणाजन्यतद्विशिष्टापूर्वव्यक्तिप्रत्यक्षप्राप्तस्य सिद्धसाधनवारणस्य तज्ज्ञानपदस्य प्रमात्वादाश्रयपरत्वे नोक्तदोषावकाश इत्याशयेन तस्मिन्नेव ज्ञान इति परित्यजति (तादृशेति, न दोषः-न सिद्धसाधनम् । घटभित्तत्वादिसामान्यजन्यप्रामाण्यप्रत्यक्षे तस्य विषयत्वेऽपि प्रकारत्वाभावादिति भावः । घटत्वप्रकारकत्वत्वादिसामान्यज्ञानं घटत्वप्रकारकत्वादाश्रयज्ञानमन्तरेण न सम्भवति, प्रकारितात्वादिरक्षणधर्मश्च सिद्धान्तविरुद्ध इति तादृशसामान्योपेक्षा । प्रामाण्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन, तादृशज्ञानविषयत्वसाधने नेद सिद्धसाधनम्, घटभित्तत्वादिप्रकारकप्रामाण्यमद्विषयतायाः प्रामाण्यत्वानवच्छिन्नत्वात्, अत उक्तविषयायाः प्रयोजनान्तरमाह (न वेति) निषेधस्य-तादृशज्ञानप्राप्तत्वाभावस्यैव नैयायिकसाध्यम् । (अप्रसिद्धिरिति) वस्तुमात्रस्वैव सामान्यलक्षणादिजन्यप्रमाविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वेन तादृशज्ञानविषयत्वस्य केवलान्यथित्वादिति भावः । प्रकारतापर्यन्तनिवेशे निषेधप्रसिद्धिगूढगति (तस्मिन्नेति) । द्वितीयकल्पमिप्रायेणैवम्, प्रथमकल्पे तज्ज्ञानादौप्राप्तत्वस्यान्यत्रापि प्रसिद्धे (गुरुभन्वादिति) । तज्ज्ञानस्य त-

[वी] तज्ज्ञानघटितविशिष्टान्तरे तत्रसिद्धिरित्यपि केचित् । विधिप्रसिद्धि-
स्तु घटत्वप्रकारकत्वादौ,

[ग] उज्जानरूपविशेषणज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्ध एव ज्ञाने प्रकारतया
तद्विधज्ञानप्रकारत्वाभावस्य तत्र सम्भवादिति भावः ।

न च प्रायश्चित्तज्ज्ञानप्रत्यक्षादावपि मीमांसकमते तज्ज्ञानस्य प्रका-
रतया तादृशज्ञानस्य च ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धाद्विती-
यानुव्यवसायादिभिन्नतया मीमांसकमते द्वितीयकल्पे निषेधाप्रसिद्धिर्दुर्वारि-
वेति वाच्यम्, -स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकल्पे साध्यघट-
कतोपगमेन स्वरूपसम्बन्धेनावृष्टौ तज्ज्ञाने द्रव्यरशादावपि परमते निषेधस्य
प्रसिद्धेः सम्पादनीयत्वत् । मिथादिमते स्वरूपसम्बन्धेनावृत्तावपि तेन
सम्बन्धेन धन्यथास्यातिप्रकारत्वस्य सत्त्वेऽपि तादृशावृत्तेः सर्वस्य
तादृशप्रमे मानाभावात् क्वचिदभावप्रसिद्धिसम्भवात् । तज्ज्ञानपर्यन्तानु-
धावन च प्रकारत्वं च्छेदकसम्बन्धाविशेषाप्रवेशेऽपि स्वमते तत्र प्रसिद्धिः
सम्भवतीत्यभिप्रायात् । मतान्तरमाह (तज्ज्ञानघटितेति) विशेषणतया
तज्ज्ञानं यद्यघटकं तादृशविशिष्टे इत्यर्थः । तादृशविशिष्टस्य न्यायमते
तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यज्ञान एव विषयत्वात् । एवं च-विषयतामा-
त्रस्य साध्यघटकत्वेऽपि निर्वाहो बोध्यः । कश्चिद्विषयेनास्तरसस्तु-
षितः । केवले विशेष्ये तदृशज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वसत्त्वेन विशिष्टेऽपि
विशेष्ये तदभावस्य दुर्लभत्वमिति तर्हीजम् ; प्रथमकल्पे विधिप्रसिद्धि-
स्थलमाह (विधीति) (घटत्वप्रकारकत्वाद्वाधिति) अभावत्वप्रतियोगित्वयोर्वि-
न्यायमते प्रकारित्वादेरनुपस्थितस्य प्रकारत्वात्, व्यवसायानन्तरस्वप्नोत्पन्ना-
नुव्यवसाये व्यवसायविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धमिमे व्यवसायज्ञा-
नात्मकविशेष्यनिरूपितप्रकारताया घटत्वप्रकारकत्वाद्वा सत्त्वादिति भावः ।

वक्ष्येत् प्रामाण्ये निषेधरूपनैयायिकसाध्यस्य बाधो दुर्वारः ।
प्रामाण्यस्यैव घटत्वप्रकारकत्वत्वादिमात्रपुरस्कारेण तन्मतेऽपि ज्ञानविषयक-
ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वेन तत्र तदभावस्य दुर्पटत्वात् ; तथापि विषयेऽपि

[दी] घटादौ वा । महाना ज्ञानतालिङ्गकानुमितौ तस्य प्रकारत्वसम्भवे तु तस्यापि ।

[ग] विषयतानवच्छेदकरूपावच्छेदेन विषयत्वामावमभ्युपेत्येतदभिधानम् । अन्यथा प्रकारित्वादिकमभ्युपस्थित न प्रकार इति मतमवलम्ब्य वाचः परिहरणीयः । ज्ञानाने विषयितासम्बन्धेन प्रथमानुव्यवसाये प्रकारोभूत विषय एव व्यवसायकार्त्वीनापस्थितवशात्तदनन्तरतन्प्रत्यक्ष एव तत्प्रकारी-भूतज्ञानत्वादौ च तज्ज्ञानरूपघटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयविषयकज्ञानान्म्यज्ञान-प्रकारकत्वप्रामिद्धि । आदिपदादेव च त्परिग्रहः । द्वितीयकल्पे ज्ञाना-वृत्तावपि वस्त्वन्तरे प्रामिद्धिमौल्यमित्याह (घटादौ वेति) स्वरूपमम्बन्धा-वच्छिन्नप्रकारताया द्वितीयकल्पे विवक्षितत्वे अन्यथास्यत्यनर्त्नीकर्तृगुरु-मते तादृशमम्बन्धेनाकर्तमानघटादौ तादृशी प्रकारिता न सम्भवतीत्याशयेन आदिपद तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमतामभावादीना पारग्राहकम् । विरो-प्यभूतनैयायिकसिद्धभेदेन तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धमिन्न ज्ञान-मादायापि भट्टमतमात्रसिद्धप्रसिद्धिस्थलमाह (महानामिति) (प्रकारकत्वस-म्भवेत्विति) ज्ञानरूपसाध्याशे समानकार्त्वीनत्वसम्बन्धेन प्रकारत्व इत्यर्थः । तस्यापि-ज्ञानतायापि । ज्ञानाने प्राकृतत्वघटितमाध्यम्यापि प्रसिद्धिरे-त्यर्थः । निम्नस्य माध्यमिणेपणतयानुमिता भान सविवादमित्यत 'सम्भवे' त्वित्यभिहितम् । द्वितीयकल्पे घटादिपिशाप्यकज्ञानाप्रत्यक्षप्रकारतामादाया-पि तेषा स्वमते साध्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

यद्यपि ज्ञानतालिङ्गकानुमितिप्राकृततामादायापि ज्ञानत्वादावपि प्रसि-द्धिमम्भव, तथापि तत्रोपमयमत एव तत्प्रसिद्धेस्तस्य घटत्वप्रकारत्वादा-वियादिपदेन प्रागुपादानात् ज्ञानतापर्यन्तानुषावनम् । ज्ञानतात्वे ज्ञानाशे-प्राकृतरूपसाध्ववत्त्वामावातदुपेक्षितम् ।

ननु नैयायिकमिद्ध मन्नादिप्रवृत्तिजनकत्वादि लिङ्गकानुमित्या प्रामा-प्यप्रकारेण ज्ञानावगाहने मनि दर्शितसाध्यप्रसिद्धौ तन्मूलकज्ञानतालिङ्गकानु-मित्या प्रामाण्यग्रहेणैव भट्टमते दर्शितसाध्यनिर्वाहादनु-व्यवसायम्यहतीयपूर्वाप्र

[दी] तादृशज्ञानविषयकसामानाधिकरणज्ञानाजन्यसामानाधिकरणत्वेनान्तिमं ज्ञानं विशेष्यम् ।

केचित्तु तादृशज्ञानाजन्यत्वेन नैयायिकमिदं तद्प्राप्तत्वं वाच्यम्, व्यवसायान्तरत्रिचतुरक्षणाभ्यन्तरोत्पन्नं ज्ञानं भट्टैर्ज्ञाततालिङ्गकानुमितित्वेन स्वीकृतं

[ग] तततत्तज्ज्ञानविषयकसामान्यमुखव्याप्तयधीनज्ञाततालिङ्गकानुमितेने प्रामाण्यावगाहिता तन्मते सिद्धयति, न वा तावदेव तेषां स्वतस्त्वसिद्धिः, मा भाष्ये तादृशप्रामाण्यभासकसामग्र्या यथार्थेच्छादिलिङ्गकप्रामाण्यविशिष्टानुमितिसामग्र्यतोऽविशेषात्, नैयायिकामिद्विज्ञाततालिङ्गकत्वेन विशेषस्य स्वतस्त्वसम्प्रादकत्वोपगमे परिभाषानान्नोपगमेन स्वतः परतो वेति विवादपर्यवसानात्, ज्ञाततारूपपदार्थान्तरतद्भावे एव विवादविश्रामादित्याशङ्क्य उक्तानुमितिव्यावर्तनाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति (तादृशज्ञानेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयज्ञानेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यद्वयं तन्निरूपितम् । एतच्च विशेषणं यथाश्रुतमूलजन्यमेव । एतद्विशेषणेन च पूर्वोपदर्शितयथार्थसंस्कारादिलिङ्गकसामान्यव्याप्युपष्टम्भानुमितिसिद्धताया अर्थान्तरवारणासम्भवस्य दर्शितत्वात्तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वरूपोक्तविशेषणोपादानमित्यवधेयम् ।

दर्शितज्ञाततालिङ्गकानुमित्या अर्थान्तरवारणाय तादृशज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकसिद्धभिन्नत्वमुपेक्ष्य तादृशज्ञानजन्यभिन्नत्वेन नैयायिकसिद्धत्वं केचिन्निवेद्यन्ति विशेषणम्, उक्तज्ञाततालिङ्गकानुमितेस्तादृशज्ञानजन्यतया नैयायिकसिद्धभिन्नत्वेऽपि न तदजन्यतया नैयायिकसिद्धत्वमस्तद्प्राप्ततया न सिद्धसाधनमिति वदन्ति, तन्मतमुन्यम्येति (केचित्त्विति) मन्येयमनुव्यवसायस्थानीयज्ञाततालिङ्गकानुमितेरपि भट्टमतेऽसङ्गहः, तस्या नैयायिकसिद्धत्वादित्यन आह (व्यवसायेति) व्यवसायान्तरं ज्ञातनोत्पत्त्यधिकरणव्यवसायद्विर्निश्चयनादाय दागनवन्त्य क्षणचतुष्टयस्य वा मध्ये जायमानमित्यर्थः । ज्ञातताद्वितीयक्षणे ज्ञाततायाः प्रत्यक्षव्याप्तिस्मरणयो भट्टमते युगपदुत्सादगम्भवाद्भिन्निष्टपरामर्शपर्यन्तम्यानुमितानुपेक्षायां तत्तुं

[दी] नैय्यायिकैस्साक्षात्कारित्वेनैवाभ्युपगम्यत इति न तन्मतापरिमह इत्याहुः ।

ननु योगिना सादृशायमप्रतीत्यापि ज्ञानेऽपूर्वप्रामाण्यप्रदानिषेध-साधने बाधः,

[ग] तीव्रक्षण एव ज्ञानानुमितेस्सम्भव, विशिष्टपरामर्शोपेक्षाया तदा विशिष्टपरामर्शोपेक्षा चतुर्भक्षणेऽनुमितिरित्याशयेन “त्रिचतुरे” स्युक्तम् (नैय्यायिकैस्साक्षात्कारित्वेनैवेति) साक्षात्कारित्वव्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नत्वाभ्यामेवेत्यर्थः । व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतया स्वीकृतत्वेन व्यवसायविषयकज्ञानाजन्यतया स्वीकृतत्वलाभः । व्यवसायानन्तरक्षणोत्पन्नतास्वीकारे अनुमित्युपगमो न सम्भवतीति तद्वेतुतया साक्षात्कारित्वोपगमाभिधानम् । एवकारेणानुमितित्वव्यवसायनृतीयक्षणोत्पन्नत्वादिस्वीकारव्यवच्छेदः । न च तन्मतापरिमह - न महत्तमिद्विज्ञाततास्त्रिकानुमित्यपरिमह । तस्या ज्ञातत्वाल्लिङ्गकानुमितित्वेन न्यायमतामिद्वत्परि तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यजाचप्रत्यक्षत्वेन तन्मतसिद्धतयैव तत्सद्ब्रह्मसम्भवादिति भावः । सादृशायमप्र-प्रकृतप्रामाण्याद्ययम् । अपूर्वप्रामाण्यप्रहात्-पूर्वाप्रतीतिज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य योगजधर्मबलेन तज्ज्ञानासे प्रहात् । (निषेधसाधने बाध इति) तन्मते योगिनामभावेन तद्व्यवस्थापनं विना सिद्धसाधनाव्यवस्थितेरिति तद्योक्तम् ।

न च प्रामाण्यज्ञानं विना प्रामाण्यस्य प्रकरत्वासम्भवात्तत्र दोषः, योगजधर्मादेव प्रथम प्रामाण्यप्रहेष विशेषणज्ञाननिर्वादे तज्ज्ञानेऽपि निःसिलवस्तुमाने बाधकाभावात् सादृशज्ञानजन्यतयैव प्रामाण्यप्रकारकज्ञानस्य तदाशयविषयकज्ञानाजन्यत्वं दुर्घटम्, प्रामाण्यस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वविशिष्टज्ञानत्वरूपत्वे तद्ज्ञानान्तर्गतमेव वैशिष्ट्यघटकतज्ज्ञानभानमिति वाच्यम्, प्रमाज्ञानं विनापि प्रमावदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना प्रकृतप्रामाण्यरूपविशेषणस्मरणादिसहकृतात्प्रामाण्यघटकप्रकारित्वादिसमरणसहकृताद्वा योगजधर्मात् अकारकप्रत्यक्षसम्भवात् ।

न चैव वक्ष्यमाणरीया योगिनामवाग्नेऽपि उपदर्शितस्मरणादिना न्यप्रामाण्योपनीतमानं ज्ञानासे उक्तिके प्रामाण्याद्यविषयकज्ञानाजन्यमपि

[दी] अत्र केचित्—तत्प्रामाण्यस्याश्रयो न वक्तव्यः, अपि तु स्वप्राज्ञप्रामा-
ण्यस्य, तथा च तज्ज्ञानसमानाधिकरणस्वप्राज्ञप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञा-
नजन्यं यत् तद्विज्ञतज्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानप्राज्ञं न वैत्यर्थः,

[ग] सम्भवतीति निषेधे बाधो दुरुद्धर एवेति वाच्यम्, उपनीतमानस्थले
दर्शितानियमसत्त्वे प्रामाण्याश्रयज्ञाने प्रामाण्यमानं विना तदंशे. प्रामा-
ण्योपनीतमानासम्भवात् तज्ज्ञानांशे प्राज्ञत्वविरहस्य बाधासम्भवात् । प्रमा-
ण्यपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिनोपस्थितप्रकृतप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतत्प्र-
कारकप्रत्यक्षमादायापि न बाधः, तत्सम्बन्धेन सामान्यप्रकारमेव ज्ञानं
तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयमासकमिति मतस्यावलम्बनीयत्वात्, तादृशज्ञा-
नस्य च प्रमारूपस्य प्रमाविशेष्यकत्वात् । व्यधिकरणप्रकारकाजन्यत्वेन अ-
न्तिमज्ञानं विशेष्याप्रमाविशेष्यकप्रामाण्यरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यग्रहस्व-
वार्णीयत्वात् । तावतैव च तज्ज्ञानविशेष्यज्ञानरूपितत्वाविशेषिजतत्प्रकारत्वा-
भावस्य प्राज्ञतास्वरूपत्वकल्पे अमरूपं पक्षं व्याप्यत्वघटकतयापि प्रमास्व-
रूपसाध्याश्रयत्वेन अममभगाहमानेन परमर्शेन जनितां प्रामाण्यानुमिति-
मादाय निषेधस्य बाधवारणं सम्भवतीति ध्येयम् । तदाश्रयपदेन तदाश्रय-
ग्रहविषयार्थकतया अमजन्यज्ञानव्यावृत्तिरित्यपि केचित् ।

मिथ्यानुसारेण समाधातुमुपक्रमते (केचिस्त्विति) न वक्तव्यः—न
तज्ज्ञानपदेन विवक्षणीयः । स्वपदस्याजन्यज्ञानरूपानुयोगिपरत्वे चरम-
ज्ञानपदेनानुष्वसायादीनां न्यायमते नोपादानसम्भवः, तन्मते प्रामाण्यस्य
तदप्राज्ञत्वादिति प्रामाण्यमाहकं च ज्ञानं तन्मते स्वप्राज्ञप्रामाण्याश्रयज्ञानज-
न्यमेवेति स्वपदार्थाप्रसिद्धिरतः प्रतियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्य भेदकूटं निवेश-
यति (तथा चेति) (तज्ज्ञानसमानाधिकरणेति) तज्ज्ञानसमानाधिकरणं च यत्स्व-
प्राज्ञप्रामाण्याश्रयतज्ज्ञानविषयकं ज्ञानं तज्जन्यत्वेन नयापिकसिद्धं यद्यत्सं-
सृष्टदन्वयतज्ज्ञानसमानाधिकरणं ज्ञानं तद्व्याप्तं न वैत्यर्थः । अथमज्ञाना-
धिकरणान्तानुपादाने यद्यपि स्वप्राज्ञप्रामाण्याश्रयविषयकत्वेन परमेश्वरज्ञा-
नविशेषेऽपि न न्यायमते तदजन्यास्मदादिज्ञानाप्रसिद्धिः, प्रामाण्यवि-

[ग] पथकानुमित्यादेरेव स्वपदेनोपादानात्तदन्यत्वरूपान्यान्यन्तार्थस्य प्रामा-
 ण्याविषयकज्ञान एव प्रसिद्धे, प्रामाण्याविषयक च ज्ञान न्याय-
 मते प्रामाण्यविषयकत्वेन भीमासकमतसिद्धमनुव्यवसायादिकमपीति निषेधे
 साध्ये घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य तदग्राह्यत्वसिद्धेरप्रत्युहृतया तत्पक्षकवि-
 प्रतिपत्तौ न काचिदनुपपत्ति । प्रामाण्यघटितप्रामाण्यपक्षकस्थले विषयी-
 भूतप्रामाण्यविषयकस्येद प्रमेत्यादिज्ञानानुव्यवसायादेर्न्यायमते स्वग्राह्यप्रामा-
 ण्याश्रयघटादिज्ञानविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया तदजन्यज्ञानाग्राह्यत्वस्यैव तन्मते
 साध्यतयाऽनुव्यवसायादे प्रामाण्याग्राहकत्वासिद्ध्या उद्देश्यासिद्धिस्तु प्रथ-
 मसमानाधिकरणान्तोपादानेऽपि तादृशानुव्यवसायादेः स्वग्राह्यविषयीभूतप्रा-
 माण्याश्रयघटादिज्ञानविषयकेन तद्धर्मिकप्रामाण्यप्रकारकोक्तव्यवसायरूपत
 ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानेन जनितत्वादसद्द्वेष्टेण समौनैव, तादृशप्रामाण्यस्य
 पक्षबहिर्भावेन समाधिरपि समान एव, तथापि घटादिज्ञानानुव्यवसायस्य
 न्यायमते घटत्वादिप्रकारकत्वेन तत्प्रामाण्यावगाहितया स्वग्राह्यप्रामाण्याश्र-
 यव्यवसायविषयकपरमेश्वरज्ञानजन्यतया प्रामाण्यत्वेन ग्राह्यतापर्यन्तस्य च
 विवक्षितत्वात्कथित यद्यत्स्व तदन्यत्वं दुर्धटम्, एव पुरुषान्तरीयप्रभाविप
 यकान्यपुरुषीयप्रामाण्यविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य ग्राह्य तद्विषयीभूतप्रामाण्य
 तदाश्रयपुरुषान्तरीयज्ञानविषयके व्यवसाये तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यासत्त्वात्प्र
 थमसमानाधिकरणपदोपादाने तादृशानुव्यवसायस्याजन्यान्तेनोपादानसम्भ-
 व, तदनुपादाने तादृशानुव्यवसायस्य स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकेनान्य-
 पुरुषीयज्ञानेन भगवज्ज्ञानेन च जनितत्वात् तदुपादानसम्भव इति प्रथम-
 समानाधिकरणपदोपादानम् । एव प्रामाण्यधर्मत्वादिप्रकारकतद्विशेष्यकज्ञा-
 नीयप्रामाण्यस्य यत्र पक्षता तत्र तादृशज्ञानानुव्यवसायस्य प्रामाण्यधर्म-
 त्वादिप्रकारत्वावगाहिनो न्यायमतेऽपि प्रामाण्यग्राहकतया स्वग्राह्यप्रामाण्या-
 श्रयविषयकेश्वरज्ञानजन्यतया प्रथमसमानाधिकरणान्तानुपादाने न सद्द्वहः
 स्यादिति तत्सद्गहायापि तदुपादानम् । द्वितीयसमानाधिकरणान्तव्यावृत्तिः
 पूर्वप्रदेव । मिश्रमते जन्यभिन्नत्वानिवेशेऽपि न क्षति, तन्मते स्वप्रति-
 योगिग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयकज्ञानप्रागभावप्रयुक्त यद्यत्स्व तदन्याप्रागभाव-

[दी] योगिप्रत्यक्षं च ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यम् ; वस्तुतो ज्ञानभिन्नत्वे-
न आत्ममननं ; निखिलज्ञानविषयकतया सकलप्रामाण्याश्रयविषयकमेवेति ।
परेतु-अनागताविषयकत्वेनान्तिमं ज्ञानं विशेष्यम् ,

[ग] प्रतियोगिज्ञानविषयत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् । उक्तविवक्षया योगिज्ञान
व्यावृत्तिं स्पष्टयति (योगिप्रत्यक्षं चेति) योगजधर्माधीनं प्रत्यक्षमित्यर्थः ।
(ज्ञानभिन्नत्वेनात्ममननजन्यमिति)

यद्यपि तादृशमननस्य निदिध्यासनद्वारा सार्वज्ञ्यसम्पादकधर्मविशे-
पहेतुतया योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षे प्रयोजकत्वमेव, न तु जनकत्वम्, तथापि
जन्यपदस्य प्रयोज्यपरत्वान्नासङ्गतिः, साध्येऽपि अजन्येत्यनेन अप्रयोज्य-
ताया एव विवक्षणीयत्वात् । अत एव निश्चोक्तनिदिध्यासनमुपेक्ष्य मनन-
मेव तन्मूलभूतमुपात्तम् । निदिध्यासनस्यापि जनकताया अप्रामाणिक-
त्वात्प्रयोज्यघटितसाध्यस्यावश्यं विवक्षितत्वे निदिध्यासनमूलभूतमननप्रयोज्य-
तयापि तद्वारणं सम्भवतीत्याशयात् । आत्मनो नित्यत्वादिबोधकवाक्या-
ज्जन्यत्वादि सामान्यधर्मावच्छिन्नभिन्नतयैवात्मनश्श्रवणमस्ति, न तु ज्ञानत्वा
दिरूपविशेषधर्मावच्छिन्नभिन्नतया, तादृशधर्मावच्छिन्नबोधकागमाश्रुतेरि-
त्याशयेन श्रवणमुपेक्षितम् । श्रवणं ज्ञानभानानियमात्, ज्ञानविषयकज्ञा-
नापेक्षायामेव विषयीभूतज्ञानस्य प्राद्ययत्किञ्चित्त्वामाण्याश्रयतया सिद्धसाध-
नवारणसम्भवात् । ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन आत्ममननञ्चावश्यकम्, वि-
ज्ञानत्वादिसमुत्थापितज्ञानाभेदवासनानिवर्तकतद्भेदसाक्षात्कारनिर्वाहकतद्बोच-
रघ्यानधारा मूलभूतज्ञानभेदवासनावीजत्वात् । ज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन
आत्मनोऽनुमितौ भेदप्रतियोगितया सकलज्ञानमाने बाधकाभावः, सामान्य-
लक्षणप्रत्यासत्त्या अनुमितिजनकसाध्यप्रसिद्धौ सकलतद्ज्ञानात्, विशेषा-
भावेकूटस्य सामान्याभावत्वमते सामान्याभावमाने सकलप्रतियोगिभानभाव-
श्यकमेव, सामान्यधर्मविशेषितस्वस्वप्रतियोगिप्रकारेणैव तदभावानां भा-
नात्, अन्यथा भ्रमत्वापत्तेः, एवञ्च प्रकृतप्रामाण्याश्रयमाश्रयनिवेशेऽपि
योगिप्रत्यक्षवारणसम्भव इत्याशयेनाह (वस्तुत इति) अत्रैव सनापाने स्थिति-
र्भरः (अनागतेति) अनागतत्वं आहकज्ञानाधिकरणकाल्यपेक्षया विचारकाल

[दी] नोपादेय च तत्र सामानाधिकरण्यम्, अनागतज्ञानप्रामाण्यन्तु न पक्षः, पूर्ववर्तित्वादिरूपसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानन्तु न तेन वार्यते ।

[ग] पक्षयैव वा ग्राह्यम्, अन्यथा जन्यमात्रस्यैव किञ्चित्कालोपेक्षया अनागतत्वेन प्रामाण्यग्राहकत्वेनाभिमतानामनुव्यवसायादीना अनागतव्यवसायादिविषयकत्वेन नित्यमात्रविषयकज्ञानस्यैव अनागताविषयकतया बाधापत्तेः ।

नन्वेव योगिज्ञानस्यैव परमेश्वरज्ञानस्याप्यनागतविषयकत्वेन वारणादन्तिमज्ञाने तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यविशेषणमनुपयुक्तमित्याशङ्क्य तत्परित्यजति (नोपादेयञ्चेति) नन्वनागताविषयकत्वेन अन्तिमज्ञानविशेषणे अनागतत्वप्रागभावासमानकालीनत्वादिप्रकारकज्ञानप्रामाण्ये बाधः, तादृशप्रामाण्यग्रहस्य तद्घटकानागतविषयकत्वनियमादित्यत आह (अनागतेति) अनागतविषयकज्ञानमात्रस्य प्रामाण्यपक्षाद्बहिर्भावनीयमित्यर्थः । घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य अनागतघटादिघटितत्वेऽपि अतीतादिघटमात्रविषयकानुव्यवसायादिनापि ग्राहात् साध्यसत्त्वेन न पक्षबहिर्भावः ।

यदि च विशेष्यव्यक्तिभेदेन घटत्ववतीत्यादिक प्रामाण्यमपि भिद्यत एव, तद्घटितत्वात्, तथा चानागतघटादिव्यक्तिघटितस्य नानागतादिविषयकज्ञानग्राह्यतेति बाधो दुष्यतिरिह एवेति मन्यते, तदा तत्कालीनविचारे तदनन्तरोत्सर्ग्यमानघटादेव्यक्तिघटित घटत्ववतीत्यादिक पक्षाद्बहिर्भावनीयमेव, ग्राहकज्ञानापेक्षयानागतत्वानिवेशेऽनागतघटादिघटिततादृशप्रामाण्यमपि तादृशघटादिपूर्वकालेतरकालीनतज्ज्ञानानुव्यवसायादिना स्वापेक्षयानागतघटादिव्यक्त्यन्तरमनवगाहमानेन गृह्यत इति तत्र साध्यसत्त्वेन तस्य पक्षान्तर्भावोपि सम्भवति, तादृशघटादिव्यक्तिपूर्वकालानेनैव अनुव्यवसायादिना चतुर्व्यक्तिघटितप्रामाण्यविषयीकृतम्, तादृशव्यक्ते प्रामाणिकत्वे तद्व्यक्तिघटितमेव तत्पक्षाद्बहिर्भावनीयमिति बोध्यम् । नन्वेव भटभित्तत्वादिसामान्यजन्यज्ञानस्य अनागतविषयकत्वविशेषणैव वारणे पूर्वोक्तप्रकारतानिवेशव्यावृत्त्यसङ्गतिरित्यत आह (पूर्ववर्तित्वादीति) तेन—अनागताविषयकत्वविशेषणेन (न वार्यते इति) तथा च तादृशज्ञानविषयतावारकत्वेनैव तादृश-

अन्येतु-तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन तद्विशेष्यम्, इत्थं च निषेधो ज्ञानान्तरे सुलभ इति ।

अन्ये तु-तद्वति तत्प्रकारकत्वेन विशिष्टं ज्ञानत्वं प्रामाण्यम्, वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यात्, तच्चाश्रयगर्भम्; न च नैय्यायिकानां विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानसम्भवः,

[ग] प्रकारताविषयक्षणस्यावश्यकतेति भावः (तज्ज्ञानभिन्नेति) प्रकृतप्रामाण्याश्रयभिन्नेत्यर्थः । प्रतियोगिकोटीं ज्ञानत्वप्रवेशवैयर्थ्यात् अनुयोगिनि-ज्ञानत्वविशेषणं अप्रसिद्धिवारकम्, सविषयमात्रस्यैव ज्ञानादिभिन्नवि-पयत्वात् । तत्-अन्तिमज्ञानम् । अनेनापि विशेषणेन विश्वविषयकस्य योगिज्ञानस्यैव भगवज्ज्ञानस्यापि वारणात्, तत्र सामानाधिकरण्यविशेषण-मेतत्कल्पेऽप्यनुपादेयम् । एवं च प्रकारतापर्यन्तस्य स्वतो प्राण्यतरूपत्व-विरहेऽपि न निषेधाप्रसिद्धिरित्याह (इत्थं चेति) ज्ञानान्तरे-तज्ज्ञानभिन्नज्ञाने (सुलभ इति) तज्ज्ञानभिन्नज्ञानस्य तज्ज्ञानभिन्नज्ञानाविषयकज्ञानाविषयत्वासम्भवादिति भावः ।

एतत्कल्पे पूर्वकल्पे च ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानानुव्यवसायस्य सामान्यरक्षणया यावज्ज्ञानाविषयकत्वे बाधकाभावानुपायमते प्रकृतप्रामाण्याश्रयभिन्नज्ञानाविषयकत्वेन अनागताविषयकत्वेन च तद्वत्तद्दृष्टः, तादृशज्ञानी-यप्रामाण्ये परतस्त्वसाधने सिद्धसाधनाद्यस्य पक्षबहिर्भाववश्यकत्वे सामान्यतो ज्ञानविषयकज्ञानान्वयत्वनिवेश एव सम्भवति, तादृशज्ञानजन्यतया नै-यायिकसिद्धमित्यस्यावश्यकतया भट्टमतपरिमहत्स्यापि सम्भवादित्यस्वरसः । (तथाश्रयगर्भमिति) तथा च प्रामाण्याश्रयज्ञानस्य प्रामाण्यघटकतया तद्वि-षयकज्ञानजन्यस्यैव योग्यधर्मजन्यप्रामाण्यप्रत्यक्षवारणं सम्भवतीति भावः । आश्रयघटितत्वेऽपि योगिनां तज्ज्ञाने कथमाश्रयज्ञानापेक्षेत्याशङ्क्यानाह (न चेति) नैयायिकानामित्यनेन स्वतस्त्वगादिनां गीमांसकानां विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुनानर्हाकारात् प्रामाण्यघटकतदाश्रयज्ञानस्य पूर्वमसत्त्वेऽपि प्रथमानुव्यवसायादिना तन्मते प्रामाण्यघटसम्भवात् बाध इति दर्शितम् ।

[दी] योगजघर्मस्य च निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वं सार्वज्ञ्यसम्पादकमनुगुणमेवेति, यदि च किञ्चित्नामाप्य विनाश्रयग्रहं दुर्महम्, तदा तत्पक्षे नान्तर्भावनीयम् ।

[ग] ननु योगिज्ञाने विशेषणधियो हेतुरपि लोकिकसन्निकर्षवद्योगजघर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकत्वोपगमः स्यादित्यत्रोपपत्तिमाह (योगजघर्मस्येति) (सार्वज्ञ्यसम्पादकमिति) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्य स घटो न वेत्यादिसंशयनिवर्तकस्य सघट इत्याकारकनिलिखितधर्मज्ञानस्य सम्पादकमित्यर्थः । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तदवगाहिज्ञानस्य हेतुतायाः सामान्यलक्षणया सार्वज्ञ्यवारणायावश्यवक्तव्यतया निर्विकल्पकविना तादृशज्ञानासम्भवादिति भावः ।

न च विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणधियो हेतुत्वेऽपि प्रामाण्यघटकविशेषणानां ज्ञानसत्त्वे ज्ञानस्याज्ञातस्यापि ससर्गतया भाने बाधकाभावः, ससर्गस्याप्रकारत्वादिति कथं योगिज्ञानं वारणीयमिति वाच्यम्, — विशिष्टविशेषणकज्ञाने विशिष्टस्यैव विशेषणस्य धियो हेतुतया विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टप्रामाण्यज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वेन विशिष्टप्रामाण्यज्ञानस्य तद्घटकाश्रयविषयकत्वनियमेन विशिष्टप्रामाण्यप्रकारकबुद्धेस्तदाश्रयज्ञानजन्यत्वासम्भवात् । तत्प्रकारकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टमेव वा ज्ञानत्वपक्षः, तद्भावे सामानाधिकरण्यघटकस्याश्रयस्य प्रकारतानियमात् तज्ज्ञानापेक्षा निष्प्रत्यूहैव ।

ननु सर्वं ज्ञानं गुण इत्यादिज्ञानीयसर्वविशेष्यताघटितप्रामाण्यं सर्वविरयकव्यवसायाधीनैव अनुव्यवसायेन मिश्रमते गृह्यते, तथा च तन्मते तत्र बाधः, तादृशव्यवसायस्य तादृशप्रामाण्याश्रयविषयकत्वनियमादित्यत आह (यदि चेति) (विनाश्रयग्रहं दुर्महमिति) आश्रयस्यैव नियमत आश्रयग्रहरूपत्वादिति भावः ।

अत्र च ज्ञानमित्याघाकारकस्यैव सर्वं ज्ञानमित्याकारकस्यापि सर्वज्ञानविषयकत्वानियमः ,

[दी] केचित्तु—सज्ज्ञानविषयकेत्याद्युक्तिगह्वरा नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकभिन्नज्ञानमाह्यत्वमेवोक्तम् । निषेधप्रसिद्धिः परेषां प्रामाण्यत्व-

[ग] न च पर्याप्तिसम्बन्धेन सर्वत्रप्रकारकस्य सर्वत्वपर्याप्त्यधिकरणसर्वाविषयकत्वे तत्त्वमाह्यमेव न निर्वहतीति तादृशप्रमायाः सर्वज्ञानविषयकत्वनियम इति वाच्यम्,—समुदायस्य पर्याप्त्यनुयोगित्वे तदन्तःपातिन-एकादेरपि तदावश्यकत्वात्तन्मात्रविषयकसर्वत्रज्ञानस्यापि प्रमात्वस्य दुर्निवारत्वात्; एकोऽयं द्वावित्यादिबुद्धेरप्रमात्वस्य कथञ्चिदुपपादनीयत्वात्; तथा च सर्वत्रप्रकारकज्ञानविषयकस्यापि सर्वं ज्ञानमिति प्रमात्मकज्ञानस्य सम्भवात्तदनुव्यवसायस्य दर्शितप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयकज्ञानान्वयत्वं सम्भवतीत्यालोच्य “यदि चे” लुक्तम् । अत्रापि—तद्वति तत्प्रकारकत्वमात्रं प्रवृत्त्युपयुक्तं न तु तद्विशिष्टज्ञानत्वपर्यन्तम्, इत्थं च विशिष्टे स्वतस्त्वसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे स्वतस्त्वसिद्धावपि विशिष्टस्य परतस्त्वसाधने तद्वति तत्प्रकारकत्वे परतस्त्वसिद्धिरिति तन्मात्रस्य पक्षत्वमुचितं न विशिष्टस्यैवस्वरस. (उक्तगह्वरा-उक्तमिति) नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकाञ्चनित्योदः प्रायशस्तदाश्रयविषयकज्ञानान्वयत्वादिति भावः । एवं च योगिज्ञानादेः प्रामाण्यग्राहकतया नैयायिकप्रसिद्धतया तद्विन्नत्वाभावेन सिद्धसाधनोद्धारः ।

अथैवमुक्तायास्तज्ज्ञाने निषेधप्रसिद्धेः अनवकाशः, नैयायिकमते यादृशज्ञानेन प्रामाण्यं नावगाह्यते तादृशेऽपि प्रत्यक्षादौ प्रामाण्याश्रयज्ञानस्योपस्थितस्य प्रकारत्वादित्याशङ्क्य अन्यत्र निषेधप्रसिद्धिं दर्शयति (निषेधेति) (प्रामाण्यत्वेति) प्रामाण्यस्य प्रमेतरवृत्तित्वादिघटितस्य प्रामाण्यविषयकज्ञानेनैव अवगाहनाच्च न्यायमतसिद्धप्रामाण्यविषयताकान्यज्ञानविषयत्वाभावस्य मुलभत्वादेति भावः । नैयायिकसिद्धप्रामाण्यग्राहकताकञ्चनित्यप्रथमानुव्यवसायादिना मीमांसकमते प्रामाण्यत्वावशिष्टप्रामाण्यावगाहने प्रामाण्यत्वेन मतद्वयं साध्यप्रसिद्धिरिति नाशङ्कनीयम्, तद्विशिष्टेऽप्यकत्वावच्छि-

[म] परतः पक्षे ज्ञात एव ज्ञाने प्रामाण्यग्रहः, स्वतस्त्वे
प्रामाण्यवत एव ज्ञानस्य ग्रहात् ।

[दी] प्रामाण्याभावत्वादाविति कृतं पल्लवितेन ॥

[म] ज्ञत्वत्रिरूपितत्वसहितप्रकारितात्वरूपाखण्डधर्मरूपप्रामाण्यत्वस्यैव मीमां
सकमते अनुव्यवसायादिना ग्रहात्, न तु प्रमेतरावृत्तित्वादिघटितस्य,
तस्यैव प्रकृते विवक्षितत्वात् । स्पष्टार्थं स्थलान्तरं दर्शयति (प्रामाण्याभाव-
त्वेति)

अत्र च विशिष्टप्रामाण्यविषयकान्यज्ञाने प्रामाण्यत्वप्रामाण्याभावत्वादि
षट्कविशेष्यस्य विषयतया विशिष्टेऽपि विशेष्ये तदभावस्य न प्रसिद्धि-
सम्भव इत्यस्वरसः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरमहाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ द्वितीयविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ तृतीयविप्रतिपत्तिः ॥

[म] स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वा,

* मतत्रयसाधारणं लघुविप्रतिपत्त्यन्तरमाह (स्वाश्रयेति) स्वाश्रयज्ञानविषयकग्रहेणैव विषयीक्रियते न वेत्सेवकारव्यत्यासेन योजना । एवकारश्च यावदर्धकः, स्वपदं सामान्यतः पक्षीभूतघटत्ववतीत्यादिपरम्, तथा च तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं स्वाश्रयज्ञानविषयकयावद्ग्रहप्रकारो न वेति फलितम् । ज्ञानभेदेन घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादेरिभिन्नत्वे तु स्वाश्रयपदं पक्षीभूतप्रामाण्यव्यक्त्याश्रयपरम्, तथा च तज्ज्ञानवृत्तिघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं तज्ज्ञानविषयकयावद्ग्रहप्रकारो न वेति फलितम् । इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादित्यादिनैयायिकसिद्धप्रामाण्यानुमितिमादाय विधौ सिद्धसाधनवारणाय यावदिति ग्रहविशेषणम् । तदर्थश्च दोषितिकृन्मत्तोक्तरीत्या प्रथमविप्रतिपत्त्यनुसारेण बोध्यः । प्रकारता च प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्योक्तान्यतररूपा ग्राह्या, नातस्तत्रोक्तार्थान्तरावकाशः । एवं इदं ज्ञानं निष्पकारकम् इदं ज्ञानं निर्विशेष्यकम् इदं ज्ञानं प्रमात्वामावदित्यादिज्ञानलौकिकप्रत्यक्षमादाय गुरुमिश्रयोर्मते विधौ बाधवारणाय तत्प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकीभूततत्प्रामाण्याश्रयविषयकग्रहाविशिष्टत्वेन ग्रहो विशेषणीयः । तत्पदं विशिष्य पक्षीभूतप्रामाण्यपरिचयाय । वैशिष्ट्यं च स्वज्ञानस्वाव्यहितोत्तरक्षणान्यतरक्षणावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वम् । स्वपदं च ग्रहपरम् । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयज्ञानविषयकत्वं च तादृशज्ञानांशे लौकिकविषयताशून्यत्व— साक्षात्कारत्वाविशिष्टाविपमसोभयाभावव—

* ऋषिचितिकृता तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यातत्वात्, गदाधरभट्टाचार्यैरपि तदव्याख्यातृभिस्तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यानान्ध, तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्यानरूपे मूलमधुरानार्थमग्न्य एवात्र समुप्यतेति शेषम् ।

[मथु] त्वम्, एवं पक्षे तज्ज्ञानविषयकत्वमपि तज्ज्ञानाशे तादृशो मयाभाववत्त्वम्, तेन प्रामाण्यविषयकज्ञानस्योपनीतचाक्षुपमादाय न बाध । भट्टमतसाधारण्याय उभयाभावानुधाधनम् । न च गुरुनये तादृश-विवक्षण व्यर्थम्, तेनोपनीतचाक्षुपादेरनभ्युपगमादिति वाच्यम्,—सर्वमते सर्वनिवक्षासाफल्याभावेऽपि क्षतिविरहात्, यत्किञ्चिन्मते सार्धकत्वस्य कर्तव्यत्वात्, गुरुमतेऽप्युपनीतमानस्य लाघवेन ग्रहण-स्मरणात्मकैकज्ञानरूप-तया तद्विवक्षणस्यावश्यकत्वाच्च । अत एव लौकिकविषयत्वस्यापि नाप्रसिद्धि । सुरभि चन्दनमित्यादे लाघवेन ग्रहणस्मरणात्मकैकज्ञानरूपतया तत्र सौरभ पश्यामीत्यनुव्यवसायवारणाय बहून्वाद्यनुमितेरपि स्वाशे मानससाक्षात्काररूपतया तत्र पि बहूनि साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायवारणाय तदभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् । परन्तु तदेतन्मते साक्षात्कारत्वमिति परं विवाद । तादृशज्ञानाशे इत्यभावान्वयि, तेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानस्य व्युदास, तत्र च तादृशज्ञानाशे तादृशोभयाभाववत्त्वविरहात् ।

ननु प्रथमविप्रतिपत्त्युक्तीत्या ज्ञानपदजन्यशाब्दबोधं ज्ञानवानित्यनुमिति-स्मृत्यादिक घटज्ञानपदादिजन्यशाब्दबोधं घटज्ञानवानित्याद्यनुमिति-स्मृत्यादिक चादाय बाधो दुर्वार इति चेत् न—घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञाननिष्ठप्रामाण्याविषयकपरोक्षमिन्नत्वेन ग्रहणशेषणात्, तादृशग्रहणं तौ दृशज्ञानसाक्षात्कार तादृशज्ञानविषयकप्रामाण्यानुमित्यादिश्च । सिद्धसाधनवारणाय परोक्षेति । परोक्षत्वं च चाक्षुपादिभेदपञ्चकवज्ज्ञानत्वम् । भट्टमतसाधारण्यायाविषयकान्त परोक्षविशेषणम् । शेष प्रथमविप्रतिपत्तौ नव्यमतेः कर्तव्यतासेयम् ।

वस्तुतस्तु न ह्येकदा त्रिभिर्द्वाम्या वा विवादः, अत प्रत्येकमतमात्रसाधारण विप्रतिपत्तिद्वयमाह, (स्वाश्रयग्राहकेणेत्यादि) इदन्तु मिश्रमते । स्वाश्रयग्राहकेण—स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारेण, गृह्यत एव न वा—प्रकारीनियत एव न चेत्यर्थः । भिन्नक्रमस्थवकार स्वाश्रयविषयकसाक्षात्कारस्य यावन्वन्त्याय । अन्यथा प्रामाण्यस्मृत्यादिकालानेनानुव्यवसायेन

[मधु] नैयायिकमतेऽपि प्रामाण्यग्रहात् सिद्धसाधनापत्तेः, तथा च स्वाश्रयविषयक्यावत्साक्षात्कारप्रकारताषड् देति कलितम् । साक्षात्कारश्च स्वाश्रयादेशं संयुक्तसमवायजन्यत्वेन लौकिकत्वेन वा विशेषणीयः, तेन प्रामाण्याविषयकोपनीतमानभादाय न बाधः । तत्रप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवहितत्वेन साक्षात्कारो विशेषणीयः, तेनैदं निष्प्रकारकं इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षमादाय न बाधः । अनुव्यवसीयमानज्ञानप्रामाण्यमेव पक्षः, नातो बाधः । प्रकारता च ज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वविशिष्टप्रामाण्यत्वावच्छिन्नप्रकारता-घटत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रकारतयोरन्यतरप्रकारतारूपा आहो । अन्यथा प्रमात्वकालीनत्वादिविषयकत्वेन कालिकादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रकारत्वत्वादियत्किञ्चिद्भूयेण वा प्रमात्वप्रकारकत्वेन चाधान्तरापत्तेः । घटत्वचद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वस्य केवलघटत्वप्रकारकत्वानतिरिक्ततया सिद्धसाधनापत्तेश्च । न्यायनयेऽप्यनुव्यवसाये घटत्वप्रकारकत्वादिभानाभ्युपगमात् इदं ज्ञानं न वेति संशयोत्पत्त्या विधिकोटिनिराकरणानुपपत्तेश्च । यथा कथंचित् तत्सत्त्वेऽपि तादृशसंशयसम्भवात् । एवमग्निमयिप्रतिपत्तिष्वपि बोध्यमित्येव सारम् ।

इति श्रीमधुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिज्याख्याने

प्रामाण्यवादे

॥ तृतीयविप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ चतुर्थविप्रतिपत्तिः ॥

[म] स्वाश्रयेण गृह्यत एव न चेति प्रत्येकमेव वा ।

[दी] न हि त्रिमिरेकदा विवाद इत्यभिप्रेत्याह (स्वाश्रयेणेति) रीतिरुक्तैव । इति-अनेन प्रकारेण, प्रत्येकं विप्रतिपत्तिर्बोध्य्या । मिश्रमते स्वाश्रयानुव्यवसायेन

[ग] (न द्वेकदेति) तथा च मतत्रयसाधारणविधिकोटिप्रयासोऽनर्थ इति भावः । नन्वत्र यावत्पदाभावात् प्रामाण्याश्रयप्रामाण्यानुमित्यादिप्राह्यतया सिद्धसाधनम्, यावत्त्वानिवेशे प्रामाण्यभानविरोधिदोषादिसमवाहितस्वाश्रयेणाग्रहाद्वाध इत्यन आह (रीतिरुक्तैवेति) पूर्ववदेवकारबलादेव साममद्या यावत्त्वलामः, प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकासमवाहितत्वविवक्षया च बाध. परिहरणीय इत्यर्थः । मिश्रमते भट्टमते च विप्रतिपत्तेरप्रदर्शनेन मूलम्य न्यूनता स्यादिति इति शब्दस्यैव तत्प्रदर्शकतामाह (इति-अनेन प्रकारेणैवेति) विशिष्य मिश्रादिमते विप्रतिपत्तिं स्वयं दर्शयति (मिश्रेति) (स्वाश्रयानुव्यवसायेनेति) द्वाह्यं न वेत्याग्रमेणान्वयः । स्वाश्रयविषयकलौकिकप्रत्यक्षविषयो

अत्र यत्रापि 'स्वाश्रयप्राहकण गृह्यत एव न वा' इति तृतीयविप्रतिपत्तेर्मथुरानाथेन प्रथमतो मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तित्वेन व्याख्यातमपि तदनन्तर 'वस्तुन' इत्यादिना मिश्रमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तितया व्याख्याता । उच्यते च "स्वाश्रयेण गृह्यत एव न वा" इति विप्रतिपत्तिर्गुरुमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तितया च व्याख्यापि । अथापि "स्वाश्रयप्राहकण" इत्यादिविप्रतिपत्तिर्मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तिरित्येव दीधितिः कृतमभिमतम् । अत एव मूले मिश्रमतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तेरनामिधानात्स्वयमेव "मिश्रमते स्वाश्रयानुव्यवसायेन यावत्त्वलामः न वेति" इति सम्मतमात्रसाधारणविप्रतिपत्तिं प्रदर्शयत् । व्याख्यातश्च गदाघरभट्टाचार्यैस्तथैव । एवञ्च तृतीयविप्रतिपत्तेर्मतत्रयसाधारणतया मतत्रयसाधारणविप्रतिपत्तौ वक्तव्याशाना प्रावद्य पूर्वमेव निरूपिततया तृतीयविप्रतिपत्तेरव्याख्य नमपि सद्गत भवताचक्षवेभ्यम् ।

[दी) यावद्विर्वा तैर्माद्यं न वेति । शेषं पूर्ववत् । भट्टमते प्रामाण्याविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धयच्चद्विन्नयावद्विषयो न वेति । विधेर्ज्ञानत्वाद्दौ निषेधस्य च तत्रामाण्याघटकधर्मान्तरे प्रसिद्धिः ।

[ग] प्रामाण्यमुपादाय तद्भेदकूटसाधने बाधात् । परमते प्रामाण्यस्य स्वपदे नोपादानासम्भवाच्च । अप्रामाण्यादिमात्रोपदाने च सिद्धसाधनात् ।

यत्तु स्वाश्रयघटितसन्निकर्षप्रयोज्यविषयताकत्वं स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वमिति । तदसत्, न्यायमतेऽपि घटत्वप्रकारितात्वादिना प्रामाण्यस्य लौकिकमन्निकर्षार्थानभानविषयतया निषेधसाधनं बाधात् । इत्यलं पल्लवि तैर्न ।

(यावद्विर्वा तैरिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसमवधानानन्तरक्षणानुत्पन्नस्वाश्रयलौकिकप्रत्यक्षैर्यावद्विर्वाद्यन्न वेत्यर्थः । उपदर्शितरीत्या सिद्धसाधनस्य वारणाय यावत्पदम् । प्रामाण्यविषयकज्ञानोपनीतगानाम्राह्यतया बाधवारणाय लौकिकत्वनिवेशनम् (शेषं पूर्ववदिति) प्रामाण्यभानप्रतिबन्धकसमवधानानन्तरक्षणानुत्पन्नत्वनिवेश्याप्रामाण्यभ्रमात्मकानुव्यवसायाग्राह्यत्वेन बाधो वारणीय इत्यर्थः (प्रामाण्याविषयकत्वेनेति) प्रामाण्यविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धयावद्ग्राह्यत्वस्य साध्यत्वे ज्ञातनालिङ्गकानुमितेर्नैयायिकासिद्धतया तन्मतसिद्धप्रामाण्यग्राहकमेव तन्मते यावदन्तर्गतम्, तथा च यावदाह्यत्वाभावसाधने बाध इत्यभावद्वयगर्भता । तदुपादाने भट्टमतासिद्धानुव्यवसायस्य यावदन्तर्गततया नाभावसाधने बाधः ।

यद्यपि प्रामाण्यविषयकानुमितित्वेन भट्टमतसिद्धौ न्यायमतेऽनुव्यवसायोऽस्ति निषेधद्वयानुपादानेऽपि सामञ्जस्यम्, तथापि व्यवसायसन्नितिज्ञानप्रहे प्रामाण्यविषयकत्वानुमितित्वभ्रमरूपता न भट्टाम्युपगम्या, अपि तुभयसिद्धकालान्तरीणानुमितौ, व्यवसायसन्नितित्वभ्रमरूपतेनेत्यस्यापि मग्नवान्, तथा सति चानुव्यवसायस्योक्तरूपेणापि भट्टाम्युपगतत्वासम्भव इत्याशयेन निषेधद्वयनिवेशनम् (ज्ञानत्वेति) ज्ञानत्वघटितप्रामाण्यमेव प्रामाण्याविषयकेनि प्रामाण्यपदेन विरक्षितमित्याशयेन । याथार्थ्यमात्रविर-

[मं] यत्तु योगजघर्मासामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या स्वाश्रयप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इत्यंशतस्सिद्धसाधनमतो योगजघर्माद्यजन्यत्वं विशेषणमिति । तन्न, परं प्रत्यसिद्धेः ।

[दी] ननु तद्विशेष्यकत्वादे प्रतिज्ञान भिन्नत्वात्तदघटितप्रामाण्यस्यापि प्रतिज्ञान भेद, तथा च योगिज्ञानादिप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति पूर्वपक्षे केषाञ्चित्समाधानं दूषयितुमुत्पन्नस्यति (यत्त्विति) "योगजघर्माजन्ये" ति "जन्ये" ति च

[ग] क्षत्रुभारेण प्रामाण्यघटकघटत्वादिपरमादिपदम् : वस्तुमात्रस्यैव प्रामाण्यघटकतया तदिति विशेषणम् ।

न चैवमपि भेदत्वादिमतीत्यादिप्रामाण्यं यत्र प्रकृतं तत्र तदघटकामसिद्धिरिति वाच्यम्,—तादृशप्रामाण्यघटकपदमेयन्यकीना भेदेन—तस्यापि भिन्नतया प्रत्येकं तदघटकस्य तत्र तत्प्रामाण्यप्रिक्रयावद्विषयकत्वाभावस्य च प्रसिद्धे ॥

ननु योगिज्ञानादिवृत्तेर्घटत्वमतीत्यादिप्रामाण्यस्य तदविषयकज्ञानान्तरेऽपि सत्त्वात् न यावत्स्वाश्रययालत्वमिति सिद्धसाधनापसकत्या "यत्त्विति" त्यादिमूलासङ्गतिः ; न च सर्वविषयकयोगिज्ञानादिमात्रविषयतदङ्गुत्वादिरूपप्रकारघटितप्रामाण्ये सिद्धसाधनवारणपरतया तत्सङ्गतिरिति वाच्यम्,—प्रामाण्यत्वस्य सर्वप्रामाण्यसाधारणस्यैकस्याभावात् घटत्ववति घटत्वप्रकारस्त्वत्वादेरेव पक्षतावच्छेदकत्वात्, योगजघर्माद्यजन्यत्वविशेषणस्याध्यावर्तकत्वादित्याशङ्क्य ज्ञानन्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदे इति मतमालम्ब्य तत्सङ्गमयति (नन्वित्यादिना) (मतिज्ञान भिन्नत्वादिति) विशेष्यिता प्रकारितयो स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेन तज्ज्ञानस्वरूपत्वादिति भावः । ईश्वरज्ञानवृत्तिप्रामाण्ये तद्ग्राह्यंशतस्सिद्धसाधना योगजघर्माद्यजन्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतयापि दुर्दारमतो जन्यत्वरूपविशेषणान्तरमपि पूरयति (जन्येति चेति) पक्षसङ्कोचं विना साध्यघटकस्वाश्रये उक्तविशेषणप्रवेशो योगिज्ञानवृत्तिप्रामाण्यस्य तादृशविशेषणान्तरम्व्याश्रयाप्रसिद्ध्या साध्या

[म] प्रामाण्यमात्रपक्षत्वे प्रामाण्यं स्वाश्रयेण गृह्यत एवेत्युद्देश्यप्रतीतिरसिद्धेश्च नांशतस्सिद्धसाधनम् ॥

[दी] पक्षविशेषणं बोध्यम् । स्वयं दूषणगुद्वरति (प्रामाण्येति) तद्वद्विशेष्यकत्वादेरननुगतत्वमतेऽपि तद्वद्विशेष्यकतात्वादिना अनुगतेन पक्षत्वात्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन च साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नांशतस्सिद्धसाधनमित्यर्थः । निषेधसिद्धेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणोद्देश्यत्वान्नांशतो वाधः ॥

[ग] प्रसिद्धिरिति मूलस्थविशेषणपदस्य पक्षप्रविष्टज्ञानविशेषणपरत्वं स्पष्टयति (पक्षविशेषणमिति) प्रामाण्यमात्रेत्यादिग्रन्थस्य परकीयसिद्धसाधनप्रसक्तदूषणपरत्वन्न सम्यक्, सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसाधनोद्देश्यतयापि तत्प्रसक्तेः तत्पक्षावलम्बनैव विशेषणदानसङ्गतेश्च, स्वयमपि पक्षतावच्छेदकैक्येऽप्यंशतस्सिद्धसाधनं दोष इति प्राचीनमतानुसारेण पक्षविशेषणस्यानेकत्रोपात्तत्वादित्यतः पक्षविशेषणमनुपादाय स्वीयपूर्वपक्षसमाधानपरतया तत्सङ्गमयति (स्वयमिति) दूषणं-सिद्धसाधनरूपम् । ज्ञानव्यक्तिभेदभिन्नघटत्ववर्तीत्यादीनामनुगमेन पृथक्पृथक् पक्षत्वे पक्षतावच्छेदकैक्यभावादवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतयापि न सिद्धसाधनपरिहारस्सम्भवतीत्याशङ्का परिहरति (तद्वदिति) (अनुगतेनेति) विशेष्यतादेः ज्ञानादिस्वरूपत्वेऽप्यनुगतप्रतीतिनिर्वाहाय विशेष्यतात्वादीनामनुगतानामतिरिक्तानामवश्योपगन्तव्यत्वादिति भावः । पक्षत्वात्—पक्षघटकत्वात् । पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि तत्सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावैकदेशसिद्धिर्विशेष्येवेत्यत आह (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति) नांशतस्सिद्धसाधनम्—दोष इति शेषः । ननु योगिज्ञानादिप्रामाण्यसाधारणरूपेण पक्षत्वे उक्तरीत्याशतस्सिद्धसाधनस्यादोःत्वेऽपि निषेधसाधने तत्रांशतो वाधात्तदनुपपत्तिरित्यत आह (निषेधेति) नांशतो वाधः, दूषणमिति शेषः । किञ्चिज्ज्ञानप्रामाण्यस्य परतस्त्वसिद्धौ यादृशकारणविरहात् तत्र स्वतस्त्वम्, तादृशकारणविरहादन्यत्रापि योगज्ञधर्माद्यत्रन्यज्ञाने प्रामाण्यस्य न स्वतो ग्रहण-

[१०] केचित्तु सद्बुद्धिं तत्प्रकारकत्वस्य तत्तदर्थभेदेन भिन्नत्वान्, सर्वेषां विशिष्टोपादानासम्भवात् प्रामाण्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वम्; तत्रादप्रवृत्तिनिमित्तस्य लक्षणत्वं तत्प्रकारकत्वमेवेति मूल एव व्यक्तम्; तथा च सर्वविषयत्ववति सर्वविषयत्वप्रकारकत्वस्य स्ववृत्ते, योगिज्ञानेन महणादंश-तस्तिदसाधनमित्याहुः ।

[ग] सम्भव इति सामानाधिकरण्याभावेन स्वतो माद्यत्वाभावसाधनेऽपि नैयायिकाभिमतसिद्धिरिति भावः । मिथ्याणां समानाकारकानाज्ञानप्रामाण्यैक्येऽप्यशतस्तिदसाधनप्रसङ्गसङ्गमनप्रकारमुपन्यस्यति (केचित्त्विति) (सर्वेषां विशिष्टोपादानासम्भवादिति) घटत्वघटत्वादिबदितानन्तप्रामाण्यानां घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना सर्वज्ञानासम्भवेन सर्वत्रैकदा स्वतस्त्वादि साधनासम्भवादित्यर्थः । ननु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन पक्षत्वेऽप्यच्छेदकावच्छेदेन साध्यमिदं देहदेहवयवस्य स्वयमंशतस्तिदसाधनपरिहृणस्य असङ्गतिः, विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्ये स्वतो माद्यत्वम्याशतो बाधादित्यास-द्धय तस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं निराकरोति (तत्रादप्रवृत्तिनिमित्तत्वेति (मूल एवेति) “ सद्बुद्धिं तत्रैशिष्ट्यजानत्वं वा प्रामाण्य ” मित्याद्यभिचिन्तामणि-भ्रम्य परेत्यर्थः । योगिज्ञानेन — ज्ञानमिदं सर्वविषयकमित्यादियोगिज्ञाने नेत्यर्थः । ग्रहणात्—प्रामाण्यघटकसर्वान्तःपातित्वेन प्रकारतया विषयीकर ण्यात् । माद्यतायाः प्रकाररूपत्वे सर्वत्ववति सर्वत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य सर्वमित्याकारकत्वाश्रययावज्ञानाप्रकारतया न सिद्धसाधनप्रसक्तिरिति सर्व-विषयत्वव रीत्यादिप्रामाण्यानुमरणम् ।

अत्र च साध्ये स्वपदेन विशिष्य घटत्ववतीत्यादिकमेवोपादेयम्, न तु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन, तदाश्रययावद्माद्यत्वस्य क्वचिदपि प्रा-माण्येऽपत्त्वात्, तथा चैकदा सकलप्रामाण्ये साध्यसाधनासम्भव एतन्मते ऽप्यविशिष्टः, घटत्ववतीत्यादौ घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्याश्रययावद्माद्यत्वा-सत्त्वेनाशतो बाधश्च दुष्परिहारः; यत्किञ्चित्स्वाश्रयमाद्यं यत्त्वं तत्-द्वैदकृतस्य सर्वसाधारणानुगतस्य साध्यत्वे च तादृशस्वपदेनाप्रामाण्यादि माद्योपादाने सिद्धसाधनम्, प्रामाण्यस्याप्युपादाने बाध इत्यादिकमन्वर

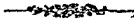
[ग] सवीजम् । न च स्वयमपि घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य ज्ञानव्यक्तिभेदेन भेदमुपगम्य योगजघर्माद्यजन्यत्वविशेषणेन परेषां सिद्धसाधनवारणस्य, घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य अननुगतत्वमुपगम्य च पक्षतावच्छेदकैक्यनिर्वाहेण मणिकाराणां तद्वारणस्य च सङ्गमितत्वादुक्तानुपपत्तिस्तुल्यैव, साध्ये घटत्ववतीत्यादेरनुगतरूपेण निवेशे तदाश्रययावद्माहत्वस्य प्रत्येकं सर्वत्र प्रामाण्यव्यक्तौ बाधात्, तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशेऽप्यंशतो बाधस्य दुष्परिहरत्वादिति वाच्यम् ; — स्ववृत्तित्वमाहत्वोभयसम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वस्य साध्यतया बाधानवकाशात् । ज्ञानव्यक्तिभेदेन भेदमनभ्युपगच्छतां मिश्राणां मते उक्तसाध्योपगमे यत्किञ्चित्त्वाश्रयमाहृतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदाधरमहाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ चतुर्थी विप्रतिपत्तिः ॥

॥ अथ पञ्चमी विप्रतिपत्तिः ॥

॥ चिन्तामणिः ॥

यदा घटोऽयमिति ज्ञानप्रामाण्यं एतज्ज्ञानग्राहं न वा, एतज्ज्ञान-
ग्राहकमात्रग्राहं न वेति ।

॥ मधुरानाथीयम् ॥

● नन्विदमयुक्तम्—यदि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदः तदा साध्ये स्वपदस्य
तदत्प्रामाण्यव्यक्तिरत्वे कस्यापि साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेना-
वृत्तेरंशतो बाधापत्तेः, सामान्यतो घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादिपरतायां
तदाश्रयविषयक्यावत्प्रयक्षविषयत्वस्य कुत्राप्यभावाद्वाधापत्तिरित्यन्वरादाह
(यद्वेति) (घटोऽयमतीति) (ज्ञानप्रामाण्यमिति) एतज्ज्ञानवृत्तिप्रामाण्यमित्यर्थः ।
(एतज्ज्ञानग्राहकमावेति) मात्रपदं कृत्वार्थिकम्, तथा चैतज्ज्ञानविषयक्या-
चलौकिकप्रत्यक्षप्रकारो न वेत्यर्थः । व्याख्याततत्त्वमेतत् ।

इति श्रीमधुरानाथ तर्कवागीशविरचिते

वत्त्वचिन्तामणिव्याख्याने

प्रामाण्यवादे

॥ पञ्चमीविप्रतिपत्तिः ॥

● अत्र च शिष्येऽपि गदाधरीय्यान्वयात् विप्रतिपत्तेरव्याख्यानान्मधु-
रानाथीयवेत्तास्तु बोधि हेतुम् ।

[म] तत्र प्रथमपि विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वमगृहीतग्राहित्वं वा, सर्वधीयथार्थत्वपक्षेऽनुभवत्वजातेरभावेन स्मरणान्य-
ज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं स्वस्य न तेनैव न
वा अनुव्यवसायेन ग्रहणयोग्यम्; विशेष्यावृत्त्यप्रकारक-
त्वादेर्विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्वैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमश-
क्यत्वात् ।

[दी] विशिष्टज्ञानत्वम्—अगृहीताससर्गकधर्मधर्मिविषयकैकज्ञानत्वम् । प्राक्-
—पूर्वम् । अनुपस्थितौ—उपस्थितेस्तत्सामग्र्या वा विरेहे ।

[ग] ननु—“विशिष्टज्ञानत्वं वा प्रामाण्यं स्वस्य न तेनैव न वाऽनुव्यवसाये-
ने” त्यादिमूलमसङ्गतम्, विशिष्टज्ञानत्वस्य सप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य वैशि-
ष्ट्यविषयकज्ञानत्वरूपस्य वा ज्ञानग्राहकसामग्र्या ग्रहे बाधकाभावात्,
पुरोवर्तिनि घटत्वप्रकारकत्वादेर्न्यायमतेऽप्यनुव्यवसायेन ग्रहणादित्याशङ्का
निरसितुं विशिष्टज्ञानत्व व्याचष्टे (विशिष्टज्ञानत्वमिति) तत्र तद्विशिष्टज्ञान-
त्वमित्यर्थः । (अगृहीताससर्गकेति) तत्र धर्मिण्यगृहीतोऽगृह्यमाण ससर्गो
यस्य धर्मस्य, तद्धर्मिविषयकत्वे सति तद्धर्मविषयकज्ञानत्वमित्यर्थः । नायं
घट इति यथार्थज्ञानस्य घटादिरूपधर्मिणि घटत्वादिनिशिष्टबुद्धित्त्वारणा-
याऽससर्गाग्रहनिवेशः । धर्मधर्मिन्या प्रत्येकमन्वितस्य विषयताद्वयस्य पृथक्-
पृथक् ज्ञानयोरप्यन्ययः सम्भवति, तथा सति ज्ञानद्वयमपि धर्मधर्मि-
गोचरज्ञानेत्यनेन लभ्यते, अत एकपद धर्मधर्मिविषयकत्वयोस्तामानाधि-
करण्यन्याममप्यादकस्य एकस्मिन् ज्ञाने उभयान्वयनात्यर्थस्य लभाय ।
प्रासपदेनोपस्थितपदस्य ममामे घटानधिकरणमित्यादी घटाधिकरणभेदादि-
न् पूर्वकार्त्वीनोपस्थितेर्विग्रहः प्रत्येव शक्यते, न च स विवक्षितः, किन्तु-
पस्थितिरूपकारणाभावे पूर्वकार्त्वीनत्वमेव, तादृशस्यैव कारणभावस्योत्तर-
काले कार्याभावनिर्वाहकत्वान्, अतोऽसमास स्फुटयति (प्राक् पूर्वमिति)
“विशेषणस्य प्रागनुपस्थितौ तद्वैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वा” इति सूत्र-
होऽभिधाने विशेषणज्ञाने तु नानतीकर्तृमीमांसकमते प्रामाण्यस्य न स्वतो
ग्रहणयोग्यमित्युपस्थितिपद न्यायमने यथाश्रुतार्थकतया, परामने तत्साम-

[स] नापि ज्ञानातीन्द्रियस्ये ज्ञानानुमित्या तद्गृह्यते, ज्ञान-
मात्रलिङ्गस्य प्राकट्यादेस्तद्व्यभिचारात् । नापि प्रमाहित-
ज्ञातताविशेषात्, तस्य प्रथमं दुर्निरूपत्वात् । अन्यथा अ-
प्रमाहितज्ञाततया अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तिरिति ।

{दी} प्रमाहितत्वमेव विशेषः, प्रमाजन्यतावच्छेदकं ज्ञाततात्वश्रदधान्तरवै-
जात्यं वाः वाधे (तस्येति) अन्ये प्रमया विजातीयया ज्ञाततेवाऽप्रमयापि वि-
जातीयया सा जनयितव्या, तथा च ततोऽप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्ति-
रित्याह (अन्यथेति) वैशिष्ट्यं धर्मधर्मभावो न तु समवायः, भट्टेन तस्य

[ग] भीषस्तया व्याकुर्वते (अनुपस्थिताविति) " तस्य प्रथमं दुर्निरूपत्वा-
दिति मूले तस्यस्य प्रमाजन्यज्ञाततानिष्ठवैजात्यपरत्वे ज्ञाततात्वस्येव तद्व्या-
प्यवैजात्यस्यापि प्रथमं प्रत्यक्षेण सुग्रहतया - ' दुर्निरूपत्वा ' इत्यसङ्गतम्,
प्रमाहितत्वपरत्वे प्रमात्वघटिततया प्रथमं दुर्निरूपत्वोपपत्तावपि प्रथमं तस्य
सुग्रहत्वामसक्त्या तस्य सुग्रहत्व इत्यर्थकस्यामिस्य " अन्यथे' त्यस्यास्त-
ङ्गतिः, अतो विशेषं वितर्क्य उभयं सङ्गमयति (प्रमाहितत्वमेवेत्यादिना)
विशेषः-प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकोऽप्रमाहितज्ञातताव्यावृत्तो धर्मः ।
प्रमात्वविशिष्टानुमापकतावच्छेदकवैजात्यरूपविशेषस्य सुग्रहत्वस्य अन्य-
थेत्येतदर्थस्याप्रमाहितज्ञाततयाऽप्रमात्वस्य स्वतो ग्रहणानापादकतया अन्य-
थेत्याद्यसङ्गतिमाशङ्क्य, प्रमाजन्यतावच्छेदकजातिविशेषस्वीकारस्य तुल्य-
युक्त्याऽप्रमाजन्यतावच्छेदकजातिप्रसङ्गकतयाऽप्रामाण्यस्य स्वतो प्राबल्य-
प्रसङ्गकत्वं दर्शयति (प्रमयंति) एवञ्चाप्रमाजन्यतावच्छेदकमिव प्रमाजन्यता-
वच्छेदकमपि ज्ञाततानिष्ठं वैजात्यं अनुपलम्भत्वाधितमिति मूलाशयः ।
घटत्वादिवैशिष्ट्यस्य तत्सामानाधिकरूप्यरूपस्यै तदवगाहितत्वघटितं प्रामाण्यं
न गुरुभट्टयोस्तुमतमिति स्वयं वक्ष्यमाणतया वैशिष्ट्यं व्याचष्टे (वैशि-
ष्ट्यामिति) धर्मधर्मभावः--- धर्मत्वं धर्मित्वं च, तच्च तयो-
रपि विशिष्टबुद्धिविषयतयानुमतमिति न समवायपक्षवक्ष्यमाणदोषावसर-
इति भावः । तस्य-- समवायस्य, अनुपपन्नगमदित्येनेत्यान्वयः ।

[म] तथापि तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वति तद्वैशिष्ट्य-
ज्ञानत्वं वा प्रामाण्यम्, तल्लिख्यपादेव निष्कम्पव्यवहारात्,
लाघधान् । नान्यद्वौरवात् । तत्र ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यमेव ।
तथा हि-विशेष्ये तद्वर्त्मवच्यं च व्यवसायस्यानुव्यवसाये
नानुमित्या स्वप्रकाशेन वा गृह्यते, विषयनिरूप्यं हि ज्ञानम्,
अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति व्यवसाये भासमाने धर्म

[दी] गुरुणा तदैन्द्रियकत्वस्यानभ्युपगमात् । अनुव्यवसायप्राहता व्युत्पा-
दयति (विषयनिरूप्यमिति) निरूपण-साक्षात्कारः । एव विचिरपि ।
ननु निरयनिरूप्यत्वेऽपि यानद्विषयनिरूप्यत्वासिद्धौ न वैशिष्ट्यविषयता-

[ग] (तदैन्द्रियकत्वानभ्युपगमादिति) तथा च तदवगाहित्व प्रत्यक्षप्रमायामस-
म्भवीति भावः । धर्मधर्मिभावश्च न्यायमतेऽपि सम्बन्धप्रतियोगित्वानुयोगित्व-
रूपो विशिष्टबुद्धिविषय इत्यवधेयम् । “विषयनिरूप्य ही” त्यादिना विषय
प्रहार्थानतया ज्ञानसाक्षात्कारे निषयमान व्यवस्थापितम्, तावता ज्ञाततालिङ्ग-
कानुमितौ न विषयमानव्यवस्थिति, न वा स्वप्रकाशरूपज्ञानप्रत्यक्षे, तस्य विष-
यप्रहात्मकम्ब्रजन्यत्वेन तादृशव्यक्तिविषयत्वाभावात्, अतो मिश्रमतपरतया
तद्व्याचष्टे (अनुव्यवसायेति) ‘विषयनिरूप्य मित्यत्र निरूपणस्य ज्ञानवित्ती-
त्यत्र वित्तेश्च ज्ञानसामान्यरूपत्वे विषयप्रहार्थं न ज्ञानविषयो ज्ञानत्वव्यापक-
विषयताको विषय इति ‘विषये’ त्यादिभूतार्थ । तथा च-यद्यनिरूप्य
यो यज्ज्ञानजनकज्ञानविषय स तज्ज्ञानत्वव्यापकरिषयताक इत्येव व्याप्ति-
मूलाभिप्रेता, सा च नोपरयेते, बहून्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयधूमादेर्वह्न्या
द्यनुमितौ, शाब्दबोधजनकज्ञानविषयाकाङ्क्षादेश्च शाब्दबोधे भानानिय-
मात्, तदीययावज्ज्ञानजनकत्वनिवेशे चासिद्धि, ज्ञानाद्यनुमित्यादौ विषय-
ज्ञानस्याहेतुत्वात् अतो व्याचष्टे (निरूपणमिति) तथा च-यद्विषयकलौकिक
प्रत्यक्षजनकज्ञानविषयो य स तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षतरव्य पकाविषयजनक
इत्येव व्याप्तिभावात् । . . . . .
पयपटादिरन दृष्टा . . . . .
पदार्थप्रत्यक्ष प्रणि . . . . .

[म] धर्मिवत्तत्तद्वैशिष्ट्यमपि विषयः, व्यवसायरूपप्रत्यास-
त्तेस्तुल्यत्वात्; सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्तया

[दी] सिद्धिरत आह (व्यवसायेति) सामग्रीसत्त्वेन तस्यापि भानमित्यर्थः ।
नन्वेतावतापि समूहालम्बनसाधारणमनुव्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वं सि-
द्धम्, न तु तावतैव कृतकृत्यता, घटत्वप्रकारेण घटविषयतां विना भटे
वैद्वेष्यप्रकारकमित्थाकारकतानुपपत्तेरित्यतस्तथोपपादयति (सम्बन्धितेति)
सम्बन्धितावच्छेदकं

[ग] ता, पटाविज्ञानात् घटाभावादिग्रहापत्तेः, नापि तत्तत्सम्ब-
न्धिकप्रत्यक्षे तत्तद्विषयकज्ञानत्वेन, पटाभावत्वादिना घटाभावाद्यवगाहि-
भ्रमे व्यभिचारात्, अपि तु तत्तद्गर्भविशिष्टविशेषितसम्बन्धिकप्रत्यक्षे तत्
द्वर्गविशिष्टज्ञानत्वेन, तथा च घटत्वादिविशिष्टविषयकज्ञानानुव्यवसायस्य
घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिरतिद्वारेण तादृशप्रत्यक्षजनकतावच्छेदक-
विषयताकरूपतादृशज्ञाननिरूपकत्वं तादृशज्ञानसाक्षात्कारवश्याप्यविषय-
ताकरूपताकलिङ्गं वैशिष्ट्ये सेद्गुमर्हति, तत्रैव च विवादेन वैशिष्ट्यरूप-
विषये तदसिद्धावित्यर्थः । प्रत्यासत्तिसत्त्वेऽपि कारणान्तरविरहेण सद्गतौ
विषयस्याभानसम्भवात् प्रकृते ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्व एव सकलतद्भासककार-
णसम्भवाद्द्वैशिष्ट्यमानं दुर्वारमिति मूलभावमाविष्करोति (सामग्रीति)

न च-तत्संसर्गकस्यापि ज्ञानस्य तदुपनायकत्वे तत्संसर्गकज्ञानात्तत्सं-
सर्गकमिष तत्प्रकारकं तद्विशेष्यकं च ज्ञानं स्यादिति वाच्यम्, -इष्टत्वात् ।
तस्य-वैशिष्ट्यस्य । एतावतापि-सामग्रीयत्वेनापि (समूहालम्बनेति) घट-
त्ववैशिष्ट्यं पुरोवर्तिविषयकं ज्ञानमित्यादिवोधेत्यर्थः (सिद्धमिति) घटत्वा-
दिविशिष्टघटादिविषयतापर्यन्तस्य उपनायकज्ञानजन्यतानवच्छेदकतादिति
भावः । घटत्वादिना यत्किञ्चिद्घटादिमात्रविषयकज्ञाने घटत्वादेस्तद्विषय-
स्वरूपतत्सम्बन्धिताया अतिरिक्तवृत्तितया तत्सम्बन्धितावच्छेदकत्वं न स-
म्भवतीत्याद्यङ्गं ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं प्रकारत्वरूपमतिप्रसक्त्यादावपि
सम्भवतीत्याह (सम्बन्धितेति) व्यवसायरूपवर्तमानज्ञानमादायापि ज्ञायमाने

[म] ज्ञायमाने सम्बन्धिनि ससम्बन्धिकपदार्थनिरूपणमित्ये-
 नुव्यवसायस्य रजतत्वावच्छिन्नत्वेन पुरोवर्तिविषयत्वाच्च ।
 अन्यथा पुरोवर्तिनं रजतं च जानामीति तदाकारः स्यात्, न
 तु रजतत्वेन पुरोवर्तिनमिति ।

[दी] सम्बन्धिनि विशेषणम् । ज्ञायमाने—विषयीक्रियमाणे । निरूपणम्—
 साक्षात्कारः । अन्यथा—वस्तुतः पुरोवर्तिरजतविषयता स्यात्, न तु
 रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेत्यर्थः ।

[ग] सम्बन्धिनीत्यादिनियमनिर्वाहान्न प्रकृतसिद्धिरित्यतो ह्याचष्टे (ज्ञायमा-
 न इति) (विषयीक्रियमाण इति) स्वेन ससम्बन्धिकविशेषणतयेत्यादिः । तेन
 व्यवसायविषयीकरणेन अयं घटो घटत्वप्रकारकं च ज्ञानमिति समूहालम्ब-
 नसिद्धया च न चरितार्थता । अनुमित्यादात्तुक्तनियमाभावात्—(निरूपणं
 —साक्षात्कार इति) लौकिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । ईदृशनियमस्याप्रयोजकता-
 निराकरणारे “अन्यथे” त्यादिमूले “पुरोवर्तिनं रजतं च जानामीति
 तदाकारस्या” इति न सङ्गच्छते, तादृशप्रत्यक्षे सम्बन्धितावच्छेदकरज-
 तत्वादिना सम्बन्धिनो भानादतस्तद्व्याचष्टे—(अन्यथेति) (पुरोवर्तिरजतवि-
 षयता स्यादिति) पुरोवर्तिस्वरजतत्ववैशिष्ट्यधर्मिज्ञानानां विशकलितानां
 ज्ञानप्रत्यक्षादां भानं स्यादित्यर्थः । (न तु रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिविषयतेति)
 न रजत्वेन पुरोवर्तिनं जानामीत्याकारकताप्रयोजकविशिष्टविषयतेत्यर्थः ।
 तदाकारे ज्ञाने धर्मिणि तृतीयार्थरजतत्वादिवैशिष्ट्यस्यावश्यम्भानादित्यभि-
 मानः ।

ननु—ज्ञानादिप्रत्यक्षस्य विषयांशे निर्विकल्पकत्ववारणाय धर्मिताव-
 च्छेदकीमूलेदन्त्वादिप्रकारेणैव विशेष्यभानमुपेयम्, न तु रजतत्वादिप्रकारे-
 णापि, रजतत्वेनेदं जानामीति बुद्धौ ज्ञानांशे भासमानप्रकारिताया एव
 तृतीयार्थत्वादिति रजतत्ववर्तीत्यादिप्रामाण्यभानासिद्धिः ;

[क्षी] वस्तुतस्तु-येन रूपेण यस्योपनयस्तेनैव रूपेण तस्योपनीतमानम्, अत एव जातित्वेन गोत्वस्योपस्थित्वावपि जातिमानित्वेव भानम्, न तु गौरितीति ध्येयम् । . . . .

[ग] न च-इदन्त्यादिरूपधर्मितावच्छेदकवैशिष्ट्यस्यैव रजतत्वादिरूपप्रकार-वैशिष्ट्यस्यापि विशेष्यताविशेषणतापक्षविषयाशे सामग्रीवलात् भाने वाच-कामावः, रजतरागदेवैश्च धर्मिनावच्छेदकता तत्र तथा तद्भानस्यावश्यकतया तत्स्थलीयविशेषणज्ञानादिघटितसानययाः प्रकृतेऽप्यविशिष्टत्वादिति वा-च्यम्,—तत्र तद्धर्मितावच्छेदककल्पवसायस्यापि हेतुतया तदभावादेव तत्स्थलीयसामग्र्यभावात् ;

न च-तादृशव्यवसायस्य तथात्वेन हेतुत्वप्रामाण्ये कम्, तद्धर्मा-वच्छिन्नविशेष्यताकत्वेव तादृशस्यापि तद्धर्मप्रकारकज्ञानम्य तद्धर्मावच्छि-न्नविशेष्यताकत्वेन प्रत्यक्षकारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्रकारकप्रत्यक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशव्यवसायस्य विशिष्य हेतुताया आवश्यकतयात् ; तदवच्छिन्नविशेष्यताकत्वभानस्थल एव च तद्धर्माविशेष्यताकत्वभानोपगमेन तज्ज्ञानेऽपि तादृशव्यवसायसापेक्षणात् ; घट इत्यादिभ्यवसायस्य घटत्वप्रका-रकत्वेनैव भानमुपेयते, न तु धर्मिनिशेष्यताकत्वेनापीति न तस्य विशेषणा-नवच्छिन्नधर्मिनिशेष्यताप्रसङ्ग इत्युपदर्शितप्रामाण्यभानमुक्तेरकिञ्चित्करतया स्वयं विशेष्यताविशेषणतया इदन्त्यादिना भासमाने धर्मिणि रजतत्वादि-वैशिष्ट्यस्यापि भाने युक्त्यन्तरमाह (वस्तुतस्तिरिति) (येन रूपेण यस्योपनय इति) येन रूपेण यस्योपनयकज्ञाने भानमित्यर्थः । उपनयकज्ञाने यदंशे यः प्रकार इति यावत् । (तैनेव रूपेण तस्योपनीतमानमिति) तस्योपनीत-भानं तत्रकारकमेवेत्यर्थः । तदूर्पं तदुपनीतभावे तदंशे प्रकार इति यावत् । तथा चायं घट इत्यादिज्ञानानुभ्यवसाये विशेष्यताप्रतियोगितया उपनीत-मर्थोदया भासमाने धर्मिणि घटत्वादेः प्रकाररमावश्यकमिति भावः । उक्त-नियमे युक्तिमाह (अत एवेति)

[दा] तदेव मिश्रमतेनैवाय ग्रन्थ, अत एव—“अत एव”त्यादिकमपि सङ्गच्छते ।

[ग] न च—त्रोपस्थितजातित्वभावे बाधकामात्राज्जातिमानित्येव मानम्, प्रकृते च व्यवसायविशेषरूपकारणाभावरूपराधकमुक्तमेवेति वाच्यम्, जातित्वभावेऽपि जातिमान् गौरिति द्विविधविषयताशालिबोधोत्पत्त्या स्वरूपतो गोत्रानुपस्थितिशया तादृशबोधानुत्पाद् एव कथितनियमावष्टम्भा मिधानात् ।

न च—तत्र तादृशबोधोत्पत्तावपि कथितनियमाभेदेन उपष्टम्भासङ्गतिरेव, फलीभूतज्ञानीयोपनीतयस्तुविषयताया उपनायकज्ञानविषयतावच्छेदक्यावद्वच्छिन्नत्वनियमस्य च जातित्वेन स्वरूपतश्च गोत्वोपस्थितिजन्यदर्शिताकारगोत्वोपनीतभानीयानवच्छिन्नविषयताया जातित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेनासम्भयापि वाच्यम्,—यद्धर्मप्रकारस्वदीयाविषयताशालिज्ञानाप्रयो ज्या योपनीततद्विषयता सा तद्धर्मप्रकारिकेत्यादिनियमस्योपगन्तव्यरान् । ईदृशञ्च नियमस्तद्धर्मनवच्छिन्नद्विरपताकोपनीतमाने तद्धर्मनवच्छिन्नतद्विषयताकज्ञानत्वेन हेतुतयोपपादनीय ।

न च—स्वरूपतस्तत्प्रकारकतुद्धा स्वरूपतस्तद्विशेषणावगाहिज्ञानस्य फलहेतुत्वैवोक्तानिप्रमप्रकारणसम्भवे उपनीतमानस्यलीयोक्तनियमनिर्वाहकारणताकल्पनसमुक्तमिति वाच्यम्,—मीमांसके विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानकारणतानुपाभात् ।

न च—तद्यानुक्तकारणकारणभावमुपेक्ष्य लाघवेनोक्तमानस्यैव स्वरूपतस्तद्विषयकोपनीतमाने स्वरूपतस्तद्विषयज्ञानस्य हेतुत्वकरूपनष्टं चिन्तम्, तावता च न प्रकृतनिरा इति वाच्यम्,—एतद्धर्मप्रत्यक्षैव सिद्धान्ते स्वतः प्रामाण्यग्रहस्य सण्टनीयत्वात् । इदानीमापततो दर्शितनियमावष्टम्भेन स्वतन्त्रद्वयव्यवस्थापनात् । अत एव तादृशग्रन्थस्य गुरुमतपरत्वामात्राय (अत एवेत्यादिप्रमपीति) तेन प्रथमं प्रमाणव्यवसायस्य शुक्त्यादौ धर्मिणि रचतत्रादिर्विशिष्टवावगाहिताया अपि सम्भवेन

[दी] अभ्युपेत्य तु मत्तत्रयसाधारण्येन व्याख्यायते (विषयेत्यादि) प्राकृतिकं हि ज्ञाननिरूपणं स्वयंकाशमर्यादया अन्यथा वा जायमानं तद्विषयमविषयीकृत्यासम्भवद्विषयान्तरवदविषेर्द्विशिष्टयमपि विषयीकरोति ।

[ग] रजतत्वादिना भासमानवर्तमानविशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वावगाहिताया उपपादितत्वात् मिश्रमत एव च तत्सम्भवादिति भावः । “निरूप्यं ही” त्यस्य ग्रन्थस्य मत्तत्रयसाधारण्ये विषयग्रहाधीनसाक्षात्कारस्वरूपपूर्वापदर्शितविषयनिरूप्यत्वार्थकता न सम्भवति, गुरुमते ज्ञानप्रत्यक्षस्य व्यवसायरूपविषयग्रह रूपतया तदजन्यत्वात्, भट्टमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेन तस्मात्साक्षात्काराप्रसिद्धेरिति विषयाविषयकज्ञानाविषयत्वमेव विषयनिरूप्यत्वं मिश्रैर्व्याख्यातम्, तत्र ज्ञानपदस्य ज्ञानसाधन्यार्थकता न सम्भवति, ज्ञानस्य स्वविषयाविषयकराब्दादिज्ञानविषयत्वादिति ज्ञानपदं ज्ञानवर्तमानताधीनप्रकृतज्ञानविषयताकज्ञानपरं वाच्यम्, भट्टमते विषयोपरकज्ञानविषयता ज्ञानतालिङ्गकानुमितौ ज्ञानवर्तमानतार्थानेवेति व्युत्पादितम्, एवं च स्वविषयाविषयकतादृशज्ञानाप्रसिद्ध्या तत्रविषयस्वरूपस्यविषयकतादृशज्ञानत्वव्यापकविषयविषयताकत्वसाधकहेत्वप्रसिद्धिः, स्वविषयाविषयकज्ञानावृत्तिज्ञानवर्तमानताधीनस्वविषयताकत्वस्य हेतुत्वेऽपि तादृशस्वविषयताव्यापकस्वविषयताकत्वरूपसाध्यप्रसिद्धयैव कृतकृत्यतया उक्तहेतुना तदनुमानमयुक्तम्, भट्टमते विषयोपहित ज्ञानस्य ज्ञानतालिङ्गकानुमितिविषयत्वप्रसिद्धायेव ज्ञानविषयतायाः ज्ञानवर्तमानताधीनताप्रसिद्ध्या तदर्धानविषयताघटितहेतोर्ज्ञाने प्रसिद्धिः, तत्साधकं चोक्तानुमानमेवेत्यन्योन्याश्रयश्चेति तादृशग्रन्थमन्यथा व्याचष्टे (प्राकृतिकमिति) सामग्रीविशेषस्वभावाद्द्विशेष्यावगाहार्थः । अन्यथा—अनुव्यवसायादिरूपतया । (विषयमविषयीकृत्यासम्भवदिति) विषयावगाहनं विनासम्भवज्ञानविषयताकमित्यर्थः । विषयाविषयकत्वप्रसिद्धितज्ञानविषयकत्वाभावमिति यावत् । प्रकृतज्ञाने च विषयानुपहितज्ञानमानप्रयोजकताम-

[दी] अविशेष व्युत्पादयति (व्यवसायेति) मिश्रमते ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ते-
रतुल्यत्वदित्यर्थः ।

गुरुनये व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये या प्रत्यासत्तिस्तस्यास्तुल्य-
त्वात्— घटघटत्वाभ्यामिव धर्मधर्मिभोवनापि सम सत्त्वादित्यर्थः । मट्टनये
व्यवसायस्वरूपे व्यवसायनिरूपके वा घटघटत्वादौ या प्रत्यासत्तिस्तज्ज्ञा-

[ग] अद्यजन्यत्वे सति विषयाविषयकत्व ज्ञानविषयकत्वामावापादकम् । एव च
विषयविषयकत्वसाधकतर्कप्रदर्शक मूलमिति भावः । असम्भवदित्यन्त 'वि-
षयनिरूप्य हि ज्ञान' मित्यस्य व्याख्या । अनुव्यवसायत्वेनाभिमते ज्ञाने
नैयायिकानामपि वैशिष्ट्यातिरिक्तविषयभानस्य निर्विवादतया युक्तिपुरस्सर-
मपि ज्ञानवित्तौ विषयवेदनकथन न प्राधान्येन तत्परम्, अपि तु तद्धर्म-
धर्मिविषयकत्वस्य दृष्टान्तीकरणीयतया तत्राविवादलाभायैव तदभिधानमिति
सूचयितुम्, अतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इत्येतन्नोपवर्णितम् । भेदे सत्येव
दृष्टान्ततेति मूलोक्तधर्मधर्मिणोर्विषयान्तरत्वेनाभिधानम् । भासकसामग्र्यवि-
शेषेणैव दृष्टान्ततोपपद्यत इति तदविशेषरूपद्वेतु पूर्यन्ति (अविशेषादिति)
सामान्यतो भासकसाम्यस्य हेतुत्वेनाभिधाने तद्विशेषाकाङ्क्षाया व्यवसाये-
त्यादिग्रन्थ योजयति (अविशेषमिति) व्यवसायस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिविषया
विषयभासकता गुरुमट्टमते नोपपद्यत इति तन्मते तादृशग्रन्थमन्यथा व्या-
ख्यास्यमानो मिश्रमते तादृशयथाश्रुनार्थपरतामाह (मिश्रमत इति)
व्यवसायस्वरूपे जनयितव्ये व्यवसायस्वरूपज्ञानार्थम् । या प्रत्या-
सत्तिः—यो विषयभासकश्चक्षुरादिलै, किकसन्निकर्षः । तुल्यत्वात्—
साधारणत्वान् । तदेव विवृणोति (घटेति) गुरुमते समवायम्याती-
न्द्रियतया वैशिष्ट्यपदे न तत्परम्, नातिरिक्तवैशिष्ट्यपर-भट्टेनैव तदद्वी-
कारादिति तस्य धर्मत्वधर्मित्वार्थकतामाह (धर्मिति) रूपपदस्य स्वरूपा-
र्थकत्वे वैयर्थ्यात् अर्थान्तरासम्भव एव तदौचित्यमित्याशयेनाह (व्यव-
सायनिरूपकेति) अथवा—विषयतासम्बन्धेन प्रमासाध्यकज्ञाततालिङ्गक
वक्ष्यमाणानुमाने ज्ञानभाननियामकज्ञाततासम्बन्धो व्यापकत्वम्, नृसौ

[दी] ननिशामकस्सन्नन्धस्तस्य वैशिष्ट्येऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । तथाहि—
अयं घट इत्यादिप्राथमिकप्रत्यक्ष इव तज्जनितज्ञातताप्रत्यक्षेऽपि पुरोवर्तिनि
घटत्वं भासते, तद्वैतोरिन्द्रियसन्निकर्षादेस्तदानीमपि सत्त्वात् ।

[ग] विषये, अपि तु व्यापकतावच्छेदकत्वरूपसम्बन्ध एवेति ज्ञातता-
पक्षकप्रमाज्जन्यत्वसाध्यकानुमाने ज्ञानस्यापि व्यापकतावच्छेदकतया तद-
भिप्रायेण (व्यवसायस्वरूप इति) विषयपक्षकानुमानाभिप्रायेण (व्य-
वसायनिरूपक इति) जन्यतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापक-
त्वाघटकत्वेन जन्यताया एव साध्यत्वमित्यवधेयम् । सम्बन्धो ज्ञा-
ततात्वस्य, तस्या वा लिङ्गस्य । स चाग्रे विशेषतो व्युत्पाद्ये-
ष्यते । “व्यवसायरूपप्रत्यासत्ते” रित्यस्य विषयतारूपव्यवसायस-
म्बन्धस्य वर्तमानज्ञानग्रहे विषयमानानियामकस्य तुल्यत्वादिति मिश्र-
व्याख्यानं शुद्धेन ज्ञानत्वेन घटत्वप्रकारकज्ञानत्वेन वा व्यापक-
ताज्ञानात् घटत्वविषयकत्वोपरकज्ञानानुमितिमभ्युपगच्छतां तेषामेव युज्यते,
व्यापकतावच्छेदककक्रोत्रप्रविष्टस्य विषयस्य विधेयतावच्छेदकतया माने
वर्तमानव्यवसायविषयताया एव नियामकत्वस्य तद्विषयकव्यवसायोपलक्षि-
तकालविशेषस्य ज्ञाततालिङ्गरूपरामर्शेन तद्विषयोपहितज्ञानानुमितिजनने
सहकारित्वमित्याशयेन तैरङ्गीकारात्; अनेन तु ज्ञाततालिङ्गरूपरामर्शे
तथा स्वभावस्य प्रथमविप्रतिपत्तौ दूषितत्वादन्यथा तादृशसम्बन्धो व्याख्यायते ।
अत एव वैशिष्ट्यपर्यन्तस्य विषयस्य व्यापकतावच्छेदकक्रोत्रप्रविष्टत्वरूपो
ज्ञाततात्वस्य ज्ञातताया वा सम्बन्धो घटत्ववैशिष्ट्यवद्गमिघटितप्रामाण्यप्र-
कारेण ज्ञानस्य साध्यतायामेवोपपद्यते, तथा सति च व्यभिचारधारणाय
ज्ञातताया घटवृत्तित्वमपि हेतौ निवेशनीयमित्याशयेन तद्ग्रहोपायमाह
(तथा हार्यादिना) (तज्जनितज्ञातताप्रत्यक्षेऽपीति) तादृशप्रत्यक्षजनिताया
ज्ञातताया घटघटितेन्द्रियसन्निकर्षजनिते प्रत्यक्षेऽपीत्यर्थः । (तदानीमपि
सत्त्वादिति) अन्यथा सन्निकर्षाभावेन ज्ञातताया एव प्रत्यक्षायोगादिति

[दी] अपिशेष व्युत्पादयति (व्यवसायेति) मिश्रमते ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ते-
स्तुल्यत्वदित्यर्थः ।

गुरुनये व्यवसायस्वरूपे जनयित्तये या प्रत्यासत्तिस्तम्बास्तुल्य-
त्वात्— घटघटत्राभ्यामिव धर्मधर्मिभोवनापि सम सत्त्वादित्यर्थः । भट्टनये
व्यवसायस्वरूपे व्यवसायनिरूपके वा घटघटत्रादौ या प्रत्यासत्तिस्तज्जा-

[ग] प्रयजन्यत्वे सति त्रिपयाविषयकत्वं ज्ञानविषयकत्वामावापादकम् । एव च
त्रिपयविषयकत्वसाधकतर्कप्रदर्शक मूलमिति भावः । असम्भवदित्यन्त 'वि-
षयनिरूप्य हि ज्ञान' मित्यस्य व्याख्या । अनुव्यवसायत्वेनाभिमतं ज्ञाने
नैयायिकानामपि वैशिष्ट्यातिरिक्तविषयभाजनस्य निर्विवादतया युक्तिपुरस्सर-
मपि ज्ञानचित्तौ त्रिपयेदन्वयन न प्राधान्येन तत्परम्, अपि च तद्धर्म-
धर्मिनिषयकत्वस्य दृष्टान्तीकरणीयतया तत्राविवादलाभायैव तदभिधानमिति
सूचयितुम्, अनो ज्ञानविचित्रेषो विषय इत्येतन्नोपवर्णितम् । भेदे सत्ये च
दृष्टान्ततति मूलोक्तधर्मधर्मिणोर्विषयान्तरत्वेनाभिधानम् । भासकसामग्रवि-
शेषेणैव दृष्टान्ततोपपद्यत इति तद्विशेषरूपहेतु पूरयति (अविशेषादिति)
सामान्यतो भासकसाम्यस्य हेतुत्वेनाभिधाने तद्विशेषाकाङ्क्षाया व्यवसाये-
त्यादिग्रन्थ योजयति (अपिशेषमिति) व्यवसायस्व ज्ञानप्रत्यासत्तिविषया
विषयभासकता गुरुभट्टमते नोपपद्यत इति तन्मते तादृशग्रन्थग्रन्थया व्या-
ख्याम्यमानो मिश्रमते तादृशयथाशुनार्थपरतामाह (मिश्रमत इति)
व्यवसायस्वरूपे जनयित्तये व्यवसायस्वरूपज्ञानार्थम् । या प्रत्या-
सत्तिः—यो विषयभासकश्चतुराद्रिलै क्विकसन्निकर्ष । तुल्यत्वात्—
साधारणत्वात् । तदेव त्रिवृणोति (घटेति) गुरुमते समवायम्याती-
न्द्रियतया वैशिष्ट्यपद न तत्परम्, नानिरिक्तवैशिष्ट्यपर-भट्टेनैव तदङ्गी-
कारादिति तस्य धर्मत्वधर्मित्वार्थकतामाह (धर्मति) रूपपदस्य स्वरूपा-
र्थकत्वे वैयर्थ्यात् अर्थांतरासम्भन एव तदौचित्यमित्याशयेनाह (व्यव-
सायनिरूपकेति) अथना—त्रिपयतासम्बन्धेन प्रमासाध्यकज्ञानतारिङ्गक
वक्ष्यमाण नुमाने ज्ञानगाननियामकज्ञानतासम्बन्धो व्यापकत्वम्, नारी

[दी] अन एव अप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते, प्राथमिकप्रमेतेनोद्देश्यं ज्ञान-
ताप्रत्यक्षदशायामपि मत्त्वात् । धर्मिणस्तदभाववत्त्वं न गृह्यते, तेनैव
प्रतिबन्धात् । अतोऽप्रामाण्यप्रादुर्भूतस्य तदभाववद्वृत्तित्वाकारकज्ञात-
तात्वादेरग्रहान्न स्वतन्त्रम् ।

[ग] भावः । अत एव—अमविषयपुरोवर्तिनि घटत्वग्रहसम्भवेन
अमजन्यघटत्वप्रकारकज्ञानतायामपि घटवृत्तित्वग्रहसम्भवात्तस्या अपि प्र-
माऽप्याप्यनावच्छेदकरूपेण ग्रहोद्देश्यार्थः । (प्रमेत्येवेति) क्वचित्प्रमेत्याका-
रकप्रवृत्तिव्यवहृत्यर्थः । तादृशज्ञाने प्रमान्वयघटकघटत्वरूपिणो न भासते,
अपि तु घटत्वेनाघट एवेति वस्तुप्रामाण्यानवगाहनात् अप्रमायां प्रामाण्यं
गृह्यत इति नोक्तम् । प्रत्यक्षदशायाम्—प्रत्यक्षाव्यवहितपूर्वकाले । क्वचित्
मत्त्वात् । वर्तमानज्ञानप्रादुर्भूतगन्तव्योक्तस्वभावानुपगमे सवादीच्छादिलि-
ङ्गकानुमितिमानप्रयवित्क्षयप्रसामर्थीनावादेन प्रामाण्यभावे प्रामाण्यविषय
कानुमितिमानप्रसामर्थीमन्तव्यमप्रतीतोऽप्रामाण्यस्यापि सुप्रवृत्तया तस्य न
स्वतन्त्रम्, अपि तु प्रामाण्यस्यैवेति विशेषः कथमिति पक्षधराशेषमाक्षे-
प्तुमप्रामाण्यप्रादुर्भूतप्रवृत्तानुपादयति (धर्मिण इति) अमविशेष्यस्या-
घटन्यार्थार्थः । तदभाववत्त्वम्—घटत्वाभाववत्त्वम् । तेनैव—दोषेणैव ।
(न स्वतन्त्रम् इति) तदग्रहस्यास्वतन्त्रप्रवाद इत्यर्थः । क्वचिदोपनाश
वशाद्धर्मिणस्तदभावग्रहेणाप्रामाण्यलिङ्गस्य ग्रहसम्भवेऽपि अप्रामाण्यग्रहे अ-
प्रामाण्यप्रयोजकप्रसामर्थीविघटकदोषनाशापेक्षया परन्तन्त्रम्, प्रामाण्यग्रहे
च न स्वप्रयोजकप्रतिबन्धोपेक्षेति विशेषः ।

यद्यपि—न्यायमनमिदमप्रादोच्छादिनिङ्गकानुमितिममर्थैव ज्ञा-
ततादिलिङ्गकानुमितिगिति तथा ग्रहेण चेत स्वतो प्रादन्व तदा न्यायमत्र-
मिदनादज्ञानुमित्या ग्रहणे न तथात्तमिति विशेषो नोपपद्यत इति मिश्रा-
णामादौरो दुग्दम्, तथापि—भट्टमते व्यवसायेन द्वितीयक्षणे ज्ञानतायां
जनितया तृतीयक्षणे घटत्वप्रकारकत्वेन तत्प्रत्यक्षे जायमाने घटवृत्ति

[म] अत एवाप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते, अनुव्यवसायस्य भ्रमविषयवैशिष्ट्यविषयत्वात् । न च न प्रामाण्यं प्रथमतो ज्ञातमिति न तदारेपः स्यादेति वाच्यम्,—प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वेन ज्ञानवित्तियेयत्वात्, अभावप्रतीतौ प्रतियोगित्वाभावत्वयोरिव । तदभाववति तत्प्र-

[दी] महानियामको यत्सम्बन्ध सामान्यस्य विशेषस्य वा व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वम्, नस्य वैशिष्ट्येऽप्यवैशिष्ट्यम् । एव घटो घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानविषय, घटवृत्तिघटत्वनप्रकारकज्ञाततावत्त्वादिति प्रमात्वानुमितौ घटघटत्वविषयकत्वे यन्निमित्त व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्व तत्तद्वैशिष्ट्येऽपीति ।

अभावत्वम्—भावव्यावृत्तौ धर्मविशेष ।

[ण] नुपपत्तिरेतन्मध्ये दोष एव, अतीतानामतविषयकज्ञानेन ज्ञातताया एवाजननात् । असत्किरुष्टविषयकानुमित्यादिना ज्ञानताजननेऽपि तस्या मत्यक्षासम्भवात्, ज्ञानान्तरोपायाभावात् । लिङ्गज्ञानासम्भवेन ज्ञानग्रहानुपपत्तिवत् । सामान्यस्य—यत्त्वतत्त्वघटितसामान्यधर्मोपरक्तस्य । विशेषस्य—तादृशसामान्यधर्मानुपरक्तस्य । अस्य च प्रविष्टत्वमित्यनेनाभिसम्बन्ध । अत्रैशिष्ट्यं—तुल्यसत्त्वम् । ज्ञाततालिङ्गकज्ञानसाध्यकानुमितिपक्षेऽपि “व्यवसायरूपे” त्यस्य व्यवसायनिरूपकार्थतया व्याख्यामवस्थान्य “व्यवसाये” त्यादिकं योजयति (एवमिति) एतन्मतेऽपि कथितदिशा सामान्यव्याप्तिर्विशेषव्याप्तिर्वानुमितिप्रयोजिका स्वयन्मूला । द्रव्यादिघटकन्योन्याभावरूपमभावत्वे लौकिकप्रत्यक्षायोग्य ज्ञानानुपनीत न भासितुमीष्टे, अतस्तस्याज्ञानप्रामाण्यभावे दृष्टान्तताविरोध इत्याशङ्क्याह (अभावत्वमिति) (भावव्यवृत्त इति) प्रतियोगिनिरूपित इत्यर्थः । भावसाधारण्येऽपि प्रकृतसङ्गतेयथाश्रुतासङ्गते । प्रतियोगिनिरूपितत्व तु सम्बन्धनानिर्वाहकमिति ‘स्वरूपसम्बन्धविशेष’ इत्यत्रानुपद वक्ष्यमाणे तदभिधानोपयोग । घटो नास्तीति बुद्धौ प्रतियोगिन सम्बन्धोऽभावासे

[म] कारकज्ञानत्वमप्रामाण्यं परतो ज्ञायते, तदभाववैतन्यस्य
अमानुषिखितत्वेनानुव्यवसायाविषयत्वात् । न चैवमनु-
व्यवसायस्य यावद्यवसायविषयविषयकत्वे अन्त-
भ्रान्तिज्ञसङ्कर इति वाच्यम् ।—

[दी] सा च स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽखण्डोपाधिर्वैतन्यदेतत् । अन्तम्-अम ।
अन्तिज्ञम्-अमविषयकं ज्ञातम् । सङ्करो अमत्वेम । अमज्ञातस्य अमत्वाप-
चिरित्यर्थः ।

[म] सम्बन्धतयैव भासते न तु प्रकारतया, तस्य प्रकारत्वोपगमेऽपि तद-
नुगमाय तदंशेऽखण्डधर्मान्तरस्य प्रकारतया आवश्यकत्वेनाभावानुगमका-
खण्डधर्म स्वीकार्य तस्यैवाभावात् प्रकाशतोपगम उचित इत्याशयेनाह
(अखण्डोपाधिर्वैते), (अन्यदेतदिति), उभययैवाज्ञातस्य प्रकारत्वासम्भवादिति
भावः । न्यायमतेऽपि विशेषणधियस्तत्तद्विशेषणभेदेन कारणताभेदात्प्रभाव-
त्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य कारणत्वाकरूपनादनुपस्थितस्य तस्य प्रकारत्वो-
पपविर्द्रष्टव्या । अन्तिज्ञपुरुषमात्रस्य परमते अन्ततया अभेदरूपत्वदुः-
यसङ्कर इष्ट एवेत्यतो ज्याचष्टे (अन्तमित्यादि) (अम इति) अन्तपदस्य
भावकान्तत्वादिति भावः । (अमविषयकमिति) ज्ञाघातोर्विषयितार्थकत्वा-
दिति भावः । अमरूपस्य व्यवसायतदनुव्यवसाययोरभेदरूपसाङ्करस्थापा-
दकं दुर्घटमिति सादृश्यमेव सङ्करपदेन विवक्षणीयम्, तथा च ज्ञानत्वा-
दिना सादृश्यस्य इष्टत्वादापाद्यसादृश्यघटकधर्म पूरयति (सङ्करो अमत्वेनेति)
तथा च अमत्वापत्तायेव पर्यवसानात् तथैव ज्याचष्टे (अमज्ञानत्वेति)
अमानुष्यवसायस्येत्यर्थः, अनुव्यवसाये यावद्यवसायविषयविषयकत्वरूप
मूलोक्तापादकस्य ज्ञानान्तरे अमत्वानापादकत्वात् ।

एतेन— सङ्करापादनमनुव्यवसाये प्रवर्तकत्वापादनरूपतया व्या-
ख्याय जनकज्ञाने विद्यमाने बाधायतारस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकरत्वनमुक्त-
मिति “तदयतारत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वा” इति सिद्धान्तोपरि अनुसन्धेन

[म] बाधानवतारदशायां तस्येष्टत्वात्; तदवतारे तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, उपनायकभ्रान्तेरभावाच्च । अत एवान्यभ्रान्तिवृत्तस्य न भ्रमः । अथ—तद्वत्त्वं न धर्मधर्मिवैशिष्ट्यमात्रम्, किन्तु तस्य विशेषणताविशेषः, स च व्यवसाये भासते, नानुव्यवसाये, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यादिति चेन्न; व्यवसायोपनतित्वेन विशेषणविशेष्ययोरिव विशेषणताविशेषस्यापि तद्विषयत्वात्, विशेषणताया निराकरिष्यमाणत्वाच्च । एतेनास्वप्रकाशे न स्यत् प्रामाण्यग्रहः, धर्म्यग्रहे तद्धर्माग्रहात्;

[दी] बाधानवतारदशायामनुव्यवसायस्य विषये तद्वत्तावगाहित्वमिष्यत एव, बाधावतारे तु यदि तत्र न तदग्रहः तदा तस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, अन्यथा स्तिष्टापत्तिरेव, उत्तरकालञ्च घटत्वप्रकारकत्वादिना ज्ञानोपस्थितावपि न तथा ग्रहणम्, उपनायकस्य व्यवसायस्य अभावादित्याह (बाधानवतार इत्यादिना)

[ग] “उपनायकभ्रान्तेरभावाच्चे”ति फक्किकामवतार्ये भ्रमस्य बाधरूपप्रतिबन्धकवशेनानुव्यवसाये वैशिष्ट्योपनायकत्वासम्भवाच्च प्रवृत्त्यापादनमित्येनतरतया मिथ्याणा तद्व्याख्यानां कुमृष्टिरेवेति सूचितम् ।

स्वव्याख्यातभ्रमत्वापत्त्यनुसारेण “बाधानवतार” इत्यादि फक्किकारयं व्याचष्टे (बाधेति) विषये तद्वत्तावगाहित्वम्—भ्रमविषये शुक्त्यादौ रजतत्त्वाद्यवगाहित्वम् । न तदग्रहः—निर्धर्मितावच्छेदकमपि तद्वत्त्वमानम् । तस्यैव—बाधग्रहस्यैव । वाच्यम्—समानविषयतामात्रेण सादृशमानेऽपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । अन्यथा—असमानप्रकारकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं । निर्धर्मितावच्छेदकजनद्वन्द्वरमानेन भ्रमत्वे इष्टापत्ति । इदमधिकं मूलम्यन्युपनामज्ञायाभिहितम् । उत्तरकालम्—बाधनाशोत्तरम् । ज्ञानोपस्थितावपि—भ्रमरूपव्यवसायोपस्थित्या तदुपनतमानेऽपि । न तथा ग्रहणम्—न

[म] शब्दगन्धवद्योग्यत्वात्तद्ग्रहेऽपि ज्ञानं प्रमाणमिति धी-
र्ज्ञे स्यात्, स्वप्रकाशेऽपि स्वमात्रसाक्षिणः स्वधर्मग्रहेऽसाम-
र्थ्यात्; सामर्थ्ये वाऽप्रामाण्यमपि गृह्णीयात्,

[दी] (योग्यत्वादिति) स्वप्रकाशनये ज्ञानस्य स्वसामग्रीबलात् स्वस्वधर्म-
स्वविषयमाहित्वत् अस्वप्रकाशेऽपि तत्र एव तस्य स्वधर्मग्राहकत्वोपगमेऽपी-
त्यर्थः । अप्रामाण्यम्—अगृहीतभेदज्ञानद्वयत्वादिरूपम् ।

[ग] तद्विषये शुक्त्यादौ रजतत्वादिमत्त्वग्रहणम् । व्यवसायासत्त्वे विषयाभावेन
व्यवसायस्यैव मानासम्भवाच्चद्विषये रजतत्वादिभानामसक्तेः उपनीतभान-
सम्पादकव्यवसायोपस्थितेरधिकांशा अभिधानम् ।

ननु—“शब्दगन्धवद्योग्यत्वात्तद्ग्रहेऽपी” ति मूलमसन्नम्, श-
ब्दगन्धादौ तद्ग्रहपूर्वं सन्निकर्षसत्त्वात्, प्रकृते च व्यवसायपूर्वं तद्वृ-
त्तिधर्मं तद्वदितेन्द्रियसन्निकर्षासत्त्वात्, तदसत्त्वे च योग्यताया अकिञ्चि-
त्करत्वादित्याशाङ्गाविरस्यति (स्वप्रकाशनय इति) (स्वस्वधर्मस्वविषयमाहि-
त्स्ववदिति) तथा च—यथा तन्मते विषयग्रह एव पूर्वकाले तत्र सन्निकर्षा-
पेक्षा, न तु—स्वस्य स्वधर्मस्य वा ग्रहे, स्वात्पादकसाममया एव तद्भा-
सकत्वात्, तथाऽस्वप्रकाशमतेऽपि स्वधर्मग्रहे न सन्निकर्षापेक्षा, अपि
तु विषयग्रह एवेति भावः । तत्र एव—स्वसामग्रीबलादेव । महसिद्धावेव
माद्यस्य योग्यासिद्धेस्तद्बलान् विवादविषयग्रहनिर्वाह इत्यतो “ग्रहेऽपी-
ति” गृह्ये ग्रहोपगमपरतया वर्णितम् ।

गुरुमते व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपमत्वस्य ज्ञानधर्मत्वाभावात् “सा-
मर्थ्ये वाऽप्रामाण्यमपि गृह्णीया” दिनि मूलमगतमततो व्याचष्टे (अप्रामा-
ण्यमिति)

[म] परप्रकाशे लिङ्गेन मनसा वा ज्ञाप्यमानं ज्ञानं न अम-
 न्यावृत्तं प्रामाण्यं गृहीयात्, व्यभिचारात्; न च—यत्
 यदस्ति तत्र तद्गृह्यते? अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तेः;
 अनुव्यवसायस्यानुमिनेर्वा विषयाजन्यत्वाच्चेति निर-
 स्नम्—तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वति तद्वैशिष्ट्यज्ञानत्वं
 वा प्रामाण्यं व्यवसायस्येति स्वेनानुव्यवसायेनानुमित्या
 वा तद्ग्रहात्, तद्विषयत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्य च ज्ञानग्राह-
 कसामग्रीग्राह्यत्वात् । यदि च प्रामाण्यं परतो ज्ञाप्येत, तदा
 अप्रामाण्यज्ञानेऽपि तदनुमापकलिङ्गपक्षव्याप्तयादिज्ञानेषु च
 स्वविषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यस्य परतो ज्ञाप्यत्वे फलमुखी का-
 रणमुखी चानवस्था स्यादिति प्रामाण्यं न ज्ञाप्येतैवेति परि-
 शेपादपि स्वतः प्रामाण्यग्रहः ।

इति पूर्वः पक्षः ।

[दी] (स्वविषयनिश्चयार्थमिति) निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चय-
 रूपत्वादिति भावः । (न ज्ञप्तंतेवेति) तथा च अर्थनिश्चयाधीना निष्कम्प
 प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । परिशेषः—अन्ययोपपत्तिविरहः ।

[ग] अनुव्यवसायां प्रामाण्यं न ज्ञाप्येतैवेत्यत्रेष्टापत्तिशङ्कान्तिरस्यति (तथा चेति)
 प्रामाण्यस्य स्वतो माद्यत्वे परतोऽप्राप्तत्वेऽप्यति प्राद्यत्वरूपपरिशेषस्य हेतु-
 त्वं न सम्भवति, मीमांसकैरप्यनुमित्यादिप्राद्यत्वरूपस्य परतो प्राद्यत्वस्य
 प्रामाण्येऽभ्युपगमादसिद्धेरतः परिशेषं व्याचष्ट (परिशेष इति) अन्ययोपप-
 त्तिविरहः । स्वतो ग्रहं विना ग्रहानुपपत्तिः । सा च तर्करूपा परमते प्रमा-
 णान्तरम् ।

इति श्रीमहाप्रह्लादाध्याय धीमदाधरभट्टाचार्यविरचिते
 प्रामाण्यवादे

॥ पूर्वः पक्षः ॥

॥ अथ सिद्धान्तः ॥

[स] सिद्धान्तस्तु—प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहेऽनभ्यासदशोत्प-
न्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्, ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात् ।
अनिश्चयं या न स्वतः प्रामाण्यग्रहः । ज्ञानग्रहे धर्मिज्ञाना,
भावात् न संशयः ।

ननु—कोटिस्मरणादिना संशयपूर्वकणे व्यवसायवि-
नाशात् तद्विशेष्यकी मानससंशय इति चेत् ? न,
ज्ञानोपनीते व्यवसाये प्रामाण्यसंशयात् ।

ननु—धर्मिज्ञानं न संशयहेतुः, कोटिज्ञानविशेषादर्शन-
धर्मीन्द्रियसन्निकर्षः प्रामाण्यसंशयरूप एव ज्ञानग्रह उत्पद्य-
त इति चेत् ? न, ज्ञानातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञाने विना तद्धर्मिक-
मानससंशयानुपपत्तेः, लिङ्गं च न संशयजनकम्, तस्य
निश्चायकत्वात् । ज्ञानस्य मानसत्वे च प्रामाण्यज्ञानवत्

[दी] लिङ्गं-लिङ्गनिश्चयः । स च प्रकृते भवतामस्त्येवेति शेषः । प्रामा-
ण्यस्य ज्ञानं-निश्चयः ।

[ग] सन्दिग्धलिङ्गस्य संशयकतया “लिङ्गं न संशयजनक” मिति
मूलसन्निकर्षितो व्याचष्टे (लिङ्गमिति) प्रकृते लिङ्गसंशयोदेव प्रामाण्यसंशयो
भविष्यतीत्याशङ्कानिरस्यति (स चेति) लिङ्गनिश्चयश्चेत्यर्थः । (भवताम-
स्त्येवेति) प्रत्यक्षप्रमाणस्य तन्निश्चायकत्वात्, अन्यथा ज्ञानानुगितरयोगा-
दिति भावः । प्रामाण्यसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकतया प्रामाण्यज्ञा-
नसामान्यस्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वे दृष्टान्तत्वासम्भवात् “ज्ञानव” दि-
त्यत्र ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे (प्रामाण्यस्य ज्ञानं निश्चय इति)
“तन्निश्चयकत्वा” दित्यभिमतसदेन प्रामाण्यं परामुदयत इत्यादि-
प्रामाण्यस्येति विगृह्य घृतम् ।

ननु—प्रामाण्यज्ञानं निश्चय इति लेखने ज्ञानान्तसमुदायस्य विषया-
वितोषितनिश्चयार्थस्त्वसम्भवादसङ्गतिः, प्रामाण्यज्ञानं—प्रामाण्यनिश्चय

[म] परप्रकाशे लिङ्गेन मनसा वा ज्ञाप्यमानं ज्ञानं न अम-
व्यावृत्तं प्रामाण्यं गृहीयात्, व्यभिचारात्; न च—यत्र
यदस्ति तत्र तद्गृह्यते? अप्रामाण्यस्यापि स्वतो ग्रहापत्तेः;
अनुव्यवसायस्यानुमिनेर्वा विषयाजन्यत्वाच्चेति निर-
स्तम्—तद्वन्ति तत्प्रकारकज्ञानत्वं तद्वन्ति तद्विशिष्टयज्ञानत्वं
वा प्रामाण्यं व्ययमापस्येति स्वनानुव्यवसायेनानुमित्या
वा तद्ग्रहात्, तद्विषयत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्य च ज्ञानग्राह-
कसामग्रीग्राह्यत्वात् । यदि च प्रामाण्यं परतो ज्ञायेत, तदा
ऽप्रामाण्यज्ञानेऽपि तदनुमापकलिङ्गपक्षव्याप्तयादिज्ञानेषु च
स्वविषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यस्य परतो ज्ञेयत्वे फलमुखी का-
रणमुखी चानवस्था स्यादिति प्रामाण्यं न ज्ञाप्येनैवेति परि-
शेषाद्वापि स्वतः प्रामाण्यग्रहः ।

इति पूर्वः पक्षः ।

[द्वी] (स्वविषयनिश्चयार्थमिति) निश्चितप्रामाण्यस्यैव ज्ञानस्य विषयनिश्चय-
रूपत्वादिति भावः । (न ज्ञाप्येनैवेति) तथा च अर्थनिश्चयार्थानां निष्कम्प
प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । परिशेषः—अन्ययोपपत्तिविरहः ।

[ग] अनुव्यवसायां प्रामाण्यं न ज्ञाप्येतदेत्येकैषाप्रतिशङ्कान्तिरस्यति (तथा चेति)
प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वे परतोऽग्राह्यत्वेऽस्यति ग्राह्यत्वरूपपरिशेषस्य हेतु-
त्वं न सम्भवति, मीमांसकैरप्यनुमित्यादिग्राह्यत्वरूपस्य परतो ग्राह्यत्वस्य
प्रामाण्येऽभ्युपगमादसिद्धेरन परिशेष व्यावष्टे (परिशेष इति) अन्ययोपप-
त्तिविरहः । स्वतो महं विना महानुपपत्तिः । सा च सर्वरूपा परमते प्रमा-
णान्तरम् ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीगदापरमहृन्नाचार्यविरचिते
प्रामाण्यवादे

॥ पूर्वः पक्षः ॥

॥ अथ सिद्धान्तः ॥

[म] सिद्धान्तस्तु—प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रहेऽनभ्यासदशोत्प-
न्नज्ञाने तत्संशयो न स्यात्, ज्ञानग्रहे प्रामाण्यनिश्चयात् +
अनिश्चये वा न इत्तः प्रामाण्यग्रहः + ज्ञानग्रहे धर्मिज्ञाना-
भावात् न संशयः ।

ननु—कोटिस्मरणादिना संशयपूर्वक्षणे व्यवसायवि-
नाशान्न तद्विशेष्यको मानसस्संशय इति चेत्? न,
ज्ञानोपनीते व्यवसाये प्रामाण्यसंशयात् ।

ननु—धर्मिज्ञानं न संशयहेतुः, कोटिज्ञानविशेषादर्शन-
धर्मोन्द्रियसन्निकर्षः प्रामाण्यसंशयरूप एव ज्ञानग्रह उत्पद्य-
त इति चेत्? न, ज्ञानातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञानं विना तद्वर्तिक-
मानससंशयानुपपत्तेः, लिङ्गं च न संशयजनकम्, तस्य
निश्चायकत्वात् । ज्ञानस्य मानसत्वे च प्रामाण्यज्ञानवत्

[दी] लिङ्गं—लिङ्गनिश्चयः । स च प्रकृते भवतामस्त्येवेति भावः । प्रामा-
ण्यस्य ज्ञान-निश्चयः ।

[ग] सन्दिग्धलिङ्गस्य संशयकतया “लिङ्गञ्च न संशयजनक” मिति
मूलासङ्गतिरतो व्याचष्टे (लिङ्गमिति) प्रकृते लिङ्गसंशयोदेव प्रामाण्यसंशयो-
भविष्यतीत्याशङ्कं निरस्यति (स चेति) लिङ्गनिश्चयश्चेत्यर्थः । (भवताम-
स्त्येवेति) प्रत्यक्षममाणस्य तन्निश्चायकत्वात्, अन्यथा ज्ञानानुमितेरयोगा-
दिति भावः । प्रामाण्यसंशयस्य प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकतया प्रामाण्यज्ञा-
नज्ञानान्यस्य तत्संशयप्रतिबन्धकत्वे दृष्टान्तत्वात्सम्भवात् “ज्ञानव” दि-
त्यत्र ज्ञानपदं निश्चयपरतया व्याचष्टे (प्रामाण्यस्य ज्ञानं निश्चय इति)-
“तन्निश्चायकत्वा” दित्यभिमतत्वेन प्रामाण्यं परामृश्यत इत्यादिपङ्क्तौ
प्रामाण्यस्येति विगृह्य घृतम् ।

ननु—प्रामाण्यज्ञानं निश्चय इति हेतुने ज्ञानान्तसमुदायस्य विषया-
विशेषितनिश्चयार्थं कृतशसम्भवादसङ्गतिः, प्रामाण्यज्ञानं— प्रामाण्यनिश्चय

[म] तत्सामग्र्यपि संशयप्रतिबन्धिका, तन्निश्चयकत्वात् ।
अन्यथा विशेषदर्शनकालेऽपि संशयापत्तेः । .

[दी] अन्यथा —यन्निश्चयस्य यत्र प्रतिबन्धिकृत्वं तन्निश्चयसामग्र्यास्तत्रापि
तिबन्धकत्वे । विशेषदर्शनस्य—विशेषनिश्चयस्य, उत्पत्तिकाले संशयापत्तेः ।

इति व्याख्याने अक्षराधिक्यम्, . ज्ञानं— निश्चय इति व्याख्याने
“ज्ञानस्येति” ज्ञानपदव्याख्यानं वेदमिति शङ्कासम्भव इति प्रामा-
ण्यस्य ज्ञानमिति व्याख्यातमिति । तत्र, ज्ञानवत्-निश्चयवदिति व्या-
ख्येपेक्षाया निर्वाजतापातात् । मूले तत्सामग्र्यपि—ज्ञानमानससामग्र्यपि ।
प्रामाण्यस्य संशयप्रतिबन्धिका स्यात्, तस्यास्तन्मते, निश्चयकत्वात्—गण-
प्यनिश्चयसामग्रीत्वादित्यर्थः । यन्निश्चयो यत्संशयप्रतिबन्धकस्तन्निश्चयसाम-
ग्र्या अपि तत्संशयप्रतिबन्धकत्वनियमादिति भावः । “अन्यथे”ति
मूलस्य—तन्निश्चयसामग्र्यास्तत्संशयाप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थकतायामसङ्गतिः,
विशेषपदस्य व्यावर्तकसामान्यपरत्वेन व्याख्येयतया एककोटिव्यापकदर्श-
नाद्युत्पत्तिकाले संशयापत्तेरेककोटिनिश्चयसामग्र्यास्संशयाप्रतिबन्धकत्वापाद-
कत्वलाभप्रसङ्गात्, सत्र च तस्य बाधितत्वात्, आतो “यन्निश्चय” इत्यादि
वर्णितभावायैविविपरीतार्थकतयाऽन्यथेति व्याचष्टे (अन्यथेति) आनुमानिका-
दिविरोधिनिश्चयदशायामपि संशयस्य अनिष्टतया दर्शनपदस्य न साक्षा-
त्कारपरता, संशयकाले च संशयापत्त्ययोगात् ज्ञानसामान्यपरतापि सम्भ-
वतीति तन्निश्चयसामान्यपरतया व्याचष्टे (विशेषेति) व्यावर्तकधर्मदर्शना-
नन्तरक्षणे तत्प्रतिबन्धकतयैव संशयापत्त्ययोगात् कालपदमुत्पत्तिविशिष्टकाल-
परतया व्याचष्टे (उत्पत्तीति) विशेषपदस्य मिथ्रव्याख्यातमेककोटिव्याप्य-
परत्वं न सम्यक्, व्याप्यदर्शनेत्युत्पत्तिकाले संशयानुत्पादानुरोधेन कोटिनि-
श्चयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य प्रकृतस्यासिद्धेः, तत्पूर्वं कोटिनिश्चयसाम-
ग्र्या अभावात्, प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतायास्सामग्रीप्रति-
बन्धकतावादिनानभ्युपगमात्, तथा सति व्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतयैव तदु-
त्पत्तिकाले संशयवारणसम्भवात्, सामग्रीप्रतिबन्धकताया नितरामसिद्धेश्च ।

[ग] यद्यु-विशेषदर्शनस्य निर्णयसामग्रीत्वेनैव प्रतिबन्धकता, न तु तत्त्वेन, आलोकसमवधानादिघटितसामग्र्या असहमहात्, निर्णयसामग्रीत्वस्य च निर्णयान्यवहितभावक्षणवैशिष्ट्यस्वरूपस्य सर्वत्रानुगतत्वात् निर्णयसामग्र्यभावस्य च कार्यसहभावेन हेतुत्वे कोटिस्मरणतत्त्वे चक्षुस्संयोगादिसम-
 चधानद्वितीयक्षण इव प्रथमक्षणेऽपि संशयो न स्यादिति तु न देख्यम्, उदानी संशयानुत्पत्तेरिष्टत्वात् । यदि च कदाचिच्चक्षुस्संयोगादुत्पत्तिकाले संशयोत्पत्तिरनुभूयते तदा चक्षुर्मनोयोगाभावेन तदनन्तरक्षणे निर्णय एव नोत्पद्यते, अपि तु क्षणकव्यवधानेनेति कल्पनात् निर्णयत्वस्य संशयान्यत्व-
 निर्वाह्यतया संशयानुत्पादाधीनतादृशप्रतिबन्धकसमवधानं न संशयानुत्पाद-
 भयोजनं भवितुमर्हति-परस्परअभ्यादिति दूषणन्तु "अथे" त्यादिना मणिकृतैव शङ्कित्येते । कोटिभासकसन्निकर्षार्थसत्त्वेऽपि व्याप्यदर्शनस्यानु-
 मित्युत्पादकतया निश्चयसामग्रीत्वम् । वस्तुतो विशेषदर्शनकाले उपनायकज्ञानं घटिता प्रत्यक्षात्मककोटिनिश्चयसामग्री नियतैव । एतेन व्याप्तिविशि-
 ष्टवतानिश्चयस्यानुमितिःसामग्रीत्वेऽपि ज्ञानद्वयादिरूपं पुरुषत्वव्याप्यकरा-
 दिमांश्यामिति ज्ञानं न न्यायमते पुरुषत्वनिश्चयसामग्रीति तस्य प्रतिबन्धकत्वं स्वातन्त्र्ययोगावश्यं कल्पनीयम्, तत्प्रतिबन्धकतावच्छे-
 दकं निश्चितव्याप्तिकथमवद्याज्ञानत्वं व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधारणमेवेति विशेषदर्शनस्य न सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकता; न च ज्ञानद्वयादिकं न संशयविरोधीति युक्तम्, अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानद्वयादिरूपस्य व्याप्तिसंभोगज्ञानघटितस्य प्रतिबन्धकतापामविवादेन व्याप्तिप्रकारकज्ञान-
 घटितज्ञानद्वयादेस्तथाले विनादायोगात्; अथ भवतु ज्ञानद्वयादिरूपं विशेष-
 पपर्शनं दक्षितविशिष्टधीसाधारणरूपेण स्वतः प्रतिबन्धकम्, तथाप्यालोक-
 सव्यवधानदूरत्वाद्यभावघटितसामग्र्या निर्णयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वात् तदुपाक्रान्तविशिष्टज्ञानमपि सामग्रीविषयापि प्रतिबन्धकमेवेति चेत्, अस्त्येत्, तथापि विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकत्वमेव तदुत्पत्तिकाले संशयवारणसम्भवात् साध्याप्रतिबन्धकतायां तदुत्पत्त्यसम्भवात्तदिति परास्तम्; एवं परादिप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टतत्त्वज्ञसामग्रीसत्त्वे घटादिव्याप्य-

[३] विशेषश्च तदभावादिरूप परामर्शो विवेचयिष्यते । न च कार्यकाल-
वृत्तित्वेन विशेषदर्शनाभावस्य हेतुत्वोपगमेन सामञ्जस्ये तत्सामग्र्याः प्रति-
बन्धकत्वे मानामाव इति वाच्यम्, कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणसत्त्वस्व
कार्योत्पत्तिनियामकताया सम्प्रदायसिद्धत्वात् । न च प्राक्काले तत्सम्भव
इत्याशयात् ।।

[४] वृत्ताज्ञानस्य सत्त्वेऽन्धकारे घटादिसंशयापत्तिरनुमितिसामग्र्यसत्त्वादि-
स्यपि परास्त्विति, तत्र, आलोकसमवधानादिघटितसामग्र्युत्तरकाले सशयस्य
कोटिनिश्चयाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैव वारणसम्भवात्, तदुत्पत्तिकाले
संशयस्य चेष्टत्वात्, विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले सशयवारणाय तस्य तत्त्वेनैव
प्रतिबन्धकताया लाघवेनौचित्यात् । व्याप्यतावच्छेदकधर्मसम्बन्धादिभिन्न-
ज्ञानविधव्याप्तिविषयकज्ञानाना निश्चयसामग्रीत्वेनानुगमस्य लाघवादेकप्रति-
बन्धकत्वमिति चेत्, तेषां केन रूपेण हेतुता? न तावदननुगततद्रूपैः ।
व्यभिचारात् । न सशयविरोधित्वेनानुगतेन, तथा सति निश्चयोत्पादक-
त्वेन सशयविरोधित्वेऽन्योन्याश्रयात्, अव्यवहितपूर्वत्वादेरनुगतस्य दुर्बल-
त्वाच्च ।

विशेषदर्शनकाले—एकतरकोटिनिश्चयकाल इति प्राचीनव्याख्यान
मपि न साधु, उदक्षरत्वात्, व्यावर्तकमात्रस्यैव विशेषपदार्थत्वात् ।

व्याप्यदर्शनाद्युत्पत्तिकालेऽपि सशयस्य तत्सामग्रीप्रतिबन्धकतयैव वा-
रणीयत्वात् तत्सामग्र्या अप्रतिबन्धकत्वे तदुत्पत्तिकाले सशयापत्तेरप्रदर्शनं
न्यूनता च स्यादतो व्यावर्तकसामान्यपरतामेवाह (विशेषश्चेति) तदभावादीं
त्यादिना तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकधर्मपरिग्रहः । विशेषदर्शनाभा-
वस्य—व्यावर्तकधर्मदर्शनाभावस्य । सामञ्जस्ये-कोटिनिश्चयस्य, व्याप्यदर्श-
नादेश्चोत्पत्तिदशयां सशयवारणसम्भवे । स्वयं कारणतावच्छेदकोपलक्षित
कारणसत्ताया एव लाघवेन कार्योत्पत्तिप्रयोजकताया ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमि-
तिकरणतानिराकरणप्रस्तावे वक्ष्यमाणतया सम्प्रदायसिद्धत्वादित्युक्तम् । ता
वता कार्यकालवृत्तित्वेन हेतुताया का क्षतिरित्याकाक्षयामाह (न चेति)

[य] प्राक्काले—कार्योप्यवहितप्राक्क्षणे । तत्सम्भवः—कार्यकालवृत्ति-
त्वरूपकारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वसम्भवः । तथा च कदापि कार्यं
नोत्पद्येतेति भावः ।

अत्र च सर्वत्र न कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्त्व कायो-
त्पत्तौ तन्त्रम्, विषयप्रतियोग्याद्यवच्छिन्नहेतुताकज्ञाननाशादीना कारणता
वच्छेदकविषयाद्यसत्त्वदशायामपि कार्यकारित्वात्, किन्तु—इन्द्रियसयुक्त
समवायामामाण्यज्ञानाभावविशिष्टपरामर्शादीना प्रत्यक्षानुमित्यादिरूपकार्यं
जनन एव, आश्रयचक्षुस्त्रयोगादिविगमेऽपि रूपचाक्षुयादिप्रसङ्गस्यान्यथा
दुर्वारत्वात्, एवञ्च कार्यकालवृत्तित्वविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्त्वाया अन-
पेक्षणात्कौतुहलम्; न च कार्यकालवृत्तिरस्त्रोपलक्षणतापि न सम्भवति,
तथा सति मण्यादिरूपप्रतिबन्धकसमवधानोत्तरिकाले दाहाद्यापचेर्विना
सामग्रीप्रतिबन्धकता दुर्वारत्वात्, कार्यकालवृत्तित्वोपलक्षितमण्याद्यभावस्य
स्वसत्त्वकाल एव सत्त्वेन मणिसमवधानाद्युत्तिप्राक्कालेऽपि सत्त्वादिति
याच्यम्,—मण्याद्यभावरूपकारणस्य प्राक्काल इव कार्यकालेऽपि सत्त्वाया-
स्तदानीं कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वात्, तत्क्षणतत्पूर्वक्षणेभ्यावच्छिन्नमण्याद्यभा-
वाधिकरण तत्क्षणे दाहादिरूपकार्यवदित्येव सामग्रीभ्यास्त्युपगमात्, एव
सति कार्यकालवृत्तित्वस्य कारणतावच्छेदकनिवेशनमनुपयुक्तमिति चेत् । न
तत्कारणतावच्छेदकम्, अपि तु पूर्ववृत्तित्वसत्कारणताशरीरघटकमेव । यदा
यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र तदा तत्प्राक्काले च कारणमिति विलक्षणव्यापकतां
यास्तत्र तत्र कारणताघटकत्वात्, यथा—यचित् कार्योप्यवहितपूर्वक्षणे
कारणासत्त्वेऽपि कायोत्पत्तौ व्यापकताघटितकारणताक्षतेस्तादृशक्षणसत्त्व
कार्योत्पत्तावपेक्षितम्, तथा—मण्यादिसमवधानकाले दाहाद्युत्पत्तावपि
निरुक्तव्यापकताघटितकारणता मध्येतेति कार्यकालसत्त्वापि मण्यभावादेर्दाहा-
द्युत्पत्तावपेक्षितेति,

[दी] यत्तु—प्रतिबन्धकमात्रसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वे दाहप्रतिबन्धकमणिसामग्रीकाले दाहाभावप्रसङ्ग इति । तत्तुच्छम्, अनुमितौ सिद्धयभावस्येव दाहे मणिसामग्र्यभावस्यापि पूर्ववर्तितामात्रेण

[ग] अस्तु वा उपलक्षणीमूतस्वानन्तरक्षणेनावच्छिन्ना या अधिकरणता तन्निरूपकत्वसम्बन्धेन क्षणवैशिष्ट्य मण्यभावादि कारणतायामवच्छेदकम्, मणिसमवधानोत्पत्तिमात्रक्षणस्य नैतादृशसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्, मण्यभावे तदधिकरणतायास्तदनन्तरक्षणानवच्छिन्नत्वात्, देशान्तरनिष्ठतदधिकरणता तत्क्षणानन्तरक्षणावच्छिन्नेति चत्, एवमपि देशान्तरनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वविशिष्टस्येव तेन सम्बन्धेन क्षणविशिष्टस्याप्यधिकरणतद्देश एव न तु यदधिकरणे कार्यमाराध्यत इति न मणिसमवधानदेशे कार्योत्पत्तिरित्यालोच्योक्त (आशयादिति) ।

निश्चयजनकविशेषदर्शनोत्पत्तिकाले सशयाऽपि प्रतिबन्धकसमर्गाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुतयैव वारयितुं शक्यते, विशेषदर्शनस्य स्वातन्त्र्येणाप्रतिबन्धकत्वादिति मिश्रा मूलाशय व्याचक्षते, तदुपरि च प्रतिबन्धकमात्रस्यैव सामग्री यदि प्रतिबन्धिका तदा मणिसामग्रीसमवधानकाले दाहानुत्पत्तिस्तादृशप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालेऽस्तत्त्वादिति पूर्वपक्ष—ज्ञानरूपप्रतिबन्धकसामग्र्या एव प्रतिबन्धकतानियम—न तु प्रतिबन्धकान्तरसामग्र्या, अतो मणिसामग्र्यभावो दाहे हेतुरेव न, अपि तु मण्यभाव एव कार्यसहभावेन तथा, तावतैव मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहवारणादिति मिश्रैस्समाहितः, तत्समाधानमाश्लेष्यु मणिसामग्र्यभावस्य दाहहेतुत्व कुत्रचित् कार्यं कस्यचित् कार्यसहभावेन हेतुत्वञ्चाभ्युपेत्यापि समाधास्यन् त पूर्वपक्षमुपन्यम्यति (यत्तिरिति) (प्रतिबन्धकमात्रेति) मात्रपद—कृत्स्नार्थकम् । (पूर्ववर्तितामात्रेणेति) मात्रपदेन सहभावव्यवच्छेदः । कार्यसहभावेन हेतुताया विचारसहत्वे मण्यभावस्य तथा हेतुतयैव मण्युत्पत्तिकाले दाहवारणसम्भवान् तत्सामग्र्यभावस्य हेतुताया अप्रामाणिकत्वात्—सम्भवादि-

[म] अथ धर्मिणि विशेषादर्शनद्वयार्था एककोटिस्मरणे तदारोपः कोटिद्वयस्मरणे संशय इति निश्चयसामग्रीतत्त्वं—

[दी] हेतुत्वसम्भवात् । निश्चयसामग्र्यभावमाशङ्कते (अथेति) । विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टकोट्यन्तरोपस्थितेरन्यकोटिनिश्चयस्य प्रतिबन्धिकायास्तत्त्वे न तत्सामग्रीत्यर्थः । (निश्चयसामग्रीतः) इन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टान्यकोट्युपस्थितेः । सामग्रीतत्त्वे कार्यावश्यम्भावान् ।

त्युक्तम् । पूर्वोक्तप्रमत्त्वज्ञानादिरूपोत्तेजकनाशोत्पत्त्यधिकरणे विशेषदर्शनद्वितीयक्षणे संशयो जायते, तथा चोपेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यशालेऽस्तत्त्वात्, पूर्ववृत्तितामात्रेण हेतुता वाच्येति प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति ध्येयम् । “अथे”त्यादिकां शङ्का प्रकृते सङ्गमयति (निश्चयसामग्र्यभावमिति) प्रकृत इत्यादिः । पदार्थमव्याख्यायैव निश्चयसामग्र्यभावसत्त्वं स्फुटीकर्तुं पर्यवसितार्थमाह (विशेषदर्शनाद्यभावेनि) एककोटिव्याप्यदर्शनकाले कोटिद्वयस्मरणेऽपि निश्चयोत्पत्तेस्तदभावस्य कोट्यन्तरोपस्थितौ वैशिष्ट्यनिवेशः । “तत्सामग्री”ति तत्त्वेन कोटिनिश्चयपरामर्शस्फुटीकरणाय निश्चयत्येत्यसामालिखनम् । न तत्सामग्री—न तदुपधानप्रयोजककारणसमुदायः ।

अथ—निश्चयं प्रति विशेषदर्शनसहकृतकोट्यन्तरोपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वे निश्चयसामग्र्यासंशयप्रतिबन्धकत्वकल्पनं निर्बुक्तिकम्, निश्चयसामग्रीदश यां तत्सामग्रीषट्कीमूलाद्याः संशयजनकविशेषादर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितेर्विरहादेव संशयापत्त्ययोगादिति चेत् ! माम्बुद्धिश्चयसामग्री संशयमतिबन्धिका, तदपि मीमांसकानामनुमतमेव, तथा सति प्रामाण्यसंशयस्य नितरान्निर्वाहात्, एकदा संशयनिश्चययोरनुत्पादात्, फलनियतकारणतो मरूपायाः निश्चयसामग्र्यास्तादृशसंशयसामग्रीकालेऽस्तमवधानात् परस्परमपेक्ष्य तादृशसामग्र्यास्तमचलदुर्बलभावोक्तिर्न सङ्गच्छत इति प्रकृतदिश्यसामग्रीपदार्थं व्याचष्टे (निश्चयसामग्रीत इति) (इन्द्रियसन्निकर्षादीति) तादृशसामग्री च संशयकाले तत्सत्त्वेऽक्षनेवेति भावः । तन्मा दीर्यत्यद्य

[म] संशयसामग्री यलवतीति कोटिद्वयस्सरणे संशय एव
स्यात् न तु निश्चय इति चेत् ? । न,

[दी] (संशयसामग्री) तथाविधकोट्यन्तरोपस्थितिः । आत्मादिसाधारण
घटितायास्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । संशयत्वनिश्चयत्वयोः
कार्यतावच्छेदकत्वे कदाचिद्भवेदेवं न तु तदस्तीत्याह (विरुद्धोभयेति)

[ग] संशयसामग्रीदशायां निश्चयानुत्पादकत्वमेव, न तु ज्ञानानुत्पादकत्वम्,
सथापि तदानीं संशयरूपतत्कोटिज्ञानजननादित्यवधेयम् । वक्ष्यमाणयुक्त्या
अशेषकारणरूपसंशयसामग्र्या निश्चयात्मकफलविरोधितारूपनिश्चयसामग्र्य
वधिकवलवत्त्वासम्भवेन तत्रापि सामग्रीपदं प्रागुक्तासाधारणविपरीतकोटि-
मासकसमुदायपरतया व्याचष्टे (संशयसामग्रीति) (तथाविधेति) विशेषदर्श-
नाद्यभावाविशिष्टेत्यर्थः । व्याख्याबीजमाह (आत्मादीति) साधारणं-तत्कोटिभा-
नप्रयोजम् । तेन कोट्युपस्थित्यादरेककोटिनिश्चयप्रतिबन्धकशरीरप्रवेशलाभः
(मानाभावादिति) यादृशकारणासत्त्वे इतरकारणसत्त्वेऽपि सामग्रीप्रतिबन्ध
ज्ञानं जायते तादृशकारणस्यैव फलोपपत्तये प्रतिबन्धककारणसमुदायप्रवे-
शस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः । संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वस्यो-
क्तत्वात् तदुपरि “विरुद्धोभयारोपे” त्यादिमूलं सङ्गमयितुं तादृशप्रतिबन्ध
कनाबीजस्य संशयत्वनिश्चयत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य स्वण्डनपरतां
तस्याह (संशयत्वेति) (भवेदेवमिति) निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति संशयसाम-
ग्र्या प्रतिबन्धकत्वं प्रामाणिकं स्यादित्यर्थः । अन्यथा निश्चयत्वावच्छि-
न्नस्य संशयदशायामापादकाभावेन तत्प्रतिबन्धकताकल्पनवैयर्थ्यादिति
भावः । निश्चयत्वस्य किञ्चित्कारणकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि न तद्बलात्संशय
काले तदवच्छिन्नापत्तिर्विचारसहा, तदघटकतदभावाप्रकारकत्वे तदभाव
प्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्य तदवच्छिन्नाऽहेतुभूतस्यापि प्रतियोगि
प्रयोजकभावाविधयाऽपेक्षणादतः कदाचिदित्युक्तम् ।

[म] विरुद्धोभया

[दी] उभयविषयकज्ञानत्ववत् उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्ववत् एकत्रावि-
रुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्ववच्च, एकत्र विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं
न जन्यतावच्छेदकं प्रत्येकप्रयोजकसमाजाधीनत्वात् ।

[ग] यद्यपि-संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि निश्चयत्वस्य का-
र्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनसहितकोट्यन्तरोपस्थितिरूपा
यास्तंशयमायप्रधाः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं शक्यकरूपनं च भवतीति निश्च-
यत्वमात्रस्य तथात्वखण्डनमुचितं न तु संशयत्वस्य, तथापि-दृष्टान्तवि-
धया निश्चयत्वस्य प्रयोजकसमाजाधीनतया कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयत्वा-
मपि कार्यतानवच्छेदकमास्तामिति प्रतिबन्दिनिरासाय वा तस्य तथात्व-
खण्डनमिति ध्येयम् ।

यद्यपि—प्रकृतं निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणं मूर्खे-
नास्त्येवेत्यसङ्गतिः, तथापि—स्वयं तत्पूरयिष्यतीत्यविरोधः । यथेकधर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वं सामग्रीसमाजनिर्वाहमपि जन्यताव-
च्छेदकं भवेत्, तदा तत्रैकधर्मिकत्वं कोट्योर्विरुद्धत्वं तद्विषयतायां प्रकार-
तात्पर्यविशेषं च परित्यज्योभयविषयकज्ञानत्वमपि तथा भवेत्, एवमेक-
त्रेत्यत्र तद्विपरीतमुभयत्रेति निवेश्य उभयप्रकारकेत्यत्र तद्विपरीतैकप्रकार-
कत्वं निवेश्य विरोधं परित्यज्य, उभयत्रैकप्रकारकाज्ञानत्वम्, एवं विरो-
धस्थाने तद्विपरीतमविरोधं निक्षिप्य एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं च,
जन्यतावच्छेदकं भवेदिति प्रतिबन्दिनसूचनाय तादृशधर्मश्रयस्य दृष्टान्ततयो-
पन्यासः ।

(प्रत्येकेति) तत्तदभावादिप्रकारकत्वप्रयोजकतत्कोटिविशिष्टबुद्धि-
सामग्र्यास्सेवलनाधीनतादित्यर्थः ।

ननु—सामग्रीसमाजादुभयप्रकारकज्ञानाभेदिन्याहेऽपि परपरवि-

[म] संशयसामग्री बलवतीति कोटिद्वयस्तरणे संशय एव स्यात् न तु निश्चय इति चेत् ? । न,

[दी] (सशयसामग्री) तथाविधकोट्यन्तरोपस्थिति । आत्मादिसाधारण घटितायास्सामग्र्या प्रतिबन्धकत्वे मानामावात् । सशयत्वनिश्चयत्वयो कार्यतावच्छेदकत्वे कदाचिद्भवेदेव न तु तदस्तीत्याह (विरुद्धोभयेति)

[ग] सशयसामग्रीदशाया निश्चयानुत्पादकत्वमेव, न तु ज्ञानानुत्पादकत्वम्, तथापि तदानीं सशयरूपतत्कोटिज्ञानजननादित्यवधेयम् । वक्ष्यमाणयुक्त्या अशेषकारणरूपसशयसामग्र्या निश्चयात्मकफलविरोधितारूपनिश्चयसामग्र्य अधिकबलवत्त्वासम्भवेन तत्रापि सामग्रीपद प्रागुक्तासाधारणविपरोतकोटिभासकसमुदायपरतया व्याचष्टे (सशयसामग्रीति) (तथाविधेति) विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टेत्यर्थः । व्याख्यावीजमाह (आत्मादीति) साधारण तत्कोटिभ्रमप्रयोजकम् । तेन कोट्युपस्थित्यादरेककोटिनिश्चयप्रतिबन्धकशरीरप्रवेशलाभ (मानामावादिति) यादृशकारणासत्त्वे इतरकारणसत्त्वेऽपि सामग्रीप्रतिबन्धज्ञान जायते तादृशकारणस्यैव फलोपपत्तये प्रतिबन्धककारणसमुदायप्रवेशस्य प्रामाणिकत्वादिति भावः । सशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वस्योक्तत्वात् तदुपरि 'विरुद्धोभयारापे' त्यादिमूल सङ्गमयितु तादृशप्रतिबन्धकतादीपस्य सशयत्वनिश्चयत्वयो कार्यतावच्छेदकत्वस्य स्वण्डनपरता तस्याह (सशयत्वेति) (भवेदेवमिति) निश्चयत्वावच्छिन्न प्रति सशयसामग्र्या प्रतिबन्धकत्व प्रामाणिक स्यादित्यर्थः । अन्यथा निश्चयत्वावच्छिन्नस्य सशयदशायामापादकाभावेन तत्प्रतिबन्धकतारूपनवैयर्थ्यादिति भावः । निश्चयत्वस्य किञ्चित्कारणकार्यतावच्छेदकत्वेऽपि न तद्बलात्सशयकाले तदवच्छिन्नापत्तिर्विचारसहा, तदष्टकतदभावाप्रकारकत्वे तदभावप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्य नदवच्छिन्नाऽहेतुभूतस्यापि प्रतियोगिप्रयोजकभावविधयाऽपेक्षणादत कदाचिदित्युक्तम् ।

[म] विरुद्धोभया

[दी] उभयविषयकज्ञानत्ववत् उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्ववत् एकत्रावि-
रुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्ववच्च, एकत्र विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं
न जन्यतावच्छेदकं प्रत्येकप्रयोजकसमाजाधीनत्वात् ।

[ग] यद्यपि-संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि निश्चयत्वस्य कार-
यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनसहितकोऽन्तरोपस्थितिरूपा
यास्तसंशयसायप्रयाः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं शक्यकरूपं च भवतीति निश्च-
यत्वमात्रस्य तथात्वस्वप्नमुचितं न तु संशयत्वस्य, तथापि-दृष्टान्तवि-
षया निश्चयत्वस्य प्रयोजकसमाजाधीनतया कार्यतानवच्छेदकत्वे संशयत्वा-
मपि कार्यतानवच्छेदकमास्तामिति प्रतिबन्दिनिरासाय वा तस्य तथात्वा-
स्वप्नमिति ध्येयम् ।

यद्यपि—प्रकृतं निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणं मूले
नास्त्येवेत्यसङ्गतिः, तथापि—स्वयं तत्पूरयिष्यतीत्यर्थोऽप्येव । यद्येकधर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वं सामग्रीसमाजनिर्वाह्यमपि जन्यताव-
च्छेदकं भवेत्, तदा तत्रैकधर्मिकत्वं कौटोर्विरुद्धत्वं तद्विषयतायां प्रकार-
तात्पर्यविशेषं च परित्यज्योभयविषयकज्ञानत्वमपि तथा भवेत्, एवमेक-
त्रेत्यत्र तद्विपरीतमुभयत्रेति निवेश्य उभयप्रकारकेत्यत्र तद्विपरीतमेकप्रकार-
कत्वं निवेश्य विरोधं परित्यज्य, उभयत्रैकप्रकारकज्ञानत्वम्, एवं विरो-
पस्थाने तद्विपरीतमविरोधं निक्षिप्य एकत्राविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं च,
जन्यतावच्छेदकं भवेदिति प्रतिबन्दिनसूचनाय तादृशधर्मत्रयस्य दृष्टान्ततयो-
पन्यासः ।

(प्रत्येकेति) तत्तदभावादिप्रकारकत्वप्रयोजकत्वत्वेऽपि विविधेऽप्युद्धि-
सामप्रयाससंबलनाधीनत्वादित्यर्थः ।

ननु—सामग्रीसमाजादुभयप्रकारकज्ञानाभेदनिर्वाहेऽपि परस्परवि-

[दी] कचिद्विरोधभानम्यापि तत्मानमग्रयर्धनत्वात् ।

[ग] रोधावगाहित्त्वधटितसशयत्वानिबोधे , प्रत्येककोटिभासकसामग्रयास्तदप्रयोजकत्वात् . तयोन्तप्रयोजकत्वे कोटिद्वयसमुच्चयस्यापि तथात्वापत्तेरित्येतद्वाह (कचिदिति) तत्मानमग्रयर्धनत्वात्-विरोधभासकसामग्रयर्धनत्वात् । सा च विरोधोपस्थितितदससर्गग्रिहरूपा । तदनुपस्थितिकालीनसशये चानससर्गग्रह एव ससर्गविषया विरोधभामङ्ग , ससर्गभाने सन्निकर्षम्याप्यहेतुतया ज्ञानसन्निकर्षविषयापि विरोधोपस्थित्यनपेक्षणात् । विरोधानुपस्थितिदशाया कोटिद्वय समुच्चय एव जायत इति तु न युक्तम् , अत्र्याप्यवृत्तित्वज्ञान विना भावाभावसमुच्चयस्यानुभवविरद्धत्वात् । विरोधन्तु कोट्योस्सम्बन्ध ।

न चैवमेककोट्यशेषरकोटेः प्रकारतापत्ति , अभावकोट्यशेषे प्रति योगितया भावकोटे प्रकारतायाम्पूर्वमम्भतन्वात् तत्सर्ग एव विरोधम्याप्यन्तर्भावात् । विरोधविशिष्टमयोगादिरेव वाऽधिकरणे कोटिमम्बन्ध , विभिन्नावच्छेदेनैकाधिकरणवृत्तित्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य विरोधभागप्रतिबन्धकतया तदानी कोट्योस्समुच्चय ।

केचित्तु विरोधानुपस्थितिकाले विरोधाविषयक एव सशय , विरोधस्य सामार्गिकविषयताया अप्रामाणिकत्वात् , सशयत्वस्य विरोधविषयकत्वाधटितमेव , अतो विरोधभानेऽपि न सशयत्वानुपपत्ति , न च—सशयत्वसर्गरे विरोधविषयकत्वाप्रवेशे समुच्चयस्य सशयत्वप्रमङ्ग , सशयत्वस्य विषयिनाविशेषरूपत्वात् , न च—समुच्चयविषयिताव्यावृत्तविशेषपदार्थो दुर्वच , भावाभावोभयप्रकारकत्वस्य समुच्चयविषयितासाधारणमिति वाच्यम्,—समुच्चये प्रकारभेदेन विषयताभेदात् , विरद्भोभयप्रकारकैकविषयताप्रतियोगिकज्ञानत्वरूपसशयत्वस्य अनतिप्रमत्तत्वात् , तादृशविषयितादालिज्ञान प्रत्यव्याप्यवृत्तित्वज्ञान विरोध्यविषयकमपि मणिमन्त्रादिवत् पृथग्भेद प्रतिबन्धकम् , सशयत्वस्य विरोधविषयतानियन्तत्वेऽपि विरोधाप्रकारके । प्रसर्गकच्छेदे अत्र्याप्यवृत्तिन्वधिय पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यक

[ग] त्यात्, तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव तद्विपरीतज्ञानप्रतिवर्ष्यतावच्छेदकत्वात्, तत्संसर्गकधियः तद्रूपानाक्रान्तत्वादित्याहुः । तत्तु—दीधितिकृतोऽसम्मतम्, तेन संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वखण्डनात् । विषयिताविशेषस्य सामग्रीव्यावृत्तस्य सामग्रीसमाजानियाम्यतया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानभावजन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् ।

न च—विरोधविषयतायाः संशयत्वघटकत्वस्य दीधितिकारसम्मतत्वे कचिदित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, एकावच्छेदकावच्छेदेन भावाभावो भयवतावगाहिसंशये विरोधावगाहिताया अनियमाच्छेदनोपपत्तेः, अव्याप्तिवृत्तित्वधीदशायामपि मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी न वेति संशयस्याऽनुभविकतया तस्य विरोधविषयकत्वासम्भवात् ।

न च—तत्र एकावच्छेदकावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वरूपविरोधभावे बाधकाभावः, तादृशविरोधावगाहिनोऽपि विभिन्नावच्छेदेन संयोगतदभावादिमत्त्रावगाहिनो ज्ञानस्य समुच्चयतया सामान्यत एकाधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधानवगाहिनि भावाभावोभयप्रकारकज्ञाने एकावच्छेदकावच्छिन्नत्रावगाहितायास्संशयत्वप्रयोजकत्वावश्यकत्वादवच्छेदकघटितविरोधभानस्यानुपयुक्तत्वात्, संसर्गविधया तद्विषयतायाः कल्पकाभावेन तत्रयोजकसामप्रभा अप्यकल्पनात्, कल्पसामग्रीतस्तदुपस्थितिदशायामेव प्रकारतया तद्ज्ञानम् ।

वस्तुत एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वानवगाहिन्यपि ज्ञाने विरोधस्य गुरुशरीरस्य संसर्गतया भानमप्रामाणिकम्, तादृशसंशये अनवच्छिन्नाधारताया एव संसर्गतया भानोपगमेन समुच्चयात्तद्वैलक्षण्योपपत्तेः । संयोगतदभावयोरेकत्र द्रव्यादौ वर्तमानत्वग्रहेऽपि गुणादौ तत्संशयस्याऽनुभविकतया तत्रानवच्छिन्नाधारतायास्संसर्गतयैव समुच्चयवैलक्षण्योपपत्तेः । न च—सत्राप्यवच्छिन्नाधारताघटितविरोधभानमुपेयते, तद्ज्ञाने बाधकाभावादिति

[शं] एवमुभयविरयकत्वादिशून्यादिज्ञानत्ववत् ज्ञानत्वघटिनाघटितसंशय
त्वादिशून्यादिज्ञानत्वन्पि न जन्यतावच्छेदकम् ।

[ग] वाच्यम्,—अनवच्छिन्नापारताघटितविरोधमहदशायामपि द्रव्ये वि-
मिन्नावच्छेदेन मंयोगतदभावयोस्ममुच्चयोत्तत्त्वा तस्य संशयत्ववारणाय
सादृशविरोधमानस्याप्यनवच्छिन्नाधारतावगाहितसहितस्यैव संशयत्वप्रयो-
ञ्चकत्वात् वाच्यतया विमिन्नावच्छेदेनैकपिहरणवृत्तित्वस्याप्यवृत्तित्वप्र-
हदशायां भावभावप्रमुच्चरोत्तत्त्वा तत्रानवच्छिन्नाधारतामानामम्भवेन तद्भा-
नादेव संशयत्वनिर्वाहेष च संसर्गेतया विरोधमानस्याप्रानाणिकत्वात् ।
एवं च विरोधमानं माशानावक्रोष्टिकसंशये काचित्कस्मान्भावशात् काचित्क-
मेव, न तु नियतम्, नियतन्तु भावद्वयक्रोष्टिकमंशयस्य प्रानाणिकत्वे ; तत्र
विरोधस्यानवच्छिन्नत्वस्य वामाने संशयस्य न समुच्चयवैक्यम्, तदधि-
कस्मन्वृत्त्यन्यत्वादिभ्योविरोधज्ञानवच्छिन्नत्वस्य चाप्याप्यवृत्तित्वप्रनदशायां
समुच्चयेऽपि तद्भानान्, तस्माद् संशयत्वमप्याप्यवृत्तिनामनन्वप्याप्यतातिः
अवच्छेदकं च तस्य तद्भानैविरयकत्वावच्छिन्नतत्क्रोष्टिककारकत्वनिर्नि-
वेक्ति । अतिकं हेत्वामाप्ते वक्ष्यामः ।

निश्चयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वं निगकगेति (एवमिति) (उभय
विरयकत्वेति) एकपरिमेकत्वविरुद्धत्वयो प्रतियोगिकोटावनिवेशान् मंशयत्व
शून्यज्ञानत्वस्यानिश्चयत्वात्स्य विशेष । एतददृष्टान्तकथनं च पूर्ववत्
प्रतिबन्दिमूचनाय । (ज्ञानत्वघटिनाघटितेति) ज्ञानत्वेन घटितमघटितं वा
यन् संशयत्व तच्छून्येत्यर्थः । घटितत्वोत्तदानं पदार्थानुनागेन । निश्चय-
त्वमदृष्टान्तकथनस्यो ज्ञानत्वनिवेशोऽन्वर्थकः, ज्ञानत्वघटिततच्छून्यज्ञानत्वस्य
तदघटिततच्छून्यज्ञानत्वमननिश्चयत्वादित्याशयेन (अघटितेति) एवंचो
प्युक्तम् । तद्भानैक्यनिश्चयत्वमगरे तद्भानेति तत्तद्विद्भानमयनकारकत्व-
निश्चयत्वं तद्भानेति तद्विद्भानैक्यत्वमसद्वत्तदघटितकद्वयस्य प्रवेशोऽपि

[ग] व्यर्थ इति तत्तद्धर्मिणि तद्विरुद्धप्रकारकत्वशून्यत्वमेवोपादेयम् । तद्धर्मिणि तत्प्रकारकत्वं चाधिकं निवेश्यम्, ह्रदो न वह्निमान् पर्व-
तश्च वह्निमानित्यादिवुद्धेर्वह्न्यादिनिश्चयत्वनिर्वाहाय । प्रतियोगिकोटौ-तद्ध-
र्मिणीनि-तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थकम्, अतः-पापाणमयो न वह्नि-
मान् पर्वतश्च वह्निमानित्यादिनिश्चयसङ्ग्रहः । समानविषयकत्वघात्रेण
बाधादिवुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमते तु पापाणमयत्वादिना पर्वते तदभावनिश्चय
स्यापि पर्वतत्वादिना तत्र बहुधादिज्ञानविरोधित्वादुक्तज्ञानं न निश्चयः,
अपि तु संशय एवेति समानप्रकारकत्वेन विरोधितावादिनधीनमत एव
धर्मितावच्छेदकान्तर्भावः । तन्मते च न धर्मिणोन्तर्भावः, समानधर्मिताव-
च्छेदककविभिन्नधर्मिकबुद्धेरपि संशयत्वात् । एवं तन्मते धर्मितावच्छेदक-
सामानाधिकरण्यमात्रेण विभिन्नधर्मिणीव एकधर्मिणि कोटिद्वयावगादिज्ञान-
मपि निश्चयः, तथाविधकोटिनिश्चययोः परस्परविरोधात्, अतोऽवच्छे-
दकावच्छेदेन विरोधिप्रकारकत्वशून्यत्वमेव निवेश्यम् । धर्मितावच्छेदकसा-
मानाधिकरण्यमात्रेण विरोधिनमवच्छेदकावच्छेदेन तद्वतामवगाहमानस्य
तन्निश्चयत्ववारणाय तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टे तद्विरुद्धप्रकारकत्वविशिष्टस्य
तद्धर्मितावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वस्याप्यभावः पृथङ्निवेशनीयः । ग्रन्थकृतसंश-
यत्वव्यक्तज्ञानरमात्रपरिरत्यागोऽप्यत एव उक्तच्छेते, ईदृशामावप्रतियोगि
कोटौ कोटिद्वयप्रकारकत्वनिवेशात् ।

यत्तु- धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यवगाहित्वं तदवच्छेदेन
तद्वतावगादिसंशयवृत्तितत्सामानाधिकरण्येन तद्विरोध्यवगाहित्वञ्च स्ववृ-
त्तितद्वतावगाहित्वावच्छिन्नप्रतिषेधयतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनानु-
गम्यैकोभाव एव तन्निश्चयपरशरीरे निवेश्यते, संशयनिष्ठं विरोध्यवगा-
हित्वमपि संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकमेव, संशयनिश्चयसाधारणतद्विषयता-
या ऐक्यात्, संशयस्याभावविशिष्टतादृशविषयतायाः प्रतिबन्धप्रयोजकत्वात्
न संशयेन संशयप्रतिबन्ध इति । तदसत्, स्वत्वघटितत्वेनाननुगतत्वात्,
संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकनिश्चयत्वस्याऽऽत्माभयेण तत्रप्रत्यासम्भवाच्च !

[ग] समानविषयकतामात्रेण विरोधिनामते च एकधर्मिविषयकं धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण फोडिद्वयावगाद्यपि ज्ञानं संशय एव, तन्मते अवच्छेदकत्वावगाहनस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतायामनन्त्रत्वादित्यवधेयम् । धर्मिविशेषान्तर्भावस्यावश्यकतया प्रकारभेदेनेव तद्भेदेनापि निश्चयत्वभेद इष्ट एव । समानधर्मिकम्यैव निश्चयस्य प्रवृत्त्यादिजनकतया विपरीतज्ञानादि विरोधितया च धर्मिभेदेन निश्चयकारणत्वादिभेदस्यावश्यकत्वात्, तदवच्छेदकनिश्चयत्वस्य धर्मिविशेषनियन्त्रितताया अदूषणत्वात् । तत्र तत्र समानविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वमते च धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य सप्रकारकत्वविशिष्टविरोधिप्रकारकत्वशून्यत्वमेव कारणतावच्छेदकं वाच्यम्, सप्रकारकत्वस्य च धर्मिविशेषणकतया ह्रदो न वहिमान् पर्वतो वहिमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वताद्यंशावच्छेदेन वह्यभावादिप्रकारकत्वाभावविशिष्टस्य पर्वतादौ विशेष्यतासम्बन्धेन सत्त्वात्मानुपपत्ति । ह्रदो वहिमान वा पर्वतो वहिमानित्यादिनिश्चयस्य पर्वतत्वावच्छेदेन विरोधिप्रकारकत्वाभाववतोऽपि ह्रदादौ तद्विशिष्टस्य विशेष्यतासम्बन्धेनासत्त्वात् तत्र विशेष्ये तादृशकार्यजननप्रतिबन्धप्रसङ्गः । धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वमते च तद्वत्ताज्ञानत्वेनैव कारणत्वादि-कम् । प्रत्यासत्तिश्च स्वनिष्ठविरोधिप्रकारकत्वाभाववत्त्वावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशिष्टं धर्मितावच्छेदकत्वम् । पापाणमयो वहिमान वा पर्वतो वहि-निरादिनिश्चये पापाणमयत्वावच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन वह्यभावादिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन तत्प्रकारकत्वाभावोऽक्षत एवेत्यलमाधिकेन ।

समुच्चयसाधारण्याय च फोड्योर्विरोधावगाहिताधटितसंशयत्वशून्य-त्वं प्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदके निवेशनीयम्, न तु विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया तावत्पर्यन्तनिवेशः; तदभावसमुच्चयस्य तद्वत्ताज्ञानाप्रति-बन्धकत्वात् । अन्यथा समुच्चयस्याप्यनुपपत्ते ।

न चैवं समुच्चयोत्तरं संशयापत्तिः, समुच्चयजनकस्याऽन्याप्यवृत्ति-त्वग्रहस्य भावाभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वेन समुच्चयस्य च विरोधमान प्रतिबन्धकत्वात् । कथञ्चिद्विरोधभानमम्भरे समुच्चयवलांशयस्यापीष्टत्वं, ।

[ग] समुच्चयस्य समुच्चयताधारणकौटिभानाविरोधित्वे ऋषे विरोधमानविरो-
धिताया एव संशयविरोधिताबीजत्वात् ।

न च वस्तुगत्या यद्विरोधि तत्रकारकत्वशून्यत्वं न निश्चयत्वघटकम्
अयं स्थाणुः पुरुषश्चेति समुच्चयस्य पुरुषत्वभावमहविरोधितानुपपत्तिरिति
गृह्यमाणविरोधनिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रकारकरमेव तथा, तथा च
पुरुषत्ववांस्तदभाववांश्चेति समुच्यस्यापि पुरुषत्वभावमहविरोधितं दुर्वा-
स्मेवेति वाच्यम्,—पुरुषत्वभावस्यावच्छिन्नाप्रकारकरस्यैव पुरुषत्वादि
निश्चयत्वघटकत्वोपगमात् । स्थाणुरा पुरुषो वेति संशयोऽपि स्थाणुत्व-
पुरुषत्वभावमादाय कौटिचनु-कानगाही, अवस्तस्व पुरुषत्वाभावादिमहा-
विरोधिता ।

यदि च स्थाणुत्वपुरुषत्वाद्योरभावानुपस्थितावपि परस्परसामाना-
धिकरण्यग्रहे भावद्वयमात्रकौटिकः संशयोऽनुभवसिद्धः सामग्रीवल्सिद्धश्च ;
न च तद्विरोधिर्भावत्वरग्रहस्याभावकौटिकसंशयभित्तस्य तद्वत्तार्थप्रतिबन्ध-
कतया तदभावस्य कार्यकालेऽगत्यान्तं रागमीति वाच्यम्,—परस्परविरो-
धेन कौटिद्वयमाने कौटिद्वयमानविरोधिर्भावत्वरग्रहभावस्य कार्यकालेऽशत
तयोमदमानस्यैव दुर्वास्त्वात् ; युगपद्विरोधिकौटिद्वयमाने विरोधिर्भ-
वतामहाभावस्य कार्यसहभावेन हेतुताद सम्भवतीति चेत् ! अस्तु
पूर्ववर्तितामत्रैव तद्वेभूता, विरोधिनोरैकमाने तुल्यवत्त्वाया अपरमान-
सानमयाः प्रतिबन्धकत्वं चामिदम् ; न च—शङ्कत्वरीतत्वाद्योर्विरोध-
महदशयां दोषविशेषवशात्पीतत्वावग हिनः शङ्कोऽयं पीन इति अमस्य
संशयत्वभावान् भावद्वयकौटिकत्वं न संशयत्वप्रयोजकमिति वा-
च्यम्,—साक्षात्करोमीति प्रतीतियाक्षिफविलक्षणविषयनान्यकौटिद्वयविषय
ताया एव संशयत्वनिर्वाहकनयोक्तारोपे च पीतत्वाप्ये तादृशविषय-
तानियोनानादृशविषयताविरहादसंशयत्वादित्युच्यते ; तदा तादृगसंशयस्य
तत्कौटिनिरेग्रहमानिवन्धकत्वोऽप्ये तन्नरकौटिनिश्चयनिष्ठनतद्विरह-
ग्रहमानिवन्धकतावच्छेदकनिश्चयत्वः शरे गृह्यमाणविरोधधर्माप्रकारकत्वं

[म] रोपसामग्रीद्वयसमाजादुभयारोप एव भवति, स एव
[म] संशयः । न त्वेकारोपसामग्रयापरारोपसामग्रीप्रति-
बन्धः,

[दो] एकैकरूपप्रयोजकविरहाधर्मीनत्वात् । नीलानीलघटस्वादिकन्तु प्रसि-
द्धतरो दृष्टान्त इति । आरोप — विशिष्टज्ञानम्, सर्वत्र कोटिद्वयस्यारोपा-
सम्भवात् । आरोपपदामिधान च सामग्र्योस्तुल्यबलत्वबोधनाय । एकारोप
सामग्र्या—तुल्यबलया ।

[ग] भावाभावसमुच्चयस्य तत्समुच्चयाविरोधित्वोपपत्तये च गृह्यमा-
णविरोधित्वाविरोधिततदभावाप्रकारकत्व चागत्या प्रवेशनीयमिति दिक् ।
(एकैकरूपेति) तादृशनिश्चयत्वादीना स्वघटकीभूताभावप्रतियोगिविरो-
धिप्रकारकत्वादिप्रयोजकसामग्रीविरहसहिततत्प्रकारकर्षीसामग्रीनियम्यत्वादि
त्यर्थ । (नीलानीलघटस्वादिकमिति) सशयत्वस्य कार्यतानवच्छेद-
कत्वे नीलसामग्री घटसामग्रीसमाजनिर्वाह्य नीलघटत्वादिकम्, निश्चयत्व-
स्यातथात्वे च नीलसामग्रीविरहसहसृत्तघटसामग्रीनिर्वाह्यनीलघटत्वं प्रसि-
द्धतरो दृष्टान्त इत्यर्थ । “ उभयारोप ” इत्यत्रारोपपदस्य अर्थकत्वासम्भ-
वादन्यथा व्याचष्टे (आरोप इति) अर्थकत्वासम्भवे बीजमाह (सर्वत्रेति)
दिशुपादावाप्रत्यपनसत्वाद्युभयकोटिकसशयस्य कोटिद्वयाश एवारोपत्वात्
सर्वत्रेत्युक्तम् । सशय इति शेष । लाक्षणिकेनारोपपदेन विशिष्टज्ञाना-
मिधानप्रयोजन दर्शयति (आरोपपदेति) (तुल्यबलत्वबोधनायेति) बलवत्या
लौकिकसन्निकर्षदूरत्वादिदोषाभावादिघटिताया एककोटिभासकसामग्र्या अ-
परकोटिमानविरोधित्व सूचयितु तुल्यबलनाबोधनस्यावश्यकत्वादिति
भावः । आरोपस्य विरोप्यघटितसन्निकर्षदान्यविशेषणकतया प्रायश उप-
नीतमानत्वेन कोटिद्वयोपनीतमानलाभात्तत्सामग्र्याश्च तुल्यबलतया तत्साम ।
एककोटिमानसामग्र्या अपरकोटिमानविरोधित्वे सामग्रीसमाजान् सशयो
न सम्भवतीति नम्या अतश्चान्यमाह मूले (न त्वेकेति) सामग्रीप्रतिबन्ध-
सामग्रीप्रतिबन्धम् । चतुर्थया एककोटिमानसामग्र्या अपरकोटिमान प्रति-
बन्धन एवेत्यत प्रथमति दाधनी (तुल्यबलयेति) अपतिबन्धित्वे

अविरोधात् । न चोभयारोपसामग्र्या एकनिश्चयसामग्रीप्र-
तिबन्ध इति वाच्यम्,—प्रत्येकारोपसामग्र्यतिरिक्तायास्त-
स्या अभावात् । न च सामग्रीद्वयात्कार्यद्वयम्, समूहालम्बन
घट्टुपपत्तेः ।

[दो] अविरोधात्-प्रतिबन्धापयिकेकापिकवल्यत्वविरहात् । (प्रत्येकेति)
उभयविशिष्टज्ञानत्वैकमात्रविशिष्टज्ञानत्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वस्य निरा-
सात् तुल्यबलया च एकज्ञानसामग्र्या अपरज्ञानसामग्रीप्रतिषेधे संशयो-
च्छेद इति भावः ।

[ग] अप्रतिबन्धरूपस्याऽविरोधस्य हेतुत्वामम्भवेनामङ्गतेरविरोधपदार्थ व्याचष्टे
(प्रतिबन्धापयिकेति) ननु भवतु सामग्रीममाणात् संशयः, तावता प्रकृते
किमाशतम्, तथापि प्रामाण्याप्रामाण्योभयविशिष्टज्ञानसामग्र्या निश्चयप-
तिबन्धात् प्रामाण्यसंशयो निरास्य एवेत्याकांक्षायां मूले (न चोभयारो-
पेति) न चैत्यनन्तरमेवं सतीति पूरणोपन् । वाच्यम्— वक्तुं
शक्यम् । अत्र कथंतानिवृत्तये आशयं प्रकाशयति (प्रत्येकारोपेति)
संशयोत्वस्यै कोटिद्वयमासकयामपीसंबन्धनापेक्षायामपि संशयत्वस्य कार्यता-
वच्छेदकत्वे उभयसामग्री प्रत्येकारोपसामग्रीतो विलक्षणैव, निश्चयत्वस्य
तथात्वे च तादृशसामग्र्यास्तद्वच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धस्वरं युज्यत एवेति
शङ्कानिरासाय संशयत्वनिश्चयत्वयोः-कार्यतावच्छेदकत्वमेवैवं सति नास्ति,
उक्तयुक्तेरिति मूलं व्याचष्टे दीधितौ (उभयेति) संशयत्वादेः कार्यतावच्छे-
दकत्वेऽपि अधिकबलत्वमपुत्रस्वरूपैरुकोटिज्ञानसामग्री अपाकोटिज्ञानं प्रति-
बन्धीयादिति न प्रकृते प्रामाण्यनिश्चयो गविष्यतीत्याशङ्कं निराकर्तुमधिक-
बलत्वपुरस्कारे सुक्तिं दर्शयति (तुल्यबल्येति) सामग्रीद्वयममात्रात् संशय
इत्यत्र शङ्कते मूले (न चेति) समापत्ते (समूहालम्बनवदिनि) ज्ञानस्थले
सामग्रीभेदो न कार्यभेदमगोत्रकोऽपि नू सामग्र्योत्संबन्धनेनैव, तत्संबन्धनं

[ग] कतया “कोटिद्वयनिश्चयसामग्रीसमाजे” ति न सङ्गच्छत इति शब्दा-
परतया “न चे”त्यादिमूलं व्याख्येयम् ।

उभयारोपसामग्री नातिरिक्ता, किं तु सामग्रीद्वयम्, तत्र तत्कोटि
भानसामग्री न तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धिका विरोध्यमाहकत्वात्, विरोधि
कोटिमाहकसामग्र्यास्तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेऽपि आरोपसामग्रीपदेन
विरोधिमाहकसामग्र्यभावातिरिक्तनिश्चयसाधारणकारणसमुदायस्य विवक्षित
त्वान्न दोष इत्यर्थकतया “प्रत्येकारोपेत्यादीति मूलं व्याख्येयम् ॥

“तस्मा” दित्यादिग्रन्थश्च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वात्, ज्ञान
ग्रहपूर्वं ब्रह्मत्वेन मामाप्यनिश्चयस्यैव सामग्रीसत्त्वात् ज्ञानग्रहस्तत्संशय
रूपो न वा तदुत्तरमपि संशयः, धर्मिज्ञानसत्त्वेऽपि विशेषादर्शनविरहेण
तत्सामग्रीविरहादिति व्याख्येयः ।

संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणपरतया पूर्वमूलग्रन्थं व्या-
ख्यातवतो दीधितिकारस्य मते—“धर्मिज्ञानञ्चे” त्यादिना संशयं
प्रति धर्मिज्ञानस्य हेतुताभेदानं न सङ्गच्छते, तथा सति संशयत्वस्य
जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात्, सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यज्ञातध-
र्मिविशेष्यकज्ञाने व्यभिचारेण सविशेष्यकबुद्धित्वमात्रस्य धर्मिज्ञानजन्यताव-
च्छेदकत्वासम्भवात् । संशयत्वस्यैवाप्रमात्तस्याप्यर्थसमाजप्रस्ततया तस्याप्ये-
तन्मते धर्मिधीजन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नहेतुतापरतयापि न मूलसङ्ग-
ति ॥

वस्तुतः—साधारणादिधर्मवद्भिर्मिज्ञानहेतुतयैव संशये धर्मिनियमस्य
दर्शनीयतया संगयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम्, तददभावसहच-
रितधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव तस्य हेतुताया वाच्यतयैकैककोटिविशिष्टबुद्धित्वस्य
तज्जन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारेणाम्भवात् तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञा-
नत्वनदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वाभ्या पृथक्कारणत्वेऽपि आरोपे सह-

[म] धर्मिज्ञानं च संशयहेतुः ।

[दी] अभ्युपेत्य संशयत्वेन जन्यतां प्रामाण्यसंशयामावं व्युत्पादयति (धर्मिज्ञानमित्यादिना) धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानं संशयहेतुः ।

[ग] चरितधर्मवत्ताज्ञानापेक्षायामपि अबाधितकोटिविशिष्टबुद्धौ तत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानानपेक्षणात् । तज्जन्यतावच्छेदककोटौ संशयत्वनिवेशानावश्यकत्वादित्यर्थसमाजमस्तधर्मस्यापि जन्यतावच्छेदकताभ्युपगमपरतया मूलं दीधितिःकृद्वाचष्टे (अभ्युपेत्येति) साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकगर्भे संशयत्वनिवेशेऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानादिजन्यसंशये व्यभिचारात्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् संशयत्वनिवेशो निर्मुक्तिक इति ध्येयम् ।

धर्मिज्ञानहेतुतया धर्मितावच्छेदमानानियमाद्धर्मिज्ञानपदं धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानपरतया व्याचष्टे— (धर्मितावच्छेदकेति) तद्धर्मितावच्छेदकपुरस्कारेण धर्मिविषयके संशये इन्द्रियसन्निकर्षादिमतां तद्धर्माश्रयसकलधर्मिणां भानोपगमे धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या न तु धर्मिविषयकत्वमप्यन्तर्भावनीयमित्यवधेयम् ।

ननु—धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानसामान्यहेतुतया संशये तद्भाननियम इति नोपपद्यते, धर्मान्द्रियसन्निकर्षादेरेव धर्मिभाननियमोपपत्तेः । न चानेकधर्मान्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि कुत्रचिदेव धर्मिणि संशयः कुत्रचित्तेति भिद्यमो न धर्मान्द्रियसन्निकर्षादितो निर्महतीति धर्मिज्ञानमेव तन्निर्वाहकमिति वाच्यम्, संशये धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि बहुषु धर्मिष्विन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानं कस्यचित्तेत्यत्र नियामकामायेन सर्वेषामेव सन्निकर्षादिशालिधर्मिणां ज्ञानस्यावर्जनीयतया संशये धर्मिभाननियमानिर्वाहात् ।

[ग] कतया “कोटिद्वयनिश्चयसामग्रीसमाजे” ति न सङ्गच्छत इति शङ्का-
परतया “न चे”त्यादिमूल व्याख्येयम् ।

उभयारोपसामग्री नातिरिक्ता, किं तु सामग्रीद्वयम्, तत्र तत्कोटि
मानसामग्री न तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धिका विरोध्यग्राहकत्वात्, विरोधि
कोटिग्राहकसामग्र्यान्तत्कोटिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेऽपि आरोपसामग्रीपदेन
विरोधिग्राहकसामग्र्यभावातिरिक्कनिश्चयसाधारणकारणसमुदायस्य विवक्षित
त्वान्न दोष इत्यर्थकतया “मत्येकारोपेत्यादीनि मूल व्याख्येयम् ॥

“तस्मा” दित्यादिग्रन्थश्च धर्मिज्ञानस्य सशयहेतुत्वात्, ज्ञान
ग्रहपूर्वं ब्रह्मभावेन प्रामाण्यनिश्चयस्यैव सामग्रीसत्त्वाच्च ज्ञानग्रहस्तत्सशय
रूपो न वा तदुत्तरमपि सशय, धर्मिज्ञानसत्त्वेऽपि विशेषादर्शनविरहेण
तत्सामग्रीविरहादिति व्याख्येय ।

सशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वनिराकरणपरतया पूर्वमूलग्रन्थं व्या-
ख्यातवतो दीधितिकारस्य मते—“धर्मिज्ञानञ्चे” त्यादिना सशयं
प्रति धर्मिज्ञानस्य हेतुतामिषान न सङ्गच्छते, तथा सति सशयत्वस्य
जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात्, सामान्यलक्षणाप्रत्ययमतिजन्यज्ञातव
र्मिविशेष्यकज्ञाने व्यभिचारेण सविशेष्यकबुद्धित्वमात्रस्य धर्मिज्ञानजन्यताव-
च्छेदकत्वासम्भवात् । सशयत्वस्येताप्रमात्तन्व्याप्यर्थसमाजप्रस्ततया तस्याप्ये
तन्मते धर्मिधीजन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नहेतुतापरतयापि न मूलसङ्ग-
ति ॥

वस्तुतः—साधारणादिधर्मवद्भिर्मिज्ञानहेतुतयैव सशये धर्मिनियमस्य
दर्शनीयतया सशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्तदभावसद्वच-
रितधर्मवत्ताज्ञानेनैव तस्य हेतुताया वाच्यतयैकैककोटिविशिष्टबुद्धित्वस्य
तज्जन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारेणामम्भवान् तत्कोटिमहचरितधर्मवत्ताज्ञा
नत्सत्तदभावमहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वाम्या पृथक्कारणत्वेऽपि आरोपे सद-

[म] धर्मिज्ञानं च संशयहेतुः ।

[दी] अभ्युपेत्य संशयत्वेन जन्यतां प्रामाण्यसंशयाभावं न्युत्पादयति (धर्मिज्ञानमित्यादिना) धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानं संशयहेतुः ।

[ग] चरितधर्मवत्ताज्ञानापेक्षायामपि अवापिनकोटिविशिष्टबुद्धौ तत्सदृचरितधर्मवत्ताज्ञानानपेक्षणात् । तज्जन्यतावच्छेदककोटौ संशयत्वनिवेशानावश्यकत्वादित्यर्थसमाजमस्तधर्मस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वाम्युपगमपरतया मूलं दीधितिकृद्द्रवाचष्टे (अभ्युपेत्येति) साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकगर्भे संशयत्वनिवेशोऽप्यसाधारणधर्मवत्ताज्ञानादिजन्यसंग्रहे व्यभिचारात्तद्व्यवहितोत्तरत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वात् संशयत्वनिवेशो नियुक्तिक इति ध्येयम् ।

धर्मिज्ञानहेतुतया धर्मितावच्छेदमानानियमाद्धर्मिज्ञानपदं धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानपरतया व्याचष्टे— (धर्मितावच्छेदकेति) तद्धर्मितावच्छेदकपुरस्कारेण धर्मिविषयके संशये इन्द्रियसन्निकर्षादिमतां तद्धर्माश्रयसकलधर्मिणां मानोपगमे धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या न तु धर्मिविषयकत्वमप्यन्तर्भावनीयमित्यवधेयम् ।

ननु—धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानसामान्यहेतुतया संग्रहे तद्गान नियम इति नोपपद्यते, धर्मान्द्रियसन्निकर्षादेरेव धर्मिमाननियमोपपत्तेः । न चानेकधर्मान्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि कुत्रचिदेव धर्मिणि संशयः कुत्रचिजेति नियमो न धर्मान्द्रियसन्निकर्षादितो निर्बहतीति धर्मिज्ञानमेव सन्निकर्षाहकमिति वाच्यम्, संग्रहे धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि बहुषु धर्मिष्विन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानं कस्यचिदेत्यत्र नियामकामोवेन संबन्धमेव सन्निकर्षादिशालिधर्मिणां ज्ञानस्यावबन्धीयतया संग्रहे धर्मिमाननियमानिर्वाहात् ।

[म] अन्यथा संशये धर्मिनियमः

[दी] अन्यथा इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनि-

[ग] यदि चाननुगततत्सन्निकर्षादिव्यक्तिघटितसामग्रीसशयजनकज्ञाने धर्मि-
भाननियामिकोपेयते, तदा सशयस्य तद्धर्मिविषयकतायामेव सा प्रयोजि-
कास्तु किमन्तरा धर्मिज्ञानान्तरकल्पनया । यदि तत्तद्धर्मिविषयकप्रत्यक्ष-
त्वावच्छिन्नोत्पत्तौ अननुगततत्सन्निकर्षव्यक्तिघटितसामग्रीणां प्रयोजकत्व-
प्रौढ्येऽपि तद्धर्मिविषयकसशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ यद्यनुगतसामग्र्या प्रयो-
जकत्वसम्भवस्तदा तत्कल्पनमेवोचितमिति मन्यते, तदा तत्तद्धर्मिभानप्र-
योजकसामग्रित्वेनैव तत्तद्धर्मिकसशयत्वावच्छिन्न तत्तद्धर्मिकविशिष्टबुद्धि-
त्वावच्छिन्न वा प्रति हेतुत्व कल्प्यताम् । तादृशानुगतरूपावच्छिन्नकारण-
घटितसामग्र्येव तत्तद्धर्मिकसशयत्वावच्छिन्नप्रयोजिकास्तु । तत्तद्धर्मिभान-
प्रयोजकसामग्रीत्वापेक्षया तत्तद्धर्मिज्ञानत्वं लब्धिति चेत्, भवत्येव तथापि
तेनैव रूपेण धर्मिज्ञानहेतुत्वे तद्धर्मिज्ञानसत्त्वे तद्धर्मिभासकचक्षुस्सयोगादि-
विगमेऽपि तद्धर्मिकसशयपत्तिः । न च तदा चाक्षुपादिसशयस्य विशे-
ष्यभासकलौकिकसन्निकर्षाभावेनानुत्पादेऽपि मानसस्तादृशसशय इष्यत
इति वाच्यम् । तदानीमन्यविषयचाक्षुपादिसामग्रीसत्त्वे मानसोत्पादासम्भ-
वात् । अत एव निश्चयेऽपि न विशेष्यज्ञान हेतुरपि तु तत्सामग्र्येवेति
कोट्युत्कटत्व च न स्यादिति युक्त्यन्तरमवतारयितुं मिथै पूर्वोक्तयुक्तौ
उपवर्णितानुशयबीजभूतामनुपपत्तिं स्वयं पूर्वयुक्तावेव निर्भरस्य वक्तव्यतयो-
द्धनुं माधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानादिरूपकारणस्य सशये धर्मिभाननियामक-
त्वमित्येतत्प्रदर्शनपरतया “अन्यथेत्या” दिमूल व्याचष्टे (अन्यथेति)
धर्मिणि सशयो भवेदित्यन्त “सशये धर्मिनियमो न स्यादित्यस्य व्याख्या
साधारणादिधर्मवत्त्वेन धर्मिणो ज्ञानमपि इन्द्रियसन्निकर्षरूपधर्मिभासकसाम-
ग्रीसहकारणैव सशयजनकम्, अन्यथातिप्रसङ्गान्, तथा च तादृशसाम-
ग्र्यैवान्यथासिद्धिरित्याशङ्कामपनेतुमाह (इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनीति) इ-

[दी] अगृह्यमाणसमानादिधर्मधार्मिणि संशयो भवेत् ।

न च “तद्धेतोरेव तदस्त्विति” न्यायात् समानादिधर्मिज्ञावस्य सामग्र्येव हेतुः ; अननुगमात् ।

[ग] न्द्रियसन्निकर्षवलाद्गृह्यमाण इत्यर्थः । आदिपदादालोकसंयोगदूर-
त्वादिदोषाभावयोग्यतानां परिग्रहः (अगृह्यमाणेति) अगृह्यमाणः समाना-
दिः-कोटिद्वयसहचरितः; धर्मो यत्र स तादृशधर्मा, तस्मिन्नित्यर्थः ।
आदिपदादसाधारणधर्मपरिग्रहः (संशयो भवेदिति) अत्रेष्टापत्तिरनुभवविरो-
धात् भवतीति भावः । ननु समानादिधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानजन्यतयाभि-
मतसंशये समानादिधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो भानोपगमात्तादृशधर्मिभासक
सामग्र्या एव संशये धर्मिभाननियामकत्वमस्तु, किन्तादृशधर्मिज्ञानहेतुत-
येति शङ्कां निरस्यति (न च तद्धेतोरेवेति) ज्ञानस्य सामग्रीत्य-
समासस्तिन्नमप्रिमत्तत्पदाभ्यां ज्ञानस्य परामर्शं स्फुटीकर्तुं (हेतु-
रिति) आस्तां संशय इति शेषः । समानादिधर्मवत्तादिप्रत्येक एव
नियमतस्संशय इत्याशयेन तद्ग्राहकसामग्रीहेतुतोक्तिः । अनुमित्यादां च
न व्याप्यवत्तादिज्ञानसामग्र्या हेतुता सम्भवति, मत्वक्षादिनानुमितेरयोग्य-
त्वात्, व्याप्यवत्ताप्रत्यक्षादिसामग्र्या अनुमितिहेतुत्वायोगात्, तद्विषयकानु-
मितिसामग्र्याध्यान्यस्या अकलसत्त्वादिति भावः । (अननुगमादिति)

यद्यपि अननुगतानामपि साधारणधर्मादिभासकसामग्रीणां संशयहेतु-
त्वं कलसन्, संशयेऽपि तत्, भानोपगमात्, तथापि तादृशसामग्रीणां भूय-
सीनां संशयोपधानप्रयोञ्जकत्वकल्पने गौरवात्तादृशधर्मवत्ताज्ञानस्य हेतुता-
मुपेत्य तद्वर्षितानुगतसामग्र्यास्तथात्वकल्पने लाघवम् । धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि
यथा धर्मिभासकसामग्र्या अपेक्षा, तथा साधारणादिविशिष्टधर्मिज्ञानहेतुत्वे-
न तद्विशिष्टधर्मिभासकसामग्र्यावश्यकी, धर्मिभासकसामग्रीसामान्यापेक्ष-
यैवानतिप्रसङ्गादिति भावः ।

[म] कोट्युत्कटत्वञ्च न स्यात् :

[दी] तत्सामग्रीत्वेन हेतुत्वे लाघवात्त्वेनैव हेतुत्वात् । तथा च व्यवसाय-
स्य ज्ञाने तत्प्रामाण्यनिश्चयात्, तेन प्रतिगन्धात्, अज्ञाने च धर्मिज्ञानस्य
कारणस्याभावात्, तत्र न प्रामाण्यसशयसम्भवं इति । कोट्युत्कटत्व-
चेत्यन्वाचये चकार । तथाहि—उत्कटत्व च यदि जातिम्यात्तदा कल्प्ये-
तापि तन्नियामकम् । तत्कोटिसहचरितमूयोधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानम्,

[ग] ननु समानादिधर्मवत्तामासकसामग्रीणां नानात्वेऽपि तद्वत्ताज्ञानोत्पत्ति-
प्रयोनकनावच्छेदकविशिष्टत्वेनानुगमस्य तासां कारणत्वं कल्पयित्वा तद-
वच्छिन्नघटितानुगतसामग्र्यास्तशयोपधानप्रयोनकत्वमुपगन्तव्यमिति शङ्कां
निराकरोति (तत्सामग्रीत्वेनैवेति) तत्रैवैव—तादृशधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव ।

न च तथा सति धर्मिभासकसामग्रीत्वेनापि हेतुत्वान्तरं वाच्यम्,
तदपेक्षया समानादिधर्मवत्तद्धर्मिज्ञानसामग्रीत्वेनैव हेतुत्वकल्पनं युक्तमिति
वाच्यम् । निश्चयसाधारणतद्धर्मिकविशिष्टमुद्धौ तद्धर्मिभासकसामग्रीत्वेन
हेतुताया क्लृप्तत्वात् ।

धर्मिज्ञानस्य सदायहेतुत्वव्यवस्थिनौ प्रामाण्यसशयो नोपपद्यत इति
दर्शयति (तथा चेति) तेन—प्रामाण्यनिश्चयेन । तत्र—व्यवसाये ।
(न प्रामाण्यसशय इति)—अभिप्रेतं सम्बन्धं । कोट्युत्कटत्वनियामकतया
धर्मिज्ञानहेतुताया विचारामहत्वात् पूर्वयुक्तावेव निर्भर इत्याह । (अन्याच्च
इति) विचारासहत्वमेव दर्शयति (तथाहीनि) तन्नियामकम्—सशयस्य
तद्धर्मिविशेषणतायान्न तत्कोट्यशे उत्कटत्वनियामकम् । (तत्कोटीति) तत्को-
टिसहचरितत्वविशिष्टमूयोभिधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो ज्ञान कारणमित्यर्थः ।
मूयस्त्वघ्न विपरितकोटिसहचरितत्वेन गृह्यमाणधर्मापेक्षयाऽधिक्यम् । मूयस्तु

[दी] भूयस्तत्कोटिसहचरितधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानं वा कारणम् । तद्वलाच्च संशयसामान्ये धर्मिज्ञानसामान्यम् । न च तत्तथा चाक्षुषत्वादिना सङ्करात् आंशिकत्वाच्च ; परन्तु तादृशधर्मविशिष्टधर्मिविषयत्वम्, न च तदेव तत्र नियामकमिति ।

[ग] स्थानेषु गृहीततत्सहचारात्, भूयोधर्मदर्शनादपि उत्कटतत्संशयस्य कचिदुत्पत्तेः तादृशस्यापि वैकल्पिकहेतुतामाह (भूय इति) उत्कटसंशये, तादृशधर्मिज्ञानविशेषहेतुत्वेऽपि प्रकृते धर्मिज्ञानं विनानुत्कटप्रामाण्यसंशयो भविष्यतीति शङ्कानिरासायाह (तद्वलाच्चेति) यद्विशेषयोरित्यादिनियमादिति शेषः । तत्—उत्कटत्वम् । तथा—जातिः । संशयत्वन्तद्व्याप्यमुत्कटत्वञ्च मानसत्वव्याप्यमेव, तथा च न चाक्षुषत्वादिना सङ्कर इत्यत आह (आंशिकत्वाच्चेति)

मिथैस्तु आंशिकत्वस्य जातिबाधकतामनादव्याप्यवृत्तिस्संशयजातिरित्युक्तम्, तामाहत्य तादृशधर्मविषयकत्वमुपाधिर्वैत्यभिहितम् । दीधितिकारस्तु जातेर्व्याप्यवृत्तितानियमस्य सिद्धान्तसिद्धतया उपाधिर्नैव व्यवहारानुपपत्तावुत्कटत्वजातेरप्रामाणिकतया चान्याप्यवृत्तित्वात्तादृशजातिमवलम्ब्य सिद्धान्तप्रणयनं प्रमात्वजातिं निराकारिष्यतां मूलकृतोऽनुचितमित्याशयेनांशिकतया जातिपक्षनिराकृत्य उपाधिपक्षं दूषयितुं तादृशोपाधिं निर्वक्ति (परन्त्विति) प्रकृतधर्मिणि यत्र तादृशधर्मो न गृह्यते तत्र स्वातन्त्र्येण धर्म्यन्तरविशेषणतया वा तादृशधर्ममानेऽपि न धर्मिणि उत्कटतत्कोटिसंशयतेति तादृशधर्मप्रकारेण प्रकृतधर्मिविषयतापर्यन्तमुक्तम् । तदेव—तादृशधर्मिविषयकत्वमेव । तत्र—तादृशधर्मिविषयकत्वावच्छिन्ने । नियामकम्—कारणतावच्छेदकम् । जनकत्वेनाभिगते धर्मिज्ञान इव संशयेऽपि तादृशधर्मविशिष्टधर्मिविषयकत्वस्य सामग्र्यन्तरादेव निर्वाहे तत्र तादृशरूपेण कार्यकारणभावे मानाभावादिनि भावः ।

[म] अथ पीतदशह् आदर्शं मुष्मन्तित्यादिभ्रमो विशेषदर्शनेऽपि यथा दोषान्तरात्, तथा निश्चितेऽपि प्रामाण्ये दोषान्तरात्तत्संशय इति चेत् न तद्वदेवात्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनं विरोधि

[दी] मत्स्यपि विरोधिन्यानुमानिके पीतत्वाभावनिश्चये यथा दोषवशात्पीतत्वभ्रमः, तथा प्रामाण्यस्य निश्चयेऽपि तस्य सशयस्यमित्युक्तं दूषयति (साक्षात्कारीत्यादिना)

[ग] इदं तु तत्परम्, अत्रेदं सम्भावयामीत्यनुगतपतीतिसाक्षिकं सम्भावनात्परमव्याप्यवृत्तिजानिर्दिपयता विशेषो वा, न तूक्तोपाधि, तस्य क्वचित् मूष्मन्तकोटिसहचरितधर्मनिशिष्टधर्मिप्रियकत्वरूपनया क्वचिच्च तत्कोटिमहचरितभूयोधर्मनिशिष्टधर्मिप्रियकत्वरूपनया मूष्मन्त्वस्य च यथायोगं द्वित्वत्रित्वचतुष्टयान्तररूपनयाऽननुगमान्, नियामकश्च तस्यागत्याननुगतमेवोपेयत इति । मूष्मे (विशेषदर्शनेऽपीति) पीतदशह्वादावपीतत्वादिनिश्चये पूर्वं सत्यवैत्यर्थः । (तद्वदत्रापीति) यथा तत्र पीतत्वादिभ्रमे सत्यपि पूर्वोत्पन्नादपीतत्वादिनिश्चयात्प्रकारिकाप्रवृत्तिर्नायेत, तथा रजनादिज्ञानेऽनभ्यामदशापत्रेऽपि— प्रामाण्यमहम्बीकारे तदुत्तरं कथादिप्रामाण्यसशयोपपादनेऽपि निश्चितप्रामाण्यकृतयानभ्यासदशापत्रज्ञानस्यापि प्रवर्तकता म्यादित्यर्थः । अप्रामाण्यज्ञानानाम्कन्दितज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे नाथ दोषः, अतो दूषणान्तरमाह (साक्षात्कारीति) अनन्यं मध्येन विशेषदर्शनदशाया पीतत्वादिभ्रमोपपादनं प्रामाण्यसशयोपपत्तौ मत्या स्वतः प्रामाण्यमद्वे न दूषणमतो दोषार्थान्तरस्य तदनुपपादकत्वं दर्शनाय दोषरशाद्यथा पीतत्वादिभ्रम इति दृष्टान्तदूषणमित्याह—(गत्यपीति) यत्र प्रथमं दोषामत्त्वात् राहो न पीत इति चापुत्र दोषममरधानं च तत्र तादृशदोषवशात्पीतत्वभ्रमो यथेति यदि “अथ पीतदशह्” इत्यादेरप्यमदा तदुपरि साक्षात्का-

[न] साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कार्यैव विपरीतनिश्चयः प्रति-
बन्धकः न त्वानुमानिकादिः । संशये तु निश्चयसामान्यम् ।
अनुमानादिना तन्निश्चये कदाचिदपि तस्यानुत्पादात् ।

[ग] रीत्यादिदूषणासङ्गतिः, साक्षात्कारिविपरीतनिश्चयत्वम्यैव तत्र सत्त्वेन
दोषार्थिनतयैव तदुपपत्तेरित्यानुमानिकविपरीतज्ञानदशापर एवामौ ग्रन्थ,
समानेन्द्रियजन्यलौकिकार्थीतत्वादिनिश्चयस्थले दोषममवधानेऽपि तादृशनि-
श्चयनाश एव र्थीतत्वादिभ्रमोत्पत्ते । अन्यथा समानेन्द्रियजन्यताप्रयुक्त-
विरोधिताया एवोच्छेदात् । दोषविशेषाजन्यर्थातत्वारोपे-विपरीतनिश्चय
मात्रम्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्याविष्कृतुं “आनुमानिक” इत्युक्तम् । आनु-
मानिकविपरीतनिश्चयम्योक्तप्रमाविरोधितालाभाय साक्षात्कारीत्यनन्तरमेव-
कार पूरयति (साक्षात्कार्यैवति) उभयत्र साक्षात्कारित्व-साक्षात्त्वमहयो-
ग्यत्वम् । अतस्साक्षात्कारित्वजाते पिदानन्यर्थातत्वारोपात्तकर्मितत्वाद्युप-
नीतमानसाधारण्येऽपि न व्यतिः । साक्षात्कार्यपि शङ्कत्वादिदर्शनं न र्थीत-
त्वारोपविरोधीति विशेषदर्शनपत्र ग्राह्याभावनिश्चयपरतया व्याचष्टे
(विपरीतनिश्चय इति) एवकारव्यवच्छेदं स्पष्टयति (न त्वानुमानिकादिरिति)
विपरीतनिश्चय इत्यनुपगम्यते । असाक्षात्कारिविपरीतनिश्चये साक्षात्कारिभ्रम
विरोधित्वाभावात् । पूरितैवकारलब्धार्थ एव “तथा दर्शनादि”ति मूलम्य
तथापदेन परामृष्टः । अमविशेषरूपज्ञानप्रतिबन्धकताया साक्षात्कारित्वम्य
प्रयोजकत्वामिधानात् सन्त्यरूपज्ञानम्य प्रतिबन्धकताया तस्याप्रयोजकत्वं
रभ्यते, विशेषनिषेधपरताया अस्तर्गिकत्वादिति विपरीतनिश्चयसामान्यम्यैव
संशयप्रतिबन्धकतालाभ इति स्फुटयति— (संशयेत्विति) तन्निश्चये—
विपरीतनिश्चये । तस्य-संशयम्य अनुत्पादात् ।

न च प्रकृते प्रामाण्यम्य तन्मते साक्षात्कारिनिश्चयम्यैव सत्त्वात्
साक्षात्कारित्वम्य संशयप्रतिबन्धकताया तन्त्रतेऽपि संशयानुपपत्तिसत्त्वा-

[म] दिह्मोहादौ तथा दर्शनात्, तच्च न-पित्तादिना प्रति-
बन्धात् ।

[दी] तथा च प्रतिबन्धकविरहात्पीतत्वादिभ्रमोत्पाद । अनुत्पादश्च प्रति-
बन्धकसत्त्वात् । प्रामाण्यसशयस्य तु विशेषो वक्ष्यते ।

[ग] तस्या तथात्वस्यातन्त्रताप्रतिपादनं प्रकृतानुपयोगीति प्रकृतोपयोगि-
तया तदभिधानासङ्गतिरिति वाच्यम् । अनुव्यवसायस्य प्रामाण्यघटकज्ञान-
धर्मप्रकारिताद्यशे लौकिकत्वेऽपि तदघटकग्रहिर्विपर्याशे अलौकिकत्वमिति
पित्तादिदोषाप्रतिबन्धस्य शुक्लत्वाद्यशे उपर्नातमानात्मकस्य रूपादिलौकि-
कग्रहस्य सत्त्वे शङ्का न श्वेत इत्यादिसाक्षात्कारिभ्रमोत्पत्त्या साक्षात्कारि-
भ्रमप्रतिबन्धे प्रकारतावच्छेदकाशे लौकिकत्वापेक्षावत्सशयप्रतिबन्धेऽपि तद-
पेक्षाया प्रकृते सशयोपपत्तिसम्भवात् तत्र तदनपेक्षाव्युत्पादनस्यावश्यक-
त्वात् । पीतत्वादिभ्रमस्यलप्रवृत्तस्थलयोरेतावता विशेषलाभेन प्रकृतप्रामाण्य-
सशयानुपपत्तितादवस्थपरतामुक्तग्रन्थस्य स्पुटयति (तथा चेति) (प्रति-
बन्धकविरहादिति)

न च विपरीतनिश्चयसामान्याप्रतिबन्धत्वं पीतत्वग्रमस्य साक्षात्त्व-
ग्रहयोग्यनाधीनम्, तथाग्यनापि लौकिकसन्निकर्षाजन्यस्य तस्य दोष-
विशेषजन्यत्वैव, तथा च दोषविशेषसमवधानमथले पीतत्वग्रहप्रति-
बन्धकामाव तत्समवधानाधीन एवेति प्रामाण्यमर्थेऽपि दोषसमवधानात्
प्रतिबन्धकान्नावनिर्वाह सम्भवतीत्यविशेष इति वाच्यम् । सशये क्वचिदपि
साक्षात्त्वाग्रहेण सशयजनकदोषस्य साक्षात्कारित्वमदापयोऽकृतया दोष-
जन्यत्वेऽपि तस्य उदयोग्यत्वेन विशेषात् (विशेषो वक्ष्यते इति) साक्षा-
त्कारिभ्रमप्रतिबन्धकताया साक्षात्कारित्वमात्रं न तन्त्रम्, अपि तु समाने-
न्द्रियजन्यत्वमहितम्, अतस्त्वचा उरगन्वाभावादिग्रहेऽपि दोषविशेषाद्-
पादौ उरगत्वादेत्याशुपदारोष इति वक्ष्यते इत्यर्थः । विपरीतनिश्चय-
सामान्यं यत्र प्रतिबन्धकं तत्र तदभारयाप्यदर्शनादिकमपि, यथानुमि-

[ग] त्यादाविति नियमाद्विपरीतनिश्चयसामान्यस्य संशयप्रतिबन्धकताभिधानेन अमत्वसंशयेऽपि प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वलाभात् प्रामाण्यनिश्चयेन प्रतिबन्धात्तदभावसंशयो माभूत्, अमत्वसंशये बाधकविरहेण तत एव विषयसंशयादिर्भविष्यतीति शङ्काया अनवकाश इत्यवयेयम् । अत एवात्र अमत्वसंशयप्रमात्वग्रहस्य प्रतिबन्धकतालाभे “अमत्वसंशयश्च तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां न सम्भवतीत्युक्तत्वा”दित्यभिमूलासङ्गतिरित्यपि निरस्तम् ।

आलोककारास्तु “विशेषदर्शन”मिति विशेषस्य-विपरीतस्यैव दर्शनामित्यर्थकम् । एवञ्च प्रतिबन्धकताया साक्षात्कारित्वस्यैव प्राज्ञाभावावगाहित्वस्याप्यपेक्षाबोधनात् संशयप्रतिबन्धकतायां प्राज्ञाभावावगाहित्वानपेक्षया अपि उक्तव्युत्पत्तिदलेन लाभात् प्रमत्वनिश्चयस्य अमत्वसंशयप्रतिबन्धकतालाभ इत्याहुः ।

अनु संशयस्य साक्षात्त्वग्रहायोग्यत्वेन न विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धकता, दोषविशेषजप्रमलौकिकसन्निकर्षजज्ञानसाधारणतद्योग्यताया अनुगताया दुर्बलत्वात् । नापि संशयत्वेन, अनुमित्याद्यसद्ग्रहात् । नापि प्रत्यक्षनिश्चयान्यज्ञानत्वेन, निश्चयरूपेण नीतभानासद्ग्रहात् । न च तदसद्ग्रहेऽपि न क्षतिः, विपरीतज्ञानोच्चरप्रत्यक्षनिश्चये विशेषदर्शनस्य हेतुताया बाधनिश्चयसत्त्वे विशेषदर्शनस्य सत्त्वे निश्चयोपनीतभानाप्रसङ्गात्, तत्सत्त्वे च तस्येष्टत्वादिति याच्यम् । विशेषदर्शनहेतुताया अनेनानभ्युपगमात् । नापि लौकिकान्यज्ञानत्वेन, लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयासद्ग्रहात् ।

अथ लौकिकनिर्णयान्यज्ञानत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकम्, वस्तुतो लौकिकान्यज्ञानत्वमेव तथा, लौकिकसन्निकर्षो न संशयजनकः, सर्वत्र कोट्युपस्थितिसत्त्वेनोपनयनसन्निकर्ष एव । क्वचिद्विद्यमानोऽपि लौकिकसन्निकर्षो विशेषदर्शनसहितदूरत्वादिदोषेण प्रतिबन्धाच्च वास्तवकोटिग्राहकः । तादृशदोषासत्त्वे च बलवत्या तद्लौकिकप्रत्यक्षसामग्रया प्रतिबन्धाच्च तद्विपरीतकोटिमानसम्भव इति संशयो नोपपद्यत इति चेत् । तथापि

[म] न च—जात्यैव कश्चिदोपांशुः । न च प्रामाण्यसंश-

[दी] ननु यथा सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादौ दोषान्न श्वेत्यस्य ग्रह, तथा सत्यपि व्यवसायादौ प्रामाण्यस्येत्यत्र, दोषाद्भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चाह (न चेति)

[ग] पितादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाधारोपे वानुमानिकाद्यपीतत्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिदुर्वारैव । अथ दोषविशेषाजन्यालौकिकज्ञानत्वन्तयेति चेत्, नहि साधुक्तम् । विशेषदर्शने दोषान्तरात् भ्रमवदप्रामाण्यसंशयो भविष्यतीति चेत्, सत्यम्, एतदालोच्यैव प्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषात् संशय इत्येतन्निराकरणपरत्वं “न चे” त्यभिप्रमूलस्य वक्ष्यति ।

नव्यास्तु अलौकिकज्ञानत्व विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबद्धपतावच्छेदकम्, अलौकिकत्व च न लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यत्वम्, अपि तु साक्षात्त्वव्यञ्जकतटीयविषयताविशेषशून्यत्वम् । तादृशी च विषयता लौकिकसन्निकर्षजन्यमुद्भवत् पितादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाधारोपेऽपि प्रामाणिकी, एतत्र पीत साक्षात्करोमि पश्यामीति प्रत्ययात्, एतत्र लौकिकसन्निकर्षस्य व्यभिचारोऽगत्या दोषविशेषाजन्यत्र कार्यतावच्छेदके निवेद्य यारणीयः । इत्थं च विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबद्धपतायामपि दोषविशेषाद्यजन्यत्वमनिवेश्यैव पीतदृशं इत्याधारोप उपपादयितुं शक्यम् । संशये च न तादृशीविषयता, एतत्र सन्देहात्येवानुत्तरसायात्, न तु साक्षात्करोमीति । अतस्संशयभात्रस्य विपरीतनिश्चयसासान्यप्रतिबध्यत्वमित्याहुः ।

(व्यवसायादाविति) प्रामाण्यपटकधर्मधर्मैर्बुद्धिपिष्ट्यभासकव्यवसायादावियर्थः । प्रामाण्यस्य दोषान्न ग्रह इत्यनुपप्रेषणान्वयः । इत्यत्र—प्रामाण्यसंशयोपपादकयुक्तौ । (दोषात् भ्रमसंशययोरुत्पाद इत्युक्ते चेति) सत्यपि प्रामाण्यनिश्चये दोषविशेषजन्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानाप्रतिबन्धतया ईवसा-

[वी] न हि श्वैत्यप्रामाण्यमहप्रतिबन्धकसाधारण प्रतिबन्धकतावच्छेदकम्,

[ग] दिग्महदशया दोषविशेषात् स्वर्धमागपीतिमाचारोपवत् प्रामाण्यस-
शयो दोषान्तरात् स्यादेवेति यदुक्तं तत्र चेत्यर्थः । दोषानुगमस्रण्डने उक्त
गौरवेण प्रामाण्यसशयजनकदोषाजन्यत्वस्य विपरीतनिश्चयप्रतिरुद्धतावच्छे-
दके निवेशामम्भवात् । प्रामाण्यसशयो भविष्यतीत्युक्तोपरि न चेत्यादि
दूषणरत्नतिरित्याशयः ।

न च दोषाद् प्रामाण्याग्रहेऽपि तस्य स्वतस्त्वक्षतेस्तदाशङ्कनासम्प्रति-
रिति वाच्यम्, यत्र प्रामाण्यस्रण्डमोऽनुभवसिद्धस्तत्र दोषात् प्रामाण्याग्रहे-
ऽपि स्वतो म्नास्त्वशरीरे शानग्रहसामग्र्या प्रामाण्यमहप्रतिबन्धकासम्बन्धि-
तत्त्वनिवेशात् स्वतस्त्वोपपत्तेः । “न च जारयैव कश्चिद्दोषः” इति मूल-
मभेदे तृतीयैत्यभिप्रायेण । जात्या-जन्मना, अनभ्यासदशाजन्मनेति या-
वत् । तथा च अनभ्यासदशाजन्मनानुगतो दोषः अनभ्यासस्य प्रामाण्या-
ग्रहरूपत्वेन तदुपदिष्टानुगतधर्मावच्छिन्नस्य तदधीनसत्ताकस्य तद्वयो-
जकत्वानुपपत्तेरित्यनुगतरूपेण तत्प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम्, तत्र गौरवात्
दुर्महमिति व्याख्यातमालोककृता । तत्र सम्बन्धः । अनभ्यासदशाज-
न्मनोऽनुगतदोषत्वनिरकरणेऽपि तादृशदोषान्तरात् प्रामाण्यस्रण्डाया अ-
निराकरणात् । तन्निराकरणात्तदभ्यासदशाजन्मवत् अन्योऽपि नानुगत
इति भावो मूलस्य व्याख्येयः, तत्र च जातिपदस्यानुगतरूपार्थक-
त्वा अनुगतरूपपुरस्कारेण कश्चिद्दोषो न श्वैत्यप्रामाण्यादिग्रहप्रतिबन्धकः,
न वा पीतत्पारोपप्रामाण्यसशयजनक इत्यर्थकत्वमेवोचिद्व्यमित्याशयेन व्या-
चष्टे । (न हीति) यदि-प्रामाण्यमहप्रतिबन्धादिप्रयोजकयावत्साधारणोऽन-
तिप्रसक्तो धर्मस्तम्भयतीति शक्यशङ्कनं तदा श्वैत्यमहप्रतिबन्धकपितादि-
साधारणोऽपि सम्भवेत् । तथा च प्रामाण्यमह्रेऽपि न दोषस्य पृथक्प्रति-

[म] न च—जात्यैव कश्चिदोषोऽस्ति । न च प्रामाण्यसंश-

[दी] ननु यथा सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादौ दोषान्न श्वेत्यस्य ब्रह्म, तथा सत्यपि व्यवसायादौ प्रामाण्यस्येत्यत्र, दोषाद्भ्रमसंशयोरुत्पाद इत्युक्ते चाह (न चेति)

[ग] पितादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाधारोपे आनुमानिकाद्यपीतत्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिदुर्वारैव । अथ दोषविशेषाजन्यालौकिकज्ञानत्वन्तथेति चेत्, तर्हि साधुक्तम् । विशेषदर्शने दोषान्तरात् भ्रमवदप्रामाण्यसंशयो भविष्यतीति चेत्, सत्यम्, एतदालोच्यैव प्रामाण्यनिश्चयेऽपि दोषात् संशय इत्येतन्निराकरणपरत्वं “न चे” त्यप्रिममूलस्य वक्ष्यति ।

नव्यास्तु अलौकिकज्ञानत्व विपरीतनिश्चयसामान्यमतिबद्धयतावच्छेदकम्, अलौकिकत्व च न लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यत्वम्, अपि तु साक्षात्स्वव्यञ्जकतदीयविषयताविशेषशून्यत्वम् । तादृशी च विषयता लौकिकसन्निकर्षजन्यवृद्धिवत् पितादिदोषजन्यस्मर्यमाणपीतिमाधारोपेऽपि प्रामाणिकी, तत्र पीत साक्षात्करोमि पश्यामीति प्रत्ययात्, तत्र लौकिकसन्निकर्षस्य व्यभिचारोऽगत्या दोषविशेषाजन्यत्व कार्यतावच्छेदके निवेश्य धारणीय । इत्थं च विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबद्धयतायामपि दोषविशेषाद्यजन्यत्वमनिवेश्यैव पीतशङ्क इत्याधारोप उपपादयितुं शक्य । संशये च न तादृशीविषयता, सत्र सन्देहात्पेवानु-व्यवसायात्, न तु साक्षात्करोमीति । अतस्संशयमात्रस्य विपरीतनिश्चयसासान्यप्रतिबध्यत्वमित्याहुः ।

(व्यवसायादाविति) प्रामाण्यघटकधर्मधर्मवैशिष्ट्यभासकव्यवसायादावित्यर्थः । प्रामाण्यस्य दोषान्न ब्रह्म इत्यनुपप्रेणान्वयः । इत्यत्र—प्रामाण्यसंशयोपपादकयुक्तौ । (दोषात् भ्रमसंशयोरुत्पाद इत्युक्ते चेति) सत्यपि प्रामाण्यनिश्चये दोषविशेषजन्यज्ञानस्य विपरीतज्ञानाप्रतिबध्यतया श्वेत्या

[दो] न हि श्वैत्यप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारण प्रतिबन्धकतावच्छेदकम्,

[ग] दिग्ग्रहदशाया दोषविशेषात् स्वयंमाणपीतिमापारोपवत् प्रामाण्यसू-
शयो दोषान्तरात् स्यादेवेति यदुक्तं तत्र चेत्यर्थः । दोषानुगतत्वण्डने उक्तं
गौरवेण प्रामाण्यसंशयजनकदोषान्नन्यत्वस्य विपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छे-
दके निवेशासम्भवात् । प्रामाण्यसंशयो भविष्यतीत्युक्तोपरि न चेत्यादि
दूषणसम्प्रतिरिक्ताज्ञायः ।

न च दोषात् प्रामाण्याग्रहेऽपि तस्य स्वतस्त्वक्षतेस्त्वशाशङ्कनासम्प्रति-
रिति वाच्यम्, यत्र प्रामाण्यसंशयोऽनुभवमिदंस्तत्र दोषात् प्रामाण्याग्रहे-
ऽपि स्वतो ब्राह्मत्वशरीरे ज्ञानग्रहसामप्रया प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकतासमवदि-
तस्त्वनिवेशात् स्वतस्त्वोपपत्तेः । "न न जालैव कश्चिद्दोषः" इति मूल-
मभेदे तृतीयेत्यभिप्रायेण । ज्ञात्या-जन्मना, अनभ्यासदशाजन्मनेति या-
वत् । तथा च अनभ्यासदशाजन्मनानुगतो दोषः अनभ्यासस्य प्रामाण्या-
ग्रहरूपत्वेन तद्दृष्टितानुगतधर्मावच्छिन्नस्य तदधीनसत्ताकस्य तस्यो-
पपत्तानुपपत्तेरित्यनुगतत्वेण तत्र प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यम्, तच्च गौरवात्
दुर्महमिति व्याख्यातमालोककृता । तत्र सम्यक् । अनभ्यासदशाज-
न्मनोऽनुगतदोषत्वनिराकरणेऽपि तादृशदोषान्तरात् प्रामाण्यशास्त्राया च-
निराकरणात् । तस्मिन्कारणायानभ्यासदशाजन्मवत् अन्योऽपि नानुगत
इति भावो मूलस्य व्याख्याय, तत्र च जातिपदस्यानुगतत्वापर्य-
यया अनुगतत्वापुरस्कारेण कश्चिद्दोषो न शैत्यप्रामाण्यादिग्रहप्रतिबन्धकः,
न वा पीतत्वारोपप्रामाण्यसंशयजनक इत्यर्थकस्त्वमेवोचितमित्याशयेन व्या-
ख्येते । (न हीनि) यदि-प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धादिभ्योत्र कयावत्साधारणोऽन-
तिप्रसक्तो धर्मसम्भवर्त्तते इत्यस्य ह्येन तदा श्वैत्यग्रहप्रतिबन्धकपिवादि-
साधारणोऽपि सम्भवेत् । तथा च प्रामाण्यग्रहेऽपि न दोषस्य पृथक्प्रति-

[म] याद्विषयसंशयवत् प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यसंशयात् प्रा-
माण्यसंशय इति वाच्यम् । प्रामाण्यज्ञानेऽपि स्वतः प्रामा-
ण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः ।

[दी] पीतत्वग्रमप्रामाण्यसंशयसाधारण अनकतावच्छेदक तत्तद्व्यवसायप्रा-
माण्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारणप्रतिबन्धकतावच्छेदक वा दोषत्वमेकमरतीत्य-
र्थः । न वा अप्रामाण्योपस्थितिरेवानुगताप्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धिका, अनुव्य-
वसायात्पूर्वं तद्विरहेऽपि अनन्तर तत अप्रामाण्यसंशयात् । न च तत्त-
त्क्षणसम्बन्धा एव प्रतिबन्धका, अनन्ताना प्रतिबन्धकत्वकल्पनामपेक्ष्य
अनुव्यवसायस्य प्रामाण्याग्राहकत्वकल्पनाया एव लाघवेनौचित्यात् ।

[ग] बन्धकता, अपि तु श्वैत्यप्रामाण्यग्रहमाधारणरूपावच्छिन्नं प्रति पित्त-
द्रव्यादिसाधारणरूपेणैकमेव प्रतिबन्धकत्वमित्यपि शङ्का स्यात्तमेव प्रथमं
निराकरोति (श्वैत्यप्रामाण्येति) ननु पीतत्वग्रमप्रामाण्यसंशयसाधारणरूपाव-
च्छिन्नजनकत्वमेव तथेत्याशङ्का निराकर्तुं तदवच्छेदकमप्येकम्—दुर्बल-
मित्याह (पीतत्वेति) माभूत् श्वैत्यग्रहप्रतिबन्धकसाधारणरूपेण प्रामाण्यग्रहं
प्रति दोषस्य प्रतिबन्धकता, मा च भूत् सकलप्रामाण्यग्रहे दोषाणामेकप्रति-
बन्धकत्वम्, घटज्ञानादिप्रामाण्यग्रह प्रति दोषाणामेकैकप्रतिबन्धकत्व-
कल्पनीयमत आह—(तत्तद्व्यवसायेति) (प्रामाण्यग्रहेति) प्रामाण्यलौकिक-
प्रत्यक्षेत्यर्थः । तेनाप्रामाण्योपस्थितिदशाया प्रामाण्यानुमित्याद्यनुत्पत्तावपि
न क्षति । तद्विरहेऽपि — अप्रामाण्योपस्थिति,विरहेऽपि । अनन्तरन्ततः
—अनुव्यवसायद्वितीयक्षणे, तत्र प्रामाण्योपस्थितेः । अप्रामाण्यसंशयात्,
तत्रानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहे बाधकामात्रेणाप्रामाण्योपस्थिते प्रामाण्यग्रह-
प्रतिबन्धकतया तदुत्पादनामम्भवादिति शेषः ।

यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।

ननु—ना भूदनुव्यवसायस्य ग्रहे तन्प्रामाण्यस्य महात्संशयाद्भव-
सायप्रामाण्यसंशयः, भ्रमत्वसंशयात् तत्संशयः स्यात्,

[ग] ननु—सामग्रीव्यादनुव्यवसायस्य प्रामाण्यग्राहकत्वमावश्यकमिति तस्य
प्रामाण्यग्राहकत्वं दुष्करूप्यमत आह (यथा चेति) एतत्—अनुव्यवसायस्य
प्रामाण्यग्राहकत्वम्, व्यवसायस्य प्रामाण्यमेव तेषां स्वतोप्राद्यं ननुव्यव-
सायप्रामाण्यमिति भ्रमेण, व्यवसायधर्मिकप्रामाण्यसंशय एव तद्धर्मिज्ञान-
मपेक्षितं न त्वनुव्यवसायप्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानमिति भ्रमेण वा “न च
प्रामाण्यसंशयादि” त्यादिका मूलशङ्का । प्रामाण्यमात्रमेव तेषां स्वतोप्राद्यं
परतः पक्षे बाधकरस्याविशेषात् । एवमविशेषेण संशयमात्र एव तद्धर्मिणीः
हेतुरित्याशयेन भ्रमस्विराकरोति मूले—(प्रामाण्यज्ञानेऽपीति) ननु विरोधिनि-
श्चये प्रमात्वाभावसंशयस्येव भ्रमत्वसंशयस्याप्ययोगात् “नन्वि” त्यादिनाऽ
नुव्यवसाये व्यवसायप्रामाण्यरूपस्वविषयाशे भ्रमत्वसंशयात्तदागृहीतेऽपि व्य-
वसायप्रामाण्ये शङ्कास्यादिति शङ्का नावतरति, अनुव्यवसायानुव्यवसाये
विना धर्मिज्ञानाधीनस्य तत्र भ्रमत्वसंशयस्याप्ययोगात्, अनुव्यवसायमहस्य
स्वीकारे तत्र भ्रमत्वविरोधिः प्रामाण्यस्य निश्चयोऽस्तीति स्वयमेव प्रथमं
स्फुटीकृतत्वादित्यतः साक्षात्कारिभ्रम इव संशयेऽपि प्राज्ञाभावावगाहिनि-
श्चय एव विरोधी न तु विरोध्यन्तरनिश्चय इत्यभिमानमूलकत्वेन तादृश-
शङ्कामवतारयति—दीधितौ (ननु मा नूदिति)

यद्यपि “साक्षात्कारिभ्रम” इत्यादितो प्राज्ञाभावविषयकत्वं संशय
प्रतिबन्धकतायामतन्त्रमिति लब्धम्, अत एव च ‘असत्संशयश्च तज्ज्ञा-
नाज्ञानान्ध्यां न सम्भवतीत्युक्तत्वा’दिति समाधाने “उक्तत्वा”दिति वक्ष्यते ।
तथापि भ्रमरूपविशेषोपादानबलादेव संशयप्रतिबन्धकतायां साक्षा-

[म] ननु ज्ञानमात्रं न विरोधिबुद्धिनिवर्तकम्, असोत्तरं या धकज्ञानोदयात्, किन्त्वनन्यथासिद्धम् । अत एव तेन विनापि तज्ज्ञानं सम्भवतीति अन्यथासिद्धतया शङ्कितं तन्नि-

[दी] न च तस्याभावोऽपि तदा गृह्यते, उपस्थापकाभावादित्याशङ्कते (नन्वित्यादिना) अनन्यथा सिद्धम्—अन्यथासिद्धत्वेन—अमत्वेन, अगृ-

[ग] त्कारित्वस्यातन्त्रतालाभेन सशये विपरीतनिश्चयसामान्यप्रतिबन्धता लामादर्धतस्तत्र निरोध्यन्तरनिश्चयप्रतिबन्धता लभ्यते, साक्षात्कार्यैवेतिवत् विपरीतविषयक एवेत्यवधारणपरतया सशयप्रतिबन्धकताया आद्याभावावगाहित्वस्यातन्त्रतालाभाद्वा, उभयथाप्यस्फुटतया तत्परत्वानवबोधे नैतच्छङ्कान्तार । तस्याभावोऽपि—अमत्तस्याभावोऽपि । अनुव्यवसाय इति शेष । तदा—अनुव्यवसायकाले । उपस्थापकाभावात्—अमत्वोपस्थापकानैव्यत्यात् । अमत्वेनागृहीतस्य अमत्वरूपविरोधिविषयकमहस्यापि प्रतिबन्धकतयाऽनन्यथासिद्धपदमन्यथासिद्धत्वमहविषयाभावविशिष्टार्थकतया व्याजष्टे अनन्यथेति) “अन्यथासिद्धत्वेन” त्यस्य व्याख्या अमत्वेनेति ।

यद्यपि ‘अमत्वमन्यथासिद्धत्व’ मिति मूलकृतैव विवरणीयं पश्चात् तथापि तदनवलोकनेन प्रथम प्रसिद्धार्थान्तरपरत्वशङ्कानिराकरणायेद् व्याख्यानम्, अन्यथासिद्धतयेत्यमिममूलस्यापीद् व्याख्यानमित्यवघेयम् । अन्यथा—प्रिशेष्य यद्धर्मवत्तदन्यप्रकारेण, सिद्धम्—सिद्धि, तस्य ज्ञानमिति यावदिति व्युत्पत्त्याऽन्यथासिद्धपदस्य अमार्थकता । मूले—अत एव—अन्यथासिद्धतया गृहीतज्ञानस्याविरोधित्वादेव । सशय इत्यभिभेगास्य सम्बन्ध । “तेन विनापि तज्ज्ञानं सम्भवती” त्यनेन सशयप्रयोजकतयाभिधीयमानस्य तद्वत्ताज्ञानविषयत्वधर्मस्य साधारण्य दर्शितम् । “अन्यथासिद्धतया शङ्कित” मिति विषयमृतपुरुषत्वादिनिश्चयविशेषण परिभवहेतुगर्भम् । परिभूय स्वाविरोधिन कृत्वा । सशयो जायत इत्यध्याहार्यम् ।

[म] अथ परिभूय ज्ञानविषयत्वाद्धिषये यथा संशयस्तथा प्रामाण्ये तद्विश्वस्यस्यान्यथासिद्धिशङ्कया तं परिभूय भवति संशयः । न च व्यवसायस्य ज्ञानत्वे घटविषयकत्वे च यथानुव्यवसायविषयत्वात् संशयस्तथा प्रामाण्येऽपि न स्यात्, अनुव्यवसायस्य प्रमात्वनियमादिति वाच्यम् । अज्ञाने अविषये च ज्ञानत्वविषयत्वयोरनुव्यवसायेनाग्रहण-नियमात्, तद्विषयत्वमनन्यथासिद्धं प्रामाण्यविषयत्वं च ते-

[दी] हीतम् । अन्यथासिद्धतया-अमत्वेन । घटविषयत्वे-धर्मविषयत्वे ।

[ग] एवमग्रेऽपि (प्रामाण्य इति)—अग्निमेण—“संशय ” इत्यनेन, सम्बन्धः । तद्विश्वस्य—प्रामाण्यविश्वस्य । तद्— प्रामाण्यविश्वस्यम् ।

ननु घटोऽयमिति ज्ञाने घटविषयकत्वत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वरूप प्रामाण्यमिव घटविषयकत्वावच्छिन्नमपि सन्दिश्यते । घटत्वप्रकारकत्वादि संशयस्य तत्र कदाप्यनुदयात्, घटविषयकत्वांशस्य संशययोग्यतयैव प्रामाण्यसंशयात् । तथा चानुव्यवसायगृहीततया घटविषयकत्वे यथा न संशय इति दृष्टान्तासङ्गतिः, अतो “घटविषयकत्व” इति मूलस्य घट-विषयत्वत्वस्य संशयकोटितानवच्छेदकत्वे न तात्पर्यम्, किन्तु घटत्वांशस्यो-पलक्षणतया किंचिद्विषयकत्वाशङ्क्यात्तथा इति व्याचष्टे दीर्घितौ (घट-विषयत्व इति) मूले तद्विषयत्वम्—ज्ञानत्वविषयत्वविषयकानुव्यवसाय-त्वम् । अनन्यथासिद्धम्—तद्विषयत्वादि अमत्वनियतम् । अतस्तद्ग्रह-विषयानुव्यवसाये ज्ञानत्वादि अमत्वसंशयानुदयात् व्यवसायेऽनुव्यवसाय-गृहीतज्ञानत्वादेस्संशय इति युज्यत इति भावः । प्रामाण्यविषयत्वञ्च— प्रामाण्यावगाहनन्तु । तेन विनापि—प्रामाण्येन विनापि । अग्रनायामपीति यावत् । तथा च प्रामाण्यविषयकानुव्यवसायत्वं न प्रामाण्यादि अमत्वनियत-मिति तद्ग्रहविषयेऽप्यनुव्यवसाये प्रामाण्यादि अमत्वसंशयसम्भव इति भावः ।

[म] न विनापि सम्भवतीति तत्र संशय इति चेत्, मैयम् ।
अमत्वमन्यथासिद्धत्वम् । ततश्च प्रामाण्यनिश्चये अमत्व-

[दी] भवेदेव यदि तदभावस्य तदभावव्याप्यत्वेनैव वा धर्मान्तरस्य निश्चय एव प्रतिबन्धकस्स्यात्, न त्वेवम्, परन्तु यदवच्छेदेन तदभावो निश्चितस्तन्निश्चयोऽपि । तथा चैतत्तथा परामर्शे वक्ष्यामः । तथा च प्रमात्वावच्छेदेन अमत्वस्याभावनिश्चयात् प्रमात्वनिश्चये तत्सम्भव इत्याह (अमत्वमित्यादिना) न विषयसशयस्तवमते स्यात् । ज्ञानप्रामाण्यसशया-

[ग] तत्र सशय -व्यवसायप्रामाण्येऽनुव्यवसायगृह्यतेऽपि सशय । अमनिराकरण विना अममूलकोक्तशङ्कासमाधान न भवतीति तन्निराकरण स्फुटयति दीधितौ (भवेदेवमिति) तदभावव्याप्यस्य तदभावव्याप्यत्वेनैव ज्ञान यदि तद्वत्ताप्रहप्रतिबन्धक भवेत्तदा तैरपि अमत्वाभावव्याप्तिविशिष्टस्य प्रमात्वस्य स्वतोप्राप्तत्वात्तदनुपगमात् अमत्वसशयस्य सम्भवतीति तमपि निराकरोति (तदभावव्याप्यत्वेनैवेति) धर्मान्तरस्य - तदभावव्यतिरिक्तस्य । (यदवच्छेदेनेति) यत्र धर्मे तदभावावच्छेदकत्व निश्चितमित्यर्थ । नन्वत्र का युक्तिरित्यत आह (यथा चैतदिति) पुरुषो न स्थाणुरिति निश्चये अयं पुरुष इत्याकारकस्थाणुत्वाभावव्याप्यप्रकारकनिश्चयस्यापि स्थाणुत्वसशय विरोधिताया आनुभाविकत्वात्तदभावव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताया अकिञ्चित्करत्वमिति वक्ष्यत इत्यर्थ ।

इदमुपलक्षणम्—तदभावावच्छेदकधर्मदर्शनस्याऽविरोधित्वेऽनुव्यवसाये ज्ञानत्वादिविषयकत्वमहोऽपि ज्ञानत्वाशे अमत्वसशयोत्पत्त्या व्यवसाये ज्ञानत्वादिसशयस्य दुर्वारतया परेषा ज्ञानत्वाशे असशयोपपादनं विरुद्धयत इत्यपि बोद्धव्यम् ।

अमत्वसशयाद्विषयसशयस्यानुत्पत्तिव्यवस्थापनायोगात्, “एव” - मित्यादिमूलस्य तेषा तदुपगमासम्भवदर्शनपरता स्फुटयितुं पूरयति (तव मते स्यादिति) एवं चान्यत्र—अनुव्यवसायादन्यत्र पुरुषादिज्ञाने प्रमात्व

[न] संशयेन तद्विषये प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः ।
 भ्रमत्वसंशयश्च तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां न सम्भवतीत्युक्तत्वात् ।
 एवमन्यद्वापि भ्रमत्वसंशयात् न विषये संशयः स्वतः
 प्रामाण्यग्रहे भ्रमत्वसंशयाभावात् ।

[दी] चद्विषयसंशयं वदन्त एवेत्यमुपालभ्या, न तु चयम् । ययं हि निश्च-
 यसत्त्वात्सत्त्वयोस्साधारणधर्मदर्शनादेव संशय इति वदामः । तथा च यथा
 स्थाणुत्वोदेस्तथा प्रमात्वप्रमासाधारणज्ञानविषयत्वादिदर्शनात् प्रामाण्यस्यापी-

[ग] निश्चये तदभावसंशयासम्भयेऽपि भ्रमत्वसंशयात्तद्विषये पुरुषत्वाद्दो संशय
 इत्यपि तत्र मते न स्यात्—न सम्भवतीति गूलार्थः । प्रामाण्यसंशयात्
 विषये संशयोऽपि तु निश्चितेऽप्यर्थे साधारणधर्मदर्शनादेव संशय इति
 प्रामाण्यसंशयो नाभ्युपेयत एव, विषयसंशयानुरोधविरहादिति “न च
 वाच्य”मित्यादिशङ्काभिप्रायो न सम्भवति, प्रामाण्यसंशयमनपेक्ष्यैव निश्चि-
 तार्थगोचरसंशयोपगमे निश्चितेऽपि प्रामाण्ये संशयापत्तरतः व्यवसाये प्रामा-
 ण्यसंशयोपपादनपरतयैव ज्ञानप्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशयाहेतुत्वदाह्यां प्रकृते
 सद्गमयति (ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति) (इत्थमुपालभ्या इति) तत्र निश्चिते
 प्रामाण्यादौ कदापि संशयो न स्यात्तद्वेतुमंशयस्य दुर्घटत्वादित्युपालभ्या
 इत्यर्थः । (निश्चयसत्त्वासत्त्वयोरिति) निश्चयासत्त्व इव तत्सत्त्वेऽपीत्यर्थः ।

न च-निश्चयकालीनार्थसंशये प्रमात्वसंशयस्याहेतुत्वेऽपि अप्रामा-
 ण्यज्ञानाभावविशिष्टस्य कोटिनिश्चयस्य विपरीतकोटिधीविरोधितया तत्र
 प्रामाण्यसंशयस्त्वापेक्षाऽस्त्येवेति प्रामाण्यसंशयानुत्पत्तौ निश्चितार्थसंशयानुप-
 पत्तिदुर्वारिबोधि वाच्यम् । एतन्मते विशेषदर्शनजन्यस्यैव विपरीतनिश्चयस्य
 प्रतिबन्धकत्वमित्युपगमात् । मयन्मतेऽपि विशेषदर्शनानर्धाननिश्चयस्याप्रा-
 माण्यशङ्कया परिभवेनापिरोधितयानुभवविरोधविरहात् । साधारणधर्मदर्श-

[म] न च वाच्यं प्रामाण्यसंशयात् विषये संशयः, माना-
भावात् । ज्ञानविषयत्वात्स्मानधर्मादेव तदुपपत्तेः । न चैवं
सर्वत्र विषयसंशये तन्निश्चयोच्छेदः, प्रामाण्यसंशयेऽपि तु-
ल्यत्वादिति । तस्यासार्वत्रिकत्वात् ।

[वी] त्रि त निरस्यति (न चेति) (न चैवमिति) साधारणधर्मदर्शनस्यानुवर्त-
भावत्वादिति शेषः । तस्य—प्रामाण्यसंशयस्य । तथा च न तुल्यत्वमिति ।

[ग] नस्य विळम्बादेव क्वचित्संशयो नस्यादिति प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशये-
ऽनपेक्षायामपि न निश्चयोच्छेद इति “न चैव” मित्यन्तरशङ्काया-
व्यसङ्गतिरिति साधारणधर्मदर्शनस्य सर्वत्र सम्भव हेतुतया पूर्यति—
(साधारणेति) अन्ततः प्रमेयत्वादेरपि साधारणधर्मत्वादिति भावः ।
“संशय” इति मूलम् — संशयसामग्रीसत्त्वं इत्यर्थकम् । (तन्नि-
श्चयोच्छेद इति) निश्चितेऽपि विषये संशय एव स्यात्, न तु
निश्चय इत्यर्थः । प्रामाण्यसंशयोऽपि सर्वत्र सम्भवतीत्यभिमानेन “प्रामा-
ण्यसंशयेऽपीत्यनेन” मूलेन—तुल्यत्वमापादितम्, प्रामाण्यसंशयेऽपि प्रामा-
ण्यसंशयस्य विषयसंशयकतामतेऽपि अभिमान निराकृत्य “न च वाच्य”
मित्यादिशङ्कोपरि प्रायशो निश्चयोच्छेदरूप बाधकमेव दृढीक्रियते— (तस्या
सार्वत्रिकत्वादिति) तत्र तत्पदस्य प्रामाण्यसंशयपरामर्शकत्वं न स्फुटम्,
न च वाच्यमिति वाक्यान्तरेण प्रामाण्यसंशयस्य प्रक्रान्तस्यापि व्यवधात्वात्,
अव्यवहितवाक्यस्थनेतिशब्देन तुल्यत्वादित्यन्तवाक्यार्थस्य बाधेन तदन्त-
र्गतप्रामाण्यसंशयस्य प्रक्रान्तत्वे तादृशवाक्यार्थं निश्चयादेरपि घटकतया
तेषामपि युगपत्प्रक्रान्तत्वात् एकपदार्थान्तर्गततया प्रक्रान्तत्वस्य तच्छब्द-
परामर्शेऽनुयोगाच्चेति तच्छब्दस्य तत्परत्वं स्फुटयति—दीधितौ (तस्येति)
प्रामाण्यसंशयस्यासार्वत्रिकत्वं च विशेषदर्शनकार्त्विज्याने प्रामाण्यनिश्चय-
सम्भवेनेति वाच्यम् (न तुल्यत्वमिति) प्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशयहेतुत्वे
निश्चयोच्छेदवत्त्वम् तथात्वे न तदुच्छेद इत्यर्थः ।

[म] भ्रमत्यसंशयं चिन्ता निश्चितविषये संशयानुपपत्तेरानु-
मयिकत्वाच्च ।

[वी] अथ भाभूतुल्यत्वं उच्छिद्यताश्च तत्र तन्निश्चयः, किं नदिच्छन्नमित्य-
त्राह (भ्रमत्येति)

[ग] यद्यपि तन्मतेऽपि एककोटिमानसामंश्री यत्र लौकिकसंज्ञि-
कर्पादिषट्पदिततया विशेषदर्शनसमवधानेन वा चलवत्यनुवर्तते तत्रैवं साधा-
रणधर्मदर्शनादिसत्त्वेऽपि निश्चयपरम्परासम्भवः, तथापि तदतिरिक्तस्थले
संन्यत निश्चयपरम्परोच्छेद एव दोषो बोद्धव्यः । तुल्यत्वम्-प्रामाण्यसंशय
हेतुतामते निश्चयोच्छेदः । उच्छिद्यतां तत्र-उक्तस्थले, तदहेतुतामते
निश्चयः । इत्यत्राह-इत्यत्रानुभवविरोधमाह ।

न च-विशेषदर्शनानधीनज्ञाने भवतां प्रामाण्यसंशयस्यापि संभ-
वेन तदुत्तरं संशयोत्पत्तेरेवानुभाविकत्वम्, विशेषदर्शनजन्यज्ञानस्य च
मयापि संशयविरोधित्वान्युपगमात्, तत्सत्ये मयापि संशयानुत्पादोपपत्ति-
रिति शक्तिरुपनिषास्य सर्गितत्वात्तानुभवविरोधेन सूक्ष्मतः प्रामाण्यसंशय-
हेतुताव्यवस्थापनसन्नतिरिति वाच्यम् । विशेषदर्शनकालीने निश्चयेऽपि
कोट्युपस्थितिधर्मिज्ञानादिविच्छिन्नेन प्रामाण्यसंशयानुत्पत्त्या तत्सत्त्वेऽर्थसंश-
यानुत्पादोऽनुभवसिद्ध इत्याशयात् । अयं च ग्रन्थो नार्थसंशयविशेषे प्रामा-
ण्यसंशयकारणतापर्यन्तव्यवस्थितिपरः, किन्तुपयोगितामात्रपरः, सा च
प्रामाण्यसंशयजन्यविशिष्टज्ञाने विपरीतनिश्चयो न विरोधी, तन्निश्चयकाली-
नज्ञाने च प्रामाण्यसंशयस्तत्त्वेनाप्रामाण्यग्रहत्वेन वा हेतुरित्यतो विशिष्ट-
ज्ञानसामान्ये अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टनिश्चयो विरोधीत्यतो वा निर्वहत्व ।

अथेत्यादिमूलं अनुव्यवसायादिना प्रामाण्यस्य महात्संसंशयस्य
असम्भवेन तस्यार्थसंशयहेतुत्वण्डनपरतया मिथैव्याख्यातम्, तच्च-न-
सन्नच्छते, अन्वयव्यतिरेकसिद्धार्थसंशयहेतुताकप्रामाण्यसंशयानुरोधेन तस्या
नुव्यवसायाद्यम.स.न.क.र.नाया एव युक्तत्वात् ।

[म] अथ तद्वृत्ति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यम्, तच्च ज्ञानग्राहकेण गृहीतमेवेति न तत्संशयः । न चास्मिन्निश्चितेऽपि प्रामाण्यसंशयात् न तत्प्रामाण्यमिति वाच्यम्, एतन्निश्चयादेव निष्कम्पव्यवहारादिति चेत् ।

[दी] यद्यनुव्यवसायानन्तर व्यवसायस्य तद्वृत्ति तत्प्रकारकत्वे संशयस्यात्, स्यादपि तदन्यथानुपपत्त्या प्रामाण्यस्य स्वतन्त्रनिर्वास, नत्वेवम्, परन्तु स्मृत्यन्यज्ञानत्वादानेव संशय इत्याशङ्कते (अथेति)

[ग] न च—प्रामाण्यमशयम्यार्थमशयाहेतुतया वाधात् (१) प्रामाण्यसशयासम्भवे अन्वयाग्रहेण कारणताया नान्वयव्यतिरेकसिद्धतेति वाच्यम् । यत्र प्रतिबन्धश्चशादनुव्यवसायादे प्रामाण्याग्राहकत्वम्—तत्र तन्मतेऽप्युत्तरकाल प्रामाण्यसशयोऽनन्तरद्यार्थसशय इत्यन्यग्रहसम्भवात् । अतो याथार्थ्यरूपप्रामाण्यसशयापत्तेरपि स्वतन्त्रव्यवस्थापनपरतयैव तद्व्याघाते (यद्यनुव्यवसायानन्तरमिति) (न त्वेवमिति) अनुव्यवसायानन्तर तत्प्रशय एव नेत्यर्थः ।

न चार्थसशयहेतुभूतयाथार्थ्यमशयानुदयेऽर्थसशयानुपपत्तेः कथमियं शङ्कार्थमिति वाच्यम् । अर्धनिश्चये ज्ञानेऽनुव्यवसायादिना तत्राशे सत्येवार्थमशय इत्याशयन शङ्कामङ्गते ।

नन्वनुव्यवसायाद्युपनीते व्यग्रमाये इदं ज्ञान प्रमा न वेति सशयोऽनुभवसिद्धतया दुरपहय इत्यत्र आद (परन्तिनि) स्मृत्यन्यज्ञानत्वादावेति) तस्यापि प्रामाण्यपदाधत्तान् तन्कोटिकसशयव्यापि प्रमा न वेत्याकारकनेनि शङ्कितुराशय इति भावः । गृह — (अस्मिन्निश्चितेपीति) अस्मिन् — याथार्थ्य । प्रामाण्यसंशयान् — प्रमा न वेनाकारकमशयान् तत्र — याथार्थ्यम् । न प्रामाण्यम् । तथा च याथार्थ्यस्य स्वतन्त्रमिद्धावपि नाभिमनमिद्धिरिति भावः । (एतन्निश्चयादेवेति), न प्रामाण्यनिश्चयादेवेत्यर्थः । (निष्कम्पव्यवहारादिति) न प्रामाण्यपदाधा भवन्तु मा वयन्यदेतन्,

[म] अस्तु तावद्विदं प्रामाण्यम्, तथाप्यनुव्यवसायानन्तरं व्यवसायस्य प्रामाण्ये अर्थस्य तद्वत्त्वे च संशयस्यानुभवसिद्धत्वान्नार्थतद्वत्त्वं तस्य विषयः ।

[वी] इदम्-स्मृत्यन्यज्ञानत्वादिकम् । तथाविधप्रामाण्यसंशयस्यानुभवसिद्धतया दुरपह्ववत्वाच्चदन्ययानुपपत्त्या तस्य स्वतन्त्रमेव बाध्यत इत्याह (तथापीति) प्रामाण्ये- तद्वति तत्प्रकारकत्वे । तद्वति तत्प्रकारकस्य अर्थस्य तद्वत्त्वं वा तस्य-अनुव्यवसायस्य विषयः ।

[ग] प्रवृत्तौपयिकधर्मभिक्षुत्यैव स्वतस्त्वचिचारात्तस्य स्वतोप्राप्तत्वसिद्धौ च नाभिमतासिद्धिरिति भावः । “अस्तु तावद्विदं” मित्यत्रेदपदस्य याथावर्थपरता न सम्भवति, तस्य प्रामाण्यपदार्थताया निष्कम्प-यथहाराङ्गतायाश्च नैयायिकमतनया तेषामापाततत्तदभ्युपगमासम्भवादतो व्याचष्टे (इदमिति) एव च “प्रामाण्य” मिति मूल प्राणाण्यपदार्थे इत्यर्थकम् । प्रमा न वेति संशयकोटिरानुरोधेन प्रामाण्यपदार्थताया स्मृत्यन्यज्ञानत्वादौ तेषा अद्वैतित्वात्प्रापाततस्तदभ्युपगमसङ्गते । स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूप-प्रामाण्यसंशयस्यानुभविकत्व न याथावर्थस्य स्वतोप्राप्तत्वे बाधकमत (तथा विधेति) याथावर्थरूपेत्यर्थकम् । मूलम् ‘प्रामाण्य’ इत्यस्याव्यवहितोक्तस्मृत्यन्यज्ञानत्वार्थरूपे ‘तथापीत्यादिसमुच्चिनत्परिक्रमायास्तथाविधप्रामाण्य इत्यावर्धनेन न घटत इति तदनुगुण्येन तत्प्रद व्याचष्टे (प्रामाण्य इति) यत्तप्यनु-यत्रमायम्यार्थतद्वत्त्वाविषयकत्वलाभे तद्वद्विदं प्रामाण्याविषयकत्वमपि अर्धतो लभ्येत, तथाप्यर्थतद्वत्त्वविषयकत्वेऽपि तद्वद्विदं प्यत्रत्यत्प्रकारकत्वगौरव-छेदावच्छेदकनाराग्रेण प्रामाण्यसंशयस्य तदर्थनिष्पत्तिरिति तद्वत्त्वसंशयस्य चोपरते अर्थतद्वत्त्वाविषयकत्वे निर्भरे नाचिन इति ‘ने’ इत्यनन्तरं तद्वति तत्प्रकारकत्वमिति ‘अथतद्वत्त्वमित्यनन्तर’ अनिर्भरामुच्यते-

[म] ननु व्यवसायस्यै इदन्त्वरजतत्वविशिष्टेदं विषयत्वेऽनु-
व्यवसाय एव मानम् ।

[दा] ननु सामग्रीबलसिद्धमनुव्यवसायस्य प्रामाण्यार्थतद्दत्त्व उभयविषयक-
त्वं दुरपवादमित्याशङ्कते (नन्विति) अनुव्यवसायो—व्यवसायविशिष्टात्म-
कज्ञानम्,

[ग] वेति च पूरितम् । धर्मितावच्छेदकेदंत्वयैशिष्ट्यावगाहनेनैवानुव्यव-
सायस्य विषयाशे निष्प्रकारकत्वरूपनिर्विकल्पकतावारणे धर्म्यशे सप्रकार-
कत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्त्या न प्रामाण्यस्य तद्घटकरजतत्वादिमत्त्वस्य
वा मानं सिद्धमतीति रजतं जानामीत्याकारकतानुपपत्त्या रजतत्वादिमत्त्व
मानसिद्धावपि रजतत्ववद्विषयकत्वमानमात्रेणैव तथाकारतोपपत्तेः, तत्प्रकारक
त्वेन तादृशस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य भानासिद्ध्या प्रामाण्यमानव
सिध्यत्येवेति “नन्वि” त्यादिमूलशङ्कायाः सामग्र्याः प्रामाण्यादिमानप्रमा-
णतापरत्वमाह (ननु सामग्रीति)

एवञ्च नन्वित्यादिमूलस्यायमर्थः—इदं रजतमिति व्यवसायस्य इदन्त्वरज-
तत्वरूपस्वप्रकाराश्रयधर्मिविषयत्वेऽनुव्यवसाय एव मानमिति तस्य तद्विष-
यकत्वमावश्यकम्, तथा सति व्यवसायविषयैर्यावद्भिः प्रकारैः विशेषित
एव धर्मी विषयिताविशेषणतयानुव्यवसायविषयो भवति, तद्विशेषितस्य
धर्मिणस्तथा भाने धर्म्यशेऽनुव्यवसायो निष्प्रकारक एव स्यात्, प्रका-
रान्तरस्य उपनायकविरहणैवाभानात्, तथा चेदं रजतज्ञानामीति तदाकारो
न स्यात् । ईदृशयुक्तेर्व्यवसायरूपप्रत्यासत्तिषटितसामग्रीबलाच्च विषयिता
विशेषणतापत्ते धर्मिणीदन्त्वरजतत्वयैशिष्ट्यमनुव्यवसायविषयः । एवं व्यव-
सायस्येदन्त्वरजतत्वप्रकारकत्वेऽपि अनुव्यवसाय एव मानमिति तदपि तस्य
विषयः । एवमिदं विषयकत्वरजतत्वविषयकत्वाभ्यामिदन्त्वप्रकारकत्वरजतत्व-

[म] तथा च घावद्-व्यवसायोऽस्ति विवृतप्रकारविशिष्ट एव धर्म्य-
नुव्यवसाये भासते । अन्यथा विषयांशे तस्य निर्विकल्पक-
त्वे इदं रजतं जानामीति तद्राकारो न स्यात् । अतो धर्मि-
णीदन्त्व रजतत्ववैशिष्ट्यमनुव्यवसायेन गृहीतमिति धर्मिणि
स्वतः प्रामाण्यमहवद् रजतत्ववैशिष्ट्येऽपि स्वतः प्रामाण्य-
ज्ञानप्रवर्जनीयम् । अत एव धर्म्यंशे न कदापि प्रामाण्य-
संशय इति चैत् ।

[दी] तच्च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वान्म्युपगन्तुं आहृत्यान्व-
यान्तुत्तरकालम् । (धर्मिणीति) धर्मिणि प्रामाण्यमहस्तद्वलाच्च संशयाभा-
वरश्च ।

[ग] प्रकारकत्वयोरवच्छेदावच्छेदकभावोऽपि वात्वाभावादिषडितसामग्री-
बलाद्विषय इति, धर्मितावच्छेदकेदन्त्वांश इव रजतत्वाशेऽपि प्रामाण्याव-
गाहनमनुव्यवसायस्यावर्जनीयमिति । अत एवेदन्त्वरूपधर्मितावच्छेदकांशे
न प्रामाण्यसंशय इति ॥

ननु व्यवसायाव्यवहितोत्तरज्ञानरूपस्यानुव्यवसायस्य जानामीत्याका-
रकता नोभयवादिसिद्धा, विशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वादिनां नैयायि-
कानां ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकस्य व्यवसायद्वितीयक्षणे उत्पत्तौ तृतीयक्षणे
एव ज्ञानत्वादिविशिष्टज्ञानसम्भवादिति नैयायिकं प्रत्यनुव्यवसायस्येदं रजतं
जानामीत्याकारकत्वाभावापादनं न सञ्जच्छेदो व्याचष्टे (अनुव्यवसाय
इति) विशिष्टज्ञानकारणत्वान्म्युपगन्तुणाम्-नीमांसकानाम् । आहृत्य-
व्यवसायद्वितीयक्षणे । अन्येषाम्-तदम्युपगन्तुं प्राप्नोति नैयायिकानाम् । तदुत्त-
रकालम् ।

ननु अस्माकं धर्मितावच्छेदकांशे प्रामाण्यमपि न स्वतो प्राप्नोतया-
ऽनुमतम्, न वा तत्र संशयोऽनुमतः, यद्वलावस्थ स्वतस्त्वं व्यवस्थाव-
धिष्यसीति धर्मिणीत्यादिदृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह (धर्मिणीति) भवताम्-

[म] मैयम्, इदं रजतञ्च जानामीति, नानुच्यवसाय, यहि
विशेष्यके मनसोऽस्वातन्त्र्यात् ।

[दी]- भवतामपि सम्मत, तात्पर्यटीकाया तथैव मिश्रैरभिधानादिति

[ग] नैयायिकानाम् । मूले — (वह्निर्विशेष्यक इति) रजतत्वादिरूपमहिर्वि-
शेषणविशेष्यतापत्रधर्मिविशेष्यकत्व इत्यथ । अस्वातन्त्र्यात् — तादृशधर्मि
विशेष्यकत्वजानाथसहकारणामाहस्त्वात् ।

नन्वेव “इदमिदन्त्रे”नेत्यादिमूलासङ्गति, इदन्त्वम्यापि वह्निर्विशे-
षणतया तद्विशेषितधर्मिविषयकत्वाग्रहेणैद जानामात्याकारकतानुपपत्ते ।

न च वह्नि पद धर्मितानच्छेदकान्यग्रहिविशेषणाविशिष्टपरमिति न
उदसङ्गतिः, अत एव च धर्मितानच्छेदकाशे प्रामाण्यस्य स्वनोग्राह्यतापर-
टीकाया अपि न विरोध इति वाच्यम्, वह्नि पदस्य धर्मितानच्छेद-
कान्यविशेषणविशिष्टपरत्वे “अत इदन्तरजतत्ववैशिष्ट्यं नानुच्यवसाय
विषय” इत्युपसहारावरोधात् ।

यत्तु रजतविषयकत्वविशिष्टरजतत्वप्रकारकत्वमात्र नेद रजतमिति
ज्ञानस्येदन्त्वावच्छिन्ने प्रवर्तकतौषयिक प्रामाण्यम्, इदमशे रजतत्वाप्रमा-
त्वमहाविरोधित्वात् । अपि तु स्वातन्त्र्यगणदत्तावच्छिन्नस्य रजतत्ववैशि-
ष्ट्यमपि तद्घटकम्, तथा नेद रजतन्तद्विशेष्यक च रजतत्वप्रकारक
ज्ञानमित्याकार एव प्रामाण्यग्रहाणाकार्य । स च न सम्भवति, वह्निरान्त-
रोमयमुख्यविशेष्यकज्ञानजनन मनसोऽस्वातन्त्र्यादिति मिथ्यानुसारेण
मूलार्थवर्षणम्,—

तत्तुच्छम्— अस्मिन् रजते रजतत्वप्रकारकमिदं ज्ञानमिति ज्ञानस्य
इदमिष्ये प्रवर्तकत्वे बाधकाभावान्, तादृशज्ञानस्य च वह्निमुख्यविशे-
ष्यकत्वविग्रहेण स्वनस्तम्भान्, इदमुख्यविशेष्यकप्रामाण्यग्रहस्य प्रवर्त-

[म] किन्त्विदं इदन्त्वेन रजतत्वेन जानामीति । तत्रेदन्त्व
रजतत्वे प्रकारत्वेन भासते । तत्प्रकारकज्ञानवत्त्वं चात्मनि

[दी] (इदन्त्वेत्यादि) ननु व्यवसायोपनीतमानविशिष्ट पुरोवर्तिरजतविशेषण
त्वेन ज्ञाने भासते ।

[ग] कत्वे वक्ष्यमाणानुमानेन तदजननात्, सन्दर्भविरोधाच्च । एव बहि-
रान्तरोभयमुख्यविशेष्यकमानसज्ञानमात्रानभ्युपगमे मानसज्ञानस्य ज्ञानवि-
शेषणतापन्नविषयाद्ये रजतत्वादिवैशिष्ट्याभासस्याभ्युपगतत्वात् तस्य विष-
यारो निर्विकल्पकत्वप्रसक्तिरिति धर्मिणादन्त्वरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्व-
मानेन निर्विकल्पकतावारणमपि विरुद्धमेवेति ।

एतेनेदं रजतमिति तादात्म्यारोपव्यावर्तनाय प्रामाण्यशरीरे मुख्य-
विशेष्यता निवेश्या, मुख्यविशेष्यता च प्रकारतानवच्छिन्नविशेष्यता ।
तत्र च प्रकारतानवच्छिन्नत्व न स्वतो ग्राह्यमिति न प्रामाण्य तथेति
मूलाशयवर्णनमपि न सत्, पुरोवर्तिनि रजतत्वादिवैशिष्ट्याभासस्य
प्रामाण्यमानप्रयोजकताकथनविरोधाच्चेति ।

मैवम्, बहिर्विशेषणवैशिष्ट्य विशेष्यताविशेषणतापत्वे धर्मिणि विशिष्ट
विशेष्यताज्ञानापसहकृत मनो न भासयतीत्येव हि मूलार्थः । अनुव्यवसा-
यस्य इदन्त्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वरूपेणेदन्त्वेन ज्ञानविशेषणतापन्नधर्मि-
विषयकत्वोपगमादिदं रजतत्वेन जानामीत्याकारकतानिर्वाहात् । अत एवामे
धर्मिणि इदन्त्वादिप्रकारकज्ञानविषयत्वमानेन तदशे-निर्विकल्पकतावारण-
मिति सर्वं समञ्जसम् ।

ज्ञानविषयतया भासमाने धर्मिणि व्यवसायोक्तिस्त्रिनप्रकारवैशिष्ट्यमपि
भासते इति व्यवस्थापयन् प्रामाण्यग्रहस्याम्बतम्ब दीधितिः कृदाक्षिपति (नन्वि-
त्यादिना) विशिष्टम्-इदन्त्वरजतत्वविशिष्टम् । ज्ञाने-ज्ञानविशेषणतापन्न
विषयताद्ये । विशेषणत्वेन भासन इत्यन्वयः । तद्विशिष्टविशेष्यकत्वमिव

[दी] भवता पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमिति वच्च पुरोवर्तिनि रजते रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमित्याकारं तत्र रजतत्वप्रकारकत्वज्ञानम् । स एव च प्रामाण्यग्रह । इत्यमेव च पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमाणं वेत्याकारकः प्रामाण्यसंशयः, अथ संशये च तदर्धनि इदं रजतं न वेत्याकारादिनियमः,

[ग] तदवच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वमपि भासते इत्याह (भवतामित्यादिना) इदन्त्ववैशिष्ट्यमानस्याग्रे व्यवस्थापनीयतया भवता पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमिति वच्चेति दृष्टान्तः (पुरोवर्तिनि रजत इति) पुरोवर्तित्वरूपव्यवसायोक्तिखितप्रकारविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनेव तादृशरजतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेनापि रजतत्वप्रकारकत्वमग्रे बाधकामावात्, उपनीतविशेषणविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारितालौकिकप्रत्यक्षे मनसोऽसामर्थ्ये पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकं ज्ञानमित्यनुव्यवसायस्याप्यसम्भवादिति भावः ।

नन्विदन्त्वविशिष्टविशेष्यकत्वमेव नानुव्यवसायो गृह्णाति, कुतस्तदवच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वम्, कुतस्तथा च रजतत्वविशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वमित्यत आह (इत्यमेव चेति) अनुव्यवसायस्य इदन्त्ववति रजतत्वप्रकारकतया ज्ञानावगाहनेनैव चेत्यर्थः । (इत्याकारकं प्रामाण्यसंशय इति) इदन्त्ववति रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वप्रकारकज्ञानविरहे तद्धर्मितावच्छेदकसंशयायोगात्, धर्मितावच्छेदकप्रकारकपियः संशयहेतुत्वादिनि भावः । ननु रजतत्वप्रकारकज्ञानं प्रमाणं वेत्याकारक एवानुव्यवसायरूपधर्मिज्ञानहेतुकं संशयं न तु पुरोवर्तिनि रजतत्वप्रकारकज्ञानं प्रमाणं वेत्याकारक इत्यत आह (अर्थसंशये चेति) (इदं रजतं वेत्याकारादिनियम इति) तद्धर्मधर्मितावच्छेदककार्यनिश्चयकार्त्विनतादृशार्थसंशये तद्धर्मवद्विशेष्यकार्यज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकरूपप्रामाण्यसंशयो हेतुः, इदं रजतं च रजतमिति निश्चयदशया तद्विशेष्यकरजतत्वज्ञानं प्रमाणं वेति संश-

[दी] अप्रामाण्यस्य दाहसमर्थादिविशेष्यकत्वस्य च ग्रहश्च साधु सङ्ग-
च्छते । इतरथा तु सर्वं दुर्घटमेवापघेत ।

[ग] येऽपीदं रजतं न वेति संशयानुदयादिति अनभ्यासदशापन्नस्येदं रज-
तमिति ज्ञानस्यानुव्यवसायानन्तरमिदंविशेष्यकरजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा-
नं वेति संशयानभ्युपगमे तदुत्तरमिदं रजतन्न वेत्याकारकसंशयो न स्यादि-
ति भावः ।

ननु तद्धर्मवच्छिन्नविशेष्यताकत्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यसंशय
एव तद्धर्मधर्मितावच्छेदकार्यसंशयोपयोगी वाच्यः, एवञ्चेदन्त्वविशेषित-
धर्मिविशेष्यकत्वस्यानुव्यवसायेनाग्रहणेऽपि विशेष्यतायाभिदन्त्वावच्छिन्न-
त्वावगाहिनोऽनुव्यवसायादिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वधर्मितावच्छेदक-
संशयादिदं रजतन्न वेत्याकारकसंशयो भविष्यतीत्यनुशयेनाह (अप्रामा-
ण्यस्येति) ग्रह इत्यभिप्रेयान्वयः । उपनीतविशेषणविशिष्टविशेष्यकत्व
मानसानभ्युपगमे बाधबुद्ध्युपनीततदभावविशेष्यकत्वभावेन तदभाववति
त्तमकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहकथनं विशेषदर्शनोपनीतदाहसामर्थ्यादिरूपव्या-
प्यधर्मवद्विशेष्यकत्वग्रहेण प्रामाण्यानुमापकहेतुग्रहोपपादनञ्च विरुद्धयेतेति
भावः ।

यद्यपि विशिष्टविशेष्यकत्वे मनसः स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्तेस्तदभाववद्विशे-
ष्यकत्वस्य दाहसमर्थादिविशेष्यकत्वस्य च तत्रोपनीतमानमेवाङ्गीकर्णाय
मूलकृता, तच्च दाहसामर्थ्यादिविशिष्टस्य विशेष्यतायाश्च विशकलितज्ञाना-
देव निर्वहतीति न विशिष्टविशेष्यकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षसिद्धिः ;
तथापि दाहसामर्थ्यादिविशेष्यकत्वस्योपनयदशायां कथञ्चिदुपस्थितवि-
परीतकोटोरपि मानसम्भवेन विना विशेषदर्शनं निश्चयासम्भवः,
विशेषदर्शनघोरन्त्वादिविशिष्टे दाहसामर्थ्यादिनिश्चये इदन्त्वादिमद्विशे-
ष्यकत्वनिश्चय एव, तदानीमिदन्त्वादिमद्विशेष्यकत्वे दाहसमर्थविशे-
ष्यकत्वतादात्म्यग्रहेण तत्र तद्व्याप्यत्वग्रहात्, इदन्त्वादिमद्विशेष्यकत्वस्य
च निश्चयो लौकिकप्रत्यक्षरूपस्य मूलकस्मरणरूपो वाऽप्युपगन्तव्यः, न तु

[दी] अत्राहु — प्रामाण्यस्य सशयान्यथानुपपत्त्या तद्वर्तमानविशिष्टे तत्प्रकार-
कत्वस्य ग्राहकत्वेऽनुव्यवसायस्यासामर्थ्यं कल्प्यते । तेन पुरोवर्तिनि रजत-
त्वप्रकारकमिति गृहेऽपि पुरोवर्तिनि रजते रजतत्वप्रकारकमिति न गृह ।

[ग] विशकलितेदमाद्युपस्थितिमूलकोपनीतभानरूप , तत्र तद्विपरीतकोटेरपि
माने सम्भवेन निश्चयत्वासम्भवात्, इत्युपनीतविशेषणविशिष्टधर्मविशेष्यक-
त्वस्य लौकिकप्रत्यक्षमावश्यकम् ।

न चैवम्—दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्यापि लौकिकप्रत्यक्षसम्भवेन किं
तदुपनीतभानानुसरणेनेति वाच्यम्, अथ वह्निरिति ज्ञाननाशे तद्विषयदाह-
सामर्थ्यविशेष्यकत्वस्य लौकिकसन्निकर्षासम्भवात्, व्यवसाये स्वोपनीत-
प्रकारवद्विशेष्यकत्वस्यैव लौकिकप्रत्यक्षोपगमात् । ज्ञानान्तरोपनीतदाहविशे-
ष्यकत्ववद्विशेष्यकत्वस्याय वह्निरिति प्राचीनज्ञाने उपनीतभानस्यैव सम्भ-
वात्,

तद्वर्तमानविशेष्यकत्वस्य तदवच्छिन्नधर्मान्तरप्रकारकत्वस्य चानुव्यव-
सायग्राह्यतामङ्गीकृत्यैव परत प्रामाण्यस्य ग्राह्यतामुपपादयति (अत्राहुरि-
त्यादिना) (अनुव्यवसायस्यासामर्थ्यमिति) तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य
विशेष्यतासम्बन्धेन लौकिकप्रत्यक्ष प्रति तद्विपरीतत्वमेव हेतुताकरूपने-
नेदमुपपादनीयम् । न चानुव्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकत्वेऽपि तज्ज-
नितज्ञानगोचरसंस्कारानुत्तरीयक्षणे प्रामाण्याविषयकज्ञानरूपधर्मिस्मरण कल्प-
यित्वा प्रामाण्यसशयपपादनसम्भवात् किमेतादृशकार्यकारणभावकल्प-
नेनति वाच्यम्, प्रामाण्यसशयस्थलेष्वनन्ताना धर्मिस्मरणाना कल्प-
नापेक्षया तादृशकार्यकारणभावकल्पनाया एव लाघवेनोचितत्वात् ।

चानुत्तन्तु तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वभामकानुमित्यादि-
सामग्र्या समावाहोर्लौकिकसन्निपादिघटितसामग्र्यास्ताद्रूप्येण तद्भासकत्वाया

[म] भासते । अन्यथा प्रकारवाचितृतीयार्थासम्भवः । रजतत्ववैशिष्ट्यस्य तदर्थत्वे व्यवसायेऽपि तृतीयार्थोल्लेखापत्तिः । तथा च धर्मिणीदन्त्वरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वे तादृशज्ञानवत्त्वे चात्मनोऽनुव्यवसाय एव मानमिति न विषये तस्य निर्विकल्पकत्वम् । अत इदन्त्वरजतत्ववैशिष्ट्यं पुरोधर्तिनि नानुव्यवसायविषय इति न स्वतः प्रामाण्यग्रहः । तस्मादनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं परतो ज्ञायते, सांशयिकत्वाद्प्रामाण्यवदित्याचार्याः ।

[ग] कल्पकानावानानुव्यवसायस्य विशिष्टप्रामाण्यावगाहितेति दर्शितकार्य-कारणभावोऽपि नाद्रियते ।

न च—रजतत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकानुव्यवसायपूर्वं प्रकारित्वादेः प्रत्यक्षमवश्यमस्तीकार्यम्, न्यायमते विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुत्पत्तेः । तथा च प्रामाण्यस्य लौकिकप्रत्यक्षविराकरणेऽपि तादृशानुव्यवसाये उपनीतप्रामाण्यभानं दुर्वारमेव, प्रामाण्यघटकप्रकारिताद्युपनायकसत्त्वात्, विशिष्टोपनीतभाने विशिष्टज्ञानानुत्पत्त्यात्, अन्यथा कदिकाव्यादिमूलभूतापूर्वविशिष्टार्थज्ञानानुत्पत्तेः । तथा च कथं न्यायमत एतादृशानुव्यवसायानन्तरं प्रामाण्यसंशय इति वाच्यम्; प्रकारिताद्युपस्थितिं विनापि तत्संसर्गकानुव्यवसायसम्भवात् । अनुपस्थितानां ज्ञानत्वप्रकारित्वादीनां प्रकारतया भानोपगमे क्षतिविरहाच्च ।

यदि च रजतत्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वादिवद्रजतादिविशेष्यकत्वमपि नानुव्यवसायेन गृह्यते, तदनन्तरं तत्संशयस्याप्यानुभाविकत्वात्, प्रामाण्यघटकघटत्वप्रकारकत्वादेर्निश्चितत्वेन प्रामाण्यसंशयस्य तद्वद्विशेष्यकत्वसन्देह एव पर्यवसानात्, धर्मितावच्छेदकवद्विशेष्यकत्वमेव च गृह्यते, धर्मिणि प्रामाण्यसंशयविरहादिति मतम्, तदा तद्वद्विशेष्यकत्वावगाहिन्यनुव्यवसाये तद्वर्मितावच्छेदककथ्यवसायो हेतुर्वाच्य इति । अधिकं स्वयमूहनीयम् ।

धर्मान्तरविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छेदेन विशेषणप्रकारकत्वस्यानुव्यव-

[म] ननु स्वग्राह्यत्वेऽपि कदाचित्परग्राह्यत्वात् स्वस्याप्यन्या-
पेक्षया परत्वात् भट्टमते च परग्राह्यत्वात्सिद्धसाधनम् । न च
ग्राह्यप्रामाण्यापेक्षया परत्वम्, ग्राहकस्यापि ग्राह्यप्रामाण्य-
त्वेन तदपेक्षया परत्वाभावात्,

[दी] वक्ष्यति च मन्यकारः । करचरणादिमति शरीरज्ञानत्वादेरनुव्यवसायेन
ग्रहणमिति । परमात्रग्राह्यत्वं वक्तव्यं तत्राह (स्वस्यापीति) स्वस्यापीत्युक्तदू-

[ग] सायेन ग्रहणे स्वीक्ते मूलकृतस्संबादं दर्शयति (वक्ष्यति चेति) मूले-
(स्वग्राह्यत्वेऽपि कदाचित्परग्राह्यत्वादिति) तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य तज्ज्ञानग्राह्य-
त्वादिप्रामाण्यमतेऽपि कदाचित्तस्य प्रामाण्यस्य परेण तज्ज्ञानधर्मिकप्रामा-
ण्यानुमित्यादिना ग्रहादित्यर्थः । सिद्धसाधनमित्यग्निमेणान्वयः । परग्राह्य-
त्वादित्यस्य च यत्किञ्चिदपेक्षया परग्राह्यत्वादिति नार्थः ; कदाचिदित्यस्या-
ऽसङ्गतेः, तथा च स्वस्यप्यान्यापेक्षया परत्वादिति हेतुः प्रकृते न सङ्गच्छत
इत्यत आभिप्रायिकशङ्कानिराकरणपरतया तत् सङ्गमयति (परमात्रेति)
उक्तसिद्धसाधनवारणायेत्यादि । तथा सति तज्ज्ञानप्रामाण्यस्य गुरुमते
स्वेनापि ग्रहणान्न परमात्रग्राह्यत्वमिति न सिद्धसाधनमिति भावः । (तत्रा-
हेति) तत्र—उक्तौ । परपदस्य तज्ज्ञानभित्तिार्थकत्वे दोषविरहेऽपि किञ्चि-
दवधिकपरत्वपरतामिमानेन तस्य केवलान्वयितया मात्रार्थाप्रसिद्धिरूपदूषण
माहेत्यर्थः । न चेत्यादिशङ्काया मात्रार्थाघटितसाध्ये सिद्धसाधनपरता न
सम्भवति ; ग्राह्यप्रामाण्यादय घट इत्यादिज्ञानान् परेण प्रामाण्यानुमित्या-
दिना तन्मतेऽपि प्राप्ताण्यग्रहात्, अतस्तच्छङ्कायास्सामान्यतः परत्वस्य
केवलान्वयित्वेऽपि प्रामाण्यं यत्र ज्ञाने ग्राह्यं तदपेक्षया परत्वस्यातथात्वात्त-
देवात्र विवक्षणीयम्, तथा च मात्रार्थघटितमेव साध्यमिति न सिद्धसाधन-
मित्येतत्परमाह (स्वम्यार्पीत्युक्तेति) मूले (ग्राहकस्यापि ग्राह्यप्रामाण्यत्वेनेति)
प्रामाण्यग्राहकानुमित्यादेरपि ग्राह्यं यत्प्रामाण्यादिघटितप्रामाण्यं तदाश्रय-
त्वेनेत्यर्थः । प्रामाण्यस्य प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनानुगतरूपेण निवेश इत्य-
भिमानेनेदं (तदपेक्षया परत्वभावादिति) तथा च परभिन्नतद्ग्राह्यत्वस्य प्रामा-

[म] स्वप्राप्तप्राप्ताप्यापेक्षया परत्वे अप्राप्ताप्यप्रसङ्गात् ।

[दी] पणस्योद्धारमाद्यद्य निराकरोति (न चेत्यादिना) (स्वप्राप्तेति) स्वप्राप्तप्राप्ताप्यम्—स्वप्राप्तत्वेन पराम्युपगतस्य, प्राप्ताप्यस्य घटत्ववति घटत्वकारकत्वादेश्चयः । तदन्यमात्रप्राप्तत्वरूपे परत्वे साध्ये तद्माहकस्यानुमितिश्चरज्ञानादेश्चतदाश्रयत्वाद्वाधादनुमितेरनुत्पादः, बाधानवतारो च जाताया भ्रमत्वं स्यादित्यर्थः ।

[ग] प्ये सत्त्वात् परमात्रप्राप्तत्वं न्यायमतेऽर्थाति भावः । पक्षीभूतत्वमाप्याश्रयापेक्षया परतन्विवक्षणात्तैष दोष इत्यत आह (स्वप्राप्तेति) प्राहकार्णा सर्वेषामेव प्राप्ताप्यापेक्षया परत्वात् बहुवीद्विसमासाभिप्रायेण स्वप्राप्तप्राप्ताप्यपदं तदाश्रयार्थकतया व्याचष्टे (स्वप्राप्तप्राप्ताप्य इत्यादि) स्वप्राप्तपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे गुरुमत एव प्राप्ताप्यविषयकस्यार्थं घट इत्यादेर्न्यवसायस्य न्यायमते स्वप्राप्तप्राप्ताप्यत्वाभावात्तद्विवक्षणीयस्य तदपधिकपरत्वस्यालाभः, अत्रो प्राप्तपदं प्राप्ततया प्राप्ताकराम्युपगतपरतया व्याचष्टे—(स्वप्राप्तत्वेनेति) प्रमापदमवृत्तिनिमित्तत्वादिना प्राप्ताप्यनिवेशे ज्ञानमात्रस्यैव परमते स्वप्राप्तप्राप्ताप्याश्रयत्वमिति पूर्वोक्तदोषानुद्धारात्—प्राप्ताप्यपदस्य पक्षीभूतविशेषपरतामाह—(घटत्ववतीति) मूलोक्तस्य 'परत्व' इत्यस्य परमात्रप्राप्तत्वरूपसाध्यघटकतया विवक्षित इति दोषपूर्णताभिप्रायेण व्याचष्टे (तदन्यमात्रप्राप्तत्वरूपे परत्वे साध्य इति) अप्राप्ताप्यप्रसङ्गे हेतु पूरयति (तद्माहकस्येति बाधादिरन्तम्) बाधः—साध्यघटकनिरुक्तप्राप्ताप्याश्रयाप्राप्तत्वस्य तदमाहत्त्वज्ञानरूपः, तदाश्रयत्वात्—स्वप्राप्तप्राप्ताप्याश्रयत्वात् । प्राप्ताप्यस्य मुख्यविशेष्यताघटितत्वेऽनुमितिपदमयं घट इदं ज्ञानं ममेति समूहालम्बनानुमितिपर बोध्यम् । (अनुमितेरनुत्पाद इति)—मूलोक्तप्राप्ताप्यपदार्थविवरणं प्रमाप्यपदस्य अनुमितिरूपविशेषपरत्वात्; कर्तव्यतापेक्षानुत्पत्त्यर्थं कर्तव्यतापरत्वात्त्वप्रति । बाधानवतारदशापामनुमितिसम्भवादात् (बाधानवतारोति) (अपत्तामिति) तथा च प्रमानुत्पादो

[म] उच्यते, अनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्यं न स्वाश्रयग्राह्यं
स्वाश्रयातिरिक्तग्राह्यं वा ।

[दी] “अप्राह्यप्रामाण्यापेक्षये”ति षोडशे अप्राह्यप्रामाण्यम्—स्वाप्राह्यत्वेन
नैयायिकाभिमतस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वादेराश्रयः । तथा च पूर्वो-
क्त एवार्थः । अप्राह्यप्रामाण्यं प्राह्यप्रामाण्यमिन्नम्—अप्रामाण्यमिति यावत्,
तद्विन्नप्राह्यत्वे—प्रमाप्राह्यत्वे, साध्ये, अप्रामाण्यम्—सिद्धसाधनात्मभाषा
अनुमितेरनुत्पाद इत्यर्थः, इत्यपि केचित् । (अनभ्यासदशापनेति)—
हेत्वोः स्वरूपसिद्धिप्रदर्शनाय स्वरूपकथनमात्रम्, न तु तद्विशेषणमेव,

[ग] अमत्वञ्चाप्रामाण्यपदेन विवक्षितमित्याशयः । “स्वप्राह्ये” त्यत्राप्रा-
ह्येति षोडशे अप्राह्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे अप्रसिद्धिः, वस्तुमात्रस्यैव प्राह्य-
त्वात् । स्वाप्राह्यार्थकत्वे अप्राह्यप्रामाण्यपदस्य स्ववृत्तिप्रामाण्याप्राह्यार्थक-
तया गुरुमते तादृशज्ञानासिद्धिः—प्रसिद्धौ च सिद्धसाधनम्, अतो व्याचष्टे
(स्वाप्राह्यत्वेनेति) एतत्पाठपक्षे कस्यचित् व्याख्यामुपन्यस्यति (अप्राह्यमा-
ण्यमिति) प्राह्यप्रामाण्याश्रयमिन्नमित्यर्थः । अत्र प्राह्यत्वस्याव्यावर्तकतया
परित्यज्य व्याचष्टे (अप्रमाणमितीति) अप्रमेत्यर्थः । अप्रमाभिन्नत्वेन प्रमा-
निवेशोऽनुचित इत्यतः पर्यवसितार्थमाह (प्रमाप्राह्यत्व इति) प्रमाया इत्यस्य
विवरणमनुमितेरिति । वस्तुमात्रस्यैव प्रमाप्राह्यत्वात् तत्र विवादाप्रसङ्गेरनुक्ति
सम्भवात् (कश्चिदिति) अनभ्यासदशापन्नत्वस्य पक्षप्रविष्टज्ञाने विशेषण-
ताया निराकरणीयतया तत्पदोपादानप्रयोजनमाह (अनभ्यासेति) (स्वरूप-
सिद्धीति) पक्षसत्त्वेनेत्यर्थः । अनभ्यासदशापन्नज्ञाने तृतीयक्षणे प्रामाण्य-
संशयात्, प्रामाण्याश्रयज्ञाने अनभ्यासदशापन्नत्वकथनात् प्रामाण्ये स्वा-
श्रयानन्तरतृतीयक्षणवृत्तिसशयकोटिकत्वरूपहेतुसत्त्वं लभ्यत इति भावः ।
तत्—अनभ्यासदशापन्नत्वम् । विशेषणम्—पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टम्

[दी] अर्थान्तरप्रसङ्गान्निष्प्रयोजनत्वाच्च । तथाहि-ज्ञानव्यक्तिभेदेऽपि तत्त्व-
कारकत्वादेरभेदे यावत्स्वाश्रयविषयत्वतदभावां कोटी, तत्र च नाशतस्मि-
द्धसाधनादेरवकाशः । भेदे तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधे तत्सामा-
नाधिकरण्येन च निषेधस्य सिद्धेर्लक्ष्यत्वाच्च तदवकाशः ।

[ग] (अर्थान्तरप्रसङ्गादिति) उक्तविप्रतिपत्तौ तादृशविशेषणाप्रवेशात् तद्व्य-
टितधर्मावच्छिन्ने परतस्त्वादिकोटेरनिज्ञासितत्वादिनि भावः । तद्विशेषणस्य
प्रयोजनसत्त्वे अगत्या विप्रतिपत्तिस्थज्ञानपदम्यानभ्यासदशापन्नज्ञानपरत्व
स्वीकार्यम्, तथा च नार्थान्तरमित्याशङ्क्य तस्य निष्प्रयोजनकत्व दर्शयति
(निष्प्रयोजनत्वादिति) नन्वय पट इदं ज्ञानं प्रमेत्याद्याकारकानुमित्यादेः
प्रामाण्यस्य स्वतोपाद्यतया तस्य पक्षत्वे विधिसाधने अशक्तः सिद्धसाधन
निषेधसाधने बाधः, उक्तहेतोर्भागासिद्धिश्चेति तद्वारणमेव तद्विशेषणफलम् ।
न चाभ्यासानभ्यासशालीनज्ञानयोर्घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यमेकमेव, तथा
चोक्तविशेषणप्रवेशेऽपि नोक्तज्ञानव्यावृत्तिरिति वाच्यम्, ज्ञानव्यक्तिभेदेन
प्रामाण्यभेदाभावे विशेषणप्रवेशे अप्रवेशे चोक्तसमूहात्मन्वानुमितिमाद्यत्त-
मादाय दोषस्य वारणासम्भवात् तद्वेदमत्तमान्मन्वैवानुमानस्य ध्याम्येयत्वा-
दित्याशङ्क्य निराकृते (तथाहतीत्यादिना) (यावादिति) स्वाश्रयपदस्य याव-
त्स्वाश्रयपरत्वादिति भावः । तथा च तदभेदमते नोक्तदोषावसराः,
यावत्स्वाश्रयान्तर्गतानभ्यासदशापरज्ञानमाद्यतया सामञ्जस्येति तन्मत-
मवन्मन्वोक्तानुमानव्याख्यातम्भवाज्जोक्तविशेषणमर्थवदिति । तत्र च-तन्मते
च । 'सिद्धसाधनादेरित्यादिपदान् निषेधसाधने विरोधिन्योरशतो वाधा-
सिद्धयोः परिग्रहः । अत्रकाशः -प्रसङ्गः । पटत्ववति पटत्वप्रकारकत्वादि
रूपपक्षतावच्छेदकाक्रान्तस्यैककतपारागम्भवादिति भावः ।

ननु तथापि ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदमतमवन्मन्व्य तद्विशेषण-
सामर्थ्यमुपपादनीयमन आह-(भेदे त्रिनि) न तदवकाशः-अज्ञानस्मिद्ध-

[दी] वस्तुतस्तु ज्ञानव्यक्तिभेदेऽपि तत्प्रकारकत्वादेरभेद इति मतेनेदम्, भेदनये तु तज्ज्ञानप्रामाण्य तज्ज्ञानप्राप्त्यमिति बाध्यम् । अन्यथा शब्द-मात्रानुगमादिति ।

[ग] साधनादेर्न दोषताप्रसक्तिः । अशे स्वाश्रयप्राप्त्यानिश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन तदनुमितौ सामानाधिकरण्यामात्रेण तदभावाऽनुमितौ चाविरोधित्वादिति भावः । ननु अप्रामाण्यप्राप्तिकया व्यवसायसामग्र्या प्रामाण्यस्य गुरुमतेऽपि अग्रहात्, प्रामाण्यत्वावच्छेदेन विधेस्तत्सामानाधिकरण्यामात्रेण चाभावस्य साधनवार्धासिद्धसाधनाभ्यां सम्भवति, तथा च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधिस्तदवच्छेदेनैव चाभावसाधनीय इति पक्षसङ्कोच आवश्यक इत्यत आह (वस्तुतस्त्विति) इदम्—अनुगतरूपेण प्रामाण्याश्रयज्ञान साध्यपक्षयोर्निवेश्य मूलोपदर्शितपरतत्त्वानुमानम् । तथा चोक्तयुक्त्या पक्षसङ्कोचवैयर्थ्यमिति शेषः । (इति बोध्यमिति) इति-रीत्या तच्च ज्ञानव्यक्तीर्विशिष्य निवेश्यानुमान बोध्यमित्यर्थः । घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाद्याश्रयत्वेन साध्ये ज्ञाननिवेशे यावत्त्वस्य तदविशेषणत्वे समूहालम्बनरूपतादृशयत्किञ्चिज्ज्ञानप्राप्त्यतया घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यमात्र एव बाधात्, यावत्त्वस्य तद्विशेषणत्वे च प्रत्येक सकलतादृशप्रामाण्यव्यक्तीनां घटत्वादिप्रकारकयावज्ज्ञानप्राप्त्यतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वात्, साध्ये विशिष्य तच्च ज्ञानोपादाने च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनाभावसिद्धेरुद्देश्यतायामशतसिद्धसाधनस्य सम्भवतोऽप्यदोषत्वेऽपि सामान्यरूपेण पक्षत्वमफलम्, सामान्यरूपेण पक्षत्वमभ्युपेत्य भागासिद्ध्यादिवारणाय पक्षे विशेषणदानायासोऽपि प्रक्षाळनाद्धीतिन्यायेनानुचित इति भावः ।

ननु स्वत्वेन सामान्यतः प्रामाण्यनिवेशसम्भवे विशेषरूपेण तत्तत्प्रामाण्याश्रयव्यक्तीनामुपादानं नोचितमित्यत आह (अन्यथेति) अन्यथा—स्वपदेन प्रामाण्योपादाने (शब्दमात्रेति) मात्रपदेनार्थानुगमव्यवच्छेदः । स्वपदेन प्रामाण्यत्वावच्छिन्नोपादाने पूर्वदोषानुद्धारेण तस्य तच्च द्वयक्तित्वा-

[वी] न स्वाश्रयप्राप्तम्—न यावत्स्वाश्रयप्राप्तम् । अतो न बाधः । तत्त-
द्धर्मघटितप्रामाण्यं ताद्रूप्येण स्वशब्देनाभिधेयम्, अननुगतत्वात् । प्रमा-
पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिनानुगमेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययावद्प्राप्तत्वस्य परेपा-
मत्र सिद्धत्वाद्द्विशेषपरताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् ।

[ग] वच्छिन्नपरताया आवश्यकत्वात्तदाश्रयज्ञानव्यक्तीनामेव तत्तद्व्यक्तित्वे-
नोपादानौचित्यमिति भावः । ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्याभेदपक्ष एव निर्भरः
कृत इति मूलोक्ताश्रयपदस्य यावत्स्वाश्रयार्थकताया निर्भरं दर्शयति (न
स्वाश्रयप्राप्तम्—न यावत्स्वाश्रयप्राप्तमिति) घटादिज्ञानप्रामाण्यानामनुगत-
रूपेण न साध्यघटकता अपि तु विशिष्येवेति दर्शयति (तत्तद्धर्मघटितेति)
ताद्रूप्येण—घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना (अननुगतत्वादिति) तद्वति
तत्प्रकारकत्वत्वस्य तत्पदार्थाननुगमेनाननुगततया सर्वेषां प्रामाण्यानामनुगत-
रूपेणाभिधानासम्भवादित्यर्थः । ननु माभूच्छ्रय इति तत्प्रकारकत्वत्वमनुगतम्,
प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादेरनुगतधर्मस्य सत्त्वात्तद्वच्छिन्नस्यैव स्वशब्दार्थता
किं नोपेयत इत्यत आह (प्रमापदेति) अनुगमेऽपि—सर्वप्रामाण्यानां
सङ्गहसन्भवेऽपि । परेषाम्—नैयायिकानाम् । गुरुणां ज्ञानत्वात्मत्वादौ
तत्प्रसिद्धिसन्भवात् परेषामित्युक्तम् ।

यद्यप्येतदनुमानस्य नैयायिकीयत्वात्तदेन नैयायिकाभिधानं दुर्घट-
तया प्रतिभाति, तथापि यावत्स्वाश्रयप्राप्तत्वरूपसाध्यसममिव्याहारात् तत्सा-
ध्यव्यवस्थापकापेक्षया परत्वेन तत्पदान्नैयायिककलामः । एवं च पक्षत्वमपि वि-
शेषरूपेणैव, न तु प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिना, एकप्रामाण्येऽपरप्रामाण्याभ-
ययावद्प्राप्तत्वाभावस्य निर्वादात्तयोक्तरूपेण सकलपक्षताया अनौचित्यात् ।
अत एवेश्वरयोगिज्ञानमात्रवृत्तितदङ्कुरप्रकारकत्वघटितप्रामाण्ये बाधासिद्धि-
वारणायानभ्यास इति विशेषणमित्यपास्तम्, तादृशविशेषणोपादानेऽपि

[म] स्वाश्रये सत्यपि तदुत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषय-
त्वत्, अप्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयविषयत्वाद्वा, अप्रा-
माण्यवत् ।

[दी] तद्धर्मघटितप्रामाण्याश्रययावद्ब्राह्मत्वञ्च न तद्धर्मिधर्मसम्बन्धेभ्योऽन्य-
स्येति सशयकोटिश्च केवल तत्रैव व्यभिचारीति तद्वारणाय (तदुत्तरेति)

[ग] सर्वविषयकत्ववति सर्वविषयकत्वप्रकारकत्वादौ बाधस्य दुर्बलत्वात् ।
तादृशप्रामाण्येऽस्मदादीना तृतीयक्षणे सशयेन तस्य पक्षतावच्छेदकाकान्त-
त्वात् । हेतुषट्कोत्तरतृतीयत्वस्यानुगतस्य दुर्वचतया भागासिद्धिवारणस्या-
शक्यत्वाच्च ।

घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वत्वादिना प्रामाण्यस्य साध्यघटकत्वे
यावत्तदाश्रयब्राह्मत्वस्य प्रसिद्धिस्थल दर्शयन्नेव हेतुविशेषणव्यावर्त्यं निरुद्धा-
रयति (तद्धमेति) (तद्धर्माति)

न च घटत्ववतीत्यादिप्रामाण्यस्य घटादिरूपधर्मभेदेन भेदोऽप्रामाणि-
क इति प्रत्येक घटादिव्यक्तेर्न तादृशप्रामाण्याश्रययावद्ब्राह्मत्वमिति कथमेत-
दिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तित्वाद्यकैकमात्रवृत्तिप्रकारघटितप्रामाण्यघटित-
स्थलाभिप्रायेणैतत्सङ्गतेः ।

वस्तुतो विशेष्यताया विशेष्यभेदेन भिन्नतया तद्घटितत्वेन सामा-
न्यतस्तद्धर्मिघटितत्वेन च प्रामाण्यमपि धर्मभेदात् भिन्नमेव एव च घट-
त्वादिमत्तद्घटादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकत्वमेव प्रामाण्य
साध्ये निवेशनीयम्, न तु घटत्वादिमद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वादिप्रकार-
कत्वेन, सकलविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानानामेव तादृशघटत्वादिप्रकारक-
त्वाश्रयतया प्रत्येक कुत्रापि प्रामाण्ये यावत्तादृशज्ञानब्राह्मत्वासत्त्वेन बाधा-
पत्ते । एवञ्च तत्तद्घटादिघटितप्रामाण्याश्रययावद्ब्राह्मत्व तत्तद्घटादौ
प्रसिद्धमेवेति (तत्रैवेति) विषयान्तरं तद्धर्मघटितप्रामाण्याश्रययावद्ब्रा-
ह्मत्वमावसत्त्वेन व्यभिचारानवभागात्, ज्ञानत्वादौ च हेत्वसत्त्वा-
दिति भाग । (तदुत्तराति) तदादेन तत्तत्प्रामाण्याश्रयसामान्यविवक्षणे

[दी] तदा च तादृशप्रामाण्याश्रययत्रयकेरुत्तरतृतीयक्षणे तस्य पुंसः प्रामा-
ण्यसंशयो न तद्धर्मादिषु सा परामर्शनीया । तदधिकरणक्षणोत्तरवृत्तिसंशय-
विषयत्वं प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयकोटौ तद्धर्मे व्यभिचारीति (तृतीयेति)
सत्यन्तञ्च संशयस्य तद्व्यक्तिसामानाधिकरण्यलाभाय । तथा च

[ग] तादृशप्रामाण्याश्रयपूर्वपूर्वज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसस्य क्षणमात्र एव सत्त्वे-
न तादृशज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणध्वंसानाधिकरणक्षणप्राप्तिः,
यत्किञ्चित्तादृशज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसनिवेशे चायं घट इत्यादिव्यवसायो-
त्तरतृतीयक्षणे यत्र कयंचित् घटादावेव धर्मिणि घटत्वादिसंशयस्तत्कोटि-
तामादाय घटत्वादौ व्यभिचार इत्यत आह (तदा चेति) तदा— तच्छ-
ब्देन । (तस्य पुंसः प्रामाण्यसंशय इति) अतस्तदुत्तरतृतीयक्षणवृत्तितद्व्य-
क्तिसामानाधिकरणसंशयविषयत्वं नासिद्धमिति भावः (न तद्धर्मादिव्यति)
अतो नोक्तव्यमिचार इति भावः (प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयकोटाविति)
तृतीयक्षणजातप्रामाण्यसंशयोत्तरजातसंशयकोटावित्यर्थः । यद्ध्वयस्तुत्तरतृती-
यक्षणे प्रामाण्यसंशयस्तस्या एव हेतुघटकतया तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयानु-
धावनम् । अर्थसंशयस्य प्रामाण्यसंशयजन्यत्वं व्यभिचारप्रयोजकमिति
ध्येयम् ।

सत्यन्तस्य स्वाश्रयसमानकालीनत्वार्थकत्वे उत्तरतृतीयक्षणजातस्य
तथात्वाभावादप्रसिद्धिः, स्वाश्रये जाते सतीत्यर्थकत्वे म्बाश्रयोत्पत्त्युत्तरत्व-
पर्यवसितस्य तदर्थस्याव्यावर्तकतया वैयर्थ्यमतस्तत्सत्तिसप्तम्याः सामानाधि-
करण्यपरतया तत् सार्थक्यति । (सत्यन्तञ्चेति) (तद्धक्तीति) तदुत्तरतृती-
यत्वाविधिव्यवतीत्यर्थः । तद्धक्तिः । यदुत्तरतृतीयक्षणे तदाश्रयस्य पुंसो न
घटत्वादौ संशयः पुरुषान्तरस्य तत्र संशय एव सैवोपादेया अतो न
सत्यन्तवैयर्थ्यम् । समुदितहेत्वर्थमाह (तथा चेति) यत्संशयविषयत्वं प्रामा-

[दी] इति नामिद्धि । यदि च कचिद्धर्मविशेषघटितप्रामाण्ये न कदाचि-
दापि तादृशसशयमम्भवस्तदा तत्पक्षाद्बहिर्भावनीयम् । स्वमतेनैव हेत्वभि-
धानादुभयसाधारणसशयत्वानिर्वचनेऽपि न क्षतिरिति सर्वं सुस्थम् ॥

[ग] सशयचक्रत्वे धर्मिज्ञानप्राक्कालीनकोट्युपस्थितितो न सशयस्सम्भव-
तीति धर्मिज्ञानोत्तरकोट्युपस्थित्यनुषादनम् । सकलप्रामाण्यस्य उक्तप्रामा-
ण्यात्तदाश्रयनृतीयक्षणे सशयस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाण्यविशेषे हेत्वसिद्धि-
रित्याशङ्का परिहरति (यदीति) तत्-प्रामाण्यम् । पक्षाद्बहिर्भावनीयम्-
न पक्षीकार्यम् । प्रामाण्याना विशिष्यैव पक्षत्वादिति भाव ।

ननु व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिनिश्चयप्रकारतामादाय घटत्वादौ
व्यभिचारस्य वारण्याय मूले सशयपदमुपात्तम् । सशयत्वञ्च यद्येकधर्मिणि
स्वम्बविरोधुभयप्रकारकत्वं स्वस्वाभावोभयप्रकारकत्वं वा विवक्षितम्,
तदा गुरुमते हेत्वसिद्धिः, अनन्यथास्यातिवादिनस्तस्य ज्ञानाशे प्रामाण्य
विरोधिकाटेर्वाधितत्वेन तत्प्रकारकत्वाभावात् । नापि ज्ञायमाने धर्मिणि
अगृह्यमाणससर्गकस्वस्वविरोधिज्ञानत्व तन्मते स्वतन्त्रकोटिद्वयोपस्थितावेत-
न्मते च कोटिद्वयविशिष्टज्ञानेऽपि प्रसिद्धमिति, तन्मते व्यवसाये प्रामाण्य-
मानेनाप्रामाण्याससर्गमद्सत्त्वात्तृतीयक्षण अप्रामाण्यस्यागृहीताससर्गकत्व
विरहेणासिद्धे । नापि स्वविरोधिविषयकज्ञानत्वमात्रम्, यद्व्यवसायोत्तर-
तृतीयक्षणे घटत्वाद्यभावस्य कचिद्धर्मिणि न निश्चया नापि निर्विकल्पक
ज्ञान स एव व्यवसायमन्तरदेन ऽववक्षित इति निर्विकल्पकज्ञानस्य विप-
रीतज्ञानानिवद्ध इत्या प्रामाण्यस्य व्यवसायेन मद्भजेऽपि न तृतीयक्षणे
तादृशप्रामाण्यज्ञानसम्भवेन तादृशज्ञानविषयत्वस्याप्रयोजकतया व्यवसाया-
विरक्तत्वासाध छत्रात् । नापि धर्मिज्ञानाकाश-विरोधिकोटिविषयकज्ञानत्वम्-
आकाशा च पदार्थान्तरमिति, न्यायनत्रे तादृशाकाशाया अप्रसिद्धेरित्यत्र
आह (स्वमतेनैवेति) तथा च एकधर्मिकस्वस्वाभावोभयप्रकारकज्ञानत्वमेव

[दो] एतेन दूषणाभासास्तमाधाराभासाश्च नादरणीयाः । ते च यथा-
चतुःस्वाश्रयोत्पत्तिक्षणापेक्षया तृतीयक्षणे न तत्संशयस्सम्भवति । अथ
तत्स्थितिक्षणापेक्षया तथा वक्तव्यम् । -

[ग] संशयत्वम्, संशयस्यान्यथाख्यातिरूपता युक्त्यन्तरेण - व्यवस्थाप्य
मध्यस्थस्योक्तहेतुमत्तानिश्चयः पक्षे उपपादनीय इति भावः ।

यद्यप्यन्यधर्मिकसंशयसाधारणरूपेण संशयस्य हेतुपटकत्वे अप्रयो-
जकत्वं दुर्यारमेव, भिन्नधर्मिकसंशयस्य विरोधिज्ञानप्रतिबन्धत्वात् । तथा-
प्यग्रे स्वयमुद्भावनिष्पत्त एष दोष इत्यदोषः । व्यवसायसमानधर्मिकत्वं तु
संशयस्य विवक्षानर्हम्, न्यायमते व्यवसायस्य स्वाविषयकत्वेन तद्वर्तिक-
प्रामाण्यसंशयस्य व्यवसायसमानधर्मिकत्वविरहेणासिद्धेः । व्यवसायधर्मिक-
तत्तृतीयक्षणावृत्तिसंशयविषयत्वेन तद्व्यवसायाप्राप्तत्वसाधनेऽप्यप्रयोजकत्वं
दुर्यारमेव, अन्यांशे माहत्वासाधारणरूपवच्छिन्नमाहत्वानाधनन्तरेणापि
प्रामाण्ये पक्षे निरुक्तहेतुमत्ताना उपपत्तेः । तद्व्यवसायांशे तद्व्यवसायसाधने
च न्यायमते व्यवसायांशे तद्व्यवसायस्वरूपप्रतियोग्यमसिद्धिः । स्वामाहक-
तद्व्यवसायकत्वस्य साध्यत्वोपगमे च स्वत्वानुगमेन साध्यप्रतिद्वौ कृता-
र्थता । व्यवसायं वक्षीकृत्य प्रामाण्यामाहकत्वसाधनप्रकारः स्वयमग्रे दर्श-
नीयः (एतेनेति) उक्तक्रमेण न्यायमतेऽपि व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे तद्वर्तिक-
प्रामाण्यसंशयसम्भवादसिद्धिविरहेण व्यवसायव्यक्तिविशेषोपादानादर्थे व्य-
भिचारविरहेण चेत्यर्थः । दूषणाभासाः—असिद्धिव्यभिचारप्रदर्शनरूपाः ।
तेषामामासता दर्शितस्फुटतरसमाधानसत्त्वेन, सवाधानानामासता च
दोषान्तरसम्पादकत्वेन प्रकृतदोषभिराकरणाश्रमत्वेन चेति व्यक्तीभविष्यति
(सम्भवतीति) न्यायमत्र इति शेषः । क्रमिकानुव्यवसायात्मकधर्मिज्ञानको-
ट्युपस्थित्योरपेक्षणादिति भावः । तथा चासिद्धिदोष इति सूचितम् ।
असिद्धिपरिहारमाशङ्कते (अथेति) (तत्स्थितिक्षणेति) स्वाश्रयाद्वितीयक्षणेत्यर्थः ।
वक्तव्यम्, तदुत्तरतृतीयारभमिति शेषः । अत्र च द्वितीयक्षणस्य स्वोत्पत्त्यः

[म] अर्थे निश्चितेऽपि न तन्निश्चयानन्तरतृतीयक्षणेऽर्थसंशयो न वा प्रामाण्यसंशयं विनेति नार्थव्यभिचारः । विघटपदं न यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यं स्वाश्रयनिश्चये सति तत्तदुत्तरतृतीयक्षणेऽप्रामाण्यसंशयं विना वा सन्दिह्यमानस्वात् अप्रामाण्यवत् ।

[दी] भवति च घटप्रमा, अथ ज्ञानत्वविशिष्टस्य ग्राहकोऽग्राहको वाऽनुव्यवसायः, अथ प्रमात्वाप्रमात्वस्मरणम्, अथ प्रामाण्यसंशय इति चेत्, तथापि स्वाश्रयस्य विषयेऽविषये वा धर्म्यन्तरे

[ग] नधिकरणस्वाश्रयकालत्वेन निवेशः । अनधिकरणान्तानिवेशे उदात्त-क्षणस्य स्वाश्रयतया तत्तृतीयक्षणध्वंसाधिकरणचतुर्थक्षणस्य पूर्वोपदर्शितविशेष्यदलासत्त्वेनासङ्गत्यापत्तेः । (ज्ञानत्वविशिष्टस्य ग्राहक इति) ज्ञानत्वविशिष्टबुद्धौ ज्ञानत्वज्ञानस्य प्रकारित्वादिविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्येवाहेतुत्वमित्यभिप्रायेण, ज्ञानत्वस्य व्यवसायकाले यत्र ज्ञानं प्रकारान्तरेण तत्स्थलाभिप्रायेण वा (अग्राहको वेति) विशेषणज्ञानं हेतुः ज्ञानत्वस्य प्रकारान्तरेण यत्र नोपस्थितिरित्यभिप्रायेण । तथा च सति ज्ञानत्वरूपधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेण तद्घटितधर्मावच्छिन्नधर्मिकप्रामाण्यसंशयासम्भवेऽपि घटत्वादिप्रकारकत्वादिमात्रं धर्मितावच्छेदकीकृत्य संशयसम्भवात् तमादायैव प्रामाण्ये हेतुसिद्धिस्सम्भवतीति ज्ञानत्वस्य धर्मितावच्छेदकान्तर्भावोऽकिञ्चित्कर इति अनुव्यवसायान्तरापेक्षया क्षणविलम्बस्य नावकाश इति भावः । (अथेति) अनन्तरमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । स्वाश्रयस्य—घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वाश्रयस्यायं घट इत्यादिव्यवसायस्य, विषयेऽविषये वा धर्म्यन्तरे—पटादौ, तथाविधक्षणे—चतुर्थक्षणे तृतीयक्षणे वा, सन्दिह्यमाने घटत्वादावित्यन्वयः । उक्तव्यवसायस्य समूहालम्बनात्मकत्वेऽपि तदुत्तरजातपटादिरूपधर्मिज्ञानवशात् तद्धर्मिकघटत्वादिमंशवत्सम्भवतीति मिश्रोक्तसमूहालम्बने न निर्भर इति सूचनाय “विषयेऽविषये वे” ल्युक्तम् । तत्र व्यवसायतृतीयक्षणे तदीय-

[दि] स्वाश्रय एव वा तथाविधक्षणे सन्दिग्धमाने स्वाश्रयगृहीते घटत्वगुण-
त्वादौ व्यभिचारः । अथ स्वाश्रयानिवर्त्यसंशयविशेष्ये न स्वाश्रयमाद्यत्व-

[ग] प्रामाण्यसन्देहानुदयात् स्वपदस्य तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयप्रामाण्य-
परतया तत्र प्रामाण्याश्रयमाद्यत्वसत्त्वेऽपि प्रामाण्ये तृतीयक्षणवृत्तिसंशयवि-
षयत्वरूपविशेषणाभावेन हेतुमति घटत्वादौ विशिष्टभावरूपसाध्यसत्त्वेन न
व्यभिचार इति मिश्रसमाधानमत्र न सम्यक्, तादृशसंशयविषयस्य तस्या-
प्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः साध्यसत्ताया दुरूपपादत्वात् । प्रकृतप्रामाण्याश्र-
योत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वम्वप्राहकाश्रयकप्रामाण्यकत्वोभयामाववत्-
त्प्रामाण्यकत्वसाध्यानुसरणेन साध्याप्रसिद्धिपरिहारेऽपि तादृशप्रामाण्याश्रय-
व्यवसायानन्तरतृतीयक्षणे क्वचित्प्रामाण्यस्य संशयात् प्रकृतव्यवसायोत्तर-
तृतीयक्षणजातघटत्वादिकोटिकपटादिधार्मिकमंशयस्यापि तत्प्रामाण्यसंशय-
रूपतासम्भवेन तत्प्रामाण्ये उभयसत्त्वेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । न
च नास्मान्मन्तरोभयविशेष्यकसमूहालम्बनसंशयासम्भवः, बहिरिन्द्रियजन्य-
तदसम्भवेऽपि उपनीतबहिर्विशेष्यकस्य मानसतादृशसंशयस्य दुर्वारत्वात् ।
एतेन यदुत्तरतृतीयक्षणमात्राय हेतुलक्षणं तादृशम्व्याश्रयस्योभयामावप्रतियो-
गिकोटिप्रविष्टतृतीयत्वावधित्वविवक्षणेऽपि न निन्तारः । स्वाश्रयाद्ये सन्दि-
ग्धमानत्वस्य हेतुत्वेनोक्तौ न घटत्वादौ व्यभिचार इत्यंतः स्थलान्तरे
व्यभिचारमाह । (स्वाश्रय एवेति) स्वाश्रये-गुणत्ववति गुणत्वप्रकारक-
त्वाद्याश्रये रूपं गुण इत्यादिव्यवसाये, तथाविधक्षणे सन्दिग्धमाने गुणत्वा-
दावित्यन्वयः । व्यभिचारनिर्वाहक साध्यासत्त्वं दर्शयति (स्वाश्रयगृहीत इति)
स्वम्-तत्प्रामाण्यम् । मिश्रसमाधानमाशङ्कते । (अथेति) (स्वाश्रयानिव-
र्तनीय इति) स्वाश्रयाप्रतिबध्य इत्यर्थः । गुरुमतेऽपि प्रामाण्यसंशयस्य
प्राक्स्वाश्रयसत्त्वेऽप्युपपत्तेर्न स्वाश्रयप्रतिबद्धत्वमत्तद्विशेष्यमूले व्यवसाये
स्वाश्रयप्राप्तत्वाभावादिद्वन्द्वसिद्धिः । न च गुरुमते व्यवसायस्य

[दी] मिति साध्यम्, स्वाश्रयानिर्वर्तनीयश्च प्रामाण्यसंशयवदर्थसंशयोऽपि-
ति तद्वारणाय हेतौ तृतीये इति चेत्,

[ग] स्वधर्मकप्रामाण्यनिश्चयरूपत्वेन स्वधर्मकप्रामाण्यसंशयस्य तदप्रति-
बन्धत्वासिद्धिः, समानधर्मिकनिश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकतायास्सर्वमतसिद्ध-
त्वादिति वाच्यम् । अगत्या यद्व्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे व्यवसाये प्रामाण्य-
संशयः तद्व्यवसायेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरनिवेशमभ्युपेत्य तैरपि
तद्व्यवसायानां प्रामाण्यसंशयाप्रतिबन्धकताया उपायत्वात् । एवं सति
तृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयतायाः प्रामाण्ये व्यवसायप्राप्तत्वसत्त्वेऽपि सूत्र-
दतया हेतोरप्रयोजकत्वमविकल्प्यं द्रष्टव्यम् । घटादिधर्मिकसन्देहकोटी
घटत्वादी स्वाश्रयानिर्वर्तनीयतत्संशयविशेष्यघटादी न स्वाश्रयप्राप्तत्वमिति
तत्र नोक्तव्यमिचारावकाशश्चेत्यभिमानः । यद्यपि स्वाश्रयपदस्य यावत्स्वा-
श्रयपरताया आवश्यक्त्वाच्छाश्वसंशयविशेष्ये घटादी घटत्ववतीत्यादिप्रामा-
ण्याश्रययावद्प्राप्तत्वमसिद्धम् । स्वाश्रयाप्रतिबन्धप्रामाण्यादिसंशयादिविषये
व्यवसाये यावत्स्वाश्रयप्राप्तत्वस्य तन्मते ज्ञानत्वादी प्रसिद्धावपि न्यायमतेऽ-
प्रसिद्धिगिनि न्यायमते घटत्वादी तदभावरूपसाध्यसत्त्वं दुर्घटम्; तथापि
तदंशे यावत्स्वाश्रयप्राप्तत्वस्य तद्विशेष्यतानिरूपितस्वप्रकारकत्वानिरूपकप्र-
कृतप्रामाण्याश्रयसामान्यकत्वरूपस्य विवक्षणौयत्वात् दोषः । स्वपदे यत्र
निरुक्तमाध्यमत्त्वमुपपादनीयं तत्परम्, तृतीयक्षणवृत्तिस्वकोटिकसंशयविषये
प्रामाण्याश्रयप्राप्तत्वस्य साध्यत्वे हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिस्वविशेषणवैयर्थ्यमु-
द्भाव्य एतत्कल्पस्य मिश्रैरेवाश्रितत्वादेतत्कल्पे तदवैयर्थ्यमुपपादयति ।
(स्वाश्रयानिर्वर्तनीयश्चेति) अर्थसंशयोऽपि—तदाहितार्थसंशयोऽपि । तद्वार-
णाय—तादृशार्थसंशयविशेष्यघटादी स्वाश्रयप्राप्ततया घटत्वादी व्यभि-
चारवारणाय (हेताविति) हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिसंशयपर्यन्तनिवेशे स्वाश्र-

[दी] विश्राम्यतु तावदर्शान्तरम्, घटादीनां स्वाश्रयानिवर्तनीयस्य देव-
दचीयत्वादिकोटिकस्य प्रामाण्यसंशयाहितस्य संशयस्य विषयता तु केन
वार्यताम् । अथ स्वकोटिकन्वाश्रयानिवर्तनीयस्वाश्रययोः उत्तरतृतीयक्षणवृत्ति-
संशयस्य विशेष्ये स्वाश्रयग्राह्यत्वाभावः,

[ग] यद्यस्तिद्वय यत्संशयविशेष्ये घटत्वादिना स्वाश्रयविषयो घटादिः
स संशयो न हेतुघटक इति स्वाश्रयानिवर्तनीयसंशयविषयत्वेन घटादेर्न
साध्यघटकत्वमिमानः । अयं घट इत्यादिव्यवसायतृतीयक्षणवृत्तितया
हेतावपि घटकस्य घटादिधर्मिकदेवदचीयत्वादिकोटिकसंशयस्य स्वाश्रयानिव-
र्तनीयस्य विषये घटादौ स्वाश्रयग्राह्यतया हेतौ तृतीयक्षणवृत्तिसंशय-
निशेष्ये सादृशमामाण्यसंशयाहितघटादिधर्मिकघटत्वादिंसंशयस्योपि स्वा-
श्रयानिवर्तनीयत्वेन साध्यघटकताया दुर्कारतया तादृशसंशयविषये घटादौ
स्वाश्रयग्राह्यतावपि घटत्वादौ व्यभिचारो दुर्वार इति दूषयति (विश्राम्य-
त्विति) (अर्थान्तरमिति) विप्रतिपत्तावकौटिकतया उक्तसंशयविशेष्ये स्वाश्रय-
ग्राह्यत्वाभावरूपसाध्यस्याजिज्ञासितत्वेनेत्यादिः । न ह्येतादृशपरतो ग्राह्यत्व-
स्यैव नैय्यायिकैस्त्वावनाद्विप्रतिपत्तावस्य कोटितासम्भवः, यावत्स्वाश्रयग्रा-
ह्यत्वमात्रस्यैव गुरुणा साधनीयत्वातिरुक्तस्य तद्विशेषामावरूपसाध्यस्य तद-
विरोधितया नैय्यायिकैस्त्वावनायोत्पत्त्यात्, तत्कोटिनादाय संशयस्याप्यस-
म्भवाच्च । हेतौ व्ययविशेषणतामपश्यन् दर्शितसंशयद्वयवारकं साध्ये
स्वकोटिकत्ववृत्तीयक्षणवृत्तिस्वरूपविशेषणद्वयम् संशये प्रवेशयति । (अथेति)
(स्वकोटिकेति) स्वपदं साध्यवत्त्वेनाभिमतपरम् । स्वाश्रयेत्यत्र स्वं प्रामा-
ण्यमेव । देवदचीयत्वादिकोटिकस्यापि घटे घटत्वावगाहिव्यवसायोत्तरतृती-
यक्षणवृत्तिसंशयस्य घटादौ घटत्वकोटिकतासम्भवात् स्वकोटिकत्वविशिष्ट-
संशयविशेष्यत्वपर्यन्तं विवक्षणीयम् । व्यवसायस्थितिक्षणापेक्षया तृतीयक्षणे
व्यवसायरूपप्रतिबन्धकस्याव्यवहितपूर्वकाले असत्त्वेन तद्विषयेऽपि घटत्वा-

[दी] शब्दमात्रानुगमेन वाच्य इति चेत्, स्वरूपेण रूपान्तरेण वा तत्र गृह्यमाणस्य अन्यरूपेण संशयस्य तथाविधत्वात् तद्विषये—तादृशस्य गृह्यमाणत्वेन व्यभिचारात्, एवं धर्मितावच्छेदकभेदादिरपि द्रष्टव्यः निर्वक्तव्यः । कुक्कल्पनासहस्रादरे तु हेतौ व्यर्थविशेषणत्वमिति दिक् ।

[ग] दिप्रकारकसंशयसम्भवात् घटत्वादौ व्यभिचार इति स्वाश्रयानिवर्तनीय इति संशयविशेषणम् । स्वकोटिकेत्यत्र स्वपदार्थाननुगमस्य दुर्वारतया (शब्दमात्रानुगमेनेति) स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणोपि कदाचित् प्रामाण्यसंशयाहितार्थसंशयसम्भवात् तादृशसंशयविशेष्ये स्वाश्रयप्राद्वयत्वाद्दौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि दूषणान्तरमाह (स्वरूपेणेति) स्वरूपेण गृह्यमाणत्वम् स्वाशे निष्प्रकारकप्रहविषयत्वम् । रूपान्तरेण—घटत्वादिना । तत्र—घटादौ । गृह्यमाणस्य—घटत्वादेः । अन्यरूपेण—जातित्वादिना । संशयस्येत्यत्रापि तत्रेत्यनुषज्यते । तथाविधत्वात्—स्वकोटित्वादिविशेषणवत्त्वात् । तद्विषये—तादृशसंशयविशेष्ये । तादृशस्य—घटत्वादेः, गृह्यमाणत्वेन (व्यभिचारादिति) (धर्मितावच्छेदकभेदादिरपीति) संशयनिश्चययोर्धर्मितावच्छेदकादिभेदोऽपि व्यभिचारप्रयोजकतया द्रष्टव्यः । एकरूपावच्छिन्ने धर्मिणि गृह्यमाणस्य धर्मितावच्छेदकान्तरावच्छिन्ने तत्र संशयस्य तथाविधत्वात्तद्विशेष्ये गृह्यमाणतया व्यभिचार इत्यर्थः । आदिपदात् संसर्गभेदपरिग्रहः । ननु यद्रूपावच्छिन्नयत्संसर्गावच्छिन्नस्वनिष्ठकोटितानिरूपको यः स्वाश्रयानिवर्तनीयस्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयस्तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तेन रूपेण तत्सम्बन्धेन स्वाश्रयाशे गृह्यमाणत्वविक्षायां नोक्तदोषः, तादृशविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तद्रूपादिना स्वाश्रयागृह्यमाणत्वं च तदवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततद्रूपाद्यवच्छिन्नप्रकारकत्वानिरूपकस्वाश्रयसामान्यत्वम्, अतो यथाश्रुते यावत्स्वाश्रयानिवेशे बाधस्य तन्निवेशे च पूर्वोक्तक्रमेणाप्रसिद्धेः सत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह (कुक्कल्पेनेति) (हेतौ व्यर्थविशेषणत्वमिति) यावत्स्वाश्रयप्राद्वयत्वादावप्युक्तरीत्या

[दी] केचित्तु स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणस्वार्थकोटिक्यावत्संशयपूर्वकालीन-
स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणसंशयकोटित्वादित्यर्थः,

[ग] साध्योपपादनेऽन्यत्र सर्वत्रैव साध्यसत्त्वाद्धिपयत्वमात्रस्यैव हेतुतासम्भ-
वादिति भावः । स्वाश्रयोत्तरतृतीयक्षणवृत्तियत्संशयस्य यद्दर्मावच्छिन्ने येन
रूपेण यत्सम्बन्धेन यः कोटितया विशेषणं तद्दर्मावच्छिन्ने स तेन रूपेण
तत्सम्बन्धेन न यावत्स्वाश्रयप्राप्त इति सामान्यव्याप्यादरेण हेतुविशेषण-
सार्थक्येऽपि यत्तदर्थाननुगमदोषो दुर्वार एव । एवं स्थितिक्षणापेक्षया
तृतीयक्षणजातस्य प्रामाण्यसंशयानुत्तरस्य तदुत्तरस्य वा संशयस्य विषय-
त्वमर्थेऽपीति व्यभिचारो दुर्वारः, उत्पत्तिक्षणमपेक्ष्य तृतीयत्वनिवेशेऽपि
व्यवसायद्वितीयक्षणे यत्र कथंचित् प्रामाण्यसंशयात्तदनन्तरक्षणेऽर्थसंशयस्त
मादाय व्यभिचार इत्याशयः । केचित्तु चतुर्थादिक्षणोत्पन्नसंशयविषयार्थ-
व्यभिचारवारकक्षणविशेषणतृतीयत्वोपादानं संशये यावदर्थसंशयपूर्वत्वल-
भाय, अर्थसंशयस्तु न तथा तत्पूर्वत्वस्यैव तत्र विरहादित्याहुस्तन्मतमुप-
न्यस्यति । (केचित्त्विति) चतुर्थादिक्षणजातार्थसंशयस्याप्युदीच्यार्थसंशय-
पूर्वकालीनतया तद्धारणाय “यावदिति” संशयविशेषणम् । स्वाश्रयोत्तर-
तृतीयक्षणोत्पन्नप्रामाण्यसंशयस्यापि तत्स्वाश्रयपूर्वकालीनार्थसंशयादपूर्व-
त्वासिद्धिरतः (स्वाश्रयोत्तरेति)— उच्चरदलप्रविष्टस्वाश्रयव्यक्त्युत्तरकालीना-
र्थकम् । उक्तप्रामाण्यसंशयस्य द्वितीयतृतीयक्षणजातपुरुषान्तरीयार्थसंशय-
पूर्वकालीनत्वाभावादसिद्धिरतः (समानाधिकरणेति) तद्भक्तिसमानाधिकर-
णार्थकम् । न च यादृशव्यवसायद्वितीयतृतीयक्षणे कस्यापि पुंसो नार्थसंश-
यस्तत्तृतीयक्षणवृत्तिप्रामाण्यसंशयमादायैव प्रामाण्ये हेतुसत्त्वोपपत्तेः समाना-
धिकरणेति व्यर्थमेवेति वाच्यम्, पुरुषाणामानन्त्यात् यद्भवसायद्वितीया-
दिक्षणे नार्थसंशयस्तस्य दुर्निश्चयतया सन्दिग्धासिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न च-
सिद्धिवारकत्वेऽपि व्यभिचारवारकतया वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्,

[दी] स्वार्थत्वन्तु स्वाश्रयविषयताप्रयोजकप्रत्यासत्तेशालित्व स्वाश्रयविष-

[ग] स्वाश्रयोत्तरसंशयमात्रस्यैव स्वाश्रयोत्तरयावदर्धसंशयपूर्वकालीनतया स-
 न्दिग्धासिद्धत्वादप्रसिद्धिसन्देहेन व्याप्तिग्रहासम्भवात्तद्वारकस्यापि विशेषणस्य
 व्याप्तिग्रहौपयिकतया सार्थकत्वात् । स्वाश्रयोत्तरसमानाधिकरणप्रामाण्यसं-
 शयपूर्वकालीनत्वस्य तत्राभावादसिद्धिरतः (स्वार्थकोटिकेति) प्रामाण्यस्या-
 प्यर्थतया (स्वार्थेति) स्वार्थत्वं स्वाश्रयार्थत्वं प्रामाण्यव्यावृत्तमग्रे निर्वचनी-
 यम् । प्रामाण्यसंशयस्यापि प्रामाण्यघटकतया स्वार्थविषयकत्वात् तत्को-
 टिकत्वनिवेशः । कोटित्वमुल्लेखविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वम् । स्वाश्रयज-
 न्यतादृशस्वार्थप्रकारताशालिसंस्कारपूर्वतायाः स्वाश्रयोत्तरप्रामाण्यसंशये अ-
 भावात् संस्कारवारणाय संशयपदं ज्ञानमात्रार्थकम् । प्रामाण्यघटकघटादि-
 रूपधर्मिमुल्लेखविशेष्यकघटत्वादिनिश्चयस्य यावदर्धान्तःपातित्वेऽपि क्षति-
 विरहात् । यादृशव्यवसायद्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोर्धनं न तादृशनिश्चयस्तत्र
 तृतीयक्षणजातप्रामाण्यसंशयमादायैव हेतुसिद्धिसम्भवात्, उपदर्शितयाव-
 त्संशयपूर्वकालीनं स्वाश्रयपूर्वकालीनं पुरुषान्तरीयद्वयार्थसंशयमादायैवार्थे व्य-
 भिचारवारणाय स्वाश्रयोत्तरत्वतत्मानाधिकरण्ययोर्निवेशः । स्वाश्रयजन्य-
 संस्कारीयमुल्लेखविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रये प्रामाण्यघटकतया तत्संशय-
 विषये चार्थे व्यभिचारवारणाय ज्ञानार्थकसंशयपदतादृशप्रकारकताश्रयार्थक-
 कोटिपदं । स्वाश्रयविषयत्वरूपस्वार्थत्वस्य प्रामाण्यसाधारणतयोपदर्शित-
 स्वार्थकोटिकसंशयत्वस्य प्रामाण्यसंशयसाधारणतया तत्पूर्वत्वस्य तत्राभावा-
 दसिद्धिरतः प्रामाण्यव्यावृत्तं स्वार्थत्वं निर्वक्ति (स्वार्थत्वन्त्विति) (स्वाश्रयवि-
 षयेति) अत्र स्वाश्रयो यावत्त्वेन विशेषणीयः, अन्यथा प्रामाण्यस्यापि
 कुत्रचित् स्वाश्रय उपनीतस्य मानात् तद्विषयताप्रयोजकोपनयसन्निकर्षस्य
 तत्र सत्त्वेन तद्वारणासम्भवात्, एवं च स्वार्थघटत्वादिनिष्ठायामनुमित्वादि-
 रूपव्यवसायविषयतायामिन्द्रियप्रत्यासत्तेरप्रयोजकतया प्रत्यक्षत्वेन स्वाश्रयो
 विशेषणीयः, प्रामाकरानुमता प्रामाण्यनिष्ठा प्रत्यक्षरूपव्यवसायस्यापि विष-

[दी] यत्वेनोभयमते न्यायमते वा सिद्धत्वमित्याहुः । अन्ये तु स्वाश्रये सत्यपीत्यादिविरोधप्रदर्शनमुखेन संशये स्वाश्रयप्रतिबध्यत्वमुक्तम्, स्वाश्रयप्रतिबध्यसंशयमात्रकोटित्वात्, स्वाश्रयप्रतिबध्यसंशयकोटित्वादिति या-
यत् ।

[म] यत्ता, स्वनिष्ठतद्विषयतावत् नेन्द्रियप्रत्यासत्त्यपीना, पूर्वकाले तदाश्रय-
विरहेण तदाश्रयघटितमनस्सन्निकर्षस्य तदा तत्राभावादिति नासिद्धिः ।
परंपरामतीन्द्रियविषयकप्रत्यक्षाप्रसिद्धता तदघटितप्रामाण्यपक्षकस्थले निबं-
क्तस्वार्थत्वं न प्रसिद्धवतीति तदघटितहेतोऽभयत्र प्रसिद्धवर्थं तदन्यथा
निर्वक्ति (स्वाश्रयेति) यावत्स्वाश्रयेत्यर्थः । तेन प्रामाण्यस्य स्वाश्रयेधर-
ज्ञानविषयतया न्यायमतसिद्धत्वेऽपि तद्धारणम् । यावत्स्वाश्रयविषयतया
प्रामाण्यं गुरुमतसिद्धमित्येकतरमतसिद्धत्वमुपेक्ष्य उभयमतसिद्धत्वोपादानम् ।
न्यायमतसिद्धत्वनिवेशनेनैव प्रामाण्यधारणं सम्भवतीति गुरुमतसिद्धत्वनि-
वेशनमनर्थाकमित्यभिसन्धायाह (न्यायमते चेति) अत्र स्वार्थकोटिकसंश-
यभाज्यधारणाय कालीदान्तविशेषणस्य स्वाश्रयोत्तरत्वसमानाधिकरणत्वयो-
रुपादानमपेक्ष्य स्वार्थकोटिकान्तरविशेषणोपादानमेवोचितम्, प्रामा-
ण्यस्य स्वाश्रयप्रामाण्यत्वेऽपि स्वार्थकोटिकान्त्वसंशयकोटित्वरूपहेतुसत्त्वं काला-
न्तरीणप्रामाण्यसंशयमादायोपपद्यत इति स्फुटतरमप्रयोजकत्वमिति चेत्तर्हि
तदीयत्वाघघटितोक्तहेतोरपि व्यवसायोत्तरचतुर्थक्षणादिवृत्तिप्रामाण्यसंशयमा-
दायोपपत्त्या तद्दोषतादवस्थप्यभिरयस्वरसबीजं (विरोधप्रदर्शनेति) यदि प्रा-
माण्यसंशयः स्वाश्रयप्रतिबद्धयः स्यात्तदा तत्पूर्वं स्वाश्रये सति तदुत्पत्ति-
विरूद्धमेतेत्यर्थप्रदर्शनेत्यर्थः । तथा च तदेव हेतुघटसंगये विशेषण-
मिति भावः । अर्थसंशयोऽपि प्रामाण्यसंशयजन्योऽन्यधर्मिकश्च स्वाश्रया-
प्रतिबद्धय इत्यर्थे व्यभिचारमाशङ्क्य मात्रान्तर्भावेन हेतुं दर्शयति (स्वाश्रयेति)
अप्रतिबद्धयमात्रसंशयकोटित्वम्-प्रतिबद्धयसंशयकोटित्वे सति अप्रतिबद्धय-
संशयकोटित्वम्, तत्र वैशद्येन विशेष्यदत्तं परित्यजति (स्वाश्रयप्रतिबध्ये-

[बी] न यावत्स्वाश्रयप्रकार इति साध्यम्, न तेन धर्म्यादौ व्यभिचारः ।
यस्य च धर्मस्य कदाचिदपि न तद्वदितप्रामाण्याश्रयप्रतिबध्यसशयस्तद्वद-
दित प्रामाण्य पक्षबहिर्भूतमेवेत्याहुः ।

[ग] ति) प्रामाण्यस्य व्यवसायप्राप्तत्वेऽपि व्यवसायस्य प्राक्सत्त्वेऽपि च प्रा-
माण्यसशयान्नासौ तत्प्रतिबद्धच इत्युभयमते हेतुसिद्धि । अर्थसंशयः प्रा-
माण्यसशयाजन्य समानधर्मिको व्यवसायप्रतिबद्धच इति तत्कोटावर्थे न
व्यभिचार । प्रामाण्यसशयोऽपि प्रामाण्यविषयकत्वेनोभयसिद्धसमूहालम्बन-
रूपव्यवसायप्रतिबद्धच इति यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्वाश्रयनिश्चय
सामान्यपर स्वाश्रयपद वाच्यम् । अर्थसंशयरूपसमूहालम्बनप्रामाण्यसशयस्य
व्यवसायप्रतिबद्धचतयाऽसिद्धिरिति स्वकोटिकयत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नविशे-
ष्यकसंशयत्वव्यापकतद्गर्मावच्छिन्नविशेष्यकप्रकृतप्रामाण्याश्रयनिश्चयसामा-
न्यप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयिताकान्यत्वादित्येव हेतुर्विवक्षणीय । एव चार्थ-
कोटिकलौकिकनिश्चयम्यानुमित्यादिसाधारणव्यवसायसामान्याप्रतिबध्यतया
अर्थेनोक्तान्यत्वप्रतियोगिप्रसिद्धिरिति सशयपदम् । धर्मिकोटिकस्य सम्बन्ध-
कोटिकस्य वा सशयस्य समानधर्मितावच्छेदिकाया अपि घटत्वादिवृद्धेरप्रति-
बध्यतया स्वाश्रयप्राप्तधर्मितत्सम्बन्धयोर्निरुक्तहेतुर्व्यभिचारीत्यतो महत्कार-
त्वरूपप्राप्तत्वविवक्षया तत्र साध्यसत्त्वमुपपादयति(न यावत्स्वाश्रयप्रकार इति)
(कदाचिदपि नेति) सकलविषये सशयस्याप्रामाणिकतया कस्यचिद्धर्मस्य सश-
य एव न प्रसिद्धयति, कस्यचित् प्रामाण्यसशयानन्तरकालमात्रे तत्प्रसि-
द्धापि न निश्चयप्रतिबद्धचसशय प्रसिद्धयतीति भावः (पक्षबहिर्भूतमे-
वेति) न पक्षीकरणीयमित्यर्थ । प्रतिप्रामाण्य पक्षतावच्छेदकभेदादिति
भाव । तथा च तत्प्रामाण्याश्रयप्रतिबध्यसशयाप्रसिद्धया न तद्वदित-

[धी] (अप्रामाण्येत्यादि) अप्रामाण्यम्—तत्तत्प्रामाण्यविरोधि, तत्तत्प्रामा-
ण्याभावस्तद्भ्रमत्वं च ; तत्संशयजन्यसंशयाविषयत्वादित्यर्थः ।

[ग] साधनाप्रसिद्धिरितिभावः । स्वोक्तरीत्या यथाश्रुतेनैवोपपत्तेरीदृशप्रया-
सो व्यर्थ इत्येतत्कल्पेऽस्वरसः । तद्द्वितीयहेतुं व्याख्यातुमुपक्रमते (अप्रामा-
ण्येत्यादीति) अप्रामाण्यपदस्य अमत्वप्रमात्वाभावयोरैकतरमात्रपरत्वे यादृश-
प्रामाण्याश्रयेऽन्यादृशप्रामाण्यसंशयादेवार्थसंशयः तत्रोपात्ताप्रामाण्यसंशयज-
न्यसंशयाप्रसिद्ध्या साधनाप्रसिद्धिरित्याशङ्क्याप्रामाण्यसंशयपदमनुमतरूपेणो-
भयपरतया व्याचष्टे (अप्रामाण्यमिति) विषयभेदमित्तप्रामाण्यसामान्यविरो-
धित्वं न कुत्रापि तादृशप्रामाण्ये, यत्किञ्चित्प्रामाण्यविरोधित्वनिवेशे प्रामाण्य-
रूपप्रकारघटितप्रामाण्यविरोधितादृशप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयाविषयतया प्रा-
माण्ये हेत्वसिद्धिरित्यतः (तत्तदिति) प्रकृतार्थकम् । प्रामाण्यसंशयजन्य-
स्येव तदजन्यस्याप्यर्थनिश्चयकालीनार्थसंशयस्य सत्त्वात् तद्विषयतयार्थे व्य-
भिचारतादवस्थमिति नञ्व्यत्यासेन व्याचष्टे (तत्संशयजन्येति) नच
स्वाश्रये सतीत्यस्यानुषङ्गेण स्वाश्रयसमानकालीनत्वस्य स्वाश्रयाव्यव-
हितोचरत्वस्य वा कामादेव सामञ्जस्ये किं नञ्व्यत्यासेनेति वा-
च्यम्, नञ्व्यत्यासं विनाऽन्यधर्मिकस्य प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयस्य विष-
यतामावाय व्यभिचारस्य दुर्बारत्वात् । स्वाश्रयसमानधर्मिकत्वस्य संशय-
विशेषणत्वे प्रामाण्यसंशये तथात्वस्य स्वमते असिद्ध्या प्रामाण्ये हेत्वसिद्धेः ।
व्यवसायव्यक्तिविशेषोपादाने अप्रामाण्यसंशयाजन्यत्वविशेषणवैयर्थ्येन पूर्व-
हेत्वविशेषापत्तेः । यद्व्यवसायानन्तरद्वितीयक्षणे कश्चित् प्रामाण्यसंशयस्त-
द्द्वितीयक्षणे च तज्जन्य पूर्वार्थसंशयस्तां व्यक्तिमुपादायानन्यान्तसार्थक्या-
व्यभिचारयोरुपपादनसम्भवेऽपि प्रयासबाहुल्यात् । तत्संशयत्वेन —
तदप्रामाण्यसंशयत्वेन । तथा च तदप्रामाण्यसंशयत्वावच्छिन्नजन-
कतानिरूपितजन्यतावच्छेदकविषयताशून्यत्वादिति पर्यवसितो हेतुः ।

[दी] तत्सशयस्य च तत्सशयत्वेन जनकत्वविवक्षितम्, तेन धारावाहिकाप्रामाण्यसशयस्य पूर्वपूर्वतत्सशयजन्यस्य तादृशप्रामाण्यतदीयज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्योभयसमूहालम्बनसशयस्य च विषयत्वेऽपि नासिद्धिः । यदि च क्वचिद्धर्मविशेषे प्रामाण्यसशयाहितो न सशयस्तदा तदघटितप्रामाण्यपक्षाद्द्विर्भावनायम् ।

[ग] तेन—तादृशजनकत्वविवक्षणेन (धारावाहिकाप्रामाण्यसशयस्येति) अप्रामाण्यसशयधारान्तपातिद्वितीयादिसशयस्येत्यर्थः । अस्यैव विशेषणम् (पूर्वपूर्वतत्सशयजन्यस्येति) विशेषणज्ञानविधया पूर्वसशयो यज्जनकस्तादृशस्येत्यर्थः । विषयत्वेऽपि प्रामाण्यस्य नासिद्धिरित्यभिप्रेणान्वयः । केवलस्य सशयत्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशविवक्षायामीदृशदोषोद्धारसम्भवेन तत्तदप्रामाण्यविषयकत्वपर्यन्तस्य तथात्वविवक्षया फलमाह (तादृशप्रामाण्येति) ईदृशसमूहालम्बनस्य प्रामाण्यसशयं प्रति प्रामाण्यसशयत्वेनैव जनकता, न तु घटत्वादिप्रकाशघटिताप्रामाण्यसशयत्वेनेति तद्व्युदासः । तदप्रामाण्यसशयजन्यविषयसशयरूपसमूहालम्बनरूपप्रामाण्यमशयविषयतयाऽसिद्धेर्वारणाय जन्यसशयविषयताऽजन्यतावच्छेदकविषयतारूपा विवक्षिता । तन्नाभावैव च सशयपदम् । वस्तुतो धर्मितावच्छेदकादिव्यावृत्तकोटिनिष्ठविलक्षणविषयानिवेशलाभाय तत्, अन्यथा घटत्वादिप्रकाशघटितप्रामाण्यस्य क्वचित्तादृशजन्यघटत्वादिसशयधर्मितावच्छेदकप्रवेशेनाभिप्रेतम् । धर्मितावच्छेदकविषयताया अपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्नधर्मिकाप्रामाण्यसशयजन्यतावच्छेदकगर्भनिवेशादप्रामाण्यसदयजन्यतावच्छेदकत्वविवक्षया तद्धारणासम्भवात् । तादृशधर्मस्य भ्रमत्वसशयात् प्रमत्वाभावमशयाच्च न कदाचिदपि सशयतदघटितप्रामाण्यसंज्ञकानुमाने साधनाप्रसिद्धिमाह्वयमाह (यदि चेति)

[दी] केचित्तु प्रामाण्यप्रामाण्यमात्रकोटिकसंशयकोटित्वादित्यर्थमाहुः । अत्र च हेतौ-कचिदपि हेतावप्रयोजकत्वम्, कापि च सन्दिग्धासिद्धत्वमिति

[ग] अर्थसंशयवारणाद्योपात्तं प्रामाण्यसंशयाजन्यपदं प्रामाण्याप्रामाण्य-
कोटिकार्थकम्, तावता प्रामाण्यसंशयाहित इव तदनाहितोऽप्यर्थ-
कोटिकसंशयो धार्यत इति केचिदाहुः तन्मतमुपन्यस्यति (केचि-
त्त्विति) प्रामाण्यसंशयात्मकसमूहात्स्वनरूपार्थसंशये कोटितयार्थे व्य-
भिचारवारणाय मात्रपदम् । तन्मात्रकोटिकत्वम् - तदितराकोटिक-
त्वम् । संशयमात्रस्यैव प्रामाण्यादीतरकोटितावच्छेद एव विविचयकतया कोटि-
पदम् । प्रामाण्यादिघटकैर्ध्वं व्यभिचारवारणाय चरमं कोटिपदम् । उदक्षरता-
त्रास्वरसत्रीजम् । हेतुद्वये दूषणमाह (अत्र चेति) अनयोर्हेत्वोर्मध्य इत्यर्थः ।
(हेताविति) द्वितीयहेतावित्यर्थः (अप्रयोजकत्वमिति) प्रामाण्यस्य स्वतोऽव-
गाहनेऽपि तत्संशयमात्रस्य तत्संशयाजन्यतया तत्राप्रामाण्यसंशयजन्यसंश-
याविषयत्वरूपहेतुसत्त्वे विरोधादिति भावः ।

यद्यपि प्रथमहेतोरपि व्यवसायापत्तिश्चद्वयभिन्नधार्मिकसंशयसाधारण-
रूपेण संशयनिषेधादप्रयोजकत्वं दुर्वारमेव ; तथाप्यप्रयोजकत्वमित्यस्याप्र-
योजकत्वमात्रं त्थार्थकतया न विरोधः ।

अथवा माहशब्दव्यवसायव्यक्तेस्तृतीयक्षणे न व्यवसायभिन्ने प्रामाण्य-
संशयः अपि तु व्यवसाय एव, तद्व्यक्तेरेव हेतौ प्रवेशात्, तत्तृतीयक्षणवृ-
त्तिसंशयविषयत्वं उभयमते व्यवसायरूपधर्मिविशेषणतया स्वाश्रयमाद्ये तत्र
स्वाश्रयमाद्यलोपयोगेनोपपद्यत एवेति प्रथमे नाऽप्रयोजकत्वं (कापि चेति)
प्रथमहेतावित्यर्थः । व्यवसायानन्तरक्षणे जायमानः प्रमा न वेति संशयो
धर्मधर्मिज्ञानयोर्भेदाभेदरूपाप्रमात्वप्रमात्वकोटिक एव न तु याथार्थ्याऽयाथा-
र्थ्यकोटिकः, तादृशश्च व्यवसायनाशे सत्येव, व्यवसायात्मकतज्ज्ञानजन्य-

[बी] द्रष्टव्यम् । भट्टमिश्रौ प्रत्याह (विधादेति) अत्र विप्रतिपत्तौ उप-
 षर्णितेन तदप्रामाण्याविषयकत्वेन प्राहकं विशेषणीयम् । अतो न सिद्ध-
 साधनम् । प्राहकम्— ग्रहः । हेतौ तदा च यावत्त्वाविशेषितस्तादृशो
 ग्रहः । परामर्शनीयः ।

[ग] संस्कारजन्यादुद्बोधकाकल्पनेन घटत्वादिना पुरोवर्त्यविषयकात् पुरो-
 वर्तिविशेष्यकघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन व्यवसायरूपधर्मिण्यविषयकज्ञानादेव
 चतुर्थक्षणादौ जायत इति प्रामाकरूपगमात्, याथार्थ्यरूपप्रामाण्ये स्वाश्र-
 योत्तरतृतीयक्षणवृत्तिसंशयविषयत्वस्य उभयवाद्यसिद्धतया सन्दिग्धासि-
 द्धत्वमिति भावः (विप्रतिपत्तावुपवर्णितेनेति) प्रामाण्याप्राहकत्वेन ज्ञानप्राह-
 कत्वेन च यद्ग्रहमतसिद्धम् तदन्यस्वरूपेणेत्यर्थः । प्राहकम्— स्वाश्रय-
 प्राहकम् (न सिद्धसाधनमिति) अप्रामाण्यभ्रमरूपानुव्यवसायेन ज्ञानपद-
 जन्यशाब्दबोधादिरूपेण च प्रामाण्याश्रयप्राहकेणाग्रहणाद्यावत्स्वाश्रयाप्राह-
 त्वसत्त्वेन प्रसक्त सिद्धसाधनं नेत्यर्थः । प्राहकप्राहकत्वस्य प्राहकसामग्री-
 जन्यग्रहविषयत्वरूपस्य निवेशे यावत्सामग्रीजन्यग्रहाप्रसिद्ध्या यावत्त्वस्य
 फलतो प्राहकत्वघटकग्रहविशेषणत्वोपगमे तत्सामग्रीजन्यत्वेन तदुपादानं
 शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यतयाऽनुचितमिति प्राहकपदस्य ग्रहपरता-
 माह—(प्राहकमिति) एव च प्राहकत्वमपि विषयत्वमेव, न तु जन्यग्रहविष-
 यत्वम्, पूर्वानुमाने स्वाश्रयाप्राहकत्वस्य स्वाश्रयविषयत्वाभावरूपताकथनात्
 न व्याख्यातम् । यावत्त्वविशेषितस्य स्वाश्रयस्य तच्छब्देन परामर्शो
 कस्यापि क्षणस्य यावत्त्वाश्रयग्रहोत्तरतृतीयत्वाभावेन यावतो ग्रहान्मत्येकं
 निवेश्य तदुत्तरतृतीयक्षणानां निवेशे तावत्क्षणवृत्तिसंशयाप्रसिद्ध्या साध-
 नाप्रसिद्धिः, अतः तत्पदपरामर्शनीयग्रहे यावत्त्वविशेषणं जहाति (तदा चेति)
 तादृशग्रहः—प्रामाण्यविषयकत्वेन ज्ञानविषयकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नः—
 स्वाश्रयग्रहः । घटत्वप्रकारकत्वाद्यनवगाहिस्वाश्रयविषयकशाब्दबोधादि-
 मृतीयक्षणे स्वाश्रये सन्दिग्धमानघटत्वप्रकारकत्वाद्वा यावदनुव्यसायादिप्राये

[म] यद्वा अनभ्यासदशापन्नैतज्ज्ञानप्रामाण्यं एतत्प्रामाण्य-
संशयपूर्वकालीनैतज्ज्ञाननिश्चयाविषयः, एतज्ज्ञाननिश्चया-
नन्तरं सन्दिग्धमानत्वात् अप्रामाण्यवत् ।

[वी] सन्दिग्धमानत्वादित्यस्य तत्रेत्यादिः । शेषं पूर्ववत् । (यद्वेत्यादि)
यस्य निश्चयस्योत्तरतृतीयक्षणे व्यवसायै प्रामाण्यसंशयस्त निश्चयपदेन
विशेषितः । तन्निश्चयव्यक्तिपरिचयाय साध्ये कालीनान्तम् ।

[ग] व्यभिचारवारणाय भिन्नान्तम् । अनुव्यवसायाद्युत्तरतृतीयक्षणे व्यव-
सायभित्ते सन्दिग्धमानज्ञानत्वघटत्वप्रकारकत्वादौ व्यभिचारवारणाय पूरयति
(सन्दिग्धमानत्वादित्यस्येति) तत्रेत्यस्य स्वाश्रय इत्यर्थः । एवं साध्येऽपि
उदंशे प्राद्वत्पर्यन्तं निवेशनीयम्, तेन व्यवसायांशे तादृशक्षणे सन्दिग्ध-
मानघटत्वगुणत्वादिरूपप्रकारे न व्यभिचारः । व्यवसायांशे यावदनुव्यव-
सायप्राद्वत्तयोमयवादिसिद्धघटत्वप्रकारकत्वादावनुव्यवसायविषयकाउदंशे प्रा-
माण्यसंशयादपि नानुव्यवसायतृतीयक्षणे व्यवसायांशे संशय इति न तत्र
व्यभिचारः । तादृशसंशयस्वीकारे च स्वघटिताप्रामाण्यग्रहानन्तरक्षणभित्त-
त्वेन क्षणो विशेषणीयः । (शेषमिति) सति सप्तम्यन्तं तदुत्तरतृतीयत्वप्रति-
योगिस्वाश्रयनिश्चयसामानाधिकरण्यार्थकम्, यत्प्रकारकव्यवसायविषयकानु-
व्यवसायतृतीयक्षणे कचिदपि न प्रामाण्यसंशयस्तस्य पक्षबहिर्भावश्चेत्यर्थः ।
एतज्ज्ञानविषयप्रामाण्यानुमितिरूपनिश्चयस्यापि स्वभाशोऽप्रामाण्यसंशय-
पूर्वकालीनतया अव्यवहितपूर्वकाल एव निवेशनीयः, अव्यवधानं चानुगतं
दुर्वचमिति तत्संशयव्यक्तित्वेन संशयो व्यवधानप्रतियोगितया निश्चयः,
तथा चानुव्यवसायविशेषादिरूपनिश्चयव्यक्तेरेव विशिष्योपादानं युक्तमित्या-
शयेनाह (यस्य निश्चयस्येति) नन्वेवं कालीनान्तवैधर्म्यमित्यत आह (तन्नि-
श्चयव्यक्तीति) निश्चयसंशययोर्विशेष्यतया एतज्ज्ञाननिवेशे व्यभिचारस्य

[दी] तथा च एतज्ज्ञानप्रामाण्यं नात्र ज्ञाने तन्निश्चयव्यक्तिप्राप्त्यम् । तदु-
त्तरतृतीयक्षणेऽत्र ज्ञाने सन्दिग्धमानत्वात् । प्रकारज्ञानत्वाद्योर्व्यवसायतद्वि-
षययोस्तथा सन्दिग्धमानयोर्व्यभिचारवारणाय साध्यहेत्वोरत्रेति । अयं
व्यवसायस्तत्र प्रामाण्यप्राप्त्यको न वेति

[ग] दर्शनीयतया तदन्तर्भावेन समुदितार्थमाह (तथा चेति) (प्रकारज्ञान-
त्वाद्योरिति) प्रकारे—घटत्वादी । अनुव्यवसायतृतीयक्षणे व्यवसायरूप-
धर्मिणि सन्दिग्धमाने व्यभिचारवारणाय साध्ये “अत्रेति”, तथा च
घटत्वादेः प्रकारिताविशेषणत्वेन अनुव्यवसायप्राप्त्यत्वेऽपि ज्ञानांशे अप्राप्त्य-
तया साध्यसत्त्वान्न व्यभिचारः । ज्ञानत्वादी च तथाविधक्षणे व्यवसाय-
विषयघटांशे सन्दिग्धमाने तज्ज्ञानांशे तन्निश्चयप्राप्त्यतया व्यभिचारवारणाय
हेतौ “अत्रेति” तथा च ज्ञानांशे सन्दिग्धमानतया तत्र हेत्वसत्त्वेन न
व्यभिचार इत्यर्थः ।

नच यद्भवत्युत्तरतृतीयक्षणे व्यवसायादी न घटत्वादिसंशयस्ता-
द्वाननिश्चयव्यक्त्युपादानेनैव सामञ्जस्ये किं विशेष्यविधयैतज्ज्ञानविशेषणे-
नेति वाच्यम् । ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेदपक्षे एतदनुमानोपगमात्,
यज्ज्ञानीयानुव्यवसायोत्तरतृतीयक्षणे ज्ञानादी घटत्वादेस्संशयस्तत्प्रामाण्ये
परतस्त्वसाधनार्थैतत्प्रयाससार्थक्यात् । गुरुणा सह विचारे उपपाद्यमाना
मूलोपदर्शितप्रामाण्यपक्षकविप्रतिपत्तिर्न साधीयसी, तत्र व्यवसायांशे याव-
त्स्वश्रयप्राप्त्यस्य न्यायमतेऽप्रसिद्ध्या साध्यस्वोपगमासम्भवात्, प्रवृत्त्युप-
योगिप्रामाण्यमहमविकृत्यैव स्वतः परतो वा सम्भवतीत्याक्षेपाद्विशेष्यांश-
मनन्तर्भाव्य यावत्त्वाश्रयप्राप्त्यसाधनस्यानुपयुक्ततया तस्यापि साध्यत्वा-
योगात् । एतेनानुमानमपि प्रामाण्यपक्षक व्याख्यातम्, अतः स्वयं
गुरुमते व्यवसायपक्षकं विप्रतिपत्त्यादिकं दर्शयति (अयमित्यादिना) घटत्व-
प्रकारज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे विधौ स्वप्रामाण्यावगाहिसमहालम्बन-
शाब्दादिव्यवसायप्राप्त्यतया सिद्धसाधनम्, तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसाधने च प्रामाण्यमहप्रतिषेधकसमवहितव्यवसायरय प्रामाण्यप्राप्त्य-

[दी] विप्रतिपत्तिः । अथ व्यवसायस्तत्र प्रामाण्यग्राहकः, तत्र प्रामाण्य-
ग्राहकसामग्रीजन्यत्वात्, इति स्थापनायामय हेतुस्तन्दिग्धासिद्ध इति
जन्यस्य पूर्वं रूपम् । उत्तर त्वय व्यवसायो न तत्र प्रामाण्यग्राहकः, तत्र
प्रामाण्यसन्देहाविरोधित्वात्,

[ग] कतया नाथः । एव घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वरूपप्रामाण्येन रूपेण
विशेष्यत्विवेश्य तत्र प्रामाण्यग्राहकत्वं यदि साध्यते तदा स्वभिन्नतादृशज्ञा-
नाक्षे तद्ग्राहकत्वेनार्थान्तरम्, स्वाक्षे तदवगाहनमेव च व्यवसायस्य प्रव-
र्तकतायामुपयुज्यते, स्वाक्षे तद्ग्राहकत्व आवच्छेदकावच्छेदेन न साध-
यितुं शक्यते, स्वत्वघटिततया साध्यस्यानुगमात्; एकस्य साध्यस्य
पक्षतत्त्वच्छेदकाकान्ते सर्वशासत्त्वादतस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने तत्तद्व्यक्त्यक्षे
प्रामाण्यग्राहकत्वमेव साध्यमित्येतत्त्वाभाय यक्षे "अयमिति" साध्ये च
"तत्रेति" । तत्पद पक्षीकृतव्यवसायपरम् । तदन्यव्यक्त्यक्षे
प्रामाण्यग्राहकसामग्रीजन्यस्य तद्व्यक्तौ प्रामाण्यग्राहकत्वरूपसाध्यव्यभि-
चारितया हेतौ "तत्रेति" । यादृशयुक्तिबलाद्व्यवसायग्राहकत्वं ताद-
शयुक्ति एव स्ववृत्तिप्रामाण्यविशिष्टतद्ग्राहकत्वं साधनीयम्, अनु-
व्यवसायानभ्युपगमे व्यवसायस्यैव पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वा-
दिप्रकारकत्वविशिष्टे स्वस्मिन्प्रमाणत्वात्, पुरोवर्तिनि घटत्वादिमत्त्वा-
धगाहितायाश्च तत्रोभयसिद्धत्वात्, अतो न हेतुसिद्धिरिष्टाशयः ।
उक्तहेतौ साध्यव्याप्यताया नैयायिकेनाभ्युपगमात् कोऽत्र दोषः, यत्प्रत्या-
शयासौ परतस्त्व साधयिष्यति, न हि वाद्युपन्यस्ते हेतौ निर्दोषे प्रतिहेतो-
स्तयात्वसम्बद्धः, विरुद्धार्थग्राहकत्वादित्याकाशायामाह (अयमिति) इति—
उक्तहेतुप्रयोगान्तरम् । अतो हेतौ उक्तदोषाभिधानस्य नादिनोऽकर्तव्यत्वेऽपि
न विरोधः । पूर्वरूपम्—पूर्वभागः. (उत्तरन्त्विति) रूपमित्यनुपज्यते ।
साध्ये ग्राहकपदं यदि तद्विषयकनिश्चयपरं तदभिप्रायेण प्रथमो हेतुः,
अन्यथा प्रामाण्यसशय्याविरोधिनि प्रामाण्यसशये व्यभिचारात् । प्रामाण्यस-
शय्याविरोधित्वं तत्सामान्याविरोधित्वरूपं वाच्यम्, अन्यथा अर्थात्तदशय-
रूपसमूहात्मनःप्रामाण्यसशय्याविरोधिताया व्यवसाय उभयसिद्धतया अस्ति—

[दी] निश्चयत्वे सति तत्र प्रामाण्यसन्देहाविरोधित्वाद्वा इत्यादि । अप्रापि सन्दिग्धासिद्धत्वं द्रष्टव्यम् । अयमनुव्यवसायो व्यवसाये प्रामाण्यग्राहको न वेति विप्रतिपत्तिः ।

[ग] द्वयापत्तेः । तथा च तत्रेति विशिष्यानुपादाने अस्मदादि-ज्ञाने प्रत्येकं कुत्रापि नावाधर्मिकसशयप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धावपि परमेश्वर-ज्ञानादौ तत्सिद्धयस्तु तदभावस्तु प्रामाण्यानुमित्यादौ व्यभिचारीति तदुपादानम् । ग्राहकपदस्य सशयसाधारणतद्विषयकत्वमात्रार्थकत्वमेव युक्तम्, अप्रामाण्याविषयकत्वेन उभयसिद्धस्य व्यवसायस्य प्रामाण्यविषयकत्वसाधने-नैव प्रवर्तकतानिर्वाहादिति तन्मात्रसाध्याभिप्रायेण हेतौ निश्चयत्व निवे-शयन् हेत्वन्तरमाह (निश्चयत्व इति) अस्यापि हेतोर्निर्दोषत्वे गुरुमतसम्भवदुक्तिकमेवेति विचारानवकाश इत्याशयेनाह (अत्रापीति) सन्दिग्धमान-स्वच्छ पूर्वरीत्या बोध्यम् । मूलानुसारिणि प्रकृते हेतौ सन्दिग्धमानत्वस्य दुष्परिहरत्वेऽपि जन्यत्वे सति तत्र प्रामाण्यग्राहकसामग्र्यजन्यत्वेन तत्र प्रामाण्याग्राहकत्व साधनीयम्, व्यवसायादिसामग्र्या प्रामाण्यादिनिष्ठस-न्निकर्षविशेषनिरपेक्षया प्रामाण्यादिग्राहकत्वोपपत्तेः इच्छादिवृत्तिप्रकारे-त्वादिप्रत्यक्षानुरोधेन अवश्यकल्पनीयसन्निकर्षविशेषहेतुताया व्यभिचारेणा-सम्भवः, सन्निकर्षं विना वस्त्वन्तरग्रहापत्तिश्चेत्यादिदूषणेन व्यवसायसाम-ग्र्या प्रामाण्यग्राहकत्वं निराकृत्य प्रामाण्यग्राहकसामग्र्यजन्यत्वरूपहेतु-पक्षे साधनीय इत्यवधेयम् । मिश्रमतेऽपि प्रामाण्यपक्षकविप्रतिपत्त्यादि-कमसत्, न्यायमतेऽपि प्रामाण्ये केवलघटत्वप्रकारकत्वत्वादिना यावदनुव्य-वसायग्राह्यतायास्सत्त्वात्, विशिष्टविधिकोटिसाधने सिद्धसाधनानवकाशोऽपि विशेष्यवृत्तेः विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमेन बाधस्य दुर्वारत्वात्, कथ-ञ्चिन् वारणसम्भवे प्रयासबाहुल्यात्, तन्मते प्रामाण्यग्राहकपक्षकविप्रति-पत्त्यादिकमाह (अयमनुव्यवसाय इति) विशिष्य तद्व्यक्तित्वेन पक्षनिवेश-प्रयोजनमुक्तदिशानभेयं (व्यवसाय इति) स्वविषयजानाश इत्यर्थः ।

[म] न च स्वपदस्य प्रामाण्यमात्रपरत्वात्तदाश्रयात्प्रत्यक्षत्वेन
 याधः; स्वपदस्य सम्बन्धिपरत्वेन समभिव्याहृतपरत्वात् ।
 अन्यथा स्वस्य परत्वात्परस्य च स्वत्वात् तदेतत्त्वस्य तदेतद्-
 त्वस्य च स्वपरसाधारणत्वात् स्वतः परतो घेति संशयो न
 स्यात् । प्रामाण्यस्य स्वप्राप्तत्वे याघात्परिशेषेणान्यथाप्राप्तत्वं
 परतो प्राप्तत्वमिति कश्चित् । प्रथमं च प्रामाण्यज्ञानं व्यति-
 रोकिणा । ननु प्रामाण्यप्रसिद्धिं विना व्याप्त्यग्रहात् कथ-
 मनुमानम्, अथ घ्याघातदण्डभयेन प्रमा—तद्विषयसिद्धौ
 तद्दृष्टान्तेन ज्ञेयत्वादिना बह्वेः प्रमाविषयत्वमनुमेयम्,
 ततश्च सामान्यतस्तत्सिद्धौ न साध्याप्रसिद्धिः ।

[दी] ज्ञेयं पूर्ववत् । एवं भट्टमतेऽपि पूर्वोक्तदिशा नेयम् । परन्तु तत्र
 स्थापनायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरुद्देश्या, प्रतिस्थापनायां
 तत्सामानाधिकरण्येनेति विशेषः । (अधेत्यादि)

[ग] ज्ञेयम्—स्थापनादिकं (एवं भट्टमत इति) (पूर्वोक्तदिशेति) प्रामा-
 ण्यपक्षकोक्तविप्रतिपत्त्युपदर्शितप्रामाण्याग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धं यत्तद्व्य-
 ज्ञानत्वेन ज्ञाततालिङ्गकानुमितिं पक्षीकृत्येत्यर्थः । ज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्नैया-
 यिकासिद्धतया विशिष्य पक्षीकरणासम्भवात् । ननु कृत्स्नस्य पक्षतावच्छेद-
 कत्वे नैयायिकादिसिद्धानुमित्यादेः प्रामाण्यमाहकतयांशतस्मिन्प्रस्थापनमित्यत
 आह (परन्त्विति) तत्र—भट्टमते (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति) तत्र च
 नांशतस्मिन्प्रस्थापनं दोष इति भावः । तादृशानुमित्यादेः प्रामाण्यमाहकतया
 तदभावतापनेऽंशतो बाधोऽपि न दोष इत्याह (प्रतिस्थापनायामिति) (इति
 विशेष इति) गुरुमिथमते एकैकवच्छेदेव पक्षतया स्थापनायाऽपि साध्याना-
 धिकरण्यमात्रेणैव साध्यसिद्धेरुद्देश्यादिति भावः ।

“व्यापातदण्डभयेनेति”ति—मूलम्; तत्र व्यापात.—अनुरविति

[दी] प्रमाया निषेधे क्रियमाणे तत्सिद्धयसिद्धिभ्यां व्याघातः ; सिद्धायां प्रमायां सा सविषया ज्ञानत्वात् भ्रमवत् इति सविषयत्वे सिद्धे ; विषयस्यापि तद्विषयत्वमर्थसिद्धिमिति

[ग] सैव दण्डः, तद्वलाद्द्वयवस्थापनीयेऽर्थे विपतिपद्यमानवादिनिराकरण-साधनत्वात् तद्वयेन तद्वशेनेत्यर्थः । तत्रानुपपद्यमानमनुपपत्तिप्रयोजकं च पूरयति (प्रमाया इति) (निषेध इति) प्रमा नास्तीति वाक्यप्रयोगरूप इति शेषः । क्रियमाणे, माध्यमिकेनेत्यादिः । व्याघात इत्यभिप्रेयान्वयः । सप्तमी चात्र षष्ठ्यर्थे । तत्सिद्धयसिद्धिभ्याम्—प्रमायास्सत्त्वासत्त्वाभ्याम् । प्रमायास्सत्त्वे तदसत्त्वप्रतिपादकवाक्यस्य प्रमाणरूपस्य व्याघातः, तदसत्त्वे व्यवहर्तव्यशरीरनिविष्टायास्तस्याः ज्ञानासम्भवेन तादृशवाक्यप्रयोगस्यैव व्याघातः ।

न च—प्रमासत्त्वे निषेधानुपपत्तिर्न तां साधयति, किन्तु तदसत्त्वे मानुपपत्तिः सैवान्यथानुपपत्तिरूपा तस्माधिकेति वाच्यम् ; प्रमाणरूपविरोधिवाक्यस्य वस्तुसिद्धिविरोधितया प्रमा नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यानुपपत्तिप्रयोजकं प्रमायास्सत्त्वं प्रमासिद्धानुपपद्यत इति सिद्धयधीनव्याघातोपदर्शनाविरोधः ।

मिश्रास्तु प्रामाण्यनिषेधरूपस्य परकीयव्याघातस्यैत्यभिमतमूलस्वर-सात् प्रमा नास्तीति परकीयनिषेधवाक्यमेव व्याघातत्वेन तदनुपपत्तिमेव भयत्वेन व्याचक्षते, एतन्मते च “प्रामाण्यनिषेधरूपस्ये” ति मूलस्य प्रमानिषेधप्रतियोगिकानुपपत्त्यात्मकस्येत्यर्थकतया विरोधः, उक्तानुपपत्त्या विशेष्यवृत्त्यप्रकारकत्वेन प्रमासिद्धावपि न तद्विषयसिद्धिरिति “तद्विषय-सिद्धा”विति मूलमसन्नतमित्याशङ्का निराकरोति (सिद्धायामिति) (विषय-स्यापि तद्विषयत्वमिति) एतेन प्रमायास्सविषयकत्वसिद्धे विषयसिद्धि-रूपत्वेऽपि प्रमाविषयत्वेन विषयासिद्ध्या न बह्नौ तस्साधनसम्भव इत्या-शङ्का निराकृता । उक्तबह्निपक्षकानुमानस्यान्वयित्वमेव, सामान्यतः सिद्ध-प्रमाविषयरूपान्वयदृष्टान्तकथनादिनि तत्र विशिष्येत्यादिना अन्वयित्व-

[म] विशिष्यानिर्णयाध्वान्वयित्वासाधारण्ये । न च प्रामा-
ण्यं नानुगतं किन्तु प्रतिज्ञानं विषयप्रकारभेदाद्भिन्नम्, तथा
च बहिज्ञानस्य बह्व्यवृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वात्त्रिकं साध्यं
तद्व्याप्तिसिद्धमिति वाच्यम् ।

बहिज्ञानस्य विशेष्यावृत्तिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं सा-
ध्यमानं पक्षधर्मतावलेन बहिविषयकप्रमात्ये पर्यवस्यतीति

[दी] बह्नेर्ज्ञेयत्वे सिद्धे अर्थोऽज्ञानस्यापि बहिविषयत्वसिद्धम् । तथा च
रक्षावच्छिन्नव्यतिरेकिणा तस्यैव प्रमात्वमनुमात्रं युक्तमित्याशयेन तत्र दोषं
निराकरोति (विशेष्येति)

[ग] निराकरणम्, ज्ञेयत्वहेतोस्सपक्षसत्त्वेन विषयाप्तिसिद्ध्या तद्व्यावृत्त-
त्वासत्त्वेन चासाधारण्यापसप्त्या तन्निराकरणं चासङ्गतम् । न चोक्तान्व-
यिपवृत्त्युत्तरकालीनव्यतिरेक्यनुमानदोषनिराकरणपरतया तत्सङ्गतिः, उक्ता-
नुमान एव विषेयतावच्छेदकतया प्रमात्वमानाद्व्यतिरेकवैयर्थ्यात्, व्यापा-
ताधीनसाध्यसिद्ध्या प्रथमत एव व्यतिरेकिसम्भवेनोक्तान्वयिन एव वा
वैयर्थ्याशङ्कामपनेतु व्यतिरेकिण्येव निर्भरामिमायेण तत्सङ्गमयति (बह्नेरि-
त्यादिना) ज्ञेयत्वे सिद्धे इति) वनिपक्षकज्ञेयत्वहेतुकौक्तानुमानानुरोधेन
बह्नौ, ज्ञेयत्वसिद्धिस्वीकार इत्यर्थः । (तथा चेति) ईदृशरीत्या बह्वनिविष-
यकज्ञानत्वरूपसुत्रावच्छेदकप्रकारेण ज्ञानरूपपक्षसिद्धौ चेत्यर्थः । 'रक्ष-
वात्, अन्तरानुमानान्तराकल्पन इत्यादिः । तस्यैव—बहिविषयकज्ञा-
नस्यैव । तत्र—ज्ञानपक्षकव्यतिरेक्यनुमाने । "विशिष्यानिर्णयादि"ति
मूलस्य प्रमात्वेन सामान्यतः प्रमासिद्धावपि कुत्रापि ज्ञाने इदं ज्ञानं प्रमेति
प्रामाण्यनिश्चयासत्त्वात् मान्वयित्वम्, हेतुमति विशिष्यसाध्यनिश्चयाधीन-
हेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यानिश्चयात्, हेतुमति साध्यसन्देहसम्भवेन
हेतौ तत्सामानाधिकरण्यसशयस्यैवोत्पादात्, न चासाधारण्यम्, हेत्वमा-

[म] चेत् ? तर्हि प्रथमं कस्यापि स्वार्थं प्रामाण्यानुमानं न स्यात्, प्रामाण्यनिषेधरूपस्य परकीयव्याघातस्य तदा अनुपस्थितेः स्वयं प्रामाण्यनिषेधस्य तद्धीपूर्वकत्वात् प्रामाण्यमपरिज्ञाय प्रामाण्यनिषेधेन परकीयव्याघातस्याप्यज्ञानाच्च प्रवृत्तिसंवादविसंवादाभ्यां तद्वेतुज्ञानवैचित्र्यानुमानेऽपि यथोक्तरूपप्रामाण्यस्य विशेष्याप्रतीतेरिति । उच्यते— प्राग्भवीयसंस्काराद्विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वं तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वं वा प्रामाण्यमात्रं स्मृतं षड्विज्ञानादौ साध्यमानं सर्वनाममहिम्नां पक्षधर्मतायत्नाद्विज्ञानस्य विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादौ पर्ययस्यति । स्वतः प्रामाण्यनिषेधे प्राथमिकप्रामाण्यज्ञानस्यान्यथोपपादयितुमशक्यत्वादिति संप्रदायविदः । वयन्तु ब्रूमः— प्रथममप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यम्, तत एव निष्कम्पप्रवृत्तेरुपपत्तेः, तदेव वा सिध्यत् पक्षधर्मतायत्नेन तद्वति तत्प्रकारकत्वादिकमादाय सिध्यति, तदनन्तरं अर्थाद्वा सिध्यतीति वक्ष्यते । तथाहि—

[दी] (अयमित्यादि) अयम् धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि बह्वित्व—

[ग] वेऽपि उक्तरीत्या साध्यसामानाधिकरण्यानिश्चयात् इत्यर्थः । इदन्त्वरूपधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छिन्ने बह्वित्वप्रकारकानुभवे अबह्वित्वविप्रकारकत्वाभावरूपसाध्यसाधने न भ्रमत्वशङ्काविरोधिनी भ्रमव्यावृत्तधर्मासिद्धे । बह्वित्वमात्रेण गुञ्जादिविषयकस्य भ्रमरूपत्वेऽपि उक्तपक्षतावच्छेदकसहिततादृशसाध्यस्य तत्र निर्वाहात् । एव ज्ञाननिष्ठेदन्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे एतदनुमानादुदीच्यस्य ग्रहीताप्रामाण्याभावकज्ञानसमानविषयकज्ञानस्य प्रवर्तकत्वानिर्वाहः, पूर्वज्ञाननिष्ठेदन्त्वघटितस्याप्रामाण्याभावावच्छेदकधर्मस्य तत्राग्रहादित्यागोच्य पक्षस्येदं पदं धर्मितावच्छेदेऽदन्त्वविशिष्टविशेष्यकार्यकतया व्याचष्टे (धर्मितावच्छेदक इति) धर्मि-

[म] अयं वह्नित्वेनानुभवो वह्नित्वाभावयति वह्नित्वप्रकारको न, अवह्नित्वप्रकारको न, विशेष्यावृत्तिप्रकारको न, वह्नित्वप्रकारकत्वे सति

[दी] प्रकारकोऽनुभव इत्यर्थः । (अवह्नित्ववृत्तीति) यत्र वह्नित्वं प्रकार-

[ग] णीति—सप्तम्यर्थे विशेष्यत्वमनुभव इत्यनेनान्वयि । अनुभवपदं प्रत्यक्षपरम् । अयं वह्निरिति ज्ञानस्योपादानप्रत्यक्षविधया वह्नियानयनप्रवृत्तिजनकत्वं नत्वन्यथा, तथा च प्रत्यक्षान्यतादृशज्ञाने प्रवर्तकत्वघटितप्रथम-हेतोरसिद्धिरिति तद्वारणाय प्रत्यक्षत्वनिवेशः । अवह्नित्वप्रकारकत्वाभावे साध्ये पक्षतावच्छेदकाक्रान्ते द्रव्यत्वादिमति वह्नित्वप्रकारकानुभवे बाधः, उदीच्यज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकावच्छेदकधर्मदर्शननिर्वाहाय अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिध्यपेक्षयांशतो बाधस्यापि दोषत्वमिति साध्ये मात्र-पदमन्तर्भावयन् पक्षीभूतज्ञाने रूपाद्यंशे अवह्निमात्रवृत्तिरूपत्वादिप्रकारके साध्यसत्त्वं निर्वाहयितुं वह्नित्वेन स्वविषयधर्म्यंशं प्रवेशयति (यत्र वह्नित्वमिति) अत्र साध्ये वह्नित्वेन भासमानगुञ्जाया वह्निमात्रगुञ्जामात्रवृत्तिवन्त्वप्रकारकं वह्निगुञ्जयोस्मि वह्नी इति ज्ञानं लोहितोऽयं वह्निरिति ज्ञानवत् विशेषणान्तरनिवेशनेन पक्षाद्बहिर्भावनीयम् । हेतोस्तद्व्यावृत्तिश्चाप्रे स्फुटीभवियति न च प्रथमे वह्निरूपविशेष्यांशे अवह्निमात्रत्वदिप्रकारांशे तादृशसाध्यसत्त्वेन न बाधादिप्रसक्तिरिति याच्यम् ; एवं सति सर्वत्रैव साध्यसत्त्वेन एतत्साध्यकनिश्चयत्वरूपहेतुघटकभेदविशेषणसंशयांशवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, तत्प्रकारकत्वादेरव्याप्यवृत्तित्वे तदवच्छिन्नभेदस्यैव साध्यताया उपगन्तव्यत्वात् ; अन्यथा—साध्यस्य केवलान्वयितया प्रति-योगिव्याधिकरणसाध्याभावामसिध्या तद्घटितव्यतिरेकव्याप्तिरनिर्वाहेण व्य-तिरेकिताया अप्यनुपपत्तेः ।

[दी] स्तत्र अवहनिमात्रवृत्तिप्रकारको नेत्यर्थः । वदित्वभ्रमस्तु धर्मितावच्छे-
दकविशिष्टे धर्मिणि

[ग] यदि च—व्यतिरेकव्याप्त्या अभ्रान्तस्य संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादि-
हेतुकानुमितेर्निर्वाहाय साध्यवैयधिकरण्यरूपविशेषणावच्छिन्नसाध्याभाव-
व्यापकताया अनुमित्यौपयिकत्वेऽपि तादृशविशेषणानवच्छिन्नतद्व्यापकताया
अपि अनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयते—अतिप्रसङ्गविरहात् ; अत एव न गुण-
रसाद्यभावे संयोगादिव्यापकताज्ञानात् गुणत्वादिना गुणादौ संयोगाद्यभाव-
सिद्धिरभ्युपपद्यते ; हेतुवैयधिकरण्याविशेषितहेत्वभावनियुत्साध्याभावव्यापक-
ताया एव परमनुमित्यनुपयोगिता ; तथा सति संयोगादिरूपव्यतिरेकिहेतु-
नाप्यभ्रान्तस्य पृथिवीत्वाद्यनुमितिप्रसङ्गात् । एतदभिप्रायेणैव चानुमानदी-
पितौ संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयीत्युक्तं प्रन्यकृतेति—
उत्पकाररूपादेरव्याप्यवृत्तित्वेऽपि साध्यवैयधिकरण्याविशेषितभ्रमत्वं प्रति हे-
त्वसाध्यापकताया निर्वाहकतया हेतुविशेषणसार्थक्यसम्भवेत् भ्रमत्वाभाव
स्यैव साध्यत्वमुचितम् , तावतैवाप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिण्य
साध्यमिति यथाश्रुतमन्यसङ्गतेरित्युच्यते ; तथापि उक्तसमूहालम्बनादौ
अभावरूपसाध्यसत्त्वेऽपि प्रतियोगिरूपतदभावस्यापि सत्त्वाद्देत्वभावस्य च
सत्रासत्त्वे च व्यतिरेकव्याप्तिर्दुर्घट्टेवेति हेत्वाभावसत्त्वं सत्रोपपादनीयमिति
भागासिद्धिवारणायोक्तसमूहालम्बनादेः पक्षवाहिर्भाव आवश्यकः । साध्ये
यदंशे बह्नित्वं प्रकार इत्यनेन विवरणमपि रूपादौ रूपत्वादिप्रकारके
पक्षे साध्याभावसत्त्वे हेत्वभावस्य तं प्रति व्यापकता न स्यादिति व्यति-
रेकव्याप्तिर्निर्वाहायैवेति निरूक्तस्य प्रामाण्यस्य पक्षतावच्छेदकत्वावच्छिन्न
विशेष्यताकत्वसिद्धितस्य भ्रमव्यावृत्तत्वमुपपादयति—(बह्नित्वभ्रमस्त्विति)
(धर्मितावच्छेदकेति) गुणादिनिष्ठेदन्वादिरूपेत्यादिः । एवममेऽपि । “धर्मि-

[दी]तत्रावह्निमात्रवृत्तिधर्मितावच्छेदकत्वप्रकारः । अत्र मात्रार्थपटकावह्नि-
वृत्तित्वांशस्यानतिप्रयोजनकत्वा-

[ग] णीति" सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वं अम इत्यनेनान्वयि (तत्रेति) वह्नित्वेन
भासमाने तादृशधर्मिणीत्यर्थः (अवह्निमात्रवृत्तीति) गुञ्जादौ वहित्वाविभ्रम-
जनकदोषस्य तद्वृत्तीदन्वप्रहाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । अवह्नियान्वृत्तित्वं
वहन्यवृत्तित्वे सत्यवह्निवृत्तित्वम्, तत्र अवह्निवृत्तित्वांशस्य निवेशनमफल-
त्वं, तत्रपरित्यागे च यद्यप्याध्याविशेष इत्यत आह (अत्रेति) (मात्रार्थेति)
मात्रपदघटित अवह्निमात्रवृत्तिपदार्थेत्यर्थः । एतेन मात्रपदेन प्रकारे वह्नि-
वृत्तित्वव्यवच्छेदमात्रबोधनादवह्निवृत्तित्वस्य तदपटकत्वेऽपि नासन्नतिः
(अनतिप्रयोजनकत्वादिति) अत्रावृत्तिप्रकारकज्ञानसाधारणस्य वह्न्यवृत्तिवृ-
त्तिमत्प्रकारकत्वाभावस्य तज्ज्ञानव्यावृत्तवह्न्यवृत्तिप्रकारकत्वाभावातिरिक्ततया
वृत्त्यंशस्यानतिप्रयोजनकत्वम्, अवहन्यंशस्य तु वैयर्थ्यमेव, तच्च साध्यां-
शीयमपि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे अभावाप्रसिद्धिसम्पादकामि-
त्यवधेयम् ।

यथाश्रुतवदुभेसाध्यस्य वह्न्यविशेष्यकत्वघटितस्य वह्नित्वेन वह्नि-
गुञ्जाविषयकभ्रमसाधारण्यं दुर्वारम् ; न च तथा सत्यपि न क्षतिः
वह्नित्वशति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्यापि तत्रांशतस्सत्त्वादिति
वाच्यम्, अमसाधारणधर्मसिद्धेरप्रामाण्यशङ्कां प्रति व्यावर्तकधर्मदर्श-
नविषया विरोधित्वात्सम्भवेन प्रवृत्तावलुपयोगात् । तद्वति सत्प्रकारकत्वस्य
तदभ्रमेऽप्यंशभेदेन सत्त्वात्, तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि अमत्वशङ्का यद्यपि नापैति,
तथापि तच्चद्विधेय्यां तादृशप्रमात्वस्य तदंशे अमत्वविरोधितया तादृशप्र-
मात्वप्रहंस्य भ्रमत्वशङ्कानिवर्तनद्वारा तद्विषयकप्रवृत्तावलुपयोरेव पत्य । यत्स्य-
विशेष्यकत्वञ्च न वह्निविशेष्यकसमूहालम्बनज्ञाने गुञ्जादिरूपविषयावच्छे-
देनापि वर्तते, वह्निविशेष्यकत्वस्य विशेष्यतया वह्नित्वसामानाधिकरण्यस्य-

[म] घह्यविशेष्यको न, वृद्धित्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नो न, घहन्यवृत्तिप्रकारको न घा ;

[डी] त्यद्य वक्ष्यति (वह्नित्वेति) वृद्धित्वप्रकारावच्छिन्ना वृद्धित्वविषयताको नैत्यर्थ । तेन वह्नित्वप्रकारकावह्निवह्नित्वज्ञाननिरास । (न वह्नित्वेनेति) अवच्छिन्नत्व सामानाधिकरण्यमात्रम् ।

[ग] पस्यापि सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितानभ्युपगमेन व्याप्यवृत्तित्वात्, अतस्समूहालम्बनभ्रमे व्याप्यवृत्तिवहन्यविशेष्यकत्वाभावो नैकमशमादायापि भ्रमत्वविरोधीति न तज्ज्ञान स्वविषये व्यवसाये कुत्राप्यशे भ्रमत्वशङ्कान्निवर्तयितुर्माष्टे, वह्नित्वादिमति वह्नित्वप्रकारकत्वञ्चाव्याप्यवृत्ति, च हनिघटावित्यादिज्ञान वह्न्यशे वह्नित्वप्रकारक न घटाशे इत्यवाधितव्यवहारात्, अतस्तद्वृत्ति तत्प्रकारकत्व तदभाववति तत्प्रकारकसमूहालम्बनबुद्ध्यावशभेदेनैव वर्तत इति तस्य तद्व्यावर्तकत्वमित्यालोच्य नञ्ब्यत्यसिन चतुर्थसाध्य व्याचष्टे (वह्नित्वेताति) वह्नित्वादिप्रमासङ्घट्टाय तज्ज्ञानविशेषणवह्नित्वप्रकारकत्वमुपेक्ष्य वह्नित्वप्रकारावच्छिन्नत्व विषयताविशेषण दत्तम्, तच्च वह्नित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वम् ।

पञ्चमसाध्ये वह्नित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्व तादृशधर्मप्रकारकत्वरूप तत्प्रकारकविधयतारूप वा यदि विवक्ष्यते तदा वह्नित्वादिप्रमासमूहालम्बनप्रमाया असङ्घट्ट, यदि च तादृशधर्मप्रकारकवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्व तत्तदा यत्र वह्नित्व प्रकारस्तत्र वह्न्यवृत्तिप्रकारकत्वरूपपष्ठसाध्यायनिहत्कार्याभेद, वैयधिकरण्यस्य तदनधिकरणवृत्तित्वरूपत्वे वह्नित्वेद्रव्यमिति प्रमाया असङ्घट्टेण तदधिकरणवृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यस्यैव प्रवेक्ष्यत्वात्, अतोऽन्यथा तद्व्याख्यातुमुपक्रमते (न वह्नित्वेतीति) ।सामानाधिकरण्यमात्रमिति) यावत्तदधिकरणवृत्तित्वरूपव्यापकताशालिनि

[म] दाहसमर्थविषयकप्रपञ्चजनकत्वे सति बह्वित्त्वप्रकारक

[वी] तथा च बहून्यवृषिषमंसमानाधिकरणबह्वनित्वप्रकारकविषयताको
नेत्यर्थः । (दाहसमर्थेति) तादृशप्रयत्नोपधानमसार्धत्रिकं दुर्ज्ञेयञ्च ध्वगृहीत-
यत्नज्ञानकार्यकारणभावे, एवं स्वरूपयोग्यत्वमपि तच्चेन, गुरुतरं चेत्यतः

[ग] तदवच्छिन्नेति व्यवहारात् प्रकृते च यावत्ताशान्तर्मायवैय-
र्थ्यासुदृशान्यवच्छेदायैकान्मात्रपदम्, अवच्छिन्नपदमवच्छिन्नबह्वनित्वम-
कारकविषयताकपरमित्याशयेन समुदितार्थमाह (तथा चेति) प्रथम-
हेत्वावनुशासनीजनदर्शयति (तादृशप्रयत्नेति) दाहसमर्थगोचरप्रयत्नेत्यर्थः ।
उपधानम्—उपधायकत्वम् । असार्धत्रिकम्—पुरोवृत्तिविशेष्यकबह्वनित्व-
प्रकारकानुभवत्वरूपक्षतावच्छेदकान्यापकमित्यर्थः । तथा च भागासिद्ध्या
वृद्धवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरनिर्वाहात् नोद्दीच्यभ्यवसाये प्रामाण्यसद्धानि-
वृषिरिति भावः । (दुर्ज्ञेयञ्चेति) उक्तपक्ष इत्यादि । उक्तफलोपधायक-
ताया स्वरूपयोग्यतावदितत्वादाहसमर्थनिशेष्यकज्ञाने तादृशप्रयत्नस्वरूप-
योग्यताग्रहनिर्वाहक समानविषयकत्वेन ज्ञानयत्नयो कार्यकारणभावग्रह-
स्तत्र तादृशप्रयत्नफलोपधायकत्वग्रहेऽपेक्षित इति भावः । तथा च तयो
कार्यकारणभावमगृहीतवता प्रामाण्यानुमित्यसम्भवेन प्रवृत्त्यनिर्वाह इत्याश-
याद्ययो, कार्यकारणभावग्रहेऽपि फलोत्पत्तिपूर्वं तदुपधायकत्व दुर्निश्चयमि-
त्यपि द्रष्टव्यम् । स्वरूपयोग्यतामात्रस्य हेतुषट्कत्वन्दूपयति (स्वरूपयोग्य-
त्वमपीति) तच्चेन—तादृशप्रयत्नस्वरूपयोग्यतात्वेन । उक्तपक्षे "दुर्ज्ञेयमगृ-
हीतज्ञानप्रयत्नकार्यकारणभावे" रित्यनुपपन्नेनान्वयः । तादृशकार्यकारणभाव-
ग्रह विनापि जनकतावच्छेदकतद्विषयकज्ञानत्वरूपाया स्वरूपयोग्यता-
यास्तादृशज्ञानत्वत्वादिना ज्ञानसम्भवात्तच्चेनेत्युक्तम् (गुरुतरमिति) अग्निग-
हेतुप्रविष्टदाहसमर्थविशेष्यकत्वापेक्षयेत्यादि । अत्रापि तच्चेनेत्यनुपपद्यते ।

[म] निश्चयत्वात्, दाहसमर्थविशेष्यकवद्वित्वप्रकारकनिश्चयत्वाद्वा । यत्रैवं तत्रैवं यथा बह्वचप्रमा ।

[दी] तदुपेक्ष्य सुज्ञेय लघुतर चाह (दाहसमर्थेति) प्रथमे साध्ये दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वमर्थ । अवच्छेदकत्वघान्यूनवृत्तित्वम् । दाहसमर्थभात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वन्तु फलितार्थ ।

[ग] प्रथमे—वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नभेदे तदभावरूपे वा । साध्ये—साधनीये । प्रयुज्यमानस्य प्रकारकत्वान्तस्य हेतुघटकत्वस्येति शेष । अर्थ इत्यग्निमेणान्वयः । अत्र अवच्छेदकत्वमिदं स्वरूपसम्बन्धविशेष्यतादाहसमर्थवहन्यशे अवहन्यशे च वह्नित्वप्रकारकज्ञाने वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वरूपसाध्याभाववति हेतुसत्त्वेन व्यभिचार इत्यत आह (अवच्छेदकत्व चेति) अन्यूनवृत्तित्वम्—व्यापकत्वम् । तथा च स्वनिष्ठवह्नित्वप्रकारकत्वव्यापकदाहसमर्थविशेष्यकत्वमुदायार्थ । अत्र च व्याप्यता तादात्म्येन, व्यापकतावच्छिन्नत्वेन, व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, व्यापकता तादात्म्येनेति वा । वह्न्यवहन्योर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानीयवह्नित्वप्रकारकत्वतादात्म्येनावह्नित्वविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वे सम्बद्धम्, तत्र दाहसमर्थविशेष्यरत्वनावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन, एवन्तादृशवह्नित्वप्रकारकत्वमवच्छेदकतया अवह्नित्वविशेष्यकत्वे सम्बद्धं तत्र दाहसमर्थविशेष्यकत्वन तादात्म्येन, अतो दाहसमर्थविशेष्यकत्वे न तज्ज्ञानीयवह्नित्वप्रकारकत्वम्य दर्शितव्यापकत्वमिति तज्ज्ञानव्युदासः । राघवमनुमृत्युपर्यवसितार्थमाह (दाहसमर्थेति) दाहसमर्थताविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्ववदन्यवमित्यर्थ, न तु दाहसमर्थतरविशेष्यकत्वानवच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वम्, वह्न्यवहन्योर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानीयवह्नित्वविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्व

[दी] तेन बह्व्यवहृन्धोर्वह्नित्वज्ञानमात्रे न व्यभिचारः ।

[ग] त्वप्रकारकत्वस्य तदितरविशेष्यकत्वानवच्छिन्नतया तज्ज्ञानाव्यावृत्तेः ।
तेन-मात्रपदोपादानेन (ज्ञानमात्र इति) मात्रपद कृत्वाभ्यम्, तथा च
मात्रपदानुपादाने सर्वत्रैव तादृशज्ञाने व्यभिचार स्यादिति भावः ।

तत्र बह्व्यवहृन्धोर्वह्नित्वज्ञानमात्रेण उक्तप्रमत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वेऽपि
तत्साधारणप्रमत्त्वव्यापकत्वं प्रतियोगिव्यधिकरणहेत्वभावस्य दुर्घटमेव, अव-
ह्नीमात्रविशेष्यकवह्नित्वप्रमत्तेऽपि प्रकारीभवद्बह्नित्वज्ञाने बह्नित्वप्रकारक-
त्वामात्रेण प्रमत्त्वाभावस्य केवलान्वयितया, तादृशसाध्यव्यधिकरणाप्रमत्त्व-
रूपतदभाववत्त्वस्याप्रसिद्ध्या तादृशविशेषणानवच्छिन्नप्रमत्त्वव्यापकताया एव
शक्यतया स्वीकरणीयत्वात् ।

नच त्वप्रकारकत्वस्यैव त्वप्रकारकत्वाभावस्यापि विशेष्यरूपविषय-
एवावच्छेदको न तु प्रकारोऽपीति वाच्यम्, प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याय-
च्छेदाधिकरणसम्बन्धिन अव्याप्यवृत्त्यभावावच्छेदकत्वनियमात्, विशेष-
्यस्यैव प्रकारस्यापि विषयतारूपज्ञानसम्बन्धाविशेषात् ।

नच यादृशसम्बन्धेनावच्छेदाधिकरणसम्बन्धिनः प्रतियोग्यवच्छे-
दकत्वं तादृशसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिन एवाभावावच्छेदकत्वम्, ज्ञाने अवि-
षयार्थावच्छेदेन बह्नित्वप्रकारकत्वामात्राननुभवात्, विशेष्यप्रकारयोश्च वि-
षयता नैकजातीयेति विशेष्यावच्छेदेनैव ज्ञाने प्रमत्त्वाभाव इति वाच्यम् ;
विशेष्यताप्रकारतयोर्विषयतात्वेनैव सम्बन्धतया सम्बन्धावच्छेदकरूपस्या-
विरक्षणतया विशेष्यप्रकारयोर्ज्ञानसम्बन्धस्यैकजातीयत्वात् ।

नच विशेष्यावच्छिन्नत्वविशिष्टो प्रमत्त्वाभाव एव साध्य, तद्व्य-
धिकरण्यविशिष्टसदभावोऽवह्नित्वविशेष्यकत्ववह्नित्वप्रमत्ते वतते तत्र च
न हेतुरिति प्रतियोगिवैधायिकत्वावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकस्यैव हेत्वभा-
वस्य घटत इति वाच्यम्, विशिष्टप्रमत्त्वाभावस्य योऽनापस्तस्य प्रतियो-
ग्यतात्मकत्वात् प्रमत्त्वव्यापकतावह्नित्वानुपयोगप्रसङ्गात्, साध्यज्ञानन्यापेक्ष-
णीयतापातात् ।

[दी] निश्चयत्वञ्च नोपादेयम् । द्वितीये, च निश्चयत्वमात्रं हेतुः । तच्चैकत्र वस्तुतो विरुद्धोभयावगाहिभिन्नत्वम् । तेन लोहितो वह्निरित्यादिभेदे न व्यभिचारः ।

[ग] तस्माद्दुक्करीत्यैव व्यभिचारवारणं सम्भवतीति दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकसंशयस्यापि वह्नित्वाभावमिति वह्नित्वप्रकारकत्वाभावरूपसाध्यवत्त्वान्निश्चयत्वनिवेशनमफलमित्यालोच्य तदेवात्र साध्ये परित्यजति (निश्चयत्वगिति) लोहितो वह्निरित्यादिभेदे वह्नित्वेन भासमानवह्न्यंशे वह्न्यवृत्तिलौहित्यादिप्रकारकतया द्वितीयमाध्यग्न्ये विशेषमानघटितसंशयत्वग्न्यवत्वरूपनिश्चयत्वस्य व्यभिचारितया वास्तवविरुद्धत्वघटितनिश्चयत्वं प्रकृते निवेशयति (तद्येति) एकत्र—एकपरिमिति । एतन्निवेशश्च इमौ वह्नियटावित्यादिसमूहालम्बने भागासिद्धिवारणाय ।

न चायं लोहितो वह्निरित्यादिज्ञानस्यैव तादृशसमूहालम्बनस्यापि पञ्चवहिर्भावेनैव सामञ्जस्यमिति किमेकपरिमित्तनिवेशनेनेति वाच्यम्, इदन्त्वावच्छिन्ने वह्नित्वमात्रप्रकारकत्वस्य पञ्चनावच्छेदकताया द्वितीयसाध्यकानुमाने स्वीकरणीयतया तत्रायं लोहितो वह्निरिति बुद्धेः पञ्चवहिर्भावात्, उक्तसमूहालम्बनवारणाय पक्षे विशेषणान्तरप्रवेशानौचित्यात् उपादानप्रत्यक्षविषया प्रवर्तके वह्नित्वज्ञाने वह्नित्वविरुद्धत्वादेरवश्यं प्रकारत्वात् पञ्चदुर्भिक्षपरिहाराय परुषभिक्षत्वस्य हेतुभूतभेदमनियोगिनि अवश्यनिवेशनीयत्वाच्च ।

न चैवमयं लोहितो वह्निरित्यादिज्ञानस्य पञ्चवहिर्भावेदन्त्वावच्छिन्ने वह्नित्वमात्रप्रकारकत्वस्य पञ्चनावच्छेदकप्रवेशोऽपि न सम्भवति, प्रवर्तकोऽयं वह्निरित्यादिप्रत्यक्षे इदन्त्वावच्छिन्ने वह्नित्वभित्तत्वादेरपि प्रकारतया पञ्चदुर्भिक्षमन्नादिनि वाच्यम्; दाहसमर्थानुधिप्रकारताया एव व्य-

[दी] एवमेव पठेऽपि । तृतीये दाहसमर्भमात्रविशेष्यकवदित्वप्रकारकनिश्च-
यत्वमर्थः । तेन वदित्वमात्रेण वदन्वदित् रणे अवदित्वमात्रेण
वदिमात्रस्मरणे—

[ग] वच्छेद्यत्वात् (एवमेवेति) निरुक्तनिश्चयत्वमात्रस्य हेतुत्वमित्यर्थः ।
तृतीयसाध्ये विशेष्यावृत्तिश्च विशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, तेनाभा-
वादिरूपविशेष्ये प्रकारतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धावपि अ-
भावस्यासौघ्यस्य अभावादिविशेष्यकसमवायसंबन्धावगादिभ्रमव्यावृत्तत्वं-
निर्वाहः । स्यनिरूपकविशेष्यनिष्ठाभावप्रतियोगिनिष्ठा या प्रकारता
तत्रिरूपको नेति समुदितसाध्यार्थः । एतादृशसाध्ये मूलोपात्तसकल-
विशेषणानामैव सार्थक्यमिति दर्शयति — (तृतीय इति) मात्र-
पदव्यावृत्तिमाह (वदित्वमात्रेण वदन्वदित्स्मरण इति) न व्यभिचार-
इत्यभिप्रेणान्वयः । अवहो वदित्ववत्त्ववृत्तिवदित्वविरुद्धताया अपि प्रकार-
त्वे वास्तवविरोधपटितनिश्चयत्वाभावादेव न व्यभिचार इति “वदित्वमात्रे-
णे” ति मात्रपदम् । तादृशप्रत्यक्षेऽवदित्ववृत्तिमाने बाधनाभावात् स्मरण-
पर्यन्तानुधावनम्, तत्र तत्तादृशस्य दोषसम्भवात् । दाहसमर्भमात्रविशेष्यक-
त्वं दाहासमर्भविशेष्यकत्वम् । पक्षीभूतज्ञानस्यापि दाहासमर्भवदित्वादिदि-
पयत्वाद्विशेष्यतानिवेशः । वदन्निघटावित्यादिसमूहालम्बन स्वयमेव पक्षा-
द्विर्भाषनीयम् । वदित्वप्रकारेण दाहासमर्भविशेष्यकान्यत्र निवेश्य हेतो-
स्तादृशधीसाधारण्यसम्भवादनमसत्, तथा सति वदित्वेन वदिमात्र परत्वा
दिमात्रेण च पटादिकमवगाहमाने स्मरणे विशेष्यावृत्तिघटत्वादिप्रकारकतया
साध्यशून्ये व्यभिचारपसङ्गात् । वदित्वप्रकारकत्वविशेषणव्यावृत्तिमाह
(अवदित्वमात्रेण पटनिमात्रस्मरण इति) अस्यापि न व्यभिचार इत्यनेन
राम्यन्धः । अत्र विशेष्यावृत्तेरवदित्वस्य प्रकारकतया साध्यासत्त्वम्, वदि-
वृत्तितया माने तस्यावदित्वरूपप्रकारविरुद्धताया निश्चयत्वशून्येन व्यावृत्ति
इति प्रथममात्रपदम् । अवदित्वेनावदेरपि माने दाहसमर्भमात्रविशेष्य-

[दी] लोहितो वह्निरिति स्मरणे च न व्यभिचारः । विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यून-
चृत्त्यप्रकारकत्वेन विशेषणात् न तार्णे बहौ अतार्णत्ववह्नित्वोभयमात्रप्रका-
रके स्मरणे व्यभिचारः, अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वात् वैयर्थ्यम् । अत्र
बहिमात्रविशेष्यकानुभवः पक्षः ।

[ग] कत्वदलेन तद्व्यावृत्तिरिति द्वितीयमात्रपदम् । स्मरणानुधावनप्रयोजन
पूर्ववत् । ईदृशस्मरणस्यावह्नित्वघटकतया वह्नित्वप्रकारकत्वेऽपि मुख्यविशे-
ष्याशे तत्प्रकारकत्वविवक्षया व्युदासः । निश्चयत्वस्य व्यावृत्तिमाह (लोहि-
तो वह्निरिति) अत्र विशेष्यावृत्तिलौहित्यप्रकारकतया साध्यासत्त्वम् ।

नन्वेवमपि तार्णत्ववह्नित्वरूपाविरुद्धोभयमात्रप्रकारेणातार्णवह्निवि-
षयकस्मरणे विशेष्यावृत्तितार्णत्वप्रकारकतया साध्यशून्ये हेतुघटकोक्तसकल-
विशेषणवति व्यभिचारो दुर्वार एवेति अतो विशेषणान्तरपूरणेन तन्निरा-
करोति (विशेष्यावृत्तीति) विशेष्यावृत्तियद्वह्नित्वन्यूनवृत्तितत्प्रकारकान्यरवेने-
त्यर्थः । तादृशतार्णत्वप्रकारकतया उक्तज्ञाननिरासः । पक्षीकृतज्ञानस्य
वह्नित्वन्यूनवृत्तीदन्त्वप्रकारकतया तत्सद्ब्रह्माय “वृत्तीति” । विशेष्यावृ-
त्त्यप्रकारकत्वनिवेशे साध्याविशेषो हेतुविशेषणान्तरवैयर्थ्यं चेत्पतो विशे-
ष्यदलम् । व्यभिचारावारकतया विशेष्यदलवैयर्थ्यप्रसङ्गं निराकरोति (अ-
खण्डेति) अखण्डाभावस्य—विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकत्वाभाव-
स्य । अतिरिक्तत्वात्—विशेष्यावृत्तिसामान्यप्रकारकत्वाभावभिन्नत्वात् ।
अत्र वह्नित्वन्यूनवृत्तित्वस्थाने वह्नित्ववृत्तित्वमात्रनिवेशेऽपि साध्याविशेषपरि-
हारो निर्दिहति, किन्तु प्रथमहेतुविशेषणवैयर्थ्यं भवेत्, वह्नित्वेन वह्नित्व-
वह्नित्वस्मरणस्य विशेष्यावृत्तिवह्नित्ववृत्तिवह्नित्वप्रकारकतया तेनैव विशेषणेन
यारणसम्भवात् । एव पक्षीमूनवह्नित्वज्ञाने अनुमानान्पूर्वं तस्य विशेष्या-
वृत्तित्वमन्देहेन साध्यमेव हेतुघटकेनाद्विशेषणम्यापि निश्चयासम्भव इति
वह्नित्वन्यूनवृत्तित्व निवेशितम् । समूहात्मने भागामिद्धि निरस्यति (अत्रेति)

[दी] यद्वा यत्र वह्नित्वप्रकारकस्तत्र न विशेष्यावृत्तिप्रकारक इति सा-
ध्यार्थः, हेत्वर्थश्चात्र दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वे सति निश्चयत्वम् ;
धर्मन्तरे धर्मान्तरभ्रमस्यापि वह्निप्रमायाः पक्षरत्नं च दाहसमर्थमात्रे
वह्नित्वप्रकारकत्वे सति दाहममर्थविरुद्धोभयप्रकारकादन्यत्वं वक्तव्यम्,
अखण्डाभावे च न वैयर्थ्यम् ।

[ग] दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वस्य वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने
सत्त्वेन तद्विनिश्चया तस्यापि पक्षान्तर्भावं निकीर्षु तद्विनिश्चयणेशे प्रसक्तस्य
वह्नित्वेन वह्निं घटत्वमात्रेण पटमवगाहमाने स्मरणे उक्तव्यमिचारस्य
वारणाय साध्यमन्यथा व्याख्याय तस्य तादृशस्मरणसाधारण्यमुपपादयति
(यद्वा यथेति) वह्नित्वेन स्वविषयीभूत यत्तदशे तदवृत्तिप्रकारको हेत्वर्थः ।
उक्तस्मरणे पटाशे तदवृत्तिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पटस्य वह्नित्वेन तद्विष-
यतया विशिष्टाभावरूपसाध्यनिर्वाहः (दाहेति) वह्नित्वमात्रेण वह्नियरह्नि-
स्मरणवारणायैव सत्यन्तम् । तत्रार्थश्च दाहसमर्थतरांशे वह्नित्वप्रकारक-
त्वम् । तत्प्रकारकत्वं च पृथक् निवेशनीयम्, तदप्रकारकभ्रमे विशिष्टा-
भावरूपसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशान् । निश्चयत्वव्यावृत्तिरपि पूर्वत्यल-
एव । पटत्वेन पटावगाहिन्वा अयं वह्निरिति वह्नित्वप्रमाया घटत्वपट-
निष्ठेदन्त्वरूपविरुद्धद्वयमेकत्रावगाहमानाया निश्चयत्वासत्त्वेन भागामिद्धि-
प्रसङ्गतस्य पक्षवहिर्भावो निरसनीयः । निश्चयत्वमन्यथा व्याख्याय
हेतोस्तत्साधारण्योपपादनसम्भवे तस्य पक्षवहिर्भावोऽनुचित इत्याशयेनाह
(धर्मन्तर इति) ननूक्तप्रमायां भागातिद्विचारणायोपात्तं निश्चयत्वघटक-
विरुद्धोभयप्रकारकत्वविशेषणं दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वरूप व्यभि-
चारावारकतया व्यर्थमेवेत्याशङ्कान्निरस्यति (अखण्डाभावे चेति) विरुद्धो-
भयप्रकारकत्वावच्छिन्नमेदातेरिक्तदाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नतदुभयप्र-
कारकत्वावच्छिन्नमेदरूपामावे चेत्यर्थः । परम्परया विशेषणस्यावच्छिन्न-
त्वस्येति शेषः (न वैयर्थ्यमिति) अन्यथा पूर्वकल्पेऽप्येकधर्मिकत्वविशेष-

[दी] लोहितो वह्निरिति स्मरणे च न व्यभिचारः । विशेष्यावृत्तिवद्वित्वन्यूनवृत्त्यप्रकारकत्वेन विशेषणात् न तार्णे बहौ अतार्णत्ववद्वित्वोभयमात्रप्रकारके स्मरणे व्यभिचारः, अस्त्रण्डाभावम्यातिरिक्तत्वात् वैयर्थ्यम् । अत्र वह्निमात्रविशेष्यज्ञानुभवः पक्षः ।

[ग] कत्वद्वयेन तद्व्यावृत्तिरिति द्वितीयमात्रपदम् । स्मरणानुधावनप्रयोजनपूर्ववत् । ईदृशस्मरणस्यावह्नित्वघटकतया वद्वित्वप्रकारकत्वेऽपि ध्रुव्यविशेष्याशे तत्प्रकारकत्वविवक्षया व्युदासः । निश्चयत्वस्य व्यावृत्तिमाह (लोहितो वह्निरिति) अत्र विशेष्यावृत्तिशैलित्यप्रकारकतया साध्यासत्त्वम् ।

नन्वेवमपि तार्णत्ववद्वित्वरूपाविरुद्धोभयमात्रप्रकारेणानार्णवद्विनिविषयकस्मरणे विशेष्यावृत्तितार्णत्वप्रकारकतया साध्यशून्ये हेतुघटनोक्तसकन्विशेषणवति व्यभिचारो दुर्वार एवेति अतो विशेषणान्तरपूरणेन तन्निराकरोति (विशेष्यावृत्तीति) विशेष्यावृत्तिपदवह्नित्वन्यूनवृत्तितत्प्रकारकान्यत्वेनेत्यर्थः । तादृशतार्णत्वप्रकारकतया उक्तज्ञाननिरामः । पश्चीह्नज्ञानस्य वह्नित्वन्यूनवृत्तौदन्त्यप्रकारकतया तत्पदद्वयाय "वृत्तीति" । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वनिवेशे साध्याविशेषो हेतुविशेषणान्तरवैयर्थ्यं चेत्यनो विशेष्यद्वयम् । व्यभिचारात्प्रकारकतया विशेष्यद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गं निराकरोति (असृष्टेति) असृष्टाभावस्य—विशेष्यावृत्तिवह्नित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकत्वाभावात् । अतिरिक्तत्वात्—विशेष्यावृत्तिमात्रान्यप्रकारकत्वाभावात् । अत्र वह्नित्वन्यूनवृत्तित्वस्याने वह्नित्ववृत्तिवत्त्वमात्रनिवेशेऽपि साध्याविशेषणविहारो निवेदति, किन्तु प्रथमहेतुविशेषणवैयर्थ्यं भवेत्, वह्नित्वेन वह्नित्ववह्नित्वस्मरणस्य विशेष्यावृत्तिवह्नित्ववृत्तिवद्वित्वप्रकारकतया तेनैव विशेषणेन वारणमम्भवान् । एव पश्चीह्नवह्नित्वज्ञाने अनुमानान्पूर्वं तस्य विशेष्यावृत्तित्वमन्देहेन साध्यस्यैव हेतुघटनेनाद्वेषणम्यापि निश्चयामम्भव इति वह्नित्वन्यूनवृत्तित्वं निवेदितम् । समूहात्त्वेन भागाभिद्धिं निरम्यति (अत्रेति)

[वी] यद्वा यत्र वह्नित्वप्रकारकस्तत्र न विशेष्यावृत्तिप्रकारक इति सा-
ध्यार्थः, हेत्वर्थश्चात्र दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वे सति निश्चयत्वम्;
धर्म्यन्तरे धर्मान्तरभ्रमस्यापि वह्निप्रमायाः पक्षत्वे च दाहसमर्थमात्रे
वह्नित्वप्रकारकत्वे सति दाहसमर्थविरुद्धोभयप्रकारकादन्यत्वं वक्तव्यम्,
अस्रण्डाभावे च न वैयर्थ्यम् ।

[ग] दाहसमर्थमात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वस्य वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने
सत्त्वेन तद्विवक्षया तस्यापि पक्षान्तर्भावं त्रिकीर्णुः तद्विवक्षणैरो प्रसक्तस्य
वह्नित्वेन वह्निं घटत्वमात्रेण पटमवगाहमाने स्मरणे उक्तव्यभिचारस्य
वारणाय साध्यमन्यथा व्याख्याय तस्य तादृशस्मरणसाधारण्यमुपपादयति
(यद्वा यत्रेति) वह्नित्वेन स्वविषयीभूतं यत्तदंशे तदवृत्तिप्रकारको नेत्यर्थः ।
उक्तस्मरणे पटांशे तदवृत्तिप्रकारकत्वसत्त्वेऽपि पटस्य वह्नित्वेन तदविष-
यतया विशिष्टाभावरूपसाध्यनिर्वाहः (दाहेति) वह्नित्वमात्रेण वह्न्यवह्नि-
स्मरणवारणायैव सत्यन्तम् । तदर्थश्च दाहसमर्थतरांशे वह्नित्वप्रकारक-
त्वम् । तत्प्रकारकत्वं च पृथङ् न निवेशनीयम्, तदप्रकारकभ्रमे विशिष्टा-
भावरूपसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् । निश्चयत्वव्यावृत्तिरपि पूर्वस्थल-
एव । पटत्वेन पटावगाहिन्यां अयं वह्निरिति वह्नित्वप्रमायां घटत्वपट-
निष्ठेदन्त्वरूपविरुद्धद्वयमेकत्रावगाहमानायां निश्चयत्वासत्त्वेन भागासिद्धि-
प्रसङ्गस्तस्य पक्षबहिर्भावेन निरसनीयः । निश्चयत्वमन्यथा व्याख्याय
हेतोस्तत्साधारण्योपपादनसम्भवे तस्य पक्षबहिर्भावोऽनुचित इत्याशयेनाह
(धर्म्यन्तर इति) ननुक्तप्रमायां भागासिद्धिवारणायोपाद्यं निश्चयत्वपटक-
विरुद्धोभयप्रकारकत्वविशेषणं दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वरूपं व्यभि-
चारावारकतया व्यर्थमेवेत्याशङ्कान्निरस्यति (अस्रण्डाभावे चेति) विरुद्धो-
भयप्रकारकत्वावच्छिन्नमेदातिरिक्तदाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नतदुभयप्र-
कारकत्वावच्छिन्नमेदरूपाभावे चेत्यर्थः । परम्परया विशेषणस्यावच्छिन्न-
त्वस्येति शेषः (न वैयर्थ्यमिति) अन्यथा पूर्वकल्पेऽप्येकधर्मिकत्वविशेष-

[म] तत्र याधानन्तरं स्मृत्युपनीति भ्रमे घट्नित्याभाषयति घट्नित्येन मम ज्ञानं वृत्तामित्यप्रामाण्यं मनसैव परिच्छिद्यते मानान्तरेण वेति सर्वसिद्धम् । एवं घट्नित्याभावयति घट्नित्यप्रकारकत्वादिसमर्पप्रवृत्तिजनकत्वाभावयोर्व्याप्तिग्रहेऽप्रामाण्यव्यापकहेत्वभावाभावरूपाद्धेतोरप्रामाण्याभावरूपं साध्यं सिद्धयति । यद्व्यापकतया हेत्वभावावो गृहीतस्तदभाव एव हेतुना साध्यते । यत् त्वभाषस्य व्यापकता हेत्वभाषस्य ज्ञायते तत्र साध्यप्रसिद्धिरङ्गम्, तं विना तदज्ञानात् ।

[दी] चतुर्थपञ्चमयोः प्रथमवत् (यद्व्यापकतयेत्यादि) तत्त्व व्यतिरेकिणिवक्ष्याम ।

[ग] णस्य तथात्व स्यादिति शेष । (चतुर्थपञ्चमयोरिति) वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्ना वह्निवृत्तिविषयताकत्वाभाववहन्यवृत्तिधर्मसमानाधिकरणवहनित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपसाध्ययोरित्यर्थ । प्रथमवत्—प्रथमसाध्यस्येव । हेतुरिति शेष । प्रथमसाध्यस्य वह्नित्वाभाववच्छिन्नवहनित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपसाध्यतस्य तादृशमाध्यव्यनियम, चतुर्थसाध्ये वह्नित्वाभावस्थाने वह्निभेदरूपावहनित्वस्य, पञ्चमे च तत्स्थाने वह्न्यवृत्तिधर्मस्य तत्समयनियतस्य प्रवेगान् । तथा चैकस्यैव तद्विषयगमकतापि सम्भवतीति भाव । ननु यद्व्यापकतया हेत्वभावावो गृह्यते तदभावस्तद्धेतुना चेत् सिध्यति तदा पृथिवीत्वव्यापकसयोगादेरभावेन हेतुना घटादौ पृथिवीत्वाद्यभावसिद्धिप्रसङ्ग, वह्नित्वादिना धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकस्य वह्न्यादेर्महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपहेतोः पर्वतादौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपहेतोः हृदादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नधूमत्वाद्यभावस्य कथं न सिद्धि, कथं वा मुक्त्येन दुःसाभावविषयकभ्रमरूपो यत्र मुक्त्यभावे तद्व्यापकताप्रहस्तत्र मुक्तिरूपहेतुना मुक्ताभाससिद्धिरित्यत्र आह (तत्त्व व्यतिरेकिणि वक्ष्याम इति) हेत्वभावस्य

[म] यत् तु भावव्यापकता हेत्वभाषस्य तत्र न तदङ्गम्, तेन विनापि व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहात् । अत एवेतरव्यापकता आकाशत्वाभावस्य गृहीतेत्याकाशत्वेनाप्रसिद्ध एवेतरान्यो न्याभावः सिद्धयति । विशेषणज्ञानं विना कथं प्रामाण्य-विशिष्टानुमितिरिति चेत्? प्रथमं न कथञ्चित् । ज्ञाने प्रामाण्यमित्यनुमित्यनन्तरं तेनैव हेतुना तत्रैव प्रामाण्य-विशिष्टानुमितिः, अभावविशेष्यकप्रतीत्यनन्तरमभाववदुन्मूलमिति ज्ञानवत् ।

[दी] (अत एवेत्यादि) एकव्यक्तिपक्षके पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्धेरसम्भवा-दिति भावः । (ज्ञाने प्रामाण्यमित्यादि) विशेषं पञ्चतायां बुद्ध्यामः ।

[ग] प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैव व्यापकत्वं व्याप्यतावैशिष्ट्योपयि-कम्, संयोगाद्यभावाभावस्य संयोगादेश्च न प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवं, अतो न संयोगाभावेन प्रथिवीत्वाद्यभावासिद्धिः ; संयोगाद्यभावस्य च व्य-तिरेकितया न विनाभावसाध्यसापकतापि । हेत्वभावस्य हेत्वभावत्वेन हेतुमूलाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण च व्यापकत्वं व्याप्यतावसिद्धि-प्रयोजिका, व्यापकभावाद्देतोर्व्याप्यता येन रूपेण तदवच्छिन्नतात्वेनाभाव-सिद्धिरिति व्यतिरेकिप्रत्ये घञ्ज्ञान इत्यर्थः । मूले (अत एवेति) हेत्वभाव-व्यापकताग्रहात्प्रसिद्धम्याप्यभावस्य सिद्ध्युपगमादेवेत्यर्थः । पृथिव्यादीतर-भेदानुमानस्थले पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्धयानुमितिनिराहेण उपहृन्निर्वाहकं तादृशानुमानादाकाशे इतरभेदाध्यकमूलोपदर्शितानुमानस्यैव व्यक्तिपक्षक-रत्वाविशेषं दर्शयन्नुपहृन्मं सन्नपयति दीधितौ (एकव्यक्तिपक्षक इति) ननु ज्ञाने प्रामाण्यमिति साध्यविशेष्यकानुमित्यनन्तरं विशेषणज्ञानसत्त्वेन साध्यविशिष्टानुमितेर्मूलहृतोपगमो न सन्नच्छेते, प्रथमानुमितेस्सिद्धित्वेन पञ्चतावैकव्याप्यवत्त आहं (विशेषं पञ्चतायामिति) समानाकारकसिद्धेरैव प्रतिबन्धकतया पञ्चविशेष्यकानुमितौ साध्यविशेष्यकसिद्धेः न प्रति-

[म] एवञ्चेदं बह्नित्वप्रकारकज्ञानं तद्वति तदभाववति षोडशसंशयानन्तरं तदभाववति तत्प्रकारकत्वव्यतिरेकः सिध्यन् तद्वति तत्प्रकारकतामादाय सिध्यति, तृतीयप्रकारामावेन तेन विना साध्यस्योपसंहर्तुमशक्यत्वात्, ज्ञानमित्यत्ववत् ।

[दी] नन्विदं बह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं न बह्नित्वाभाववति बह्नित्वप्रकारकमित्यनुमितेर्बह्नित्ववति बह्नित्वप्रकारकत्वमविषयीकृत्यापि सम्भवात् पक्षधर्मताबलम् । प्रथमं बोधस्यानवतारात् ।

[ग] बन्धकत्वमिति पक्षताग्रन्थे वक्ष्याम इत्यर्थः । अभावरूपप्रामाण्यसाध्यकानुमितौ पक्षधर्मताबलात् भावरूपप्रामाण्यमानपक्षेऽनुशयधीज प्रदर्श्य यद्वेत्यादिकल्पमवतारयति “ नन्वि ” त्यादिना । ‘ अविषयीकृत्ये ’ त्यस्य तत्त्वेनेत्यादिः (पक्षधर्मताबलमिति) बह्नित्ववति बह्नित्वप्रकारकत्वस्य तत्त्वेन मानप्रयोजकमिति शेषः । पक्षधर्मताबलेन हि गृहीतहेतुव्यापकतावच्छेदकसामान्यरूपाक्रान्तः हेत्वभावव्याप्यतावच्छेदकतया गृहीतधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपाक्रान्तो वा पक्षीयविशेषो भासते, मान च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा, प्रकृते च तद्वति तत्प्रकारकत्वं न तादृशरूपाक्रान्तमिति भावः । ननु साध्यस्य यथा एकविशेषबाधबलादपरविशेषस्य मानन्तथा पक्षतावच्छेदकस्यापीति बह्नित्वाभाववति बह्नित्वप्रकारकत्वस्य बाधबलाद्बह्नित्वप्रकारकत्वेन पक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्य बह्नित्ववति बह्नित्वप्रकारकत्वस्य तत्त्वेन मान भवेदित्यत आह (प्रथममिति) अनुमितेरेव बाधरूपत्वादिति भावः । नन्वितरबाधसामग्र्यपि इतरमानविरोधितया इतरबाधतुल्यैव, यस्तुतो यथा विशेषान्तराभावविशिष्टे पक्षे सामान्यमानसामर्था अपरविशेषमानप्रयोजिका तथा सामान्यधर्मविशिष्टे विशेषान्तरविरहभाषसाधमव्यप्यपरविशेषमानप्रयोजिकोपैवते, बह्निमान् पर्वतो महान्-

[दी] विशिष्य विशेषान्तरस्यानुपस्थितेश्च न ताद्रूप्येण सिद्धिः । न ह्यज्ञात-
मुरभिगन्धस्यामुरभिगन्धवाधे जायमाना गन्धःनुमितिर्जात्रापि मुरमित्वेन गन्धं
विपयीकरोति ।

[ग] सीयवहन्यभाववानित्यनुमितौ महानसीयान्यवहनेरपि भानात् . तदु-
त्तरमपि पर्वतो महानसीयेतरवह्निमात्र वेति संशयानुत्पादस्य सर्वांनुभव-
सिद्धत्वात् । अत एव द्रव्यसमवेतं द्रव्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतमित्यनुमाने
नित्यद्रव्यसमवेतत्वपर्यवसानं सकलतान्त्रिकसिद्धम् ; वह्निमान् पर्वतो
महानसीयवहन्यभाववानित्यनुमितिसामग्र्या महानसीयेतरवह्निभासकत्वे
वह्निमान्पर्वतो महानसीयेतरवह्निव्याप्यो यो वह्निसहितमहानसीयव-
हन्यभावव्याप्यस्तद्धानित्येतादृशपरामर्शस्य महानसीयेतरवहन्यनुमितिं प्रति-
हेतुत्वान्तराकल्पनेन लाघवम् । नच तदकल्पनेऽपि महानसीयवह्निवाधक-
परामर्शस्य महानसीयेतरवहन्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वान्तरकल्पनेन
साम्यमिति वाच्यम् । तादृशकारणत्वान्तराकल्पनेऽपि सिद्धयमावादिबला-
त्तादृशपरामर्शजन्यानुमितौ महानसीयेतरवह्निमानसम्भवादित्यालोच्य दूष-
णान्तरमाह (विशिष्य विशेषान्तरस्येति) वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्व-
रूपविशेषस्य तत्त्वेनानुपस्थितेरित्यर्थः । नन्वनुपस्थितमपि पक्षता धर्मता-
बलेन भासत एव ; नच विशेषणज्ञानाभावेनानुपस्थितस्य प्रकारतया भाना-
सम्भव इति वाच्यम् , विशिष्टानुपस्थितावपि तदघटकसकलपदार्थानामुप-
स्थिततया विशेष्ये विशेषणमिति शैत्या विशिष्टस्य प्रकारत्वसम्भवात् ।
अभावरूपस्यैव भावरूपप्रामाण्यस्यापि प्रथमं विशेष्यतयैव भानोपगमगम्भ-
वाच्चेत्यत आह (न हीति) (अज्ञातमुरभिगन्धस्येति) मुरमित्वेन गन्धत्व-
विशिष्टगोचरज्ञानरहितस्य पुंस इत्यर्थः । (अमुरभिगन्धवाध इति) पक्षे
मुरभिगन्धव्यावृत्तजातिविशेषवद्गन्धत्वेन गन्धस्याभावमहे जायमाना गन्ध-
त्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरित्यर्थः (मुरमित्वेनेति) स्वतन्त्रोपस्थितेनापीत्या-
दिः । तदज्ञाने विशेषणज्ञानाभावेन तत्प्रकारकानुमितेरसम्भवात् । गन्धम्-
गन्धत्वविशिष्टम् । व्यापकतावच्छेदकरूपमानस्यावश्यकतया केवलमुरभि-

[म] घट्टा इदं बह्नित्वप्रकारकज्ञानं बह्नित्ववद्विषयकं

[दी] कुर्यात्तु कदाचिदसुरभिभिन्नत्वेनेत्यत आह (यद्वेति)

[ग] त्वेनानुमितेरयोगात् । तदानीं च बह्निसामान्यव्याप्यवत्ताज्ज्ञानात् महानसीयवह्निबाधदशाया स्वतन्त्रोपस्थितचत्वर्रीयत्वेन बह्न्यनुमितेरिव सुरभित्वेन गन्धानुमितेस्त्पादोऽनुभवविरुद्धः । वस्तुनो महानसीयवह्नि बाधबलाच्चत्वर्रीयवह्नित्वावच्छिन्नस्योपस्थितस्यापि चत्वर्रीयमहानसीयान्य वह्निज्ञानदशायामनुमितिर्मथात्यन्तानुभवविरुद्धा तथा सुरभिगन्धस्योक्तरूपेण बाधबलादतिरिक्तगन्धसम्भाषनादिदशायां सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नस्योपस्थितस्यापि पक्षे निश्चयोऽनुभवविरुद्धः, तदनन्तरं तत्र सुरभिगन्धसंशयस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्, अतः सुरभिभिन्नत्वेन गन्धबाधसहित एव गन्धसामान्यव्याप्यवत्तापरामर्शं सुरभिगन्धत्वेन गन्धभासकं, एवञ्च तुल्यन्यायतया बह्नित्ववद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वेन बह्नित्वप्रकारकत्वबाध एव बह्नित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वेन बह्नित्वप्रकारकत्वभासकं, ननु बह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वेन तत्प्रकारकत्वबाधस्तत्सामग्री वा, ततो बह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वेनैव तत्प्रकारकत्वमानसम्भवादिति हृदयम् । (कदाचिदिति) व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापकानुमितिरिति नियमानुपगम इत्यर्थं (असुरभिभिन्नत्वेनेति) तद्विशेषणविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नबाधस्य तद्विशेषणवद्वेदतदत्यन्ताभावान्यतरविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नभासकत्वादिति भावः ।

इदन्तु तत्त्वम्, विशेष्यभासकसामग्रीतो विशेष्यवत्तया निश्चिते पक्षे विशिष्टाभावमसकसामग्रीतश्च विपरीत विशिष्ट सिद्धयति । विपरीत च विशिष्ट विशेष्यवति यस्य धर्मिणो यादृशविशेषणाभावप्रयुक्तो विशि-

[दी] इदं—दाहसमर्थमात्रविशेष्यकं वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं वह्निविशेष्य-
कम्, तेन न तादात्म्येन वह्निप्रकारकतया सिद्धसाधनाद्यवसरः ।

[ग] घामावस्तद्धर्मविशेष्यगतापन्नतादृशविशेष्यगविपरीतघटितम् । विपरीतं
च तदभावतद्वद्देशान्यतरत् । एवञ्च धर्मविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्र-
कारकत्वविशिष्टवह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वाभावो
विशेष्ये वह्नित्वाभावरूपविशेष्यविरहप्रयुक्त इति विशेष्यविशेष्यगतापन्नेन
वह्नित्वाभावविपरीतेन वह्नित्वेन घटितस्य विशिष्टस्य वह्नित्ववद्विशे-
ष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वरूपस्य सिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव । अत
एव चारक्तदण्डविशिष्टपुरुषत्राघदग्गायां दण्डविशिष्टपुरुषानुमितिररक्त-
दण्डवदन्यदण्डवत्त्वेनेव रक्तत्वविशिष्टदण्डवत्त्वेनापि पुरुषमवगाहत् इति ।
वह्नित्वाभाववद्विशेष्यकत्वघटितहेतुर्वह्निघटावित्यादिसमूहालम्बने असिद्धः
इति, मूलोक्तपक्षे “इदं” मित्यनन्तरं तद्व्यावर्तकदाहसमर्थमात्रविशे-
ष्यकत्वविशेष्यं पूरयति (इदमिति) “वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं” मिति-
मूलोक्तानुवादः । वह्नित्वप्रकारकत्वस्य पक्षतावच्छेदकनिवेशश्च तत्सहित-
वह्निविशेष्यकत्वरूपप्रमात्वासिद्धये । वह्निविशेष्यकत्वमात्रस्य । प्रामाण्या-
त्प्रकारकत्वात् । साध्यस्थविषयपदं मुख्यविशेष्यार्थकतया अघृत्वेव व्याचष्टे
वह्निविशेष्यकमिति) व्याख्याकञ्चमाह (तेनेति) वह्नित्वप्रकारकवह्नि-
विषयकज्ञानस्येति शेषः । तादात्म्येन वह्निप्रकारकतया—वह्नि-
त्वविशिष्टप्रकारकभ्रमत्त्वसम्भवेन । सिद्धसाधनम्—सिद्धस्यैव साधनम्,
अनुद्देश्यभ्रमसाधारणधर्मसिद्धिः । आदिपदेनाद्देश्यभ्रमव्यावृत्तधर्मसिद्धय-
निर्वाहपरिमहः । यथाश्रुते अनेदागोपस्योक्तपक्षनावच्छेदकानाकान्त-
तया सिद्धसाधनानवशात्सद्भूतेः । न चोक्तपक्षतावच्छेदकमहित-

[म] बह्नित्वाभाववद्विषयकत्वे सति सविषयकत्वात्,
यन्नैवं तन्नैवं यथा बह्न्यप्रमेति व्यतिरेक्यन्तरात्तत्सिद्धिः ।

[दी] (बह्नित्वेति) बह्निभिन्नाविशेष्यकत्वे सति सविशेष्यकत्वादित्यर्थ ।
तेव नासिद्धिः ।

[ग] बह्नित्ववद्विषयकत्वमपि अमव्यावृत्तमिति अमव्यावृत्तधर्मसिद्धये विशेष्यताविशेषणमित्यापि न युज्यत इति वाच्यम्, उक्तपक्षतावच्छेदकस्य अमव्यावृत्तत्वाग्रहदशाया अमव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणधर्मसिद्धये विशेष्यता-
गर्भमाध्यादरात् ।

वस्तुतः प्रमात्वस्वरूपे उक्तअमव्यावृत्तनाय विशेष्यताया निवेशनी-
यतया साध्ये तदनिवेशे प्रमात्वभिन्नधर्मसिद्धिरेव सिद्धसाधनपदेन विवक्षा,
प्रमात्वासिद्धिरेवादिपदमाद्येत्यवधेयम् । बह्नित्वाभावे बह्नित्वत्वप्रवेशात् गौर-
वमिति—तत्स्थाने बह्निभेद निवेशयन् सविषयकमात्रस्यैव बह्निभिन्नविषय-
कत्वाद्बहिभिन्नाविषयकत्वविशिष्टमविषयकत्वरूपसाधनाप्रसिद्धेर्बहिभिन्नाविशे-
ष्यकत्वविशिष्टसविषयकत्वस्य विवक्षणे निर्विकल्पके विशेष्यताघटितसाध्यस्य
व्यभिचारादुभयत्रैव विशेष्यत्व निवेशयति—(बहिभिन्नेति) (नासिद्धिरिति)
अत्रासिद्धि साधनाप्रसिद्धिरूपव्याप्यत्वासिद्धिः, तद्वयेन विशेष्याशपरि-
त्यागे स्वरूपासिद्धिः । प्रथमानुमाने अवहिविशेष्यकत्वविशिष्टबह्नित्वप्रकार-
कत्वाद्यमावस्यैव साध्यतया न तत् प्रकृतानुमाने हेतुविशेषणस्यावह्न्य
विशेष्यकत्वस्य सिद्धिः, निशिष्टाभावम्यातिरिक्तत्वात्, अनुतिरेकेऽपि न
ताद्रूप्येण सिद्धिरिति विशेष्यमिति विशिष्टाभावकत्वेन विशेषणाभावस्यानुमा-
नान्तर अन्तरा स्वीकरणीयम्, तथा च लक्षणवात् पूर्वानुमानहेतुना

[दी] विशेषणसिद्धिस्तु इदं ज्ञानं न वह्निविशेष्यकम्, दाहासमर्थाविशेष्य-
कत्वात्, यद्बहिभिन्नविशेष्यकं तदाहासमर्थविशेष्यकं यथा वह्निभ्रम इत्य-
नुमानात् । प्रतिपादयिष्यते च व्यापके व्यर्थविशेषणत्वविरहः । ननु यथा
वह्नित्वभ्रमे वह्निभिन्नविशेष्यकत्वस्य प्रसिद्धिः, तथा वह्निभिन्नत्वभ्रमे वह्नि-
विशेष्यकत्वस्य सा वाच्या, तथा च स भ्रमो यदि वह्निमात्रविशेष्यकस्त-
दान्वयित्वम्, अथावह्निविशेष्यकोऽपि तदासाधारण्यम्, एवं ज्ञानान्तरे
तत्प्रसिद्धावपि बोध्यमिति चेत् ?

[म] दाहासमर्थाविशेष्यकत्वेन तदितराविशेष्यकत्वपर्यवसितेनैव तादृ-
शोद्देशविशेषणसाधनमुचितमित्याशयेनाह (विशेषणसिद्धिस्त्विति) एवं च तद-
न्तरमर्थाद्वा सिद्धयतीति पूर्वमूलविरोधः कथञ्चित् परिहरणीयः । यद्बह्नि-
भिन्नविशेष्यकं तदाहासमर्थविशेष्यकमिति व्याप्तौ सविशेष्यकत्वमात्रस्य
व्यापकत्वसम्भवेन दाहासमर्थावैयर्थ्यमित्यत आह (प्रतिपादयिष्यते चेति)
(यथेति) (वह्नित्वभ्रम इति) स्मृत्याद्युपनीतेत्यादिः । वह्नित्वभ्रमे वह्नि-
विशेष्यकत्वेन भासमाने बाधोपनीतवह्निभेदस्य धर्म्यंशे भानेनेत्यर्थः ।
(तथेति) उपनयवशाद्धर्मिविशेष्यकत्वेनावह्नित्वभ्रमे भासमाने बाधोपनीत-
वह्नित्वस्य धर्मिणि भानेनेत्यर्थः । सा—प्रसिद्धिः । स भ्रमः—जव-
ह्नित्वभ्रमः (तदान्वयित्वमिति) वह्निभिन्नाविशेष्यकत्वे सति सविशेष्यक-
त्वस्य हेतोरपि तत्र निश्चयसम्भवेन तस्यैवान्वयदृष्टान्तत्वादिति भावः
(तदासाधारण्यमिति) साध्यनिश्चयविषयतद्भ्रमन्यावृत्तत्वस्योक्तहेतौ सत्त्वा
दिति भावः । ज्ञानान्तरे—वह्नित्वमकारके द्रव्यत्वप्रकारके वा वह्नि
विशेष्यकप्रमित्यन्तरे । तत्प्रसिद्धौ—वह्निविशेष्यकत्वप्रसिद्धिस्वीकारे
एवं बोद्धव्यम्—तस्य वह्निमात्रविशेष्यकत्वे वह्न्यवह्न्युभयविशे-
ष्यकत्वे नान्वयित्वमसाधारणत्वं वेत्यर्थः । तादृशमनाया एव

[दी] तस्य भ्रमस्योक्तैकतररूपानिश्चयदशायाम् व्यतिरेकिप्रवृत्तेरप्रत्यूहत्वात्, उपायान्तरस्य दोषताया मूल एव व्यक्तत्वात् । असाधारण्यस्य दशा- विशेष एव दोषत्वात् । सामान्यत उपस्थिते सविशेष्यत्वे वद्विसम्बन्धाव- गमो मनसेत्यपि कश्चित् । यद्यपि वह्नित्वप्रकारकज्ञानस्य वह्निविशेष्य- सामात्रं न प्रामाण्यम्, वह्न्यवह्न्योरवह्निवह्निभ्रमे व्यभिचारात् ।

[ग] न्वयदृष्टान्तत्वाद्धेतोरपि तदात्मकसपक्षव्यावृत्तत्वाच्चेत्यर्थः । (उक्तैक- तररूपानिश्चयदशायामिति) वह्निमात्रविशेष्यकत्वस्य वह्न्यवह्न्युभयवि- शेष्यकत्वस्य सतोऽप्यनिश्चयदशायामित्यर्थः । (अप्रत्यूहत्वादिति) पूर्वरूपा- निश्चयेनान्वयसहचाराग्रहात्, उत्तररूपानिश्चयेन वा साधारण्यप्रयोजकस्य पक्षे हेत्वभावनिश्चयस्याभावादिति भावः । उपायान्तरस्य—वह्निमात्र- विशेष्यकत्वादिनिश्चयदशाथामनुमानसम्भवस्य । अदोषतायाः—समया- न्तरे व्यतिरेकित्वाविरोधितायाः । ननुभयविशेष्यकभ्रमरूपसपक्षे तत्त्वाग्रहेण हेत्वभावस्य तत्राग्रहेऽपि वास्तवतद्व्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं हेतौ दुर्वारमे- चेत्यत आह (असाधारण्यस्येति) दशाविशेष एव—स्वज्ञानदशायामेव । दोषत्वात्—अनुमितिविरोधित्वात् । कस्यचिन्मतमाह (सामान्यत इति) विशेष्यतास्वरूपसामान्यधर्मप्रकारणेत्यर्थः । (वह्निसम्बन्धावगम इति) तथा च धर्मिर्विनिर्मेकिनैव वह्निविशेष्यकत्वरूपसाध्यप्रसिद्ध्या न सपक्षस्य प्रसिद्धिरिति नान्वयित्वासाधारण्ये इति भावः । धर्मिणि साध्यप्रसिद्धावप्यु- क्तरिःस्वोपपत्तेर्वृथायं प्रयास इत्यस्वरसात् “ कश्चि ” दिति । उक्तानुमानं न प्रामाण्यमाहकमित्याशङ्कते (यद्यपि वह्नित्वप्रकारकज्ञानस्येति) वह्नित्वप्र- कारकज्ञानत्वसमानाधिकरणवह्निविशेष्यकत्वमात्रमित्यर्थः । मात्रपदेन तत्त्व- कारकत्ववद्विशेष्यकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावप्रति-तत्त्वव्यवच्छेदः । वह्न्य- वह्न्योरवह्निवह्निसम्बन्धे वह्न्यावह्नित्वमवह्नौ च वह्नित्वमवगाहमाने भ्रमे ।

[दी] तथापि बह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टबह्निविशेष्यकत्वं सिद्धयद्बह्नित्वप्रकारकत्वावच्छेदेन सिद्धयति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेः क्लृप्तत्वात्, इति यदन्ति । नन्यास्तु इदं बह्नित्वप्रकारकत्वं बह्निविशे-

[ग] व्यभिचारात्-अतिप्रसक्तत्वात् । (सिद्धयदिति) दर्शितबह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टपक्षकानुमानादित्यादिः (बह्नित्वप्रकारकत्वावच्छेदेनेति) अवच्छेद्यतासम्बन्धेन बह्नित्वप्रकारकत्वविशिष्टमित्यर्थः । तांशज्ञश्च यद्बह्निविशेष्यकत्वं बह्नित्वप्रकारकत्वरूपमेव, उक्तसाम्बन्धसम्बन्धे बह्निविशेष्यकत्वस्मिन् बह्नित्वप्रकारकत्वेन समं सामानाधिकरण्यासस्वेऽप्यवच्छेदावच्छेदकभावविरहेणानतिप्रसक्तत्वात् । बह्न्यंशे बह्नित्वप्रकारकज्ञाने च तयोरवच्छेद्य-वच्छेदकभावसम्बन्धस्वीकार आवश्यकः, तावत्तैव दर्शितब्रमावादादशब्देन विषयतावैलक्षण्यस्योपपत्तेरिति भावः । (पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरिति) अनुमितौ बाधामावबलात् साध्ये पक्षतावच्छेदकीयस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वस्येत्यर्थः । क्लृप्तत्वात् — शित्वरावच्छिन्नः पर्वतो बह्नित्वानित्यादौ दृष्टत्वात् । वदन्तीत्यस्वरसमकादाः, सच बाधामावबलात् साध्ये पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य माचामसम्भतेः; एवं पुरोवर्तिनि बह्नित्वप्रकारकं ज्ञानमिति व्यवहाराद्विशेष्यस्य तत्प्रकारकत्वावच्छेदकत्वसिद्धेः धर्मिविशेष्यकत्वस्यापि सम्बन्धविधया तदवच्छेदकत्वं सिद्धयत्तु, बह्नित्वे पुरोवर्तिविशेष्यकं ज्ञानमित्यादिव्यवहाराभावाद्बह्नित्वादिप्रकारकत्वस्य न धर्मिविशेष्यकत्वावच्छेदकत्वम्; तथा चोक्तानुमानसिद्धस्य तत्प्रकारकत्वावच्छिन्नत्वद्विविशेष्यकत्वस्य न प्रमात्वरूपतासम्भव इत्यस्वरसर्वाज्ञम् । अत एव स्वयं यद्बह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टबह्नित्वप्रकारकत्वस्य साध्यविशिष्टपक्षविधया साधकमनुमानमाह (नन्यास्त्विति) (इदमिति) पुरोवर्त्यंशावच्छिन्नमित्यर्थः । एतद्विशेषणमेवात् प्रमत्वप्रकवह्नित्वप्रकारकत्वे नांशतो बाधः, न वा बह्नित्वप्रकारकत्वसामानाधिकरण्याभावेण बह्निविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसिद्धावपि पुरोवर्त्यंशे बह्नित्वप्रकारक-

[म] अतिरिक्तविषयतापक्षे अयं बह्नित्वेनानुभवोऽबहि-
वृत्तिबह्नित्वप्रकारकविषयताको न,

[दी] प्यकत्वानवच्छिन्न दाहसमर्थे बह्नित्वप्रकारकत्वात्; यन्नैव तन्नैवं
यथा बह्नित्वप्रमस्य बह्नित्वप्रकारकत्वम् । ततश्चेद ज्ञान बह्नित्वविशेष्यकत्वा-
वच्छिन्नबह्नित्वप्रकारकत्वात्, दाहसमर्थे बह्नित्वप्रकारकत्वात्; यन्नैवं
तन्नैवम्, तद्देव (अयमित्यादि)

[ग] त्वे बह्नित्वाभावबहिःशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसंशयस्य पुरोवर्त्येऽपि अमत्वसंश-
यपर्यवसितम्यानिवृत्त्या पुरोवर्तिनि प्रवृत्तेरनपपत्तिः (दाहसमर्थे बह्नित्वप्रकार-
कत्वत्वादिति) दाहसमर्थविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वादित्यर्थ । बह्नित्वप्रकारक-
त्वत्वन्तु वैयर्थ्यादनुपादेयम् । दाहसमर्थो धर्मान्तरप्रकारकत्वेऽपि बह्नित्ववि-
शेष्यकत्वावच्छिन्नत्वसाध्यसत्त्वेन व्यभिचारावारकत्वात् । पुरोवर्तिविशेष्य-
कत्वावच्छिन्नधर्मान्तरप्रकारकत्वम्यान्वयदृष्टान्ततायाः कदाचित् सम्भ-
वेऽपि तत्र हेतुसाध्ययोरनिश्चयदशाया तदमन्भवे व्यतिरेक्यनुमानम्यादरणी-
यतया व्यतिरेक्युदाहरणमाह (यन्नैव तन्नैवमिति) यद्बह्नित्वविशेष्यकत्वानव-
च्छिन्न तद्दाहसमर्थविशेष्यकत्वानवच्छिन्नमित्यर्थ । (यथा बह्नित्वप्रमस्य
बह्नित्वप्रकारकत्वमिति) गुञ्जादिप्रतिशेष्यकत्वावच्छिन्न तदित्यर्थ । घटा-
देहेष्टान्तम्य सौलभ्येऽपि अमात्मकज्ञानीयबह्नित्वप्रकारकत्वे पक्षे बाध-
हेत्वमिद्विम्या नैतदनुमानसम्भव इत्याविष्कर्तुं व्यतिरेकदृष्टान्ततया तदुप-
न्यामः । एतावनापि अमत्वशङ्कानिवृत्त्या प्रवृत्तिनिर्वाहे सम्भवाभिप्रायेण
ज्ञानविशेष्यकप्रामाण्यप्रहकारमाह (ततश्चेति) उक्तानुमानात् साध्यप्र-
मिद्वौ सत्या चेत्यर्थ । (इद ज्ञानमिति) पुरोवर्तिविशेष्यक ज्ञानमि-
त्यर्थः । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यभानादेव उक्तानुमानात्प्रवृत्ति-
निर्वाह इत्यवधेयम् । बह्नित्वप्रमबह्नित्वविशेष्यकद्रव्यत्वादिज्ञानयो-
र्व्यभिचारवारणाय हेतौ दृष्टद्वयम् । ज्ञानान्तरे प्रामाण्यम्यागृहीतत्वदशा-
यामन्वयित्वा मन्त्राभिप्रायेण व्यतिरेक्युदाहरणमाह (यन्नैव तन्नैवमिति)
स्युतोऽर्थ । तद्देव—बह्नित्वप्रमवदेव । “अयं बह्नित्वेनानुभवः”

[म] वह्नित्वासमानाधिकरणवह्नित्वप्रकारकविषयताको न,

[दी] पुरोवर्तिवह्निविषयताकोऽनुभव इत्यर्थः । अवह्निः-वह्निभिन्नः । अत्र हेतुर्दाहसमर्थवति वह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यत्वम् । नच वह्निघटसमूहा-
लम्बनप्रमायामसिद्धिः, विशेष्यभेदेन विषयताभेदात् । (वह्नित्वासमानाधि-
करणेति) बहुवचसीत्यर्थः ।

[ग] इति मूले 'अथ'मित्यस्य वह्निवृत्तिविषयताक इत्यर्थः । 'वह्नित्वे-
ने' इत्यस्य ज्ञानान्वयिवह्नित्वप्रकारकत्वार्थकत्वेऽतिरिक्तविषयतावादिमते
विषयताया एव समकारत्वाद्दिरोध इति विषयतायोगेव वह्नित्वप्रकारकत्वं
विवक्षणीयमित्याशयेन व्याचष्टे (पुरोवर्तीति) पुरोवर्तिगोचरप्रवृत्त्यौपयिकत्व
वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्तिवृत्तिविषयतायां वह्निवृत्तित्वस्य प्रामाण्यघटकस्य
पक्षपर्यन्तावलेन सिद्धये वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्तिविषयताकत्वस्य पक्षतावच्छे-
दकत्वानुसरणम् । यो यत्र प्रवृत्तिविषयस्त एव पुरोवर्तिपदेन विवक्षितः ।
वह्निगुणयोर्वह्नित्वप्रकारकज्ञानैततो बाधवारणाय तद्व्यावर्तकविशेषणमपि
प्रवेक्ष्यम् । अवह्निपदस्य बहुव्रीहिणा वह्निशून्यार्थकताभ्रं निराकर्तुं नाह
(वह्निभिन्न इति) ज्ञानस्यैतन्मते निष्प्रकारकत्वादाहसमर्थमात्रे वह्नित्व-
प्रकारकत्वरूपोक्तहेतुर्न सम्भवतीति विषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वघटितं
हेतुमाह (अत्र हेतुरिति) इमौ वह्निघटादित्यादिसमूहालम्बनेऽसिद्धे-
र्धारणाय वह्नित्वप्रकारकत्वनिवेशः । साध्येऽपि तत्रांशतो बाधवारणाय
तन्निवेशात्, तादृशसमूहालम्बने उभयविशेष्यसाधारणविषयताया ऐक्ये
दाहासमर्थघटवृत्तिविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वादिसिद्धिमाशङ्क्य विषयता-
भेदेन समाधत्ते "न चेत्या" दिना । विषयताया ऐक्ये बाधोऽपि द्रष्टव्यः ।
द्वितीयसाध्ये वह्नित्वासमानाधिकरणत्वं यदि वह्निभिनवृत्तित्वं तदा पूर्व-
साध्याविशेष इत्यतो व्याचष्टे (बहुवचसीति) वह्नित्वेन वह्निगुणाविषयकभ्रमे

[म] विषयताश्रयावृत्तिप्रकारको न चेति साध्यम्, बद्धि-
वृत्तिवद्वित्वप्रकारकविषयताकत्वं विषयताश्रयवृत्तिप्रकारक-
त्वं वा अर्थात् सिध्यति, न तु प्रथमम्,

[दी] बह्वन्यवहन्योर्बह्नित्वज्ञानन्तु बह्वन्यवृत्तिवद्विनिष्ठवह्नित्वप्रकारकवि-
षयताकम् । हेतु पूर्वोक्तः । (विषयतेति) स्वव्यधिकरणप्रकारकविषयताको
नेत्यर्थः । तेन बह्वन्यवहन्योरवह्नित्ववह्नित्वज्ञानस्य निरासः । हेतुश्च दाहा-
समर्थवृत्तिविषयताकान्यत्वे विशेष्यावृत्तिवद्वित्वन्यूनवृत्तिप्रकारकविषयता-
कान्यत्वे च सति बह्नित्वप्रकारकनिश्चयतम् । अत्र दाहसमर्थ-
मात्रविशेष्यकोऽनुभव पक्षः । सर्वत्र व्यावृत्ति पूर्वोक्ता बोध्या ।

[ग] विशेष्वद्वयवृत्तिविषयतेक्ये बह्ववृत्तिविषयताकत्वाभावस्तत्साधारण
इति अत्र विषयताभेदेन निराकुरुते (बह्वन्यवह्नोरिति) (पूर्वोक्त इति)
दाहासमर्थवृत्तिवद्वित्वप्रकारकविषयताकान्यत्वरूप एवेत्यर्थः । विषयताया
एव सप्रकारकत्वे यथाश्रुततृतीयमाध्य निष्प्रकारकतया अभेऽप्यन्तीति
तदन्यथा व्याचष्टे (विषयतेति) एव विषयता, तथा च स्वानधिकरणवृ-
त्तिधर्मप्रकारिका स्वाधिकरणवृत्तिधर्मप्रकारिका वा या विषयता तन्प्रति-
योगित्वाभावः साध्यः । ज्ञान स्वत्वेनोपादाय स्वविषयताश्रयावृत्तिप्रकारक-
त्वानुपादानर्जनात् (तेनेति) (व्युदास इति) तादृशअत्रविषयताया अव-
द्वित्वप्रकारिकाया आश्रयत्वस्य बहौ सत्त्वेऽपि अवह्नित्वात् एव तादृश-
वह्नित्वप्रकारकविषयताया सत्त्वात्तस्य स्वव्यधिकरणप्रकारकतया निरुक्त-
विषयताकत्वाभावस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । बह्नित्वेन बह्ववह्नित्वविष-
यकज्ञाने प्रमात्ररूपे साध्यसत्ताया आपातन इष्टत्वं सम्भवतीति तद्व्या-
वृत्तिर्नाभिहिता । बद्धिपटाविति समूहात्मने हेतुषट्कप्रथमसत्यन्ताभावा-
दसिद्धिरिति पक्षः सञ्ज्ञोचयति (अत्रेति) (व्यावृत्ति पूर्ववदिति) बह्नित्व-
मात्रेण बह्वन्यवह्नित्वेन तादृशवह्नित्वोभयमात्रेणान्यवह्नित्वेन अथ

[दी] तादात्म्यसमवायान्यां वह्निवह्नित्वप्रकारिकायां अवह्निवृत्तिविषय-
तायां विशेषणीभूतवह्निवृत्तित्वात् द्वितीयसाध्ये सिद्धसाधनम् ,

[ग] ह्नित्वमात्रेण वह्निमात्रस्मरणे लोहितो वह्निरिति स्मरणे च क्रमेण
विशेषणचतुष्टयस्य ध्यावृत्तिरित्यर्थः । *गूले गुञ्जादौ वदित्तादात्म्यारोपस्य
विषयतायां वह्न्यवृत्तित्वं साध्यस्य तादृशभ्रमव्यावृत्तयसम्पादगायोक्तम् , तत्र
सन्नच्छते, साध्यस्य तादृशभ्रमसाधारण्येऽपि तादृशभ्रमस्य पुरोवर्तिगुञ्जादि-
निष्ठविषयतायां वह्नित्वप्रकारकत्वविरहेण निरुक्तपक्षतावच्छेदकानाकान्त-
त्वात् , साध्यस्य तत्साधारण्ये क्षतिविरहात् ।

नच वह्निगुञ्जयोर्विशेषणविशेष्ययोर्विषयत्वामेदे वह्न्यंशे वह्नि-
त्वप्रकारकत्वेऽपि पुरोवर्तिगुञ्जानिष्ठविषयतायां अपि वह्नित्वप्रकारकत्व-
मक्षतमिति वाच्यम् ; तथासत्यपि तत्र पुरोवर्तिनिष्ठविषयतात्वेन वह्नि-
त्वप्रकारकत्वविरहात्तावतैव तत्रतत्र विशेष्यांशे विशेषणतावच्छेदकप्रकार-
कत्वोपपत्तेः , पक्षतावच्छेदकेऽपि तथाविवक्षणेन सामञ्जस्यादतो यादृश-
भ्रमस्य वह्नित्वेनापि पुरोवर्तिविषयकत्वं तत्परतयापि सिद्धसाधनं प्रसङ्ग-
यन्मूलं सन्नमयति (तादात्म्येति) तादात्म्येन वह्निप्रकारिका या समवायेन
वह्नित्वप्रकारिका अवह्निवृत्तिविषयता तस्या इत्यर्थः । वह्नेरप्रकारकत्वे-
ऽवह्निवृत्तिविषयतायां न वह्निवृत्तित्वप्रसक्तिर्बह्नित्वस्य तथात्वे च नोक्त-
पक्षतावच्छेदकान्तत्वं भ्रमस्येत्युभयप्रकारकत्वोक्तिः (विशेषणीभूतवह्नि-
वृत्तित्वादिति) विशेषणविशेष्ययोरेकविषयतैव निर्वाहे तद्वेदे मानाभावादिति
भावः । तादृशभ्रमे गुञ्जानिष्ठविषयतायां वह्निप्रकारकत्वेन तदभिन्नवह्नि-
निष्ठविषयतायां वह्निप्रकारकत्वेऽपि तस्योक्तरीत्या वह्न्यंशे वह्न्यप्रकार-
कत्वव्यवहार उपपादनीयः । द्वितीयसाध्ये वह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकवि-
षयताकत्वाभावरूपे गुञ्जावह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वान्वावरूपे गुञ्जावह्नि-
वृत्तिविषयत्वयोरेवयेऽपि तादृशवह्नित्वप्रकारकविषयतायां अवह्निवृत्तित्वात्
व्यधिकरणवह्निप्रकारकत्वाच्च न प्रथमतृतीयसाध्ययोस्तत्साधारण्यमिति
सैत्साध्यपरित्यागः । (सिद्धसाधनमिति) साध्यस्योक्तभ्रमसाधारण्यप्रदेशे

[म] साध्याप्रसिद्धेः । वह्निभ्रमे च विषयताश्रयो न वह्निः,
विषयताया विशेष्यवृत्तित्वादिति भ्रमत्वेन न सिद्धसाध-
नम् ।

[दो] विषयभेदेन विषयिनाभेदानभ्युपमादिति विशेषणस्य विषयतानधि-
करणत्वेन तन्निराकुस्ते (वह्निभ्रमे चेति) विशेष्यवृत्तित्वात्-विशेष्यमात्र-
वृत्तित्वात् । विशेषणे तादृशविषयताविरहेऽपि ज्ञाने न तादृशविषयताक-

[ग] पक्षे तस्मिन्ने, तच्च तादृशभ्रमत्वशङ्कानपनायकत्वात्, प्रत्युत साधा-
रणपददर्शनतया तच्छङ्काप्रयोजकतया पक्षे.सिद्धस्य वह्नित्वप्रकारकत्वादे
साधनतुल्य तत्साधनमित्यर्थ । एवञ्च “ भ्रमत्वेने ” ति मूलम्यापि द्विती-
यसाध्यवतोऽपि तादृशभेदभ्रमत्वसम्भवेनेत्यर्थ । वह्निरूपपुरोवर्तिविषयता-
पटितपक्षतावच्छेदकस्य तादृशभ्रमे असत्त्वात्तस्य पक्षतावच्छेदकान्त-
त्वेऽपि तत्र साध्यानिश्चयदशया साध्याप्रसिद्धिदशायामेव वा पक्षे तादृश.
साध्यानुमिते प्रवृत्त्यर्थमुपगमाद्यथाश्रुतसिद्धसाधनासङ्गति बोध्या । वह्नि-
रूपपुरोवर्तिविषयतापटितपक्षतावच्छेदकमवलिन तादृशसाध्य तादृशभ्रम-
व्यावृत्तमेवेति दर्शितरीत्या व्याख्यापि न सार्थायसीति तु न शक्यम्,
तादृशभ्रमव्यावृत्तस्य वह्निरूपपुरोवर्तिविषयताप्रतियोगित्वस्य पुरोवर्तित्व-
माश्रेण वधिं विषयीकृत्य प्रमारूपपक्षे गृहीतत्वेऽपि इदं ज्ञान वह्निरूप-
पुरोवर्तिविषयकमित्यप्रहात् तरोक्तपक्षतावच्छेदकमहितसाध्यस्य निश्चयेऽपि
यथाऽभेदारोपो मुख्यविशेष्याशे वह्नित्वप्रकारो वह्न्यवृत्तिवह्नित्वप्रकार-
विषयताकान्योऽपि न वह्निप्रमा इदमपि ज्ञान तादृशमेव वा तथावेत्यमा-
माध्यशङ्काया विशेषणविशेष्यवृत्त्येकविषयतापक्षे दुरुच्छेदनया अगङ्गते ।
ननु वह्निवह्नित्वरूपविशेषणभेदाद्गुणारूपविशेष्यतद्विशेषणवह्न्योर्विषय-
ता वह्न्यवृत्तौव तथा वह्नित्वप्रकारिकादि, तावन्वैव पक्षतावच्छेदकस्य
वगाथाभ्यादिति नोक्तमाध्यस्य तद्भ्रममाधारण्यमित्याशङ्कानिरस्यति (भेदे-
नेति) मूले (विशेष्यवृत्तित्वादिति) विशेष्यमात्रवृत्तित्वादिपर्यङ्कतया ध्या-

[दी] स्वस्म विरह इति न सिद्धसाधनम् । तद्वदन्योऽन्याभावो वा साध्यः । पृथिवीत्वेन जल, न्योऽन्याभावस्येवोक्तहेतोस्तस्यापि सिद्धिसम्भवात् । यद्य-
प्युक्तहेतुमति तथात्वासम्भवेन

[ग] स्येयम्, अन्यथा प्रकृतानुपयोगादिति तदर्थं स्पष्टयति (विशेषण-
स्येति) ननु विशेषणस्य बह्वेर्विषयतानाधारत्वे उक्तभ्रमस्य तदवच्छेदेन
विषयताप्रतियोगित्वाभावंसत्त्वात् साध्यस्य तत्साधारण्यं दुर्वारमेव ।

नच विषयताप्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वात्नेदं युज्यत इति वा-
च्यम् ; गुञ्जानिष्ठविषयताप्रतियोगित्वस्य गुञ्जात्वादिसामानाधिकरण्यरूप-
तया अन्याप्यवृत्तित्वात् । सामानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वायाः संयोगाभावा-
देर्गुणादौ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमभिहितवतो मधिकारस्यैव सम्मत-
त्वात् ।

मैच विषयताप्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि विशेषणस्य ज्ञानासम्भ-
न्धिस्त्वेन तदवच्छेदेन तत्राभावो दुर्घट इति वाच्यम् । विशेषणज्ञानस्य
विषयताविरहेऽपि परम्परासम्बन्धसम्भवादित्याशङ्कामत्र सामानाधिकरण्यस्य
व्याप्यवृत्तित्वमेव मणिकारानुमतमित्याशयेन निरस्यति (विशेषण इति) सामा-
नाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तद्वति तद्वद्भेदस्यानभ्युपगमात् भेदस्यैव
प्रकृते साध्यतौपगमात् न दोष इत्याह (तद्वदन्योऽन्येति) ननु भ्रमत्वन्वीष-
काभावेन व्यतिरेकिणा तदत्यन्ताभावः सेद्भुमर्हति न तु अमान्योऽन्याभाव
हस्यते आह (पृथिवीत्वेनेति) यथा तादात्म्यसम्बन्धेन जलं प्रति पृथिवीत्वा-
भावस्य व्यापकताप्रहात् पृथिवीत्वेन जलभेदसिद्धिस्तथा तादात्म्येन भ्रम-
त्वावच्छिन्नं प्रति प्रकृतहेतव्यमात्रस्य व्यापकताप्रहात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकथं भेदरूपभ्रमाभावस्यापि सिद्धिसम्भवादित्यर्थः । उक्त-
हेतुमति— दाहासमर्धवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यत्ररूपहेतुमति ।
तथात्वासम्भवेन— वह्निगुञ्जोभयवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकमन-

[म] अन्ये तु वह्निभ्रमे वा विशेषणवृत्तिर्विषयता सा विशेष्यवृत्तिविषयताया अभिन्नेति न सा वह्नित्वासमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नेति न सिद्धसाधनमिति ।

[दी] न सिद्धसाधनादे प्रसक्तिः, तथापि विशेषादर्शनदशया गमकतौपयिकरूपभ्रमेण ततो धर्मान्तराद्वा तादृशानुमितिसम्भवेऽपि न सिद्धसाधनावकाश इति दर्शितम् । (न सेति) तथा च वह्नित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकविषयताको नेति साध्यम् । अवच्छेदकत्व न सामानाधिकरण्यम् । वह्निभिन्नवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताको नेति तु फलितार्थ ।

[ग] त्वासम्भवेन (न सिद्धसाधनादे प्रसक्तिरिति) हेत्वभावेन तादृशभ्रमे तथाविधसाध्यसिद्धयसम्भवेन तथाविधस्य साध्यभ्रमसाधारण्याग्रहात् प्रयाया तदनुमितेर्भ्रमत्वशङ्काप्रयोजकत्वतदविरोधित्वयोरप्रसक्तिरित्यर्थ । विशेषादर्शनदशायाम्—तादृशभ्रमे हेत्वभावानिश्चयदशायाम् । गमकतौपयिकरूपभ्रमेण—तादृशभ्रमरूपपक्षधर्मताभ्रमेण । ततः—प्रकृतहेतोः । धर्मान्तराद्वा—तद्भ्रमं विनापि तद्वृत्तिहेत्वन्तराद्वा (तादृशानुमितिसम्भवेऽपीति) उक्तसाध्यस्य तादृशभ्रमसाधारण्यग्रहेऽपीत्यर्थः । भ्रमे तादृशसाध्यानुमितिसम्पादनश्चेद सम्भवाभिप्रायेण, वस्तुतो भ्रमसाधारण्यग्रहेऽपि भ्रमव्यावृत्तत्वाग्रहेणोक्तसाध्यसिद्धेर्भ्रमत्वशङ्कायामविरोधिताप्रसक्तिदुर्गारैवेति बोध्यम् । अन्येतित्यादिमते उक्तभ्रमविषयताया वह्नित्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वेन सिद्धसाधन परिहृतम्, तादृशसाध्याभिप्रायेण तत्साध्य स्पष्टयति (तथा चेति) (वह्नित्वासमानाधिकरणेति) वह्नित्ववृत्तित्यर्थ । तादृशमाध्यम्य मूलेक्तसाध्यप्रितयानन्तभावे मूलविरोधः, उक्तसाध्यस्य मूलेक्तसाध्यप्रितयानन्तभावे मूलविरोधः, उक्तमाध्यम्य एव सिद्धसाधनस्य प्रसजितत्वादिति अवह्नित्ववृत्तित्यादिप्रथममाध्यम्य एव पर्यवसानाय व्याचष्टे (अवच्छेदकत्वं चेति) (सामानाधिकरण्यमिति) अवच्छेदकत्वस्य तथात्वे विषयताया अवह्नित्ववृत्तित्वपर्यवसानादिष्ट व्याख्यानम् । 'वह्निभिन्नवृत्ति'

[द्विं] यद्यपि भेदेऽप्युक्तसिद्धसाधननिरामो भवत्येव, तथापि पुरोवर्तितदि-
तरसाधारणवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वेन पक्षतायां वह्न्यभेदारोपे सिद्धं
साधनं माभूत्, मा च भूदुपदर्शितद्वितीयसाध्ये तदिति तथाभिधानम् ।

[ग] ति विषयताविशेषणम् (फलितार्थ इति) वह्न्यवृत्तिधर्मनिष्ठसामानाधि-
करण्यप्रतियोगित्वरूपतादृशधर्मावच्छिन्नत्वस्य वह्निभिन्नवृत्तित्वव्याप्यतया-
ऽर्थतो विषयताया वह्निभिन्नवृत्तित्वलाभादिति भावः । (भेदेऽपीति) विशेष्य-
विशेषणभूतयोर्गुणावह्न्योर्विषयताया इत्यादिः (सिद्धसाधननिरास इति)
अवह्निवृत्तिविषयताया वह्निवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयतातोऽन्यत्वेन वह्न्य-
भेदारोपस्य वह्नित्वप्रकारकपुरोवर्तिनिष्ठविषयताकत्वरूपपक्षतावच्छेदकाना-
क्रान्तत्वात्पुरोवर्तिगुणानिष्ठविषयताया वह्नित्वविशिष्टप्रकारकत्वेऽपि वह्नि-
त्वस्य प्रकारतावच्छेदकमात्रतया वह्नित्वाप्रकारकत्वात्तादृशारोपे पुरोवर्ति-
न्यपि वह्नित्वमात्रे वह्निभिन्नवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वसत्त्वेन तद-
भावरूपसाध्यत्वैवासत्त्वादिति भावः । (पुरोवर्तितदितरसाधारणेति) पक्ष-
तावच्छेदकमविष्टविषयतायां पुरोवर्तिवृत्तित्वस्यानिर्बन्धनीयत्वादिति भावः
(वह्न्यभेदारोपे सिद्धसाधनमिति) (माभूदिति) तदभिधानमित्यग्रिमेणान्वयः ।
तथा च विषयताभेदे वह्न्यभेदारोपस्य पक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वमस्त्येव, ए-
वञ्च गुणानिष्ठाया वह्निप्रकारकविषयताया वह्नित्वप्रकारकत्वाभावेन साध्यम-
स्तीति सिद्धसाधनस्य दुर्वारतया विषयताया अभेदानुसरणमित्यर्थः । विष-
यताभेदे वह्न्यवृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावरूपद्वितीयसाध्ये सिद्ध-
साधनं दुर्वारं स्यात्, तदनुरोपेनापि तदभेदोक्तिरित्याह (मा च भूदिति)
तत् — सिद्धसाधनम् । नच विषयताया अभेदेऽपि सिद्धसाधने
दुर्वारमेव, तादृशमवविषयताया वह्न्यवृत्तित्वधिरहेण वह्न्यवृत्तिविषयता-
कत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वादिति कथमेतदिति वाच्यम् ; सामानाधिकरण्यस्या-
व्याप्यवृत्तितामते वह्निवृत्तिविषयतायामवह्न्यवच्छेदेन वह्न्यवृत्तित्वात्त्वात्

[दी] विशेषणे विशिष्टज्ञानविषयत्वव्यवहारदेस्समानाकारधारावहनबुद्ध्यादे-
धानुपपत्तिस्तत्र विषयतास्युपगमे बीजम् ।

[ग] तन्मनाभिप्रायेण तदभिधानान् । अथवा द्वितीयसाध्य बहन्यवृत्ति-
बह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वरूपे पर्यवसितसाध्ये बह्निगुणानिष्ठविषयतयो-
भेदे बह्नित्वविषयतामादाय सिद्धसाधन स्यात्तयोरभेदे यथाश्रुते तत्साध्ये
सिद्धसाधनापरिहारेऽपि बह्नित्ववृत्तित्यस्य बह्निमात्रवृत्तित्वाथं कत्वोपगमे तत्प-
रिहारस्सम्भवतीत्यर्थः । स्वयं विशेषणस्य विशिष्टबुद्धिविषयता व्यवस्थाप-
यति (विशेषण इति) विषयत्वासत्त्वेऽपि भाक्तस्य सविषयत्वव्यवहारस्य
सम्भवात् युक्त्यन्तरमाह (समानाकारेति) घटत्वाद्येकप्रकारकेत्यर्थः । (अनु-
पपत्तिरिति) प्रथमद्वितीयघटत्वादिविशिष्टबुद्धयोर्निर्विकल्पकघटत्वज्ञानात्स-
म्भवेऽपि चतुर्थादिविशिष्टबुद्धेरव्यवहितप्राक्काले निर्विकल्पकविनाशेन घट-
त्वादिविशिष्टबुद्धेस्तदविषयकत्वे विशेषणविषयकज्ञानविरहेण चतुर्थादिवि-
शिष्टबुद्धेरसम्भवादिति भावः ।

न च—प्रथममिव विशिष्टबुद्धघनुरोधेनान्तरान्तरानिर्विकल्पकमङ्गी-
कार्यमतो नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथासति धारोच्छेदात् ।

न च—विशिष्टबुद्धिजनकविशिष्टबुद्धौ निर्विकल्पकीयविषयता स्वी-
कार्या, अतो विशिष्टबुद्धिधारोपपत्तिरिति वाच्यम्, तथासति कस्याञ्चिद्वि-
शिष्टबुद्धौ तादृशविषयता कस्याञ्चिन्नत्यत्र नियामकाभावाद्विशिष्टबुद्धिमात्र-
स्यैव विशेषणविषयकत्वसिद्धेरविवादात् ।

ननु—जातित्वाद्युपस्थितिदशायामपि घटादिना चक्षुरादिसयो-
गात् घट इत्याकारक प्रत्यक्ष कदाचिज्जायत इत्यनुभवसिद्ध-
मिति, जातित्वादिना घटत्वादिविषयकबुद्धावपि स्वरूपतो घटत्वा-
दिमकारकज्ञानप्रयोजिका निर्विकल्पकीयविषयता स्वीकार्या, तथा
च स्वरूपतो घटत्वादेर्विषयतायान्तदशे धर्मान्तरमानसागम्यभावस्या-
नुगतस्य नियामकानां न सम्भवति, इत्यायत्प्रायानुगतमेव तन्नियामकं

[दी] वस्तुतोऽतिरिक्तविषयतावादिनामपि विशेष्यप्रकारत्वादयो विषयता-
भेदा एवेति ।

[ग] वाच्यमिति-निर्विकल्पक्रीयघटत्वादिविषयता घट इत्याद्याकारिकाया
कचिदेन विशिष्टबुद्धौ न सर्वत्रेति नियमोपपत्तिरित्याशङ्क्य "आदे"रित्यु-
क्तम् । तत्परिभाष्य घटत्वादिप्रकारकम्पृत्यादिजन्यतद्विषयकोपनीतमाना-
दिकम् । निर्विकल्पकविषयताप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नोक्तानुपपत्तिरित्यत आह
इयविषयताविरहेण तदुपनीतमानासम्भवादिति भावः । नन्वतिरिक्तविष-
यतावादिना स्वल्पतो घटत्वादिप्रकारकविषयतातालिसृष्ट्यादिसामग्र्यामपि
निर्विकल्पाकविषयताप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नोक्तानुपपत्तिरित्यत आह
(बन्धुत इति) (विषयताभेदा एवेति) तथा च प्रकारतादेः पदार्थान्तरस्य
विषयतायाश्चातिरिक्त्याः कल्पनमपेक्ष्य लाघवेन प्रकारतादीनां विषयता-
त्वसिद्धौ विशेषणस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वन्दुर्भवेति भावः ।

न च-निर्विकल्पकसाधारणकलमविषयतैव विशिष्टबुद्धे कचित्कञ्चि-
द्विशेषणविषयकत्वोपपत्तौ प्रकारताया विषयतात्वे नियुक्तिकम्, एष विशेष-
प्यतायामपि, निर्विकल्पक्रीयविषयताया विशेष्यविशेषणभावभेदेनाविलक्षण-
त्वेऽपि प्रकारताविशेष्यताविशेषकृत एव च ज्ञानस्य विशेषो भविष्यति,
तयोरपि ज्ञानमन्वन्धत्वोपगमादिति वाच्यम्, अनन्तज्ञानेषु निर्विकल्पक-
साधारणविषयताकल्पनमपेक्ष्य तदपेक्षया अर्हायम्यो, प्रकारताविशेष्यत-
योरेव विषयतात्वकल्पनौचित्यात् । आतिरित्यापाकारकज्ञाने निर्विकल्पक-
साधारणघटत्वादिविषयत्वोपगमे ततो घट इत्यादिशिशिष्टबुद्ध्यापत्तेः ।
प्रकारतायां विषयतात्वस्वीकारे घटत्वादिस्वविशेषणज्ञानस्य घटत्वादिप्रका-
रकविषयताकृत्यं कार्यतावच्छेदकम्, तस्वीकारे च तत्रकारकत्वमेवेत्यपि
लाघवमिति दिक् ।

यत्तु अविषयम्यापि विषयताप्रकृत्याया विशिष्टज्ञानत्रैलक्षण्यनिर्वा-
हत्वोपगमे ज्ञानरक्षणमत्यासत्तमिदि, स्मरणादिविषयतयादिप्रकारके-

[म] न च मणिज्ञानस्य प्रामाण्यानुमाने मणिप्रमायां मणि-
 भ्रमेण प्रवृत्तस्य मणिप्राप्तौ मणिगोचरप्रयत्नजनकमणित्वप्र-
 कारकनिश्चयत्वन्नैकान्तिरुमिति वाच्यम् । मणिप्रभाविप-
 यरुज्ञानेन भिन्नविषयतया मणिगोचरप्रयत्नानुत्पादात् । मणि
 प्राप्तिस्तु नान्तरीयकत्वात् । ज्ञानप्रयत्नयोरसमानकालत्येऽप्य
 नुभवस्मरणयोरिव मनसा कार्यकारणभावग्रह इति नास्ति-
 द्विः । अभावसाध्यके च निर्विकल्पकस्य प्रथमं सपक्षत्वे
 नानिश्चयान्नासाधारण्यम् ।

[दी] निर्विकल्पकस्येत्युपलक्षणम्, घटादेरपि तथात्वात् ।

[ग] दन्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतायास्तत्तादिस्मारकेदन्त्वाद्यवच्छिन्नविषयकानु-
 भवे स्वीकारेणैव ततो विशिष्टव्यवहारादिनिर्वाहात् ; तत्तास्मरणादिजन्यस्य
 स एवायमित्वाकारकस्य ज्ञानान्तरस्यानुपगमे क्षतिविरहादिति जित प्राभा-
 षरेरेवेति । तन्न — तादृशविषयताशालिज्ञाने तत्तादिज्ञानस्यादेतुत्वे अयमि-
 त्याद्याकारकसकलज्ञानस्यैव तादृशविषयताशालित्वापत्त्या सोऽयमिति व्यक्-
 हारादिकार्यकारिनाम्ने, तत्तादिज्ञानसहिततादृशज्ञानस्य तत्तत्कार्यजनक-
 ५वोमगमे गौरवात्, नाय स इत्यादिबाधकालीनादयमित्यादिज्ञानात्तत्तत्का-
 र्यस्य तावतापि वारणामम्भवाच्च ।

न च बाधकालीनज्ञाने तत्तादिप्रकारिकाविषयनैव नास्ति,
 तच्छालिज्ञाने बाधादे प्रतिबन्धकत्वादिनि वाच्यम्, यत्रायमिति प्रत्यक्ष-
 द्वितीयक्षणे नाय स इति स्मरणम्, तदुत्तरक्षणे तत्तत्कार्यप्रसङ्गस्य पूर्व-
 कारीननुद्धेस्तादृशविषयताविरहे उत्तरकालीनबाधस्याप्रयोजकतया दुर्वार-
 त्वादिति । अधिकमन्यथाख्यातौ विवेचयिष्याम । मूले (अभावसाध्यक
 इति) भ्रमत्वामापरूपप्रामाण्यसाध्यक इत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य सपक्षत्वेना-
 निश्चयेऽपि घटादिरूपमपञ्चन्यावृत्ततया हेतोरसाधारण्य— दुर्वारमिति
 शब्दोदाराय व्याचष्टे दीयितौ (निर्विकल्पकस्येति) तथात्वात्— प्रथम
 सपक्षत्वेनानिधयाम् । नामाधारण्यमिति शेषः । सपक्षत्वेनानिश्चये हेतु

[म] तथापि पृथिवीत्यनुभवः पृथिवीत्याभाववति पृथि-
वीत्वप्रकारको न, अपृथिवीवृत्तिप्रकारको न, विशेष्यावृत्ति-
प्रकारको न, पृथिवीत्वप्रकारकत्वे सति पृथिव्यविशेष्यको
न, पृथिवीत्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नो न, पृथिव्यवृत्तिप्र-
कारको न वा; गन्धवद्विशेष्यकपृथिवीत्वप्रकारकनिश्चयत्वा-
दिति व्यतिरेकी । पृथिवीत्वभ्रमः पृथिवीत्याभाववति पृथि-
वीत्यप्रकारक इति न भ्रमत्वेन सिद्धसाधनम्, न वा गन्ध-
वद्विशेष्यक इति न व्यभिचारः ।

[दो] साध्याप्रसिद्धया सपक्षत्वेन — साध्यवत्त्वेनानिश्चयात् । तथानिश्च-
येऽपि न क्षतिः, व्यतिरेकिणि साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्याकिञ्चित्कर-
त्वात् । भ्रमत्वस्य चोक्तहेतौ विरोधनिश्चयेन पक्षे भ्रमत्वव्यापकाभावत्वनिश्च-
यात् विरोधिभ्यासैश्चाप्योजकत्वेनानिश्चयात् । संशयकत्वेन दूषकतायाश्च
निरस्यत्वात् ।

[ग] पूरयति (साध्याप्रसिद्धयेति) निश्चयांशज्ञानस्यादूषकतया तं परित्यज्य
सपक्षपदार्थं व्याचष्टे (साध्यवत्त्वेनेति) "अनिश्चयादि" ति मूलोक्तानु-
वादः । अभ्युपेत्याह (तथानिश्चयेऽपीति) न क्षतिः—नासाधारण्यं मकृते
दोषः । साध्यमागानाधिकरण्यग्रहविरोधितया सत्यतिपक्षोत्थापकतया वा
संशयकतया वाऽसाधारण्यं दोषः, तत्र नाद्य इत्याह (व्यतिरेकिणीति)
व्यतिरेकव्याप्त्या गमक इत्यर्थः । द्वितीयोऽपि न पक्ष इत्याह (भ्रमत्वस्य
चेति) वहित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वादिरूपभ्रमत्वाश्रये दाहसमर्थ-
मात्रे वह्नित्वप्रकारकत्वरूपहेतुमत्त्वे दाहसमर्थता वह्नित्वं व्यभिचरोदिति
तर्केण हेत्वभावे भ्रमत्वव्यापकतानिश्चयेनेत्यर्थः. (पक्ष इति) हेतुमत्त्वेन
निश्चीयमान इति शेषः । (भ्रमत्वव्यापकाभाववत्त्वनिश्चयादिति) तादृश-
निश्चयघटितभ्रमत्वाभावानुमितिमाममीसमवधानादित्यर्थः (विरोधिभ्यासैरि-
ति) हेत्वमोय भ्रमत्वाभावव्यापकताया इत्यर्थः । अनिश्चयात्—अनिश्चयेन
भ्रमत्वानुमिनिसामग्र्यसमवधानात् । प्रतिपक्षमंबन्नाभावादिति शेषः ।
तृतीयपक्षदूषयति (संशयकत्वेनेति) (निरमिष्यमाणत्वादिति) माद्यसंज्ञ-

[म] पृथिवीत्ववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वादिकमर्थात् सिं-
 धयति । विषयतापक्षे अयं पृथिवीत्वेनानुभवः अपृथिवी-
 वृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताको न, पृथिव्यवृत्तिपृथिवीत्व-
 प्रकारकविषयताको न, पृथिवीत्वसमानाधिकरणपृथिवीत्व-
 प्रकारकविषयताको न,

[दी] (अयं पृथिवीत्वेनेत्यादि) अत्र हेत्वादिकं पूर्वोक्तदिशावसेयम् । (पृथि-
 वीत्वासमानाधिकरणेत्यादि, पृथिवीत्वासमानाधिकरणः—पृथिव्यवृत्तिः, यः,
 प्रकारः—धर्मः, तदवच्छिन्नविषयताकान्यत्वम् ।

[ग] यस्य तत्सामग्र्याश्चानुमित्यविरोधादिति भावः । अन्यत्वित्यादिम-
 तीयं साध्यं व्याख्यातुमुपक्रमते (पृथिवीत्वेति) पृथिवीत्वासमानाधिकरणत्व-
 स्य पृथिवीत्वानधिकरणवृत्तिस्वरूपस्य धर्मविशेषणत्वे पर्दाभूतज्ञानीपृथि-
 वीनिष्ठविषयताया अपि तादृशद्रव्यत्वावच्छिन्नतया तदवच्छिन्नविषयकत्वा-
 भावस्य पक्षे बाध इत्यसमानाधिकरणन्तं व्याचष्टे (पृथिव्यवृत्तिरिति)
 स्वरूपसद्रूपिव्यवृत्तिधर्मस्य सामानाधिकरण्यरूपावच्छिन्नत्वस्यापि निवेदय-
 तया तादृशधर्मस्य प्रकाररत्नकवनासङ्घातिरित्यतो व्याचष्टे (प्रकारो धर्म
 इति) तदवच्छिन्नत्वमिह यदि सामानाधिकरण्यमात्रं तदा तद्वदवृत्तिधर्म-
 वत्त्वस्य तद्वद्वेदसमनियततया पृथिव्यवृत्तिधर्मसामानाधिकरण्यं पृथिवी-
 भिन्नवृत्तिस्वरूपसितमिति पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकान्यत्वं साध्यं पर्य-
 वसितम्, अवच्छिन्नत्वस्य तत्प्रकारकत्वरूपत्वे पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारक-
 विषयताकान्यत्वम्, तत्र प्रथमसाध्ये यथाश्रुतो हेतुर्जलपृथिव्याविति ज्ञाने
 व्यभिचारी, तदीयपृथिवीवृत्तिविषयताया गन्धासमानाधिकरणाप्रकारकत्वात् ;
 गन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वाच्च ; तद्वारजाय गन्धासमानाधिकरणाप्रका-
 कारकविषयताप्रतियोगित्वस्य गन्धासमानाधिकरणविषयताकान्यत्वार्थक-
 ताया आवश्यकत्वे गन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वस्य हेतुप्रविष्टस्य वैयर्थ्यम्,
 तादृशविषयताकान्यत्वे तादृशसाध्यव्यभिचाराप्रसक्तैः ; द्वितीयसाध्येऽपि
 यथाश्रुतो हेतुरुक्तसमूहालम्बन एव व्यभिचारी, तद्वारणाय गन्धासमाना-
 िकरणप्रकारकविषयताकान्यस्य गन्धसमानाधिकरणेत्याद्यर्थकतास्वीकारे

[दो] उभयथा च धर्मन्यावच्छेदकत्वम्, प्रकारतया सामानाधिकरण्येन चेति,

[ग] तावन्मात्रस्यैव उक्तसाध्येऽव्यभिचारितया अप्रकारकान्तवैयर्थ्यमित्या-
शङ्क्योभयसात्थेक्याय साध्ये सङ्कोचयितुमवच्छिन्नत्व द्विरूपतया व्याचष्टे
(उभयथा चेति) अन्यतरवद्विषयताकान्यत्वमिति पाठः । पृथिव्यवृत्ति-
धर्मप्रकारकविषयताकान्यत्वसाहितस्य पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकान्यत्वस्य सा-
ध्यत्वे तादृशसाध्याभावो न प्रतियोगिरूप किन्त्वतिरिक्तः साध्यविरूप्यो
भाव इति व्यतिरेकिण्यपि साध्यप्रसिद्धिरेपेक्षणीया स्यादित्यन्यतरवत्त्वेन
विषयताद्वयमनुगमय्यैकभेदस्य साध्यत्वमुपपादितम् । धर्मिद्वयानन्त-
रत्वस्यानुगमकत्वसम्भवेऽपि तादृशानन्तरत्वस्य प्रकृते धर्मभेदापेक्षया
गुरुशरीरधर्मिभेदघटितत्वेन गौरवाद्धर्मद्वयान्यतरवत्त्वेन धर्मिणोऽनुगम कृतः।
कचिदन्यतराभावाभावावद्विषयताकान्यत्वमिति पाठः । तत्रान्यतराभावान्तं
तादृशधर्मयो प्रत्येकस्यावच्छिन्नाभावद्वयपरम् । तथान तादृशाभावयोः
द्वित्वावच्छिन्नाभाववद्विषयताकान्यत्व समुद्दितार्थ । अन्यतरत्वावच्छिन्नाभावा-
भाववत्त्वेन विषयतयोरनुगमस्तु घटस्य घटाभावाभावस्त्वेनोपादानसम ।
अनुपदान्यतरत्वानच्छिन्नाभावाभाववद्विषयताकान्यत्वमित्यस्य पाठोऽपपाठ
एव । अल्पान्यतरत्वावच्छिन्नाभावनिष्ठत्वच्छिन्नावच्छिन्नाभावात्त्वेन धर्मद्वय-
मनुगमस्य धर्मिणोर्विषयतयोरनुगमपरतया तादृशपाठन्यास्यापि न साधी-
यमी, अल्पताभावस्य तद्व्यक्तित्वेन निवेने तद्व्यक्तित्वेनान्यतरत्वस्याल्प-
ण्डभेद निवेदय धर्मयोर्धर्मिणोर्दानुगमोपेक्षया निर्गतत्वापातात् । गन्धाममा-
नाधिकरणेत्यादिहेतौ पृथिवीत्वेन पाथ पृथिवीविषयकज्ञानैव्यभिचारवारणाय
गन्धरद्वृत्तिप्रत्ययमित्यापेक्षाप्रकारकान्तातन्तर यावत्प्रद पूरणीयम्, तथा च तद-
न्तस्य तदुत्तरविषयतान्तपदेन धर्मधारयोपगमे मात्रपदेन गन्धरद्वृत्तिगन्ध-
मानाधिकरणप्रकारक विषयतासम्बन्ध एव व्यवच्छेद्यः, अन्यत्वविशेषितमात्रा-

[म] विषयताश्रयावृत्तिप्रकारको न वेत्ति साध्यम् । पृथिवी-
त्वसमानाधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकत्वादिकं अ-
र्थात् सिध्यति ।

अन्ये तु पृथिवीत्वासमानाधिकरणप्रकारावच्छिन्नवि-
षयताकत्वाभावः साध्यः, गन्धासमानाधिकरणाप्रकारक-
गन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वात् ।

[क्षी] तथा च पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकत्वपृथिवीभिन्नवृत्तित्वान्यतरवद्विषयता-
कान्यत्वमित्यर्थः । (गन्धासमानाधिकरणेति) तादृशप्रकारिका या विषयता
या च तादृशप्रकारिका, तदुभयप्रतियोगित्वमित्यर्थः ।

[ग] र्धविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्तयधिकरणधर्मावच्छिन्नसम्बन्धव्यवच्छेद-
बोधकताया एव तत्पदस्य व्युत्पन्नत्वात् । तथा च पृथिवीत्वेन पृथिवी-
विषयके जलनिर्विकल्पके व्यभिचार, जलमित्यादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय
गन्धसमानाधिकरणेत्यादिविशेष्यद्वलविवक्षाया आवश्यकत्वात्, प्रकारकान्तस्य
द्विधा निवेशात् गौरवञ्च, अतोऽप्रकारकान्तप्रकारकान्तयोर्द्वन्द्वपूर्वको विष-
यतापदेन कर्मधारय, विषयतापदार्थस्याप्रकारकान्तप्रकारकान्तयो प्रत्ये-
कान्वयान्गन्धासमानाधिकरणप्रकारकगन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयता-
द्वयलाभ इत्याशयेन व्याचष्टे (गन्धासमानाधिकरणेतीति) ।

न चाप्रकारकान्तप्रकारकान्तयो कर्मधारयमुपगम्य तदनन्तरमेव
मात्रपद पूयेताम्, तावता च गन्धवद्वृत्तिगन्धसमानाधिकरणप्रकारकान्य-
विषयत्वाप्रतियोगित्वलाभात् न मात्रहेतुतयैव सामञ्जस्य लाघव चेति वा-
च्यम्, विशेषणपदयो कर्मधारयस्य गुणानां चेति न्यायविरुद्धत्वात् ।

[दी] गन्धासमानाधिकरणः प्रकारो—धर्मितावच्छेदको धर्मिवृत्तिर्यस्या-
स्तद्व्या, गन्धसमानाधिकरणेति यावत् । तत्प्रतियोगित्वम् । यद्यरीदं
पायः पृथिव्योः पृथिवीति बुद्धौ इमे पाथः पृथिव्याविति ज्ञाने चास्तीत्य-
तिन्यासम् ; तथापि

[ग] (“ गुणानां च परार्थत्वादमन्वन्धस्समत्वात्स्यात्,” परार्थ-
त्वात्—उद्देश्यमात्रान्वयिस्वार्थबोधकाकांक्षेत्थापकपदोपस्थाप्यत्वात् । अस-
म्बन्धः - तदर्थविषयत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वम् । समत्वात्—एकध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितप्रकारत्वात्) गन्धासमानाधिकरणप्रकार-
कत्वं गन्धसमानाधिकरणत्वपर्यवसितम्, तद्वद्विषयताप्रतियोगित्वं विषयता-
पदपूर्वं मात्रपदपूर्णेन गन्धसमानाधिकरणविषयताकान्यत्वपर्यवसितं या-
च्यम्, तथा च गन्धसमानाधिकरणधर्मप्रकारकविषयतायामप्रकारकान्तस्य
विक्षेपणत्वे मात्रपदव्यवच्छेदघटकभेदप्रतियोगिनि गन्धसमानाधिकरणे नि-
ष्प्रयोजनकगन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वनिवेशोऽधिकस्यादिति कर्मधारय-
गर्भकर्मधारयोपेक्षा वीजं बोद्धव्यम् ।

पृथिवीत्वमात्रेण जलविशेष्यकज्ञाने गन्धासमानाधिकरणप्रकारक-
विषयताकामित्ते व्यभिचारवारणाय प्रथमद्वयं व्याचष्टे (गन्धासमानाधिकरण
इति) प्रकारक इत्यस्य व्याख्या “ धर्मितावच्छेदक ” इति । “ धर्मिवृत्ति ”
इति तदर्थकणनम् । “ यस्या ” इति धर्मिण्यन्वितम् । एतावता गन्धव-
द्वृत्तिधर्मसमानाधिकरणत्वमेव गन्धासमानाधिकरणप्रकारकत्वम्, तच्च वि-
षयताया विषयभेदेन भेदाद्गन्धवद्वृत्तिधर्मवच्छिन्नविषयताया गन्धवद्वृत्तित्व-
नियमान् गन्धवद्वृत्तित्वपर्यवसितम्, गन्धवद्वृत्तिभिन्नत्वं गन्धसमानाधि-
करणभेदभयाशयेनाप्रकारकान्तपर्यवसितार्थमाह (गन्धसमानाधिकरणेतीति)
तत्प्रतियोगित्वम् — गन्धसमानाधिकरणविषयताप्रतियोगित्वम्, एकद-
व्यार्थ इति शेषः । इदम्—एतद्वद्वृत्तम् । (अस्तीति) तथा च तत्र विशेष-
प्यद्वयस्यापि सत्त्वेन साध्यस्य चासत्त्वेन व्यभिचार इति भावः । सत्र
प्रथमजानीयजलाविषयतायां पृथिव्यवृत्तिधर्मप्रकारकत्वासत्त्वेऽपि पृथिवीभि-

[दी] तन्मात्रविषयताप्रतियोगित्वम् । तदन्यविषयताप्रतियोग्यन्यत्वमिति यावत् । तन्मात्र च पृथिव्या न पृथिवीति पृथिवी न वेति च ज्ञाने व्यभिचारि, अतो गन्धसमानाधिकरणेत्यादि । गन्धसमानाधिकरणप्रकारत्वं च प्रकारत्वव्यापकगन्धसमानाधिकरण्यकत्वम्—

[ग] लवृत्तिवत्त्वेन उक्तान्यतरवत्त्वम्, द्वितीयज्ञानीयजलनिष्ठविषयताया च उभयसत्त्वनैवान्यतरवत्त्वमिति भेदेनोभयोपादानम् । यद्यपि गन्धसमानाधिकरणेत्यादेर्यादृशार्थो विवक्षणीयस्तावतापि गन्धसमानाधिकरणयावत्त्वप्रकारकज्ञानव्यावृत्तिसम्भवस्तथापि तद्वत्त्वस्य यथाश्रुतार्थकत्वाभिप्रायेण तत्र व्यभिचारप्रसङ्गनम् । तन्मात्रविषयताप्रतियोगित्वम्—गन्धवद्वृत्तिमात्रविषयताप्रतियोगित्वम् । तत्र गन्धवद्वृत्तिविषयत्वप्रतियोगित्वरूपमात्रपदलभ्यव्यवच्छेदमात्रविवक्षयैव सामञ्जस्यात् भावपद परित्यजति (तदन्येति) गन्धवद्वृत्त्यन्येत्यर्थः । उक्तस्थलयोश्च जलवृत्तिविषयताया गन्धवद्वृत्तितया न तादृशविषयताप्रतियोग्यन्यत्वमिति न व्यभिचार इति भावः । दृष्टान्तरव्यावृत्तिमाह (तन्मात्र चेति) (पृथिव्या न पृथिवीति) ज्ञान इत्यभिप्रायेणान्वयः । पृथिवीमात्रविशेष्यके पृथिवीत्वज्ञान इत्यर्थः । तादृशभ्रमविषयताया यथाश्रुतगन्धसमानाधिकरणप्रकारकत्वद्वयेनैव धारणसम्भवाद्यथा विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिस्थलदर्शयति (पृथिवी न वेति चेति) अत्रापि पृथिव्यामिति प्राक्तनमभिसम्बध्यते, तथा च पृथिवीमात्रविशेष्यके पृथिवीत्वतदभासज्ञान इत्यर्थः (प्रकारत्वव्यापकेति) स्वप्रकारत्वव्यापकेत्यर्थः । उक्तसशरीयपृथिवीनिष्ठविषयताप्रकारत्वमपृथिवीनिष्ठमपि तत्र गन्धसमानाधिकरण्याभावात् तादृशविषयतायात्तिरुक्तदृष्टसत्त्वमिति न व्यभिचार इति भावः ।

न चैवमपि घट पृथिवी पटो न पृथिवीति ज्ञाने व्यभिचारो दुर्वारः, तद्रीयघटनिष्ठविषयताया प्रकारतात्वव्यापकगन्धसमानाधिकरण्यकत्वादिनि वाच्यम्, म्यविषयताप्रकारत्वव्यापकगन्धसमानाधिकरण्यकत्वम्—

[म] तेन संशयव्यवच्छेदः । निश्चयत्वं वा विवक्षितमित्याहुः ।

[दी] तेन-तादृशप्रकारकत्वविवक्षणेन । संशयस्य-पृथिवीत्वादि संशयस्य, व्युदासः-तत्र व्यभिचारभावः । निश्चयत्वं वा विवक्षितं ज्ञानपदेन, निश्चयपरं ज्ञानपदमिति यावत् । अतो ज्ञानपदावैयर्थ्यमिति भावः । निश्चयत्वं च प्रागुक्तं बोध्यम् ।

[ग] स्यैव गन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वपर्यन्तेन विवक्षणीयत्वादिति ।

तेनेति मूलं व्याचष्टे (तेनेति) तादृशप्रकारकत्वविवक्षणेन प्रकार-त्वव्यापकगन्धसमानाधिकरण्यकत्वस्य प्रकारकान्तेन विवक्षया । घटादावयं घटो न वेत्यादिसंशये साध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् संशयपदं तद्विशेषपस्तया व्याचष्टे (संशयस्येति) व्युदास इत्यस्य व्यावृत्तिरित्यर्थकत्वे तद्व्याचष्टेः पयोजनाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेस्तत्पदं व्याचष्टे (तत्र व्यभिचारभाव इति) तेन व्यभिचारवारणस्य फलत्वलाभात् नोक्ताकाङ्क्षेति भावः । निश्चयत्वस्य स्वातन्त्र्येण हेतुघटकत्वे ज्ञानपदवैयर्थ्यमिति तत्पदमेव तदर्धकतया सार्धकमितुं पूरयति (ज्ञानपदेनेति) (अतो ज्ञानपदावैयर्थ्यमिति) पूर्वकल्पे चागत्या तत्परित्याज्यमेव । घटो न पृथिवीत्वादिनिश्चये व्यभिचारनिराकरोति (निश्चयत्वञ्चेति) (प्रागुक्तमिति) अमव्यावृत्तं स्वविषयताप्रकारकविषयताकान्यत्वरूपमित्यर्थः । ननु विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यत्वम्, अपृथिवीत्वमात्रेण घटादिविषयके घटत्वादिना च घटादिविषयके ज्ञाने व्यभिचारात् । अपृथिवीत्वमात्रेण पदादिमात्रविषयकज्ञाने व्यभिचारनारणाय च गन्धसमानाधिकरणप्रकारकविषयताकत्वं मध्यमदण्डं यथाश्रुतमेवेत्यवधेयम् ।

केचित्तु विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यत्वमेव निश्चयत्वम्, गन्धसमानाधिकरणप्रकारकस्वीयविषयतामान्यान्यकत्वमध्यमदण्डार्थः, अपृथिवीत्वमात्रेण घटादिविषयके घटत्वादिना घटादिज्ञाने निश्चयत्वमत्त्वे-

[दी] गन्धवन्मात्रविशेष्यकज्ञानस्य पक्षत्वेन नाशतो बाधभागासिद्धी, के-
चित्तु गन्धासमानाधिकरणप्रकारकविषयताकान्यत्वे सति गन्धासमानाधि-
करणविषयताप्रतियोग्यन्यत्व फलितार्थः । तेन—सत्यन्तपदोपादानेन ।
पृथिवी न वेति सशयस्य पृथिव्या न पृथिवीति भ्रमस्य च व्युदास ।
सत्यन्त परित्यज्य वा निश्चयत्वम्, विवक्षितम्—विवक्षणीय ज्ञानपदेन ।
निश्चयत्व निश्चयम्य धर्मविशेष, स च पृथिव्या तदवृत्त्यप्रकारकत्वमित्याहुः ।
अन्ये तु पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकत्वाभावस्साध्यार्थः । करकाया पृथिवी-
ज्ञानस्य वारणाय हेतावप्रकारान्तम् । जलनिर्विकल्पकव रणाय प्रकार-

[ग] ऽपि तज्ज्ञानविषयतासामान्यान्तर्गतपटादिविषयताया गन्धसमानाधिक-
रणाप्रकारकत्वेन मध्यमदळामावाञ्च व्यभिचार इत्याहुः । पाथः
पृथिव्याविति ज्ञाने बाधासिद्धी पक्षसङ्कोचेन वारयति (गन्धवन्मात्रेति)
गन्धासमानाधिकरणप्रकारकेत्यत्राप्रकारकपद तत्प्रकारकविषयताकान्यार्थ-
कम्, तदन्यत्वं च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदुत्तरदळार्थे विशेषणम्,
उत्तरदळ च प्रकारकपदस्य स्वरूपार्थकतया सामानाधिकरणपदोत्तर मात्र-
पदपूरणेन गन्धासमानाधिकरणविषयत्वाप्रतियोग्यर्थकमिति व्याचक्षाणाना
केषाञ्चिन्मतमाह (केचित्त्विति) (फलितार्थ इति) प्रतियोग्यन्तस्येत्यादि ।
ज्ञानपद चैतत्कल्पे विवक्षिताथकमेव । सत्यन्तानुपादाने पृथिव्याञ्च पृथिवी
ति भ्रमेऽपि व्यभिचारान्न्यूनताभङ्गाय पूरयति (न पृथिवीति) निश्चयत्व-
निवेशे पूर्वदृष्टस्यैव वैयर्थ्यात् वाकारम्य तद्वलनिवेशव्यवच्छेदार्थकतामावि-
ष्करोति (सत्यन्तमिति) उक्तभ्रमवारणाय व्याचष्टे (निश्चयत्वमिति)
(तदवृत्तीति) पृथिव्यवृत्तीत्यथ । तथाच पृथिव्यवृत्तिप्रकारकपृथिवीवृत्ति-
विषयताकान्यत्व प्रवृत्ते निश्चयत्वमिति समुदितार्थः । रूपवती पृथिवीत्या-
दिज्ञानस्य पक्षत्वे पृथिव्यवृत्तिरूपत्वान्प्रकारकरूपादिनिष्ठाविषयताकेऽसिद्धि
वारणाय विषयताया पृथिवीवृत्तिव्यनिवेशनम् । अखण्डाभावघटकतया
चावैयर्थ्यम् । एते षणान्तरविशेष्ये विशेषणे विषयतानभ्युपगमे तु तदनुपा
देयमेव (करकायामिति नादृशज्ञान करकामाप्रवृत्तीदन्त्वादे प्रकारतया

[म] शीता पृथिवीत्यनुभवः पृथिव्यंशे प्रमैव,

[दी] कान्तमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । पृथिवीभिरवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकवि-
पयताको भेति साध्ये शीता पृथिवीति अमे प्रमात्वापादनं ह्यपापादनत्वेन
निराकुरुते (शीतेति) पृथिव्योरैवैते पायः पृथिव्याविति अमे व्यभिचारं

[ग] अपकारान्तेन तद्धारणमिति भावः (तच्चिन्त्यमिति) एतन्मते पृथिः
वीत्वेन करकास्मरणे करकमात्रवृत्तिधर्ममानानियमादप्रकारकान्तेन तत्र
व्यभिचारवारणासम्भवः, जलनिर्विकल्पके व्यभिचारस्य सप्रकारकविपयता-
निवेशेनैव वारणसम्भवात् प्रकारे गन्धसामानाधिकरण्यविशेषणस्य वैयर्थ्यं
चेति चिन्ताबीजम् । अन्येत्कित्यादिमतसाध्यस्य प्रमात्वस्य विपयताश्रया-
वृत्तिप्रकारकत्वाभावप्रमात्वत्वस्य च तादृशभ्रमसाधारण्यापत्तिशङ्कानिराकर-
णपरतया 'शीते'त्यादिमूलं व्याचष्टे (पृथिवीभिरेति) ।

अनु 'प्रमात्रमरूप' इत्यादिमूलस्य पृथिवीत्वेन पृथिव्यपृथिवीविषय-
कअमे व्यभिचारवारणपरता न सम्भवति, गन्धवन्मात्रविषयताकत्वरूपहेत्व-
भावादेव व्यभिचाराप्रसक्ते ; हेतुमात्रार्थानन्तर्भावे पृथिव्यंशे तत्र अमत्वा-
भावसत्त्वेऽपि अन्यांशे अमत्वसत्त्वेन अमत्वं प्रति प्रतियोगिव्यधिकरणहेत्व-
भावस्य व्यापकत्वायोगेन तदन्तर्भावस्यावश्यकत्वात् ।

अथ जलादिमात्रविषयकअमे पृथिवीभिन्नमात्रविषयताकत्वाभावस्य
विषयरूपावच्छेदकभावनासत्त्वात्तत्र साध्यव्यधिकरणअमत्वरूपतदभावस्य
मसिद्ध्या तादृशअमत्वं प्रति हेतुव्यधिकरणहेत्वभावस्य व्यापकता सम्भव-
तीति मात्रान्तर्भावोऽनर्थक इति चेत् ! तथापि समूहालम्बनं पृथिव्यंशे-
नापृथिवीवृत्तिविषयताकमिति व्यवहारस्य पृथिव्यां तादृगविषयताकत्वाव-
च्छेदकत्वाभावविषयताकत्वेनाप्युपपत्तेरुक्तअमत्वस्याऽव्याप्यवृत्तितया अमा-
माणिकतयानुपगमैशभेदेन अमत्वानावसत्त्वमुपगम्य सिद्धान्तो न साधुरतो
ममा अमत्वरूप इत्यादिमूलमन्यभावताप्यान्यथा व्याचष्टे (पृथिव्यांशेति)
(व्यभिचारमिति) तादृशसमूहालम्बनस्य पाथस्त्याशे अमत्तया तत्र प्रमा-
त्वरूपं साध्याज्ञास्तीत्यभिभागेन प्रसक्तं गन्धवन्मात्रविशेष्यताकत्वेहेतोर्व्य-

[म] प्रमा—भ्रमरूपे च समूहालम्बने न व्यभिचारः, अंशे तस्यापि प्रमात्वात्; विशेष्यभेदेन विषयताभेदाच्च ।

[दी] निरस्यति (प्रमेति) अंशे—पृथिवीत्वाशे । अथ तथापि विषयताश्रयावृत्तीति साध्ये पाथः पृथिव्योरिमे पृथिव्यावित्यारकभ्रमत्वेन सिद्धसाधनमर्थान्तर वा, पाथोवृत्तिविषयतायाः पृथिवीवृत्तित्वेन पृथिवीत्वस्य तदाश्रयवृत्तित्वात्, अत आह (विशेष्यभेदेनेति) अथ विशेष्यस्येव विशेषणस्यापि भेदेन विषयताभेद, तथा च विषयताश्रयावृत्तीति साध्ये हेतोर्निश्चयत्वेन षटित्वात्तद्व्युत्पत्तिकोभयप्रकारकविषयताया असिद्धत्वेनाप्रसिद्धिरत आह

[ग] मिचारमित्यर्थ (निरस्यतीति) अभिमान निरस्येत्यादि (पृथिवीत्वाश इति) तथा च पृथिवीत्वरूपप्रकारषटितप्रमात्वरूपस्य उक्तसाधनीयसाध्यस्य तत्र सत्वान्न व्यभिचार इति मूलार्थः । विशेष्यभेदेन विषयताभेदानभ्युपगमे पृथिव्यपृथिवीविषयकज्ञाने पृथिव्यशेऽपि साध्यस्वन्न निर्वहतीति 'विशेष्यभेदेने'ति मूलावतरणमुक्त्वा पूर्वाग्रहान्यायाया न सम्भवतीत्यन्यथा तदवतारयति (अथ तथापीति) इत्याकारकभ्रमत्वेन—उक्तसाध्यवति तादृशभ्रमत्वसत्त्वेन । सिद्धसाधनम्—सिद्धत्वुल्यस्यैव साधनम्, अनुपयुक्तसिद्धिरुस्य साधनमित्यर्थः । भ्रमसाधारणधर्मस्यानुपयुक्तसिद्धिकत्वादिति भावः । अर्थान्तरम्—अनुपयुक्तसाधनम् । वाक्यागममुच्चये । उक्तसाध्यस्य भ्रमसाधारण घटयति (पाथोवृत्तीति) (पृथिवीवृत्तित्पेनेति) विषयताभेदप्रकारभेदविगहेण पृथिवीवृत्तिविषयत्वाभिन्नत्वेत्यर्थः (तदाश्रयेति) तज्ज्ञानविषयताश्रयेत्यर्थः । विशेष्यभेदेन विषयताभेदे प्रकारभेदेन तद्भेदेऽपि कथितसमाधानसम्भवात् 'न च प्रकारभेदेन विषयताभेद' इति मूलमनुपपत्त्यन्तराग्न्याऽवतारयति (अथ विशेष्यस्येति) (तद्व्युत्पत्तिकोभयप्रकारकविषयताया इति) विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यत्वरूपनिश्चयत्वघटकाभूताया स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकविषयताया इत्यर्थः । अप्रसिद्धिः—साधनाप्रसिद्धिः । विशेष्यभेदप्रकारभेदयोरेकस्य

[म] न च प्रकारभेदेन विषयताभेदः, मानाभावात् ।

[दी] (न चेति) (मानाभावादिति) पाथः पृथिव्योरिमे पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकम्, न तु पाथः पृथिव्याविति सावलौकिको व्यवहारादिः, न तु संशयो न विरुद्धोभयप्रकारकविषयताक इति

[ग] विषयताभेदकत्वं प्रामाणिकं नापरस्येति विशेषः कथमित्याकाङ्क्षायामाह (पाथ इति) एतदेव व्यवहाराकारकयनम् । प्रकारकम्—प्रकारकविषयताकम् । विशेष्यभेदेन विषयताभेदविरहे पृथिवीत्वस्य तज्ज्ञानविषयताश्रयावृत्तित्वविरहेण तादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः ।

न च—विशेष्यभेदेन विषयताभेदेऽपि पृथिव्यास्तत्तज्ज्ञानविषयताश्रयत्वानपायात् पृथिवीत्वस्य विषयताश्रयावृत्तित्वं दुर्घटमिति तादृशव्यवहारानुपपत्तितादवस्थमिति वाच्यम् ; विषयतापदस्य विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकत्वेनोपादेयविषयताव्यक्तिपरत्वात् । एतदेवाविष्कर्तुं गह (न त्विति) पाथः पृथिव्योः पाथः पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहारादिरित्यनुपप्रेणान्वयो बोद्धव्यः । विषयतापदस्य तज्ज्ञानविषयतासामान्यपरत्वे जलत्वपृथिवीत्वान्यां पृथिवीजलादिविषयकक्रमे न विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिदं ज्ञानमिति व्यवहारापत्त्या तज्ज्ञानीययत्किञ्चिद्विषयतापरत्वस्यैव स्वीकारे उक्तसमूहालम्बनप्रमाथानपि तदनुपपत्तेस्तत्र तत्र विषयतापदं समाभिव्याहृतपरमेवेति भावः ।

यद्यप्याश्रयपदस्य यत्किञ्चिदाश्रयपरत्वे पाथः पृथिव्योरिमे पृथिव्याविति ज्ञानं विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहारस्य विषयताभेदेऽप्युपपत्तिः; तथापि तथा सति पृथिव्या अपि तदाश्रयतयाश्रयपदस्य तत्परतया न विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकमिति व्यवहारास्यापत्तिर्दुर्वारवेति बोद्धव्यम् ।

एकप्रकारकस्याप्युभयविषयकज्ञानस्य उभयवृत्त्येकविषयतास्वीकारे

ति तु तत्त्वम् । न तु कस्यापि व्यवहारात् . . . . .

[हां] कस्यापि, प्रत्युत विपरीत एवेति भावः । धम्नुतो विशेषणभेदेन विषयताभेदेऽपि एकधर्मिकमित्यो विरुद्धप्रकारकविषयताद्वयप्रतियोगित्वं

[ग] न च प्रकारभेदेन विषयताभेदेऽपि विरुद्धोभयप्रकारकविषय-
ताया अप्रसिद्धया न विरुद्धोभयप्रकारकविषयताक इति व्यवहारस्य नाप-
त्तिरिति वाच्यम् ; तथा स्मृति तत्प्रकारकविषयताया तद्विरुद्धप्रकारकत्वाभा-
वतात्पर्येण तथा व्यवहारापत्तेः, तादृशशब्देन तथा विषयताया तादृशाभाव-
स्यापेक्षयात् । विषयताभेदे नोक्तवाचकमम्भव इत्यत उभयप्रकारकविषय-
ताया अन्वये साधकमाह (प्रत्युतेति) (विपरीत इति) संशय उभयप्र-
कारकविषयताक इत्याकार इत्यर्थः । व्यवहारादिरित्यनुपपद्यते ।

नन्वाशयभेदेन रूपभेदेऽपि यथोभयरूपं पश्यतीति व्यवहारो हित्ते-
नोपस्थितयोर्धर्मिणोः प्रत्येकमाधेयत्वयोरन्वयात्तयोः प्रत्येकं रूपद्वये अन्वया-
दवापितार्थकमन्वया विषयताभेदेऽप्युभयप्रकारकविषयताक इति व्यवहारो-
ऽपि ; न च प्रकारभेदेन विषयताभेदे गौरवात्तापत्तेःकविषयतासिद्धिरिति
वाच्यम्, एकप्रकारकविषयताद्वयस्य प्रत्येकनिश्चये क्लृप्तत्वादुभयप्रकार-
कज्ञाने एकविषयतास्वीकार एवापि विषयताकरूपेण गौरवात् ।

न च—भावाम, योभयप्रकारकसंशयान्यान्यप्यवृत्तित्वज्ञानासात्त्वे वि-
रोधानुपस्थितिदशायामप्यानुमाविकतया विरोधाविषयकस्य तदुभयप्रकार-
कममुच्यतेऽक्षण्यात् सशये उभयप्रकारकैकविषयताकरूपनमापद्यमिति
वाच्यम्, एवं सति समुच्चये प्रकारभेदेन विषयताभेदस्यावश्यकत्वे तत्रैव
विरुद्धोभयप्रकारकविषयताकान्यान्यस्यनिश्चयत्वपाटितहेतोर्विषयतात्रयापृची-
र्यादिनाप्यव्यभिचारित्वमापद्यकम् ।

धम्नुतः शुद्धद्रव्यत्वावच्छेदेन पृथिवीत्व निर्गन्धद्रवत्वावच्छेदेन
सदभावमवगाहमान सशयेऽपि विशेष्यतावच्छेदकन्यूनार्थिकभावेन विशेष्यवृ-
त्तिविषयताभेदस्यावश्यकतया सशयसमुच्चयैरक्षण्यामन्वयेनोपपाठनीयमि-
त्यन्वयेष्व स्वय प्रकारभेदेन विषयताभेदमभ्युपगम्यापि प्रवृत्तहेतुघटकनि-
श्चयत्वमन्यथा निवेदि (वस्तुत इति) (एकधर्मिकेति) स्वनिश्चित-

[म] पृथिव्यं पृथिवीत्वन्मवः पृथिवीत्वसमानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नपृथिवीविशेष्यकविषयताकः, पृथिवीत्वव्याधि-
करणधर्मानवच्छिन्नपृथिवीविशेष्यकविषयताकः, पृथिव्य-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नपृथिवीविशेष्यकविषयताको वा; गन्धा-
समानाधिकरणधर्माप्रकारकविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वात्
अगन्धवदवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकत्वात्, गन्धसमा-
नाधिकरणविषयताप्रतियोगिज्ञानत्वाद्देति । तन्न, साध्याप्र-
सिद्धेः किन्त्वर्थादिव तत्सिद्धयति । एवं यत्प्रकारव्याप्यतया

संशयत्वं सुवचम् । स्वव्यधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयताको न, गन्धा-
समानाधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयतान्यत्वादित्यपि प्रकारस्सम्भवति ।
अत्र च पृथिवी तदितरविशेष्यकसमूहालम्बनप्रमायाः पक्षत्वेऽपि न क्षतिः

विषयताप्रकारविरुद्धप्रकारकविषयताकत्वमित्यर्थः । विरुद्धत्वं वास्तवम्
(संशयत्वं सुवचमिति) तथा च तादृशसंशयत्वशून्यत्वमेवाव्याप्यवृत्तित्व-
न्नमविषयविरुद्धोभयप्रकारकसमुच्चयादपि व्यावृत्तं निश्चयत्वं हेतुमविष्टमिति
भावः । हेतौ निश्चयत्वमनिवेद्यापि विषयताश्रयावृत्तीत्यादिसाध्ये पृथिवी-
त्वात्मकप्रकारं निवेद्य तत्साधकमनुमानं परिष्करति (स्वव्यधिकरणेति)
स्वम् - विषयता । पृथिवी न वेति संशये पृथिवीवृत्तिविषयतायाः स्वव्य-
धिकरणपृथिवीत्वाभावप्रकारकत्वेऽपि तद्व्यधिकरण्यं न पृथिवीत्वरूपप्रकार-
स्येति जलादौ पृथिवीत्वन्नमविषयतैव स्वव्यधिकरणपृथिवीत्वप्रकारिका,
तादृशविषयताकान्यत्वरूपं साध्य तत्संशय अक्षतमेति भावः । पायः
पृथिव्यौरिति वक्ष्यमाणसमूहालम्बनसाधारण्याय हेतौ विषयतायां पृथिवी-
त्वमक रक्तं विशेषणम्, तथा च तादृशसमूहालम्बने पृथिव्यां पृथिवी न
वेति संशये च तदानीं हेतुसाध्ययोस्सत्त्वेन पक्षान्तर्भाव एव सम्भवतीत्याह
(अत्र वेति) गन्धैवं यत्प्रकारव्याप्यतयेत्यादिनिखिलज्ञानप्रामाण्यसाधक-
लिङ्गसम्बन्धपरमूले समर्थवृत्तिजनकत्तस्य गन्धादिसमभिव्याहारेणोपादान-

विशेष्यावृत्तिप्रकाराभाववत्त्वं चा प्रामाण्यं मनसैव परिच्छिद्यतामिति स्वत एव प्रामाण्यग्रह इति चेत् ? न, ज्ञाना-

[दा] 'जन्यज्ञानप्राप्त्यादि'ति क्वचित्कपाठे प्रामाण्यग्रहस्येत्यनन्तरं जनन इत्यन्यादायम् । प्रमा - शरीरत्ववति शरीरत्वप्रकारक

[ग] ज्ञानत्वेन ज्ञानस्य दाहसमर्थस्य च उपस्थितौ इदन्त्वावच्छिन्नविषयत्वं । शे दाहमामर्थ्यविशेषितधर्मविशेषणक मानस पथममुत्पद्यते, तावता दाहसमर्थविषयतारूपविशिष्टविशेषणोपस्थितौ निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशविशेषणविशिष्टवद्भित्त्वप्रकारकत्वरूपहेतोर्मनसैव परिच्छेद इत्यर्थः । एवञ्चानुव्ययमायस्य ज्ञानानुपनीतव्ययसायप्रकारविशिष्टधर्मविषयकत्वमात्रग्रह एवासामर्थ्येऽपि न क्षतिरिति भावः । एवञ्च सति "स्मृत्युपनीतदाहसमर्थविषयत्व" मिति मूलस्य स्मृत्युपनीतो यो दाहसमर्थस्तादृशेष्यतया मानसज्ञाने मान यत् स्मृत्युपनीतविषयत्व तस्य स्मृत्युपनीतव्ययसायवद्भित्त्वप्रकारकत्वे मानसो निश्चय इति मूलार्थः । ननु विशिष्टविषयत्व स्मृत्युपनीतमिति । अत्र च वद्भित्त्वप्रकारकस्येव दाहमामर्थ्यप्रकारकस्यापि ज्ञानस्यानुव्ययसाये सति विशिष्टस्यैवानुभूततया स्मरणसम्भवेन स्मृत्युपनीतदाहसमर्थविषयत्वमिति मूलस्य यथाश्रुतपरतासम्भवे किमेतावता प्रयासेन, व्यवसायप्रकारविशिष्टधर्मविषयकत्वस्य च तत्प्रकारकत्वावच्छेदकत्वविनिर्मुक्तस्य ग्रहेऽनुव्ययमायमानर्थ्यं प्राण्यवस्थापितमेतत्स्मरणमधीनम् । मनसा चैव प्रामाण्यग्रहस्य नञ्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्यत्वादिनि मूलापाठः सुगम एव । जन्यज्ञानप्राप्त्यादिनि मूलापाठे ग्रहस्य प्राप्त्याभिधानमसद्गतम्, तद्विषयप्राप्त्यर्थैव प्राप्तताया प्रवृत्तत्वात्तन्मनपाठं सद्गतमिति (जन्यज्ञानप्राप्त्यादिनि) (जनन इत्यन्यादायमिति) एवञ्च - एवमित्या प्रामाण्यग्रहस्य मनसा जनने गतीत्यर्थः । न परतन्वदानिरित्यत्र प्रामाण्यस्यैवुभयपाठेण पूर्णायतया तस्य प्राप्त्याभावाद्यनयोरेतस्य पूर्णायत्वमभिहितम् । इदं शरीरज्ञान प्रमा एव भ्रमन्तुमात्ररूपप्रामाण्यस्य साध्यत्वे शरीराशरीरसादृशत्ववत्त्वं च विचारः, भाररूपप्रमायस्य पूर्वं प्रगिद्यया तन्माध्यत-

[म] न्तरोपस्थापितज्ञानवृत्तिप्रामाण्यग्रहे परतस्त्वानपायात् । यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वम्, यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वम्, तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्यजन्यज्ञानग्राह्यत्वं वा स्वतस्त्वम्, तदन्यथा ग्राह्यत्वन्तु परतस्त्वम्, मनसा चैवं प्रामाण्यग्रहस्याभ्युपगमे तज्ज्ञानविषयकजन्यज्ञानजन्यज्ञान-परतस्त्वहानिः । व्यतिरेक्यनन्तरं तज्जातीयत्वेनान्वयिना ग्राह्यत्वान्न प्रामाण्यानुमानम् । यथा — इदं शरीरज्ञानं प्रमा, करचरणवति शरीरज्ञानत्वात्; स्वशरीरज्ञानवत् । न च कर—चरणान्तरवति करचरणान्तरवत्त्वज्ञाने व्यभिचारः, शरीरांशे तस्य प्रमात्वात् ।

[दी] ज्ञानम् । करचरणयोः प्रत्येकमेव हेतौ प्रवेशः ।

[ग] गैवोपपत्तौ क्तादिमन्त्रात्रिविशेष्यकत्वपर्यन्तस्य हेतुप्रवेशोऽनुचितः, अभावरूपप्रामाण्यस्य साध्यत्वे हेतुघटकशरीरत्वप्रकारकत्वस्यापि वैयर्थ्यमित्याशयेन व्याचष्टे (शरीरत्ववतीति) शरीरत्ववद्विशेष्यकमित्यर्थः । हेतुप्रविष्टज्ञानत्वसार्थक्याय साध्येऽपि ज्ञानत्वमन्तर्भावयति (ज्ञानमिति) करचरणयोः प्रत्येकमेव शरीरत्वव्याप्यतया एकत्रोभयप्रवेशे वैयर्थ्यमित्याशयेनाह (करोति) मूले प्रमापदस्य विशेष्यावृत्तिप्रकारकान्यत्वपरताभिमानेन बाधितकरादिविषयकशरीरत्वविशिष्टज्ञाने व्यभिचारशङ्का (न चेति) अभिमाननिराकरणेन समाधानम् (शरीरांश इति) (नोपलक्षणमिति) नेत्यनन्तरं ज्ञान इति बोध्यम् । तदुपलक्षणत्वञ्च तद्व्यावर्तकधर्मान्तरोपस्थापकत्वम् । व्यावृत्तौपलक्ष्याभावात्—व्यावृत्तस्य—उपस्थाप्यस्याभावात्; व्यावृत्ततया सुग्रहस्य धर्मान्तरस्यानुपस्थापनादिति यावत् ।

एतेन यस्तुतो भ्रमव्यावृत्तस्य विषयताविशेषस्य विषयतात्वतद्व्यक्तित्यादिना उपस्थितिसम्भवेऽपि न क्षतिः ।

विषयतादेर्निर्विषयकादिव्यावृत्तत्वं सुग्रहमेवेति व्यावृत्तपदं विशेष-

[म] एतेन कर-चरणवार्ति शरीरज्ञानत्वादित्यत्र कर-चरण-
वत्त्वं नोपलक्षणम्, व्यावृत्तोपलक्ष्याभावात्; न च विषय-
तया ज्ञानविशेषणम्, कर-चरणवत्त्वप्रकारकशरीरज्ञानत्वस्य
व्यभिचारात्, शरीरमिति ज्ञाने तदसिद्धेः । विषयविशेषण-
त्वे कर-चरणवद्विषयकशरीरज्ञानत्वस्य व्यभिचारात्, शरी-
रभ्रमस्यापि वस्तुतः करादिमद्विषयकत्वात्; नापि
कर-चरणादिशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं तदन्यत्वे सती-
ति विवक्षितम्, शून्य इत्यत्र विषयत्वं सप्तम्यर्थे इति
कर-चरणशून्यविषयकशरीरज्ञानान्यशरीरज्ञानत्वादित्यर्थः,
तथा चासिद्धिः, शरीरज्ञानस्य तच्छून्यशरीरत्वादिषिषयक-
त्वनियमात् । न वा

[दी] (व्यावृत्तेति) भ्रमव्यावृत्तेत्यर्थः । अभिद्धिः—अप्रसिद्धिः । (नवेति) आद्ये

[ग] परतथा व्याचष्टे दीधितौ (भ्रमेति) भ्रमव्यावृत्तत्वम्—भ्रमावृत्तित्वम्,
तदभेदे च भ्रमसाधारण्यशङ्कया व्यभिचारशङ्काया अनिवृत्तिरिति भावः ।
“ ज्ञानविशेषण ” मिति मूल अतो ज्ञानव्यावर्तकमित्यर्थकम् । व्यभिचा-
रात्—भ्रमसाधारण्यात् (शरीरमिति) ज्ञाने-कराद्यविषयके । तदसिद्धेः—
विषयिनया करादिमत्तासिद्धेः (विषयविशेषणत्व इति) आश्रयतया शरीर-
मित्तशरीरत्वात्पत्रिशेष्याद्विषयिनया ज्ञानविशेषणविषयस्य व्यावर्तनेन
तादृशभ्रमान् स्वघटितहेतोर्व्यवर्तकत्वेऽपीत्यर्थः । करचरणवद्विषयकशरीर-
ज्ञानत्वस्य-इदानीमभिमनस्य तादृशज्ञानत्वरूपहेतोः । व्यभिचारात्—
शरीराभ्रमं व्यभिचारात् । व्यभिचार स्फुटयति (शरीरभ्रमस्यापीति)
(करादिमद्विषयकत्वादिति) विशेषणतयन्त्यादि । 'तथा चासिद्धिरि'
त्यर्थासिद्धयस्य पक्ष हेतुसिद्धिराना न सम्भवति, हेतोर्याप्रसिद्धेरिति
सद्व्याचष्टे (असिद्धिरिति) न येत्यादिनाप्रमेण सहकनीयस्य पूर्वं
न नेत्यादिनासद्व्यभिचारनिगृहणत्वात् पौनरुप्यमाशङ्क्यात् (आद्य इति)
गतमर्थेन, व्यभिचारवारणे साग्यर्थादिनि योजना । "करचरणशून्य" इति

[म] कर-चरणशून्ये यच्छरीरत्वेन ज्ञानं न भवतीति विवक्षितम्, तृतीयार्थस्य विषयत्वे उक्तदोषात्; अन्यस्यासम्भवादिति निरस्तम् । कर-चरणवद्विशेष्यकशरीरत्वप्रकारक-

[दी] सप्तम्यर्थेनात्र च तृतीयार्थेन व्यभिचारवारणे तात्पर्यान्नाभेदः । (करचरणेति) विशेष्यतावच्छेदेन प्रकारता बोध्या । तेन विपरीतचतुष्कादौ

[ग] सप्तम्यन्तेन यत्प्रतिपाद्यते तस्योक्तत्रने सत्त्वात्तदन्यत्वे सतीत्यन्ते न भवे इति तात्पर्यादित्यर्थः । अत एव दूषणदशायां 'विषयत्वं सप्तम्यर्थे' इत्यनेन सप्तम्यर्थ एव विवृत इति भावः । अत्र शरीरत्वप्रकारकप्रमाया अपि करचरणशून्यशरीरत्वविषयकत्वादप्रसिद्धिरिति दूषणमयुक्तम्, तज्ज्ञानस्य तच्छून्यविषयकत्वेऽपि शरीरत्वेनेति तृतीयापर्यन्तेन यथा प्रतिपाद्यते तथात्वाभावात् । अत उक्तविषयैव व्यभिचारो वारणीय इति न चेदप्यभिप्रेतार्थ इत्याह (अत्र च तृतीयार्थेनेति) तृतीयार्थस्याप्रसिद्धिवारकतया विवक्षितपरिष्कारकत्वेन विवक्षार्थानव्यभिचारवारणेऽप्यभिगता बोध्या ।

यद्यपि शरीरनिद्रमित्यादिप्रमा यदि शरीरत्वत्वेन न शरीरत्वादि-विषयिणी, अपि तु तद्रूपेण शरीरमात्रविषयिण्येव, तदा शरीरमित्यशरीरे शरीरभेदारोपोऽपि शरीरत्वेन शरीरमात्रं विषय इति करादिशून्यस्य यच्छरीरत्वेन ज्ञानं तदन्यत्वं सत्राक्षतमेवेति व्यभिचारो दुर्धारः, तथापि शरीरत्वविशिष्टस्याभेदारोपे विशेष्याशेऽपि शरीरत्वं नियमतो भासते । इत्यभिप्रायेणाशङ्कासङ्गतिः । मूले (विषयत्व इति) विषयतारूपत्व-इत्यर्थः । (उक्तदोषादिति) विषयतारूपस्य तृतीयार्थस्य ज्ञान एवान्वयात् करादि-शून्यशरीरत्वादिनिष्ठविषयतायास्तेनान्यावृत्त्या अप्रसिद्धितादवस्थादिति भावः । द्वाधितौ-(विशेष्यतावच्छेदेनेति) विशेष्यताप्रकारतयोर्द्वयधिकरण्येऽपि निरूपकतासम्बन्धेन ज्ञाने सम्बन्धमानयोरवच्छेदावच्छेदकमावाविरोध-इति ध्येयम् । (विपरीतचतुष्कादाविति) शरीराशरीरयोरशरीरत्वशरीरत्वप्रमादावित्यर्थः । आदिपदेन शरीरे द्रव्यत्वादिमात्रमशरीरे च शरीरत्वम-

[म] ज्ञानत्वस्य हेतुत्वात्, शरीरभ्रमे च कर—चरणवतः शरीरस्य विशेषणत्वात् । विषयतापक्षे करचरणादिशून्य-निष्ठशरीरत्वप्रकारकविषयताप्रतियोगित्वशून्यत्वे सति शरीरज्ञानत्वादिति हेतुः ।

[दी] न व्यभिचार । (शरीरस्येति) तथा च साध्यहेत्वोर्मुख्यैव विशेष्यता प्रविष्टेति न सिद्धसाधनव्यभिचारयोरवकाश । पृथिव्यादिज्ञानन्तु पृथिव्याद्यप्रकारकमेव पक्षः । अतो नाभेदारोपतयाऽर्थान्तरस्यावकाशः । अभेदारोपे तु विशेषणाशे साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इति ऋजुरेव पन्था ।

[ग] गाहमानस्य परिग्रह । शरीरविशेष्यतावच्छिन्नशरीरत्वप्रकारताशक्ति-स्वरूपप्रामाण्यस्य तत्रासत्त्वाद्द्वयमिच रमसक्तिः । विशेष्यताप्रकारतयोरवच्छे-ष्यावच्छेदकभावाधटितस्य शरीरविशेष्यकत्वे सति शरीरत्वप्रकारकत्वस्य भ्रम-साधारणतया तत्सिद्धेरनुद्देश्यतया तस्यासाध्यत्वादिति भावः ।

ननु 'शरीरस्य विशेषणत्वादि'त्युक्तम्, शरीरभिन्ने तस्याभेदेन विशेषणत्वेऽपि शरीरत्वादिविशेष्यतया तस्य विशेषणतया विशेष्यताधटि-तस्यापि हेतोरभेदभ्रमव्यावृत्तावनुरयोगित्वात्तादृशभ्रमस्य शरीरत्वाशे शरीरविशेष्यकत्वेन साध्यसत्त्वाधेत्यत आह (तथा चेति) शरीरस्याभेदा-रोपे विशेषणत्वे चेत्यर्थं (मुख्येति) इतरविशेषणतानवच्छिन्न इत्यर्थं (न सिद्धसाधनेति) साध्ये मुख्यविशेष्यतानिवेशात् साध्यस्य भ्रमसाधा-रण्यप्रयुक्ताया उद्देश्यासिद्धे, हेतोस्तत्साधारण्यप्रयुक्तस्य उक्तयुक्त्या मुख्य विशेष्यतया धटितस्य साध्यस्य हतौ व्यभिचारस्य च नावकाश इत्यर्थः । उभयत्र मुख्यविशेष्यतामनिवेश्यापि स्वयमुद्देश्यासिद्धि व्यभिचारश्च धारयति (पृथिव्यादिज्ञानन्विति) आदिना शरीरादिपरिग्रह (पृथिव्याद्यप्रकारक-मिति) पृथिव्याद्यप्रकारकत्वविशेषितामेत्यर्थं । तथा च तदारोपे ताप्रकार-कत्व मत्त्वेन तादृशपक्षनावच्छेदकसहितस्य पृथिवीत्वादिमति तत्तत्प्र-कारकत्वरूपसाध्यस्यारोपव्यावृत्ततया तत्सिद्धावनुद्देश्यसिद्धिरित्याह (अत इति) (विशेषणाशे साध्यमत्त्वादिनि) इतरविशेषणतापन्नस्य विशेष्यता-

[म] ननु नान्यगृहीतप्रामाण्यं ज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चयरूपम्, अनवस्थानात् । नापि स्वज्ञायमानप्रामाण्यम्, स्वतः प्रामाण्यग्रहापत्तेः । अतोऽगृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यनिश्चयरूपमास्थेयम् । तथा च व्यवसायोऽप्यगृहीतप्रामाण्य एव स्वविषयं निश्चययतु, किं विषयनिश्चयार्थं तत्राप्रामाण्यनिश्चयेन । अथ व्यवसायस्याप्रामाण्यदर्शनात् तन्मात्रादर्थनिश्चयः; तर्हि प्रामाण्यानुमितेरप्यप्रामाण्यदर्शनात् ततोऽपि प्रामाण्यनिश्चय इति चेत् । न ब्रूमो ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादेवार्थनिश्चय इति, किन्तु यत्राप्रामाण्यशङ्का नास्ति करतलामलकादिज्ञाने तत्र व्यवसाय एवार्थनिश्चय इति तत एव प्रवृत्तिर्निष्कम्पा, यत्रानभ्यासदशायां प्रामाण्यसंशयेनार्थनिश्चयं परिभूयार्थसंशयः तत्र प्रामाण्यनिश्चयाधीनज्ञानादर्थं निश्चित्य निष्कम्पं प्रवर्तते नान्यथेति सर्वानुभवसिद्धम् । अतएवागृहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यं

[दी] मिश्रमतेऽनुव्यवसायप्रामाण्यस्थानुव्यवसायानन्तरप्राप्तत्वादनवस्थेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रामाण्यस्य स्वप्राप्तत्वं—स्वविषयत्वम्, स्वस्य प्रामाण्यविषयकत्वमिति यावत् । तद्ग्रहं विना तद्घटितप्रामाण्यग्रहायोगादिति तच्च प्रामा-

[ग] मादाय साध्यसत्त्वादित्यर्थः । निश्चितप्रामाण्यकर्मैव व्यवसाये तत्राप्रामाण्यादिज्ञानस्य निश्चयकार्यकारित्वे भट्टमते व्यवसाये ज्ञाततालिङ्गकतत्त्वाप्रामाण्यानुमित्यादिव्यवस्थितप्रामाण्यानुमितिपरम्पराया इव सुरारिमतेऽप्यनवस्थितव्यवसायप्रामाण्यविषयकतदनुव्यवसायतत्त्वाप्रामाण्यविषयकतदनुव्यवसायादिघटितानुव्यवसायधारायाः कल्पनापत्तिरस्तीति न्यूनतामज्ञाय दर्शयति (मिश्रमत इति) स्वजन्यमहविषयत्वरूप स्वप्राप्तत्वं गुरुमतेऽपि प्रामाण्यस्येति स्वप्राप्तत्वं व्याचष्टे (स्वविषयत्वमिति) तद्ग्रहस्यानुपयुक्तत्वेऽनभ्युपगमसम्भवात्तानयन्थाप्रसक्तिरिति प्रामाण्यघटितप्रामाण्यग्रहे तदुपयोगितां घटयिष्यन् तस्य प्रामाण्यमिति प्रामाण्यावगाहितत्वघटकतामधिक्योति (स्वमेति) व्यवसायस्य यत्प्रकारत्वं न्यायसिद्धं

[म] निश्चाययति, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कामावात् । यत्र तु प्रामाण्यज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कया प्रामाण्यसंशयः तत्र प्रामाण्यज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चयः, एवं चावदप्रामाण्यशङ्कं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयोदेव तन्निश्चयः । न चैवमनवस्था, चरमज्ञानप्रामाण्यज्ञानज्ञानस्य ज्ञानाभावेन कोटिसरणभावेन विषयान्तरसञ्चारेण वा प्रामाण्यसं-
[दी] ष्यधाराघटितप्रामाण्यप्रवाहग्रहित्वे व्यवसायस्य विषयापर्यवसानमेव स्यात्, तथा चावश्यं कस्यचित्प्रामाण्यस्य परतस्त्व वक्तव्यम्, एवं तदादिघटितप्रामाण्येऽपीत्यनवस्थेत्यर्थः ।

[ग] तदघटितप्रामाण्यवहिर्भावेन मूलकृतस्तादृशप्रामाण्यावगाहिताया व्यवसायप्राप्तत्वात्सण्डनमसङ्गतम्, तद्वहिर्भावेऽपि तस्या व्यवसायप्राप्ततासम्भवात्; अतो विषयानवस्थया तन्निराकरोति (तदघटिते) परतस्त्वम्—अनुमित्यादिमात्रप्राप्तत्वम् । (तदादीति) तत्प्रामाण्यादीत्यर्थः । परतस्त्वं वक्तव्यमित्यनुपपद्यते । अनवस्था—अनुमित्यादिरूपप्रामाण्यज्ञानप्रवाहा विश्रान्ति । एतादृशा—नवस्थाप्रसङ्गपरिशेषानुमानादिप्राप्तताभ्युपगमे पराप्राप्तत्वे सति प्राप्तत्वरूपपरिशेषानुमानसिद्धयर्थमुक्त मूले (परप्राप्तत्वेऽनवस्थानादिति) तस्यानवस्थितावच्छिन्नानुव्यवसायप्रवाहकरूपनाभयेन ज्ञानस्यानुव्यवसायप्राप्तत्वानङ्गीकारादित्यर्थः ।

पूर्वव्यवसाये विशेषदर्शनानुल्लेके प्रामाण्यसंशये सति प्रामाण्यनिश्चयविनानार्थनिश्चयो भवितुमर्हति, प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयपक्षत्वेन तत्संशय—सामग्रीसत्त्वादनो निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्त्युपयोगिता मूलाभिप्रेता नोपपद्यते, धर्मिणि करादिदर्शनं विना तद्विशेष्यकत्वपुरुषत्वादिज्ञाने प्रामाण्यानुभाषक करादिमद्विशेष्यकत्वप्रदामभवेन प्रामाण्यानुमित्यर्थमेव धर्मिणि करादिदर्शनस्यावश्योपेतया तत एव पुरपत्वादिसंशय—निवृत्त्या तन्निश्चयसम्भवात् ।

न च प्रामाण्यानिश्चये उदीच्येऽपि तद्वर्त्मिकपुरपत्वादिसंज्ञाने प्रामाण्यशङ्कासम्भवात् निश्चयकार्यकारितेति वाच्यम्, यावद्वर्त्मिज्ञानादिविजम्भेनाप्रामाण्यशङ्का तावदेव ततः प्रवृत्तिमम्भवाद्विशेषदर्शन—मूलज्ञाने प्रामाण्यनिश्चय विनाप्यप्रामाण्यशङ्कानुदयस्य सर्वासिद्धत्वात्;

[म] शयानवश्यम्भावात् । अन्यथा भट्टमते प्रामाण्यस्य ज्ञानानुमिति

[दी] अथ किमर्थं प्रामाण्यानुमितेरनुसरणम्, पुरुषत्वव्याप्यकरादि-
दर्शनेन पुरुषत्वसन्देहप्रतिबन्धादग्रिमतन्निश्चयोत्पावस्याप्रत्यूहत्वात्, न हि
करादेः पुरुषत्वव्याप्यत्वनिश्चयमन्तरेण करादिमिति पुरुषत्वज्ञानत्वस्य
प्रामाण्यव्याप्यतानिश्चयस्सम्भवति । अप्रयोजकत्वात् । करादेरदर्शने तु
हेतोरसिद्धिः । अथ प्रामाण्यसंशयजन्यार्थसंशयस्सत्यपि विशेषदर्शने
प्रामाण्यनिश्चयादेव निवर्तल इति तदनुसरणमिति चेत्, न हि प्रामाण्य-
संशयस्संशयसामान्ये तद्विशेषे वा हेतुः, व्यभिचारात्,

[ग] अन्यथा पूर्वज्ञान एव प्रामाण्यानुमित्या उत्तमनिश्चये तत्प्रामाण्यशङ्का-
स्कन्दनस्य भवतोऽपि दुर्बारात्वादिति पूर्वपक्षयति (अथेत्यादिना) नमु
करादिदर्शनेऽपि करादेः पुरुषत्वव्याप्यतया यत्र न ब्रह्मस्तत्र प्रामाण्या-
नुमापकलिङ्गप्रहसम्मवति न त्वर्गसंशयविरोधिविशेषदर्शनम्, गृह्य-
माणप्राज्ञव्याप्तिकर्मदर्शनस्यैव तथारत्वादित्यत आह (न हीति)
(अप्रयोजकत्वादिति) करादिमिति पुरुषत्वज्ञानत्वस्य पुरुषत्ववति पुरु-
षत्वप्रकारत्वाव्याप्यत्वं पुरुषत्वद्वये करादिमत्त्वं विना नोपपद्यत इति
तदव्याप्यत्वे करादेः पुरुषत्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गरूपस्य प्रकृतव्याप्तिप्राहकत-
कस्य करादौ पुरुषत्वाव्याप्यत्वरूपापाद्यव्यतिरेकनिश्चयं विना असम्भवेन
व्यभिचारशङ्कया प्रकृतव्याप्तिनिश्चयासम्भवादित्यर्थः । करादौ पुरुषत्व-
व्याप्तिग्रेहेऽपि धर्मिणि कराद्यदर्शनात्तत्र पुरुषत्वसंशयो भविष्यत्येवेत्यत
आह (करादेरदर्शने त्विति) धर्मिणीत्यादिः । हेतोरसिद्धिः-करादिमद्वि-
शेष्यकत्वस्य प्रामाण्यसाधकहेतोर्धर्मिणि पुरुषत्वाज्ञानरूपपक्षे महासम्भव
इत्यर्थः । तथा च प्रामाण्यानुमितिरेव कथमिति भावः । मिश्रसमाधान-
माशङ्क्य निराकरोति (अथेति) (प्रामाण्यनिश्चयादेवेति) प्रामाण्य
संशयरूपकारणविषयकादित्यादिः । प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयहेतुतायामेव
प्रामाण्यसंशयजन्यत्वं संशयस्य विशेषदर्शनाप्रतिबन्धत्वमप्योजकमिति
सम्भवदुक्तकम्, सैव न सम्भवतीत्याह (न हीति) आये पक्षे दोषमाह
(व्यभिचारादिति) अर्थनिश्चयान्यकाले विनापि प्रामाण्यसंशयं साधा-

[ग] प्रासत्वेनानवस्था स्यात् । गुरुमते च प्रामाण्यस्य स्वप्रासत्वं न स्व-

[दी] सशयत्रैविध्यव्याघातापत्तेः, प्रमात्रतदभावभ्रमत्वादभावादिसशयानां मिथो व्यभिचारात्, सत्येकतरकोटिनिश्चये सशयानुपपत्तेश्च । अथ प्रामाण्यसशया कालीनार्थसंशय एवार्थनिश्चयः प्रतिबन्धक इति चेत् ? तर्हि तादृशसशयत्वेनापि जन्यता, यतस्तदवच्छिन्न प्रत्यर्थनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता स्यात् । एतेन विशेषादर्शनजन्य एव मशये विशेषदर्शन प्रतिबन्धकमिति परास्तम्, सशयमात्रस्यैव विशेषादर्शनजन्यत्वाच्च ।

[ग] रणधर्मदर्शनात्तिससशयोत्पत्तेरिति भावः । साधारणधर्मदर्शनाद्यजन्य-संशयरूपे विशेषे हेतुना दूषयति (सशयत्रैविध्येति) साधारणधर्मदर्शना-दिसहकारणैव अर्थनिश्चयकालीनार्थसशयरूपविशेषे हेतुत्वमाशङ्क्य निरा-करोति (प्रमात्रेति) आदिना तद्वद्भेदकोटिकसशयपरिग्रहः । कथञ्चि-द्व्यभिचारवारणेऽपि अर्थनिश्चयकालेऽपि तत्प्रतिबन्धनार्थमशय एव न सम्भवति, क्व प्रामाण्यसंग्रहहेतुतति दूषयति (सत्येकतरेति) अप्रामाण्य-शङ्कामुत्तेजकीकृतवार्थनिश्चयकाले तत्सशयोपपादने च प्रामाण्यसशय-हेतुत्वमनर्थकमित्याशयः । अर्थनिश्चयदशया तत्सशयस्यान्यथैवोपपत्ति-माशङ्कते (अथेति) (प्रामाण्यसशयाकालीनेति) एवञ्चैतादृशविशेषाना-त्मकस्यापि सामान्यकार्यस्य प्रसिद्ध्या विशेषान्तरे, प्रामाण्यसशयहेतुत्वमा-वश्यकमिति भावः । संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्व एवैतत्सर्गं शोभते, तदेव न, तस्यार्थममाजग्रस्तत्वादिति दूषयति (तर्हि मिति) (प्रतिबन्धकत्व-मिति) प्रामाण्यसशयस्य हेतुत्वञ्चेति शेषः । एतेन-संशयत्वस्य जन्यता-वच्छेदकत्वेन (विशेषदर्शन प्रतिबन्धकमिति) तथा च प्रामाण्यसशयजन्यमशये विशेषदर्शनम्याहेतुतया न तस्य विशेषदर्शनप्रतिबन्धत्वमित्यभिमानः । उक्त्यमभवमप्याह (संग्रहमात्रस्यैवेति) विशेषदर्शनाभाव-जन्यतावच्छेदकं होतो प्रामाण्यसशयाजन्यत्वस्य उक्तयुक्त्या गौरवेण चापि शोभाति भावः । मामूद्विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशादुक्त-स्यैवैवमभवमप्याह प्रामाण्यानिश्चये तत्सशयरूपकारणनाथार्थ

[म]ग्राह्यं स्वरूपप्रामाण्याभ्यां बहिर्भूतत्वात्; परग्राह्यत्वेऽनवस्थानात् किन्तु परिशेषानुमानेन प्रमाणान्तरेण वा ग्राह्यम्, तथा च तत्प्रामाण्यस्यापि स्वग्राह्यत्वमन्येनैवेत्यनवस्थैव ।

[दी] अथ प्रामाण्यसंशयोत्तरार्थनिश्चये प्रामाण्यनिश्चयो हेतुरिति चेत्, तादृशनिश्चयत्वेन अन्यतायां मानाभावात् । निश्चयसामान्यसामग्रीसत्त्वे सत्यपि प्रामाण्यसन्देहे तदुत्पादस्य दुर्वारत्वात्, न हि तदनुत्तरनिश्चयत्वेनापि अन्यता, तदवच्छिन्नं प्रति वा कस्यचित्किञ्चिदुपावच्छेदेन जनकता, मानाभावात्, महागौरवप्रसङ्गप्रतिहतत्वाच्च । एतेनाप्यर्थनिश्चयोत्तरार्थसंशयं प्रति प्रामाण्यसंशयस्य भ्रमसंशयोत्तरमत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य च हेतुत्वात्प्लुक्ता । [अत्र काचित्प्राज्ञैर्व्युच्छिन्ना •]

अथ भवतामपि कथं सत्यप्यर्थनिश्चये सति च प्रामाण्यसंशये तत्संशय इति चेत्, अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य प्रति-

[ग] निश्चयोऽपि न सम्भवतीति तन्निश्चयानुसरणमित्याशङ्कते (अथेति) तादृशनिश्चयत्वेन प्रामाण्यनिश्चयजन्यतां स्वीकृत्यापि तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना निश्चयो दुर्वार इत्यत आह (निश्चयसामान्येति) तदुत्पादस्य—अर्थनिश्चयसामान्योत्पादस्य—ननु प्रामाण्यसंशयानुत्तरनिश्चये प्रामाण्यसंशयाभावस्य हेतुतया यादृशिशेषसामग्रीत्वात्वेन प्रामाण्यसंशयदशायां न निश्चयापत्तिरित्यत आह (न हीति) (मानाभावादिति) निश्चयत्वस्यार्थसमाजमस्ततयाऽर्थनिश्चये प्रामाण्यसंशयदशायां विपरीतकोटिमानविरोधिविशेषदर्शनासत्त्वे विपरीतकोटिरपि भ्रमसम्भवेन निश्चयत्वावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेन तद्धारणान्यथा नुपपत्तिरूपप्रमाणासम्भवादिति भावः । बाधकमन्याह (महागौरवेति) एतेन-प्रकृत इव विशेषकारणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नापत्तेर्दुर्वारत्वेनेत्यर्थः । अपिकारेण संशयत्वनिश्चयत्वशोरर्थममाजमस्ततया बध्यमानहेतुताया निर्युक्तकृत्वं सूचितम् (प्रामाण्यसंशयस्येति) हेतुतेर्यग्निमेणान्वयः । प्रत्यक्षम्—प्रत्यक्षनिश्चयम् [(व्युत्पत्त्येति) निर्युक्तकृत्वेनेत्यादिः x] (भवतामिति) प्रतिषेध्यतावच्छेदककोटौ प्रामाण्यसंशयाजन्यत्वमनिवश्यैव

[दी] बन्धकत्वादिति गृहाण । अप्रामाण्यस्याननुगमात्तद्ग्रहाणामननुगमेऽपि न क्षतिः, प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वात् । प्रकृते चागृहीताप्रामाण्यस्य करारिरूपविशेषदर्शनस्य सत्वान्न संशयसम्भवः ।

[ग] अर्थसंशयसामान्ये तन्निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिनामित्यर्थः । विशेषदर्शनस्य-विरोधिनिश्चयस्य । अप्रामाण्यस्य नाभावविषयत्वत्वं प्रमात्वाभावरूपस्य । अननुगमात् अनातप्रसक्तैकरूपेणोपादानासम्भवात् । तद्ग्रहाणामननुगमेऽपि एकरूपेणाभावस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशासम्भवेऽपि । न क्षतिः- तावदभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वाद्विशेषविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेऽपि न क्षतिः । “ प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्यादोषत्वादि” ति पाठः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य — तावदभावानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण नानात्वस्य (अदोषत्वादिति) अगत्येत्यादिः । “ एकैकभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य वा दोषत्वादि” ति कचित्पाठः ॥ अस्त्ये, एकैकभावविशिष्टस्येत्यस्य प्रत्येकरूपावच्छिन्नाभावकूटाविशिष्टस्येत्येवार्थः । नानाविधाप्रामाण्यज्ञानानामेकत्राभावानिवेशासम्भवेऽपि अभावममुदायस्यैव निवेशे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण तन्निवेशासम्भवेऽपि च पृथक्पृथक् तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टत्वेन निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकाननुगमस्य — सकलप्रतिबन्धकावामेकरूपेण सद्ग्रहासम्भवस्य । अदोषत्वात्-तदभावानां हेतुत्वे व्यभिचाराप्रयोजकत्वात् । कार्यकारणाभावानात्प्रत्यागत्याऽदूषकत्वादिति यथाश्रुतव्याख्यानादरणीया, अमत्वग्रहाभावविशिष्टत्वेन प्रमाभावग्रहाभावविशिष्टत्वेन च पृथक्प्रतिबन्धकत्वे प्रमात्वाभावमात्रग्रहापीनसंशये प्रथमप्रतिबन्धकाभावस्य अमत्वमात्रग्रहापीनसंशये च द्वितीयविशिष्टाभावस्य व्यभिचारात् ।

नन्वेव प्रामाण्यनिश्चये प्रामाण्यसंशयरूपोत्तेजकत्वत्वात् निश्चितम्याप्यर्थस्य संशयो भवेदेवेति कथं प्रामाण्यानुमिति-
यैयर्थमित्यत आह (प्रकृते चेति) (अगृहीताप्रामाण्यस्येति) करा-

[म] यत्तु व्यवसायस्य प्रामाण्यनिश्चयादेव प्रवृत्तेर्न तस्या-
 पि प्रामाण्यानुसरणमिति नानवस्थाः न च प्रामाण्यसंश-
 यादौचित्यावर्जितो विषयसंशय इति वाच्यम्, निश्चिते
 संशयामावात्; अन्यथा स्वतोयहेऽपि संशयेऽनवस्थेति। तद-
 संत्—यदि हि प्रामाण्यसंशयान्न विषये संशयो निश्चि-
 तत्वात्, तदा विषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यनिश्चयो व्यर्थः,
 प्राथमिकविषयनिश्चयादेव निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तेः। न हि
 विषयसंशयमनाहत्य प्रामाण्यनिश्चयः प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तम्।
 अन्यसंशयादन्यत्र निश्चिते कथं संशय इति चेदनुभवं
 पृच्छ, येन स्वसाक्षिकमेव प्रामाण्यसंशयस्य विषयसंशय-
 हेतुत्वमनुमतम्। ज्ञानविषयत्वमपि प्रामाण्यसंशयमासाद्य
 विषयसंशयकम्। ननु लिङ्ग-पक्ष-व्याख्यादीनां ज्ञानस्य
 प्रामाण्यावधारणेऽनवस्था, अनवधारणे हेतुसिद्धिः। अथ
 लिङ्गादिज्ञानं स्वविषयावधारणे कर्तव्ये स्यप्रामाण्यज्ञानं ना-
 पेक्षते, अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्; लिङ्गादिनिश्चयस्य च
 स्वकारणाधीनस्य सर्वसिद्धत्वादिति चेन्न—प्रामाण्यसंशये-
 न लिङ्गस्यापि सन्देहात्। न हि न लिङ्गज्ञाने प्रामाण्यसं-
 शयः, अविरोधादिति। उच्यते, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कामावे
 लिङ्गादिज्ञानस्यैवार्थनिश्चायकत्वात्, तत्कलङ्केतूक्तैव ग-
 तिः। यत्तु व्यवसाये कचिदप्रामाण्यशङ्का भवति कचिन्नेति
 त्वयापि चक्यम्। एवं बहुविधव्ययायाससाध्ये स्वर्ग-
 साधनं याग इति ज्ञानं न गृहीतप्रामाण्यं प्रवर्तकम्, प्रामा-
 ण्यानुमितेः पूर्वमेव तस्य विनाशात्; किन्तु तज्ज्ञानसमानवि-
 पर्यकमप्रामाण्यशङ्काशून्यं ज्ञानान्तरमेव। नन्वेवं बहुविधव्य-
 यायाससाध्ये निष्कम्पप्रवृत्तावनुपयोगित्वात् निष्कलं प्रामाण्य-

[मं] ज्ञानमिति किं तद्गुपायानुसरणेनेति चेन्न स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानप्रामाण्ये निश्चिते तत्समानविषयकज्ञानान्तरे अप्रामाण्यशङ्का न भवतीति ज्ञानान्तरमगृहीतप्रामाण्यमपि स्वार्थनिश्चयरूपं निष्कम्पप्रवृत्तिं जनयतीत्यप्रामाण्यशङ्काप्रतिबन्धद्वारा निष्कम्पप्रवृत्ताद्युपयुज्यते प्रामाण्यज्ञानमिति न निष्फलम् । यत्त्वनुमानस्य निरस्तसमस्तविघ्नमाशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यग्रह इत्युक्तम्,

[दी] अत्र वदन्ति, स्वतस्मिद्व्यभिचारादर्शनात् करादेः पुरुषत्वव्याप्यताग्रहेण (वा) गृहीतायाः करादिमति पुरुषत्वादिज्ञानत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणात्प्रामाण्यानुमितिः ।

[ग] दिदर्शने अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यज्ञानानाम्कन्दितकरादिमाद्देशेऽप्यकत्वरूपहेतुप्रहामावेन प्रामाण्यानुमितरेवासम्भवादिति भावः । (स्वतस्मिद्व्येति) करादौ पुरुषत्वादिद्व्यभिचारशङ्कानिरामाथं तर्कान्तरानुसरणेऽनवस्था स्यादिति भावः । व्याप्यताग्रहेण—व्याप्यताग्रहार्थानतर्केन ।

यद्यपि करादौ पुष्परव्याप्यताग्रहेऽपि स्वतस्मिद्व्यभिचाराज्ञानात् करादिमद्विशेष्यकत्वे प्रामाण्यव्याप्यताग्रहसम्भवति, तथापि तथा प्रामाण्यमदोषगमे पुरोवर्तिविशेष्यकत्वेऽपि स्वतस्मिद्व्यभिचाराग्रहात् प्रामाण्यव्याप्यताग्रहसम्भवेन विनैव करादिदर्शने प्रामाण्यानुमितिसम्भवात् करादिदर्शनानुसरणमनर्थकं स्यादिति तन्निर्वाहायैव मूलवृत्ता करादिमद्विशेष्यकत्वं हेतुवृत्तमित्याशयेन करादौ पुरुषत्वव्याप्यताग्रहानुसरणम् । क्वचिद्व्याप्यताग्रहेण येन वाकारसवलिन पाठः, तथा सति स्वतस्मिद्व्यभिचारादर्शनादिति गृहीतायाः प्रामाण्यव्याप्यताया इत्यनेनान्वितम् । स्वतस्मिद्व्यभिचाराग्रहेण प्रामाण्यव्याप्यताग्रहोपगमे उक्तारित्या करादिदर्शनानुसरणवैयर्थ्यात् कल्पान्तरानुसरणम् (प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणादिति) तद्व्याप्यताया अनुभवच्छेदे तद्ग्राहकत्रयनिर्वाहकस्य करादौ पुरुषत्वव्याप्यताग्रहस्यासत्त्वेन तत्र एव पुष्परव्याप्यताग्रहोपगमनिवृत्तिमस्य इति स्मरणानुसरणम् ।

[दी] करादेः पुरुषत्वव्याप्यत्वादेर्विस्मरणात् न च तद्दर्शनात्पुरुषत्वसंशय-
प्रतिरोधः ।

अथ प्रामाण्यस्यानुमापकः तद्व्याप्यवत्परामर्श एवास्तु तत्संशयो-
च्छेदक इति कृत तदनुमित्या । परामर्शस्योर्दीच्यज्ञानाविषयत्वं पुनरनु-
मितावपि समानम् ।

[ग] ननु प्रामाण्यल्लिखितद्वयाप्यत्वस्मरणकाले करादौ पुरुषत्वव्याप्तेर्य-
मिगृहितायाश्च पूर्वानुमृतायाः स्मरणसम्भव इति तत एव पुरुषत्वसंशय-
निवृत्तिर्भवेदित्यत आह (करादेरिति) 'व्याप्यत्वादे' रित्यादिना धर्मिसम्ब-
न्धपरिग्रहः । विस्मरणात्—संस्कारनाशेनोद्धोषकविद्देशेण वा स्मरणा-
भावात् ।

(न च तद्दर्शनादिति) संशयप्रतिबन्धककरादिग्रहासमवधानादिति
भावः । तथा च तत्र प्रामाण्यानुमितिं विना प्रामाण्यसंशयानिगृचेर्लौकिक-
सामर्थ्यां विना पुरुषत्वग्रहणसामर्थ्यतः तस्य संशय एव स्यात्तु निश्चय
इति तन्निश्चयार्थं प्रामाण्यानुमित्यनुसरणम् ।

नच प्रामाण्यस्य निश्चयेऽपि विपरीतकोटिभानविरोधिनाऽसत्त्वेऽर्थ-
संशयः स्यादेव, निश्चितप्रामाण्यकृपाचीनव्यवसायश्च न तावत्कालस्थायीति
न ततो विपरीतभाननिवृत्तिरिति वाच्यम्, यद्गर्भविशेष्यकार्थनिश्चये
प्रामाण्यग्रहस्तत्र तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वरूपतद्दर्भ्याप्यवत्त्वस्यैव तद्भाव-
भानानेवर्षकत्वादिति भावः ।

(तत्संशयोच्छेदक इति) विशेषदर्शनविधया प्रामाण्यसंशयप्रति-
बन्धक इत्यर्थः (अनुमितावपि समानमिति) अनुमिते स्वजनकपरामर्श-
समानविशेष्यकत्वनिधमादिति भावः । एवञ्च धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन
विरोध्यवगाहिनिश्चयोऽसमानविशेष्यकोऽपि संशयविरोधीति वाच्यम्, तथा
च परामर्शोऽपि तथागूः उदीच्यव्यवसाये संशय विरुद्धादेवेति भावः ।

[दी] अत्राहुः, पक्षतावच्छेदकपुरोवर्तिविशेष्यकृत्वावच्छेदेन प्रामाण्यानुमाने उत्तरज्ञानस्यानुव्यवसाये पुरोवर्तिविशेष्यकत्वग्रहात्, अन्यथा तु धर्मिज्ञानविरहात् सशय इति ।

[न] उत्तरज्ञानस्य-पुरोवर्तिविशेष्यकोदीच्यव्यवसायस्य । (पुरोवर्तिविशेष्यकत्वेति) आद्याभाववच्छेदकेत्यादि । अन्यथा तदनुव्यवसायानुदयेन उदीच्यज्ञाने सशयः प्रामाण्यस्य पुरोवर्तिविशेष्यकृत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्ताग्रहस्तूदीच्यज्ञाने संशयनिवृत्तावनुपयुक्तः, तदभावव्याप्यव्याप्यस्येव तदभावव्याप्यावच्छेदकधर्मस्यापि ग्रहस्य तद्वत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

नच-तदवच्छेदेन प्रामाण्यग्रहविशिष्टतद्वत्ताग्रहः प्रामाण्यसशयविरोधी, तथा चानुव्यवसायेन पुरोवर्तिविशेष्यकत्वग्रहेऽपि तदानीं प्रामाण्यस्मरणं विना नाप्रामाण्यसशयनिवृत्तिरिति तत्स्मरणं स्वीकार्यम्, तथा च तदानीं पुरोवर्तिविशेष्यकृत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्त्वस्याप्यनुमित्यर्थं पूर्वानुमूतस्य स्मरणसम्भवेन ततोऽपि पुरोवर्तिविशेष्यकत्वधर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रामाण्यसशयस्य निवृत्तिसम्भव इति किं प्रामाण्यानुमित्येति वाच्यम् । पुरोवर्तिविशेष्यकृत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यवत्तास्मरणात् । पुरोवर्तिविशेष्यकृत्वावच्छिन्नधर्मिकप्रामाण्यसशयः, निवृत्तावपि ज्ञाननिष्ठेदन्त्वावच्छिन्नधर्मिकप्रामाण्यसशयनिवृत्तेस्ततोऽनिर्वाहात् तदर्थं प्रामाण्यानुमिते पूर्वमवश्यमङ्गीकर्णीयत्वात् पूर्वं पुरोवर्तिविशेष्यकृत्वावच्छेदेन प्रामाण्यानुमितौ ज्ञाननिष्ठेदन्त्वावच्छिन्ने पुरोवर्तिविशेष्यकृत्वावगाहिनोऽनुव्यवसायः तदवच्छिन्नविशेष्यकसशयनिवृत्तिसम्भवात् ।

नच-पुरोवर्तिविशेष्यकत्वधर्मितावच्छेदकप्रामाण्यसशयः पुरोवर्तिविषयसशयप्रयोजक इति प्रामाण्यव्याप्यवत्तास्मरणात् तन्निवृत्तावेव पुरोवर्तिनिविषयसशयनिवृत्तेः ज्ञाननिष्ठेदन्त्वधर्मितावच्छेदकक

[मं] तत्-धूमवति ब्रह्मिज्ञानत्वमनुमितेः प्रामाण्यनियतस्तनु-
व्यवसायेनोपनीतम्, अतो विशेषदर्शनात् तत्राप्रामाण्यशङ्के-
ति, प्रामाण्यनिश्चयादेवाप्रामाण्यशङ्काविरहादर्थं निश्चित्य नि-
ष्कम्पव्यवहार इत्यभिप्रायः । अस्तुतस्तु परतः पक्षे न कचिदपि

[दी] अनुमित्युपनीतप्रामाण्यस्यानुव्यवसायेनोदीच्यज्ञाने, ग्रहणं पुनरेक-
द्वयादिक्रान्तस्तिजन्मनि तस्मिन् सुतरामसम्भवि ।

[गं] प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिरनयोक्षितेति वाच्यम् । पुरोवर्तिविशेष्यकत्वस्य
प्रामाण्यसंशयधर्मितावच्छेदकत्वेऽपि प्रामाण्याभावे अमत्वे वा पुरोवर्त्यशाव-
च्छिन्नत्वावगादिसंशयादेव पुरोवर्तिनि विषयसंशयसम्भवात्, तद्भवविच्छे-
द्वेन भाषाभावावगादिसंस्कारविशिष्टतद्भवतामहेस्य संशयविरोधित्वे तु
प्रामाण्यस्मरणं विनैवोपपत्तिः ।

न चोदीच्यज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्यानिवृत्तावपि प्रामाण्यसंशये
अनुत्सङ्ग एव ततः प्रवृत्तिर्निर्वहतीति किन्तत्र तद्विवर्तनेनेति वाच्यम् ।
यत्र काराणान्तराभावात् सादृशज्ञानात् प्रवृत्तिः तत्र सादृशज्ञाने
प्रामाण्यशङ्कानुदये ततो विपरीतकोटिमाननिवृत्तौ निश्चयान्तरनिर्वाहेण
ततः प्रवृत्तिर्निर्वाह इति तत्र तद्विवृत्तेरपेक्षणात्, प्रामाण्यस्य—पूर्वमनुमितौ
तदुपनीतप्रामाण्यस्योदीच्यज्ञानानुव्यवसायेन तज्ज्ञाने ग्रहणात् तज्ज्ञाने
प्रामाण्यशङ्कानिवृत्तिः । व्याप्यवत्तापरामर्शस्य च सामग्रीबलासिद्धानुमित्या
विनाशात् नोदीच्यव्यवसायपर्यन्तस्थितिरिति न तदुपनीतव्याप्यवत्त्वस्याोदी-
च्यज्ञानानुव्यवसाये भानसम्भव इति मतं-दूषयति (अनुमित्युपनीतेति)
(एकद्वयादिक्रान्तस्तिजन्मनि तस्मिन्निष्पत्ति) प्रामाण्यानुमितिनृत्तीवादि-
हणज्ञातव्यवसाय इत्यर्थः । (सुतरामसम्भवीति) तदनुव्यवसायपूर्वं
प्रामाण्यानुमितेरसत्त्वादिति भावः । विनश्यदवत्परामर्शजन्वानुमिते-
रनुत्पन्नसाये परामर्शोपनीतधूमवत्त्वस्य विशेष्याशेन भानसम्भवः,
तत्पूर्वपरामर्शानाशात्; एवं धर्मितावच्छेदकधर्मवद्विरोधकत्वावच्छेदेनैव
श्लेषणप्रकारकत्वमनुव्यवसायो गृह्यतातीति नौदाधिकारविवृती स्वयं

प्रामाण्यग्रहः प्रवर्त्तक इति । एवमनुव्यवसायस्य प्रामाण्यत्वात् प्रामाण्यशङ्का । न ह्यजानन् जानामीति । न वा घटज्ञाज्ञे पटं जानामीति । भ्रमेऽप्यनुव्यवसायेन तत्त्वादिकं व्यवसायप्रकारत्वेनोल्लिख्यते तथैव । यत्त्वमसदशायां क्षटिति प्रचुरतरनिष्कम्पप्रवृत्तिदर्शनात् प्रामाण्यत्वात् एव गृह्यते, अन्यत्र तु परत इति, तत्र विशेष्यनिष्ठात्तामावप्रनियोगिप्रकारानवच्छिन्नत्वादिकं प्रामाण्यं स्वगृहीतुमर्शक्यमिति परत एव गृह्यते । क्षटिति प्रवृत्तिस्तु कचरणादिमति शरीरज्ञानत्वादेर्विशेषस्यानुव्यवसायेन ग्रहाप्रामाण्यशङ्काशून्याद्व्यवसायादेय, न प्रामाण्यज्ञानं प्रवर्त्तकमित्युक्तम् । क्षटिति तत्समवधानन्तु स्वकारणार्थिनम् । न पिपासूनां क्षटिति प्रचुरतरा समर्था च प्रवृत्तिरम्मसीति पिपासोपशमनशक्तिरस्य प्रत्यक्ष, इति ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
प्रत्यक्षखण्डे प्रामाण्यवादे शक्तिवादः ॥

[दी] 'धूमवती' त्यादिकं लिङ्गोपहितलैंगिकमानपक्षे ।

इति श्रीमहामहोपाध्याय रघुनाथशिरोमणि भट्टाचार्यस्य कृतौ
प्रत्यक्षमणिदीपितौ प्रामाण्यवादे सिद्धान्तरहस्ये
शक्तिवादः ॥

[ग] लिखितम्, तथा सति अनुमितौ साध्यव्याप्यस्य धर्मैतावच्छेदकत्वमाने तद्वति साध्यप्रकारकत्वस्यानुमित्यनुव्यवसाये भान न सम्भवति, अतो लिङ्गोपघानमतावलम्बनेन मूलोक्त तदुपपादयति (धूमवतीत्यादि) ।

इति श्री महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्य विरचिते
प्रत्यक्षमणिदीपिते व्याख्यानं प्रामाण्यवादे सिद्धान्तरहस्ये
शक्तिवादः ॥

ध्यां—श्रीसुदर्शनमुद्रायन्त्रालये क्रय्याणि पुस्तकानि.

वैदिक ग्रन्थाः ।	रु	आ	नाम	रु	आ	
नाम						
श्रीसूक्तभाष्यम्	०	२	१६. यतिलिङ्गसमर्थनम्	०	४	
पुरुषसूक्तभाष्यम्	१	०	१७. प्रपन्नपारिजातः	०	४	
१. तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	३	०	१८. न्यायमास्करः	}	१ ८	
२. सन्ध्यावन्दनभाष्यम्	०	८	(जगन्मिथ्यात्वसूचनम्)			
वेदान्त ग्रन्थाः ।			१९. भेदवादःतत्कतुन्याय	}	० ४	
५. शतदूषणी भा-१	४	६	विचारश्च			
६. शतदूषणी भा-२	३	१२	२०. दृश्यत्वानुमाननिरास	}	० ४	
७. शतदूषणी भा-३	३	११				वादःमोक्षकारणतावादश्च
८. शतदूषणी भा-४	३	१२	२१. कार्याधिकरणवादःभा	१	१०	
९. भगवद्गीता प्रतिपदा	}	२	२२. कार्याधिकरणवादःभा	२	१ ०	
भैविवरणसहिता			२	१४	२३. कार्याधिकरणत्वम्	०
१०. भगवद्गीता-वरवस्तुनि	}	२	२४. श्रीरामानुजासि	}	१ ०	
व्याख्यासहिता			४			द्धान्तसारः
११. गीतार्थसंग्रहः-रक्षया	}	०	२५. श्रुतितात्पर्यनिर्णयः (यन्त्रस्थः)			
सहितः			६	मीमांसा ग्रन्थाः ।		
१२. तत्त्वनिर्णयः	}	०	२६. भाट्टरहस्यम्	१	८	
(शैववैष्णववादः)			४	२७. मीमांसापादुका	०	७
१३. सिद्धान्तचिन्तामणिः	०	१२	२८. मीमांसाकौस्तुभःभा	१	४	
१४. पाराशर्यविजयः	}	४	२९. मीमांसाकौस्तुभःभा	४	१ ६	
(प्रथमाध्यायप्रथमपादः)			०	३०. गीमांसाकौस्तुभःभा	५	१ ६
१५. वेदान्तविजयः [मुह- विद्याविजयः, ब्रह्मविद्या- विजयः, सद्भिद्याविजयः, अद्वैतविद्याविजयः, परि- करविजयः]	}	(यन्त्रस्थः)	३१. सैश्वर्यमीमांसा	१	१४	
				न्याय ग्रन्थाः ।		
				३२. प्रामाण्यवादः	३	४
		३३. अबच्छेदकतानिरुक्तिः	०	१४		

నే	నామ	రు	ఖా	నే	నామ	రు	ఖా
౩౪.	వాధగాదాధరీ	౦	౧౫	౫౧.	శతకోటిమण्डनम्		
౩౫.	మూలగాదాధరీయే				విజయరాధవాచార్యవి.	౧	౦
	శబ్దఖण्ड	౧	౪		పాశ్చరాత్ర గ్రంథా ।		
౩౬.	ఉపాధివాద			౫౨.	సాత్వతసహితా	౨	౮
	గాదాధరస్య	౨	౦	౫౩.	ईश्वरसहिता	౭	౮
౩౭.	గాదాధరీ చతుర్దశలక్షణీ	౧	౧౪	౫౪.	పారమేశ్వరసహితా సంఖ్యా	౧౦	౦
౩౮.	గాదాధరీ పञ्చలక్షణీ	౦	౮		सम्प्रदाय గ్రంథా. ।		
౩౯.	సిద్ధాంతలక్షణమ్	౧	౪	౫౫.	తత్వత్రయమ్	౦	౪
౪౦.	పక్షతా-గాదాధరీ	౧	౮	౫౬.	ముగ్ధుష్పజిరహస్యమ్	౦	౪
౪౧.	వ్యుత్పత్తివాద	౨	౮	౫౭.	శ్రీవచనభూషణమ్	౦	౮
౪౨.	సంస్కృతాంశసామూహ్య			౫౮.	శ్రీవాదిభీకరవేమవమ్		
	విషయ	౧	౦		[సచిత్రమ్]	౦	౬
౪౩.	సామాన్యనిరుక్తి	౦	౧౫	౫౯.	శ్రీవాదిభీకరవేమవమ్		
౪౪.	పదవాక్యరత్నాకర	౨	౮		[చిత్రరహితమ్]	౦	౪
౪౫.	సాధారణసాధారణ			౬౦.	శ్రీవారపాదపాదపాదపాద		
	సంపదసంపదవిభాగ	౧	౦		అక్షరములు	౦	౮
	[Xపాఠాః			౬౧.	అక్షరములు	౦	౭
౪౬.	తత్వచింతామణి			౬౨.	అక్షరములు	౦	౪
	అవయవగ్రంథ	౧	౦	౬౩.	ముక్తాక్షరములు	౦	౭
౪౭.	సత్యతిపక్షగ్రంథ	౦	౧౪	౬౪.	సచ్చిత్రపరిచయము	౦	౭
౪౮.	శతకోటి	౦	౬	౬౫.	పాదలయవివేచనా	1	8
౪౯.	శతకోటిఖండనమ్			౬౬.	వివిధవిధములు		
	శ్రీకృష్ణనాతాచార్యవి	౦	౬		వివిధవిధములు	౦	2
౫౦.	శతకోటిఖండనమ్			౬౭.	తత్వములు		
	శ్రీమదమంతాచార్యవివేచనమ్	౦	౧౨	౬౮.	వివిధవిధములు		
				౬౯.	వివేచనము	2	0
				70.	వివేచనము	0	2

ந	நாம	ரூ	அ	ந	நாம	ரூ	அ
	ஆரூபாயிகா: 1			82.	தொழில் விவகார பர. , இதிலே திருப்பாவை நாசகியா திருமொழி, இவற்றின் விவர கவரணங்கள் இருக்கி யதன.	5	0
31.	சீசாரவகம் மா 1	1	0				
32.	சீசாரவகம் மா 2	0	12				
33.	யுகலாபுலீயம்	0	6				
34.	சீவதரிகாஅராயா வூதாந்த: } 3	0	0		கோஷ அந்யா: 1		
	புராண அந்யா: 1			83.	லிஹ்நிர்ணயமூபணம்	0	2
35.	காஷீமாஹாத்யம்	1	11		இதர அந்யா: 1		
36.	காஷீமாஹாத்யம்	0	3	84.	வாலுமீகிமாவுதீப:	1	0
				85.	விஷ்ணுமஹாநாமஸ்தோத்ரம்	0	2
				86.	லக்ஷ்மீமஹாநாமஸ்தோத்ரம்	0	2
37.	மல்லாஹாத்யம்	0	50	87.	சுமாபிதகௌஸ்தும.	0	8
				88.	சதமஹாதீரகிரிணி		
38.	மஹாமாரதே ஶாந்திபர்வ. [யஜுர்மய]				[ஜினஅந்யா:]	0	10
39.	ஹரிவதோஸேபர்வ: [யஜுர்மய]			89.	சர்வதர்சனசிरोமणि.	0	3
	திவ்யபவந்ந த்யாரூப்யான அந்யா: 1			90.	மஸ்மதாரணவிசார:	0	2
80.	முதலவியேம விவா கவியானமாவத பர ம பெரியாழ்வார திருமொழி விவா கவியானம்		5	91.	பரதவநிர்ணய	0	2
				92.	பரதவநிர்ணய நாசகியா திருமொழி	0	4
81.	தொழில் விவகார பர. (புத்த) நான திருமொழி திரு நாசகியா திருமொழி திருமொழி, திருப்பா வையுமுதல், அமல வாதி பிதாந, கணணி நாசகியா திருமொழி இ வையுமுதல் விவா கவியானம்.		5	93.	Journal of P. B. Mult		
				94.	History " " " "		
				95.	பதி 22. தலவகாயுதம்	0	4
				96.	துவாதிவிஷ்ணுநம்	0	2
				97.	சர்வதர்சனசிरोமணி	0	3
				98.	மஸ்மதாரணவிசார தீர்மானம்	0	4
				99.	பரதவநிர்ணய	0	2
				100.	அந்நதர்சனசிरोமணி விசார	0	

नं	नाम	रु	आ	नं	नाम	रु	आ
१०१.	पेकशाखचमीमांसा	०	८	११९.	तिरुप्पल्लाण्डु	०	४
१०२.	ॐॐॐॐॐॐॐॐ	०	९	१२०.	ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणविधि	०	१
१०३.	सुदर्शनमीमांसा	०	१०	१२१.	श्रीपराशरविशिष्टपरम	}	० १२
104.	श्रीपराशर धर्मशास्त्र	२	८	धर्मशास्त्र			
१०५.	श्रीवैष्णवमतदूषणोद्धार	०	१०	१२२.	वेदान्तरहस्य	०	४
१०६.	ॐॐॐॐॐॐॐॐ	०	१०	१२३.	श्रीशाण्डिल्य विशि	}	० १२
ॐॐॐॐॐॐॐॐ	०	१०	दृष्टपरमधर्मशास्त्र				
१०७.	भोजनकुतूहलम् [य.त्रस्थ]	०	११	१२४.	तत्समुद्राधारण परनि-	}	० ३
१०८.	श्रीमाध्योवर्षनपरीक्षा	०	६	र्णयसिन्धुकारकाफैसला			
हिन्दी भाषा की पुस्तकें ।				१२५.	दिव्यदेश विवेचन	०	१
१०९.	यतिराजवैभव	०	६	१२६.	द्वन्द्वयुद्धसर्ग क्षा	०	१२
११०.	उपनयनगायत्री- मीमांसापरीक्षा	०	६	१२७.	वैदिकसर्वस्वकाविशेषाङ्क	१	८
१११.	चक्रधारणप्रमाणसंग्रह	०	४	१२८.	अद्वैतविवेचन	१	४
११२.	श्रीरामानुजसम्प्रदाय की प्राचीनता	०	१	१२९.	सत्यार्थप्रकाश और श्रीवैष्णवसम्प्रदाय	०	६
११३.	विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त सारसंग्रह	०	१	१३०.	श्रीभगवदारधनविधि	०	२
११४.	चक्रधारण क्यों करना चाहिये	०	१	१३१.	तुलसीमाहात्म्यदीपिका	०	४
११५.	सन्ध्यावन्दनविधि	०	२	१३२.	पुरुषसूक्त (सटीक)		
११६.	व्रतोत्सवनिर्णय	०	२	१३३.	श्रीसूक्त " "		
११७.	तत्त्वोद्घोषन	०	४	१३४.	ईशावास्योपनिषत्(सटीक) प्राप्तिस्थानम्—		
११८.	मिथ्याआक्षेपोंकानिरास	०	२	श्रीसुदर्शनसमुद्रायन्तालय, Cunjeeveram. (Madras.)			